HIBRIDINĖ SOVIETINIO LAIKOTARPIO LIETUVOS VISUOMENĖS MODERNIZACIJA

VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

Vylius Leonavičius, Apolonijus Žilys, Giedrė Baltrušaitytė

HIBRIDINĖ SOVIETINIO LAIKOTARPIO LIETUVOS VISUOMENĖS MODERNIZACIJA

Monografija



Kaunas, 2021

Recenzentai:
Prof. habil dr. Zenonas Norkus, Vilniaus universitetas
Prof. dr. Artūras Tereškinas, Vytauto Didžiojo universitetas

Sudarytojas ir mokslinis redaktorius
Prof. dr. Vylius Leonavičius

Autoriai:
Vylius Leonavičius (Įvadas, I, II skyriai, apibendrinimas)
Apolonijus Žilys (III skyrius)
Giedrė Baltrušaitytė (IV skyrius, angliškas vertimas)

Monografija apsvarstyta ir rekomenduota išleisti
Vytauto Didžiojo universiteto Socialinių mokslų fakulteto tarybos posėdyje.
2019 m. rugsėjo 24 d., protokolo Nr. 47-1.

Monografija parengta vykdant 2017–2019 m. Lietuvos mokslo tarybos finansuojamą nacionalinės tyrimo programos *Modernybė Lietuvoje* projektą *Lietuvos visuomenės modernizacija amžių sandūroje: tęstinumas ir pertrūkiai*. Sutarties Nr. MOD-17038.

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB).

ISBN 978-609-467-478-5 (spausdintas)
ISBN 978-609-467-477-8 (internetinis)
https://doi.org/10.7220/9786094674778

PRATARMĖ

Visuomenės ir jos kultūros raida yra paradoksalus procesas. Viena vertus, galima labai greitai pakeisti socialines institucijas ir taisykles, kita vertus, žmonių nuostatos ir vertybės nesikeičia taip greitai, kaip kartais mes norėtume. Naujai institualizuotos socialinių santykių, pozicijų ir vaidmenų sistemos tarsi jau ir funkcionuoja, bet kartu išlaiko socialinių agentų praeities patyrimą, vertybes ir pasaulio sampratą. Šios vertybės ir nuostatos sąveikauja su naujai įsteigtomis institucijomis bei formuoja ne visuomet laukiamas socialines pasekmes. Kaip reikėtų aiškinti socialinių veikėjų praeities vertinimų ir nuostatų poveikį dabarties socialinei raidai? Kaip reikėtų vertinti patį praeities patyrimą? Juk savaime pats socialinių veikėjų patyrimas nėra nei teigiamas, nei neigiamas reiškinys.

Nuolatinis praeities patyrimo vertinimas yra natūrali moderniosios visuomenės raidos būklė – inovacijų ir tradicijų susidūrimas, įprasta moderniosios visuomenės būklė, nes, skirtingai nuo ikimoderniųjų visuomenių, modernioji visuomenė vystosi ir selektyviai atsirenka nuolat polemizuodama ir diskutuodama tiek su praeitimi, tiek su dabartimi ir ateitimi. Sovietinio laikotarpio Lietuvos moderniosios visuomenės praeitis ir patirtis – ne išimtis. Skirtumas tik tas, kad sovietinis laikotarpis tuo pat metu yra ir okupacinė patirtis, o tai reiškia, kad neišvengiamai įsijungia aštresnis ir kritiškesnis šios praeities vertinimas, persmelktas neigiamo okupacinio patyrimo.

Dar sudėtingiau į praeitį pažvelgti objektyviai, kai užsitęsus okupacijai susiformuoja specifinis okupacinis socialinis susiskaidymas, paveikiantis ir praeities vertinimų įvairovę. Okupacinis režimas sistemiškai priverčia okupuotą visuomenę rinktis – kolaboruoti, bendradarbiauti ar priešintis okupacinei tvarkai. Jei okupacija užtruko keletą metų kaip nacistinė, Europos tautos greitai, kartais ir žiauriai atsikratė kolaborantų, bet jei okupacija trunka 50 metų, santykis su okupacine praeitimi tampa sudėtingesnis. Ar viskas, kas buvo kuriama Lietuvoje sovietiniu laikotarpiu, per tuos 50 metų buvo tarnavimas okupantui?

Skaitytojams pateikiama monografija yra dar vienas bandymas įsitraukti į dabarties diskusiją apie sovietinę praeitį, patyrinėti ambivalentišką sovietinio laikotarpio moderniąją visuomenę ir jos kultūrą bei analitiškai pasiaiškinti, kaip tuo laikotarpiu sąveikavo ir pynėsi sovietinis modernybės projektas su nacionaline moderniąja Lietuvos visuomene ir kaip toks susipynimas dera su bendresniu modernizacijos procesu.

Galimybė sociologiškai panagrinėti moderniosios Lietuvos visuomenės sovietinę praeitį ir pereinamąjį laikotarpį atsirado Lietuvos mokslo tarybai finansiškai parėmus 2017–2019 m. nacionalinės tyrimo programos *Modernybė Lietuvoje* projektą *Lietuvos visuomenės modernizacija amžių sandūroje: tęstinumas ir pertrūkiai* (sutarties Nr. MOD-17038).

Norėtume padėkoti Lietuvos mokslo tarybai už paramą ir ypač geranorišką supratimą bei galimybę užbaigti knygą, kai iškilo nenumatytų projekto vykdymo kliūčių.

Už diskusijas ir vertingas pastabas dėkojame savo recenzentams prof. Zenonui Norkui ir prof. Artūrui Tereškinui.

Ir galiausiai, bet ne paskiausiai norėtume padėkoti savo bendradarbėms Ramunei Makštutytei, Eglei Večorskytei, kurios prisidėjo tvarkant empirinę medžiagą, o ypač dr. Eglei Ozolinčiūtei, svariai prisidėjusiai renkant medžiagą apie sovietinio ir posovietinio Lietuvos žemės ūkio raidą.

Autoriai

TURINYS

ĮVADAS

Pastaraisiais metais Lietuvoje suintensyvėjo socialinių ir humanitarinių mokslų sovietinės praeities tyrimai ir jų publikavimas (Ivanauskas, 2015, 2012, 2006; Vaiseta, 2012, 2014a, 2014b; Putinaitė, 2007, 2015, 2017; Ramonaitė (red.), 2015; Ramonaitė et al., 2015; Ramonaitė, Kukulskytė, 2014; Švedas, 2009; Streikus, 2002, 2018a; ir kt.) ir kiek menkiau tiriamas perėjimo iš sovietinės sistemos į nepriklausomą Lietuvą laikotarpis. Kita vertus, tarp šių tyrimų gausos ne tiek daug sociologiškai ar iš dalies sociologiškai konstruojamų sovietinės praeities ir perėjimo į kitą socialinę sistemą tyrimų (Šaulauskas, 1998; Norkus, 2007, 2008a, 2008b, 2014a, 2014b; Gudžinskas, 2012; Vaiseta, 2014b; Baločkaitė, 2010, 2016; Samalavičius 2002, 2008). Dabarties sociologiniai sovietinės visuomenės tyrimai patenka į stipriai besiplėtojančios istorinės sociologijos ir antropologijos tyrinėjimų lauką (S. N. Eisenstadt, J. Arnason, B. Vittrok, G. Therborn, W. Spohn ir daugelis kitų) bei pratęsia šaltojo karo laikais klestėjusius sovietologijos tyrimus. Šaltojo karo laikotarpiu sovietologija, plėtojama Vakarų mokslininkų, turėjo ne tik teorinį, bet ir aiškų praktinį interesą bei užsakymą. Dabarties Lietuvos ar kitų buvusių sovietinės imperijos ir jos satelitėmis paverstų šalių mokslininkų tyrimai pirmiausia grindžiami siekiais išsiaiškinti savų visuomenių santykį su sovietine praeitimi, apmąstyti sovietinio laikotarpio palikimą ir jo poveikį dabarčiai. Perfrazuodami estų dailininką Rauną Thomą Mossą galėtume teigti, kad praeities okupacijų, karų ir žmonių skausmo moksliniai tyrimai atliekami „ne tam, kad manytume, jog tai galima sustabdyti, o tam, kad žinotume, kas mes esame, iš kur atėjome. Kad mūsų pačių būtis ir jos potyriai būtų juo arčiau tobulumo tiek filosofiniu, tiek ir visiškai pragmatiniu bei kasdieniniu požiūriu“ (Paju, 2014: 89). Kita vertus, sovietinės praeities tyrimai turi svarią epistemologinę reikšmę. Sovietinė visuomenė – tai didelio masto drastiškas ir žiaurus moderniosios visuomenės eksperimentas, todėl sociologijai, kurios tyrimo laboratorija visuomet buvo ir išlieka reali visuomenė, sovietinis eksperimentas teikia originalių analitinių įžvalgų, suteikiančių galimybių praplėsti sociologinį moderniosios visuomenės aiškinimą (Outhwaite, Ray, 2005).

Anot Z. Norkaus (2007), šaltojo karo metu vakarietiškieji sovietinės visuomenės tyrimai, dar kitaip sovietologija, turėtų būti skirstomi į trijų tipų koncepcijas – komunizmo kaip totalitarizmo, komunizmo kaip kelio į modernybę ir komunizmo kaip neotradicionalizmo[1]. Kaip žinoma, kiekviena perspektyva apibrėžiama specifiniu požiūriu, todėl tiriant kokį nors reiškinį ir analitiškai diferencijuojant teorines perspektyvas, pasiekiamas „grynesnis“, bet kartu prarandamas platesnis objekto aiškinimas. Visos trys sovietologinių tyrimų

---

[1] Tekste nevartosime „komunizmo“ sąvokos, nes tai sąlyginis pavadinimas toms visuomenėms, kurios priklausė nuo Sovietų Sąjungos arba buvo glaudžiai su ja susijusios (Kinija, Jugoslavija). Bolševikų revoliucijos pertvarkytai visuomenei apibūdinti kaip pagrindinę sąvoką vartosime *sovietinė visuomenė. Socializmo* sąvoką vartosime tais atvejais, kai cituosime pačių sovietinės sistemos administratorių vartojamą savirodos sąvoką.

perspektyvos galėtų būti derinamos. Remdamiesi dabarties modernizacijos teorijų diskurse plačiai diskutuojama daugiariopų modernybių teorine prieiga galime teigti, kad sovietinė sistema buvo savitas moderniosios visuomenės tipo pavidalas, ir tuo pat metu aiškinti jos totalitarinę valdymo formą bei paradoksaliai išliekančias archajines socialines struktūras.[2] Sovietinė modernizacija ir modernybė gali būti analizuojama ir kaip turinti demodernizacijos bei ikimodernizacijos požymių. Kita vertus, galime teigti, kad matomų įvairių sovietinės modernizacijos paradoksų atsiranda dėl to, kad dažniausiai suabsoliutinamas universalaus modernybės ir modernizacijos teorinio modelio perkėlimas sovietinei tikrovei aiškinti. Daugiariopų modernybių koncepcijų taikymas šiuos paradoksus panaikina, nes siūlo į sovietinio laikotarpio moderniąją visuomenę pažvelgti kaip į specifinio sovietinės modernybės projekto ir universalesnio modernybės projekto susipynimą ir aptikti savitą moderniosios visuomenės raidos sąlygų kompleksą.

Šiandien jau retas mokslininkas neigia, kad sovietinio laikotarpio visuomenę galima ir reikėtų tirti kaip specifinę modernybę, o jos vystymąsi – kaip specifinio modernizacijos modelio įgyvendinimą net ir tais atvejais, kai sovietinėje politikoje akivaizdžiai reiškėsi antimodernistiniai siekiai. Moderniosios visuomenės raidos koncepcijas sovietinio laikotarpio istorijai tirti pastaraisiais dešimtmečiais intensyviai taiko užsienio šalių istorikai (Kotkin, 1995, 2001a, 2001b; Chubarov, 2001; David-Fox, 2006; Beer, 2005; Maslovski, 2015; Krylova, 2014; ir kt.). Ir nors šie istorikai tiesiogiai ar netiesiogiai remiasi sociologinėmis koncepcijomis, mus pirmiausia domina sociologinė sovietinio laikotarpio analizės prieiga. Todėl remdamiesi U. Becko, A. Giddenso, Z. Baumano, G. Therborno ir kt. sociologinėmis modernybės koncepcijomis teigiame: *pirma*, sovietinio laikotarpio visuomenė tipologiškai priskirtina pirmosios modernybės visuomenės tipui; *antra*, *sovietinio laikotarpio moderniąją visuomenę* apibrėšime kaip tipiško arba dalinai modifikuoto struktūrinių institutų rinkinio, tipinių ar dalinai modifikuotų veikėjų ir tipinių arba dalinai modifikuotų visuomenės plėtros procesų pirmosios modernybės visuomenę (Leonavičius et al., 2007; Leonavičius et al., 2010). Tokia samprata artima šiandieniniame modernizacijos teorijų diskurse priimtinesnei *daugiariopos modernybės* koncepcijai, kritiškai traktuojančiai universalius visuomenės modelius, nes *moderniosios visuomenės* sąvoka knygoje vartojama kaip teorinis instrumentas; ir *trečia*, sovietinis laikotarpis buvo savitos modernizacijos ir modernybės atvejis, todėl, taikant *daugiariopų modernybių (*arba panašių *hibridinės, susipynusios, alternatyvios ir* kitokių *modernybių)* koncepciją, sovietinio laikotarpio visuomenę analizuosime ne tik kaip apibendrintą pirmos modernybės tipą, bet ir kaip specifinių sąlygų bei veiksnių *sovietinės modernybės*

[2] „Totalitarizmas neįsivaizduojamas ir be tokių masinės informacijos priemonių kaip spauda, radijas, kinas, o vėliau – ir televizija. Kai kurios iš šių masinės informacijos priemonių atsirado ir buvo pradėtos plačiai naudoti būtent totalitarizmo iškilimo laikais“ (Norkus, 2007: 14). Bet būtent modernizacijos teorijos (Z. Baumanas) teigia, kad moderni visuomenė ir sukuriama komunikacijų pagalba, o dar anksčiau nei Z. Baumanas H. Arendt 2001 (1951) teigė, kad totalitarizmas yra moderniosios visuomenės reiškinys.

bei *sovietinės modernizacijos projektą*[3]. Pastarasis buvo diegiamas visoje Sovietų Sąjungoje, įspraudžiant skirtingus regionus bei respublikas į daugiau ar mažiau specifinį universalų sovietinį moderniosios visuomenės modelį.

Todėl galima kalbėti apie savitą Baltijos šalių sovietinio laikotarpio specifinį sovietinio projekto įgyvendinimą su tam tikrais tipologiniais pirmosios modernybės bruožais tipą. Kalbėti apie Baltijos šalių (sovietine terminologija – Pabaltijo respublikų) savitą sovietinio laikotarpio modernizaciją leidžia keli dalykai. *Pirma*, nuo kitų Sovietų Sąjungos respublikų dabartinės Baltijos valstybės skiriasi tuo, kad buvo okupuotos beveik 50 metų[4]. Kitos Sovietų Sąjungos tautos buvo okupuotos arba, tiksliau tariant, liko ankstesnėse carinės Rusijos ribose ir tapo sudėtine Sovietų Sąjungos dalimi nuo 1918 iki 1923 metų[5]. Anot Sakartvelo mokslininko (Giorgadze, 1997), „kai svarstome vyriausybių politikos klausimus perėjimo laikotarpiu, visų pirma turime atsižvelgti į tai, kad Vidurio ir Rytų Europos, Baltijos ir Nepriklausomų Valstybių Sandraugos šalių išeities situacijos drastiškai skyrėsi“. *Antra*, Baltijos valstybės prieš sovietinę okupaciją buvo nepriklausomos (1918–1940) ir per tą laikotarpį pagreitintai kūrė moderniąsias tautas. Per 22 tarpukario Nepriklausomybės metus užaugo karta, kuri 1940 m. ir pokariu priešinosi okupacijai, o 1990 m. atgavus Nepriklausomybę didelė šios kartos dalis dar buvo gyva. Iki pat 1990 m. jų sąmonė derino ikisovietinės moderniosios Lietuvos visuomenės ir sovietinio modernybės projekto sąveiką. Tuo tarpu kitos Sovietų Sąjungos okupuotos tautos moderniąsias visuomenes pagal sovietinės modernizacijos projektą įgyvendino nuo 1922 m. Jos negalėjo nei kliautis dar carinės Rusijos laikotarpiu susiformavusiu savuoju įvairių sričių elitu, kuris didžia dalimi buvo sunaikintas sovietinei Rusijai prievarta įtraukus šias tautas į Sovietų Sąjungą, nei carinės Rusijos laikotarpiu suformuotomis institucijomis, nes sovietai totaliai pakeitė visą tų visuomenių socialinę, ekonominę ir politinę struktūrą. Todėl 1990 m. atkūrus nepriklausomybę, Baltijos valstybių visuomenės dar buvo išlaikiusios gyvą tarpukario visuomenės atmintį bei buvo galima aktualizuoti nemenką patirtį ir net įsivaizduoti, kad galima būtų atkurti 1940 m. ikisovietinę

---

[3] Anna Krylova (2014) teigia, kad Stephenas Kotkinas (1995) yra vienas pirmųjų *socialistinės (sovietinės) modernybės* sąvokos (angl. *Socialist (soviet) modernity*) kūrėjų, kurio vėlesnės publikacijos (2001a) ir (2001b) tapo reikšmingais indėliais plėtojant socialistinės (sovietinės) modernybės koncepciją ir yra vienas dominuojančių šios koncepcijos autorių pastaraisiais dešimtmečiais.

[4] Baltijos šalių atvejis šiuo atžvilgiu itin įdomus. Pirma, šios respublikos turėjo tarpukarinę nacionalinio valstybingumo patirtį ir atmintį, kurios nebuvo įmanoma taip lengvai ištrinti, nepaisant okupantų veikiai pradėtos taikyti „šoko doktrinos“ (tremtys ir represijos) ir smegenų plovimo technikų. Antra, čia neįsigalėjo ir atkakliai skleidžiamas „aukštesnės Didžiojo Brolio kultūros“ mitas su jo „civilizacine misija“, buvusia tokia paveikia rusifikaciją lengviau priėmusiems baltarusiams, Vidurio Azijos ar kitoms tautoms. Trečia, po karo siekdamas iš izoliacijos sugrįžti į civilizuotų tautų šeimą, režimas vidaus ir ypač užsienio propagandoje, skirtoje menamiems sovietinės santvarkos pranašumams paliudyti ir demonstruoti, veikiai pasitelks „pribaltų“ kaip „Mažųjų Vakarų“ civilizacinius ir kultūrinius pranašumus (Čepaitienė, 2016).

[5] SSRS susikūrė 1922 12 30, bolševikams laimėjus Rusijos pilietinį karą ir sovietų valdžiai įsitvirtinus didžiojoje buvusios carinės Rusijos imperijos teritorijos dalyje. Iš pradžių SSRS sudarė 4 respublikos: Rusijos Sovietų Federacinė Socialistinė Respublika (RSFSR), Ukraina, Baltarusija ir Užkaukazės Sovietų Federacinė Socialistinė Respublika (ją sudarė Sovietų Rusijos karine jėga 1920–1921 sukurtos Armėnijos, Azerbaidžano ir Gruzijos Sovietų Socialistinės Respublikos). 1923. VII.6 buvo priimta pirmoji Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos konstitucija.

situaciją. Tuo laiku dar buvo išlikusi nemaža tarpukario laikotarpiu gimusios, socializuotos ir subrendusios kartos dalis bei vis dar nepamiršti okupacijos ir pokario žiaurumai. Tai svarbu pabrėžti, nes net ir drastiškai sovietams bandant ištrinti tarpukario laikotarpio simbolius ir atmintį, Baltijos valstybių įvairios socialinės grupės negalėjo išvengti tarpukario ir sovietinio modernybės projekto prieštaringos sąveikos temos[6]. Ir galiausiai *trečia*, S. N. Eisenstadtas savitų modernizacijų modelių galimybes grindžia skirtingomis kultūromis, kurios būdingos skirtingoms civilizacijoms, o Baltijos visuomenes reikėtų laikyti vakarietiškos civilizacijos paribiu. Anot Wolfgango Knoeblio (2011) ir Johanno Arnasono (2007), aiškinant moderniosios visuomenės raidą, greta civilizacinio reikėtų įtraukti ir istorinių įvykių kintamuosius. Todėl Baltijos valstybių visuomenių modernizaciją reikėtų analizuoti ir kaip vakarietiškos civilizacijos, ir kaip sovietinio modernizacijos modelių sąveikos istorinę raidą.

Aptardamas sovietinio moderniosios visuomenės projekto žlugimą, J. Arnasonas (2000) teigia, kad „vis dar stipriai perdėtai teigiama apie socialinių judėjimų reikšmę (sugriaunant Sovietų Sąjungą – V. L.) ir net nebūtini detalūs faktinių duomenų tyrimai, galėję parodyti, kad krizės apimtų režimų savigriova buvo nepalyginti labiau reikšminga“. Neneigdami struktūrinių sovietinio modelio ir jo komponentų disfunkcionalumo, vis dėlto gorbačiovinės *perestroikos* išprovokuoti socialiniai judėjimai prasidėjo būtent Baltijos šalių visuomenėse. Nenorėtume aiškinti režimo griūties, supriešindami sisteminę ir veikėjų prieigas, nes kiekviena jų atskleidžia specifines priežastis, todėl būtų neprotinga kažkurią prieigą sureikšminti. Įtraukiant abi perspektyvas, galima adekvačiau matyti transformacijos sąlygas ir specifinį Baltijos valstybių visuomenių vaidmenį. Iš čia kyla dar vienas motyvas kalbėti apie savitą Baltijos šalių visuomenių sovietinio laikotarpio modernizaciją. Modernizacijos teoretikai, aptardami modernizacijos kapitalistinio ir socialistinio kelio alternatyvas, dažniausiai gretina vakarietiškąjį ir Rusijos visuomenių modernizacijos modelius, o sovietinės modernybės modelį grindžia Rusijos visuomenės socialinės struktūros empiriniais duomenimis ir istorinėmis sąlygomis (jos imperine praeitimi). Taikydami daugiariopų modernybių koncepciją, mokslininkai pagrindžia alternatyvaus, selektyvaus ar susipynusio sovietinės modernizacijos modelio galimybę. Tačiau Baltijos valstybių visuomenių sovietinį laikotarpį reikėtų analizuoti ir kaip ikisovietinio laikotarpio moderniųjų visuomenių modelio, artimo vakarietiškajai modernybei, susipynimą su sovietiniu modernizacijos projektu. Kitaip tariant,

6 L. Diamondas (1997: 58–71), kalbėdamas apie demokratijos ir pilietinės visuomenės sąveiką pokomunistinėse valstybėse, Baltijos valstybes aptaria tame pačiame istoriniame kontekste su Lenkija, Vengrija ir Čekija. Jo manymu, šios valstybės turėjo tam tikras ankstesnes pilietinės visuomenės tradicijas, todėl joms gali būti lengviau pertvarkyti valstybės valdžią demokratiniais pagrindais. Kiti autoriai į pilietinės visuomenės galimybes Rytų Europoje žvelgia skeptiškiau, bet, liberalios demokratijos požiūriu, kad ir kritiškai, vis dėlto pripažįsta šio regiono savitumą, teigdami, kad pilietinė visuomenė Vakaruose atsirado kaip valstybės formalios valdžios ir rinkos santykiais besitvarkančios buržuazinės visuomenės atskyrimo pasekmė. Todėl daroma išvada, kad skirtinguose Vakarų ir Vidurio bei Rytų Europos kontekstuose veikiausiai nebus galima įgyvendinti tokių pačių kaip Vakaruose liberalių struktūrų, reziumuoja G. Bakeris (1998: 85–86).

Baltijos valstybių visuomenės 1940 m. jau buvo vakarietiškos civilizacijos moderniosios visuomenės, vėliau perkonstruotos pagal sovietinį modernybės projektą.

Egzistuoja įvairios nuomonės dėl XX a. Lietuvos visuomenės modernizacijos kaitos, bet galima teigti, kad ikisovietinio laikotarpio Lietuvos visuomenė jau tarpukario pabaigoje tapo modernia visuomene, nors statistiškai ji dar nebuvo nei industrinė, nei urbanizuota ir, vienpusiškai žvelgiant, tipologiškai netenkintų moderniosios visuomenės būklės apibūdinimo. Industrinė ir urbanizuota Lietuva tapo sovietiniu laikotarpiu, todėl sovietinė okupacija, industrializuodama ir urbanizuodama Lietuvos visuomenę, struktūriškai stipriai transformavo jos socialinius sluoksnius ir jų gyvenimo būdą. Tačiau daugiariopos modernybės požiūriu, modernybė nėra apibrėžiama kuriais nors pavieniais, kad ir svarbiais komponentais, bet visų komponentų savita konsteliacija. Analitiškai galima teigti, kad sovietinio laikotarpio Lietuvos visuomenė buvo įtraukta į *nacionalinio ikisovietinio modernybės modelio* ir *sovietinės modernybės* projekto sąveiką, kurios padarinys yra savitas abiejų modelių susipynimas. Todėl galima kalbėti ne tik apie sovietinę, bet ir apie sovietinio laikotarpio modernybę[7].

Absoliuti dauguma tarpukariu socializuotos kartos atstovų, šios sąveikos ir susipynimo požiūriu, sistemiškai turėjo rinktis ir patirti kognityvinio disonanso būklę. Vienas tokios įtampos kraštutinis pasirinkimas galėjo būti besąlyginis paklusimas ir sovietinės politikos įgyvendinimas, kitas kraštutinis pasirinkimas – ieškoti ir reikšti bendresnius moderniosioms visuomenėms būdingus socialinius, kultūrinius, tautinius, lyčių, rasinius ir kt. emancipacijos bei saviraiškos siekius, daugiau ar mažiau susikertančius su sovietinės modernizacijos politika ir ideologija. Pvz., universalesnis visuomenės tautinės tapatybės poreikis susipriešina su oficialia *sovietinės liaudies* tapatybe.

Moderniosios visuomenės kaita suponuoja stiprėjančias visuomenės emancipacijos vertybines nuostatas ir poreikius (Inglehart, 1997), kurių įgyvendinimas tiesiogiai priklauso nuo pilietinės visuomenės dalyvavimo ir sąveikos su dominuojančios galios politika. Sovietinėje valstybėje atvira priešpriešа buvo arba eliminuota, arba latentiška, todėl asmens ar grupės pasirinkimo ir apsisprendimo vienas įvertinimo kriterijų veikiausiai galėtų būti, kiek ir kaip asmens pasirinkimas plėtojo įvairius socialinius, kultūrinius, tautinius, lyčių, rasinius ir kt. emancipacinius moderniosios visuomenės procesus. Todėl atsakyti, ko vertas vienas ar kitas sovietinio laikotarpio individualus ar kolektyvinis pasirinkimas, galima

---

[7] *Sovietinės modernybės* ir *sovietinio laikotarpio modernybės* sąvokų skyrimas pateisinamas tik analitiškais tikslais, pvz., pagal analogiją su *kolektyvinės atminties* ir *kultūrinės atminties* skirtimi. Aminties praktikose kolektyvinės atminties raiškos formos ir metodai susiję su kultūros formomis reiškiama kultūrine atmintimi, todėl kultūrinė ir kolektyvinė atmintis gali būti griežtai atskiriamos tik teorinėje plotmėje. Kolektyvinę arba komunikacinę atmintį Janas Assmanas apibrėžia kaip dabar gyvenančių kartų bendros patirties atmintį, artikuliuojamą ir perduodamą neorganizuotoje neformalioje kasdienėje komunikacijoje (Assmann, 2008; 117). Analogiškai sovietinės modernybės projektas buvo įgyvendinamas sąveikos su moderniąja Lietuvos visuomene ir kuriama tai, ką kai kurie modernybės teoretikai vadina *moderniosios visuomenės hibridu* (apie tai žr. toliau).

tik konkrečiais tyrimais[8]. Tai svarbu pabrėžti keliant sociologinį klausimą, kas socialinei kaitai svarbiau – struktūrinės sąlygos ar socialinio veikėjo veiksmai, kuriuos tos sąlygos išprovokuoja.

Knygoje remsimės sociologine[9] plačiai analizuojamo, diskutuojamo ir kritikuojamo „vakarietiško" moderniosios visuomenės ir modernizacijos modelio (-ių) samprata, kurią taikysime tirdami sovietinės visuomenės modernizaciją, arba, kalbant sovietine terminologija, analizuosime ir palyginsime universalesnį visuomenės modernizacijos modelį su sovietinės valstybės vykdyta *socializmo statyba.* Knygoje analizuosime tris sovietinės sistemos sritis (žemės ūkį, sveikatos apsaugą ir urbanizaciją) *sovietinio laikotarpio modernizacijos* ir *sovietinės modernizacijos* susipynimo požiūriu*.*

Netvirtiname, kad SSRS buvo koks nors difuziškai atsiradęs nevykęs universalaus vakarietiškos modernybės analogas, nors tokių teiginių modernizacijos teoretikų darbuose esama. Modernizacijos modelio sugretinimas su sovietine modernizacija suteikia teorinę galimybę į sovietinio laikotarpio visuomenę pažvelgti iš bendresnio moderniosios visuomenės vystymosi ir už sovietinių ideologizuotų socialinių mokslų diskurso sukonstruotos tikrovės[10] išskirti savitą sovietinės visuomenės modernizacijos kelią. Šioje analizėje struktūrinę prieigą papildysime socialinio veikėjo (agento) ir socialinių judėjimų prieiga, kuri leidžia aiškinti ne tik socialinės tikrovės struktūros reprodukavimo, bet ir socialinės struktūros keitimo priežastinį (motyvacinį) mechanizmą. Būtent todėl taikant moderniųjų visuomenių ir modernizacijos procesų tyrimui struktūrinį bei veikėjų perspektyvas, svarbu aiškiai skirti santykines antropologinę (kultūros) ir sociologinę (visuomenės) tyrimo prieigas.

Nors šiandien antropologija ir sociologija savo metodologija labai suartėjo ir viena kitą papildo, tradiciškai instituciškai išlieka atskiros disciplinos. Kartu santykinai konstruoja

---

8 Pvz., šia prasme sudėtinga vienareikšmiškai teigti, kad vėlyvuoju sovietmečiu priklausyti kompartijai, kuriai privalėjo priklausyti bet kurios aukštesnės pozicijos vadovas, reiškė būti koloborantu. Tokiu vertinimo kriterijumi galėtų būti konkretus asmens indėlis, plėtojant universalesnius moderniosios visuomenės struktūrinių veiksnių nulemtus emancipacijos poreikius. Pvz., 2020 m. rugpjūčio įvykiai Baltarusijoje atskleidžia iškilusius šios visuomenės demokratizacijos poreikius, kuriuos galima paaiškinti Baltarusijos viduriniosios klasės stiprėjimu, jos stipresne refleksija ir stiprėjančio asmens orumo poreikiu.

9 Kadangi *modernumo* ar *modernizacijos* sąvokos socialiniuose ir humanitariniuose moksluose vartojamos labai plačiai, norime pabrėžti sociologinės perspektyvos taikymo prioritetą. Sociologija, būdama fundamentalus socialinis mokslas, nesunkiai integruoja kitų socialinių ir humanitarinių mokslų tyrimų rezultatus. Tačiau tuo pat metu būtina aiškiai artikuliuoti kiekvieno tyrimo teorines perspektyvas ir jų derinimo logiką. Sociologinis, antropologinis, politologinis, istorinis ar ekonominis sovietinio laikotarpio tyrimas santykinai turi savo atskirus objektus. Kita vertus, sociologija visus kitus socialinių ir humanitarinių mokslų atradimus gali sėkmingai integruoti taikydama bendresnes visos visuomenės socialinės struktūros ir socialinio veikėjo sampratas. Kadangi savo darbe sociologiškai interpretuosime istorinius faktus, mums artimesnė G. Therborno (1995) *sociologinės istorijos* nei *istorinės sociologijos* sąvoka.

10 H. Marcuse, vienas naujųjų kairiųjų ideologijos pagrindėjų, taip pat teigė, kad kapitalistinė ir socialistinė sistema yra to paties racionalaus instrumentinio proto (operacionalistinio ir biheivioristinio), plėtojančio technologijas ir gamybos proktyvumą bei užkariaujančio žmogų ir gamtą, padarinys, vartojimo plėtra užvaldantis žmonių protus. „Ši totalitarinė baigtinių faktų logika (turima mintyje vartojimo produktai, su kuriais žmonės susitapatina – V. L.) turi savo atitikmenį Rytuose. Ten laisvė yra gyvenimo būdas, įvestas komunistinio režimo, o bet kokios kitos transcenduojančios laisvės formos (sovietinio režimo požiūriu – V. L.) yra arba kapitalistinės, arba revizionistinės, arba priklauso kairiajam sektantizmui. Abiejose stovyklose (kapitalizmo ir socializmo – V. L.) neoperacinės idėjos laikomos nederamomis ir subversyviomis" (Marcuse, 2014: 35).

skirtingus objektus. Nors sociologinis tyrimas sėkmingai taiko konstruktyvistinę (kultūrinę) prieigą, sociologinės modernizacijos teorijos labiau akcentuoja objektyvistinę-universalistinę prieigą, o antropologija šiandien labiau orientuojasi į visuomenės kultūros sritį ir jos reikšmių intersubjektyvumo įvairius tyrimus. Kultūros sritis tiesiogiai susijusi su veikėjų pasirinkimų ir veiklų diskursais, todėl, siekiant tirti struktūros ir veikėjų tarpusavio sąveiką bei tarpusavio priklausomybę, būtina jungti abi prieigas.[11] Tai nebus „grynas", bet intermetodologinis sociologinis tyrimas. Sovietinei modernizacijai analizuoti pritaikysime antropologijoje pastaraisiais dešimtmečiais modernybės tyrimų diskurse iškilusias *daugiariopų, susipynusių, hibridinių modernybių* koncepcijas. Pastarosios koncepcijos iškilo analizuojant Europos modernybių ir buvusio trečiojo pasaulio arba buvusių kolonijų, labiau tradicinių visuomenių modernizacijas. Antra vertus, daugiariopų modernybių koncepcijos taikomos ir buvusio socialistinėse šalyse.

Ir galiausiai keletas pastabų dėl tyrimo periodizacijos. Sovietmetis dažniausiai periodizuojamas pagal kompartijos generalinio sekretoriaus vadovavimo laikotarpį. Pagrindinį dėmesį skirsime vėlyvojo sovietmečio[12] paskutiniams dešimtmečiams, kurie apima Leonido Brežnevo ir gana trumpą Michailo Gorbačiovo vadovavimo laikotarpį, ir pirmajam posovietinės transformacijos dešimtmečiui. Vėlyvojo sovietmečio laikotarpis svarbus tuo, kad čia jau atsiranda daugiau socialinių veikėjų, šiek tiek prasiplečia pasirinkimo galimybės, todėl keičiasi socialinės raidos ir visuomenės (ne)prisitaikymo ypatumai, besiskiriantys nuo drastiškų sovietinės politikos pradinių stalinistinio laikotarpio reorganizacijų ir prievartos, kai vyko tiesioginis sovietinės institucinės tvarkos perkėlimas ir atviras Lietuvos visuomenės pasipriešinimas sovietinei okupacijai[13]. Šia prasme sutinkame su Alexey'aus Yurchako (2005: 4) išsakyta kritika sovietinio ir posovietinio laikotarpio tyrinėtojams, teigiantiems, kad sovietinis žmogus neturėjo veiksnumo (angl. *agency*) ir buvo paverstas nesavarankišku sovietinio projekto vykdytoju. Kritikuodama žinomą sovietinės modernybės teoretiką Stepheną Kotkiną dėl kolektyvizmo ir antiindividualizmo kategorijų bei koncepcijos taikymo visam sovietiniam laikotarpiui, Anna Krylova (2014: 173) teigia, kad sovietinė ideologija, kurią ji vadina kultūriniu dariniu, skyrėsi ikikariniu (bolševikiniu) ir pokariniu (pobolševikiniu) laikotarpiu bei mano, kad pokarinėje sovietinėje visuomenėje iškilo naujos pobolševikinės sovietinio socializmo kultūrinės formos (angl. *new cultural forms of Soviet socialism post-Bolshevik*). Jas autorė sieja su didesniu individualizmu privačioje erdvėje. Manytume, kad ne tik privačioje,

---

11 Anot Gustavo Fischmano (1997), recenzavusio Nestoro Garcios Canclinio knygą apie hibridizaciją, N. G. Canclinis teigia, kad hibridizacijos procesas susijęs ne tik su plačiai paplitusiais religinio sinkretizmo, rasine ar kultūrine metizacija, bet ir su moderniomis hibridizacijos formomis, todėl sudėtinga, o gal net neįmanoma atskirti grynos elitinės kultūros nuo grynai etninių pavidalų formavimosi.

12 Vėlyvuoju sovietmečiu paprastai laikomas laikotarpis po Stalino mirties (1953 m.) iki *perestroikos* (1985 m.) (Yurchak, 2005: 4).

13 J. Kavaliauskaitė ir A. Ramonaitė teigia, kad tiek, kiek kalbama apie antrąjį sovietinio režimo laikotarpį (postalininis laikotarpis – V. L.), empiriniai prisiminimų pasakojimai jau rodo visuomenės pastangas nekariniais metodais priešintis režimui Lietuvoje (Kavaliauskaitė, Ramonaitė, 2011; Ramonaitė, 2015).

bet ir viešojoje erdvėje vėlyvuoju sovietmečiu atsiranda bandymų plėsti sistemos „leistinas" ribas. Ypač tai pasakytina apie Baltijos šalis, kuriose sovietiniu laikotarpiu išliko labai apnaikinta ir kontroliuojama tarpukariu socializuota Nepriklausomų Baltijos valstybių karta.

Kaip minėjome, šis klausimas įdomus ir socialinio pažinimo prasme. Būtent ankstyvuoju sovietiniu Lietuvos visuomenės laikotarpiu susipina prievarta primestas sovietinės tvarkos modelis su jį įgyvendinančių tarpukariu socializuotų individų požiūriais, kitaip tariant, su tuo, ką modernizacijos autoriai vadina kultūriniu socialinės kaitos dėmeniu. Taikydami A. Giddenso struktūracijos teorijos kategorijas matome, kad susipina vietinių įvairių sričių agentų priverstinai reprodukuojamas sovietinis modelis pagal centro primestas taisykles ir vietinis kasdieninis žinojimas. Kas šiuo atveju buvo socialinė realybė? Ar sistemos struktūriniai dariniai ir formali tvarka, kurią istoriškai galima identifikuoti ir aprašyti, ar intersubjektyvūs visuomenės ir atskirų jos socialinių grupių įsitikinimai bei žinojimas?

Papildomai knygoje į tiriamąjį laikotarpį įtraukiamas pirmasis Nepriklausomybės dešimtmetis, nes tuo metu dominuojančios galios (partijų) priimti sprendimai, anot kelio priklausomybės teorijos, turėjo esminės įtakos tolesnei visuomenės raidai (Norkus, 2008b).

Atskleisti Lietuvos žemės ūkio, urbanizacijos ir sveikatos priežiūros sistemos raidą paskutiniais sovietiniais dešimtmečiais ir transformaciją pirmaisiais posovietmečio dešimtmečiais buvo naudojama kokybinė metodologija, derinant du kokybinius tyrimo metodus – dokumentų analizę ir pusiau struktūruotus interviu su ekspertais – buvusiais visų trijų sričių reikšmingais socialiniais agentais, kuriuos traktavome kaip savo sričių ekspertus. Didžioji dalis duomenų apima vėlyvojo sovietmečio ir pirmojo Lietuvos nepriklausomybės dešimtmečio laikotarpiu kintantį sovietinį visuomenės modelį. Dokumentų analizėje pasitelkiami nacionalinės svarbos oficialūs politiniai ir teisiniai dokumentai nuo 1989 iki 2001 m., kurie reguliavo tuo metu LTSR ir LR šių sričių politiką. Analizuoti įvairūs dokumentai, kurių daugumą sudarė įstatymai ar teisiniai dokumentai arba jų redakcijos, įvairūs ministrų įsakymai ir nutarimai tiriamuoju laikotarpiu.

Knygą sudaro įvadas ir trys skyriai. Pirmajame skyriuje pristatoma pagrindinė knygos koncepcija – *sovietinės modernybės projekto* ir *sovietinio laikotarpio modernybės* sampratos. Šių sąvokų ir koncepcijų atskyrimas grindžiamas daugiariopų modernybių teorijomis bei *hibridizacijos* ir *hibrido* sampratomis. Pastarosios apibrėžiamos remiantis pokolonijinių studijų tyrimais, kurie sovietinio laikotarpio kultūros ir visuomenės kūrinius leidžia apibūdinti kaip *sovietinio modernybės projekto* ir Lietuvos moderniosios visuomenės susipynimo hibridus.

Antrajame skyriuje sovietinio laikotarpio hibrido samprata pritaikoma analizuoti paskutinių sovietinio laikotarpio dešimtmečių ir pereinamojo laikotarpio žemės ūkį bei jo hibridą – kolchozą.

Trečiajame skyriuje analizuojami sovietinio ir pereinamojo laikotarpių urbanizacijos procesai. Galiausiai ketvirtajame skyriuje analizuojama sovietinio ir pereinamojo laikotarpių sveikatos priežiūros sistema.

I SKYRIUS.

TEORINIS SOVIETINĖS MODERNIOSIOS VISUOMENĖS TRANSFORMACIJOS KLAUSIMAS

1. KAIP SOVIETINIO IR POSOVIETINIO LAIKOTARPIO LIETUVOS VISUOMENĖS TYRIMAS DERA SU MODERNIZACIJOS TEORIJOMIS?

Veikiausiai trivialu teigti, kad sovietinio laikotarpio visuomenės raidos kelias buvo vienas iš europietiškojo arba vakarietiškojo, kai kurių autorių laikomo universalaus modernizacijos modelio,[14] specifinis socialistinis ar komunistinis įgyvendinimas[15] (Moore, 1954; Huntington, 1971: 283–322; Parsons, 1971: 124–128; Black et al., 1975; Arnason, 1993, 2000, 2005; Kopstein, 1994; Ansari, 1998: 1–41; Šaulauskas, 1998; Schmidt, 2006: 77; Norkus, 2008b; ir kt.). Modernizacijos ir vystymosi (angl. *development*) koncepcijų taikymas sovietinio ir posovietinio laikotarpio erdvei aiškinti šiandien plėtojamas tiek buvusių sovietinių respublikų, tiek užsienio istorikų[16] ir socialinių mokslų atstovų. Net ir tuo atveju, kai pripažįstama, kad „verta į sovietinį komunizmą ar itališkąjį ir vokiškąjį fašizmą pažvelgti kaip į antimodernistinius judėjimus, reagavusius į tam tikrus modernybės iššūkius" (Furet, 1999), vis dėlto sutinkama, kad tokių tvirtinimų prielaidos nepagrįstos ir kritikuojamos. „Būtent remiantis tomis prielaidomis šie judėjimai pripažįstami kaip XX a. iškilusios ir žlugusios kontramodernybės" (Delanty, 2006). J. Arnasonas ironiškai pastebi, kad ikimodernumą, antimodernumą ar pseudomodernumą laikyti sovietinės sistemos esme labiausiai patogu šaltojo karo laimėtojams ar besiformuojančiam pokomunistiniam elitui. Juos kritikuodamas J. Arnasonas teigia, kad, komunistinės sistemos tyrimui taikant daugiariopų modernybių

---

14 Skirtingai nuo labiau nuo Vakarų pasaulio geografiškai nutolusių visuomenių, kurioms modernizacijos teorijų taikymas kelia daugiau klausimų, Europos visuomenių modernizacija labiau suvokiama kaip vieninga erdvė (*African Modernities: Entangled Meanings in Current Debate*. 2002).

15 *Modernizacijos* sąvoka ir koncepcija yra labai įvairiai suprantama ir analizuojama, bet čia kalbėsime tik apie industrinės visuomenės, siejamos su vakarietiškąja modernizacija, teorinį modelį – labiausiai pasaulyje paplitusį ir įsitvirtinusį modernizacijos tipą (Kavolis, 1996). Dar kitaip jį galima vadinti sociologine modernizacijos samprata. Šiame tekste *modernios visuomenės* sąvoka reiškia visuomenės struktūriškai apibūdinamą arba deskriptyvinį tipą, o *modenizacijos sąvoka* orientuojasi į visuomenės kaitos proceso apibūdinimą. Kai kurie buvusių socialistinių visuomenių tyrinėtojai vartoja *socialistinės modernybės* sąvoką. Analizuodamas Rytų Vokietijos socialistinį laikotarpį, Jeffrey'is Kopsteinas (1994: 612) teigia, kad „socialistinės modernybės" sąvokos nevartojo pirmasis Rytų Vokietijos vadovas W. P. Ulbrichtas (1893–1973). Marksistai-leninistai iš esmės atmetė tradicinės / moderniosios visuomenės raidos skyrimą, nes pastarasis jiems temdė žymiai reikšmingesnį kapitalistinės / socialistinės visuomenės skyrimą. J. Kopsteinas vartoja *modernybės* sąvoką apibūdinti hipotetinį socializmo pavidalą, nes modernybė nusako žmonių lojalumą, prisirišimą ir gyvenimą pagal tam tikrą tvarką dėl aukšto vartotojiškai orientuoto ekonomikos augimo lygio. Kadangi W. Ulbrichto reformos siekė panašių tikslų, toks sąvokos vartojimas, anot Kopsteino, gali būti pagrįstas (Kopstein, 1994: 615).

16 Pvz., pastarųjų metų tyrimai apie Vidurinės Azijos respublikų modernizaciją: Peterson, Maya. (2011). *Technologies of Rule: Empire, Water and the Modernization of Central Asia, 1867–1941*. PhD Dissertation. Harvard University; Loring, Benjamin. (2008). *Building Socialism in Kyrgyzstan: Nation-Making, Rural Development, and Social Change, 1921–1932*. PhD Dissertation; Brandeis University; Reid, Patryk. (2016). *Managing Nature, Constructing the State: The Material Foundation of Soviet Empire in Tajikistan, 1917–1937*. PhD Dissertation. University of Illinois at Urbana-Champaign; Kassymbekova, Botakoz. (2011). Helpless Imperialists: European State Workers in Soviet Central Asia in the 1920s and 1930. *Central Asian Survey, 30*(1), 21–37; Mandel, Ruth. (2012). Transition to Where? Developing Post-Soviet Space. *Slavic Review, 71*(2), 223–233; Kalinovsky, A. M., & Kamp, M. (2018). From Industrialization to Extraction: Visions and Practices of Development in Soviet Central Asia: Introduction to the Forum. *Ab Imperio, 2,* 69–79.

(angl. *multiple modernity*) perspektyvą, šios sistemos žlugimas netgi gali padėti paaiškinti moderniajai visuomenei kylančias krizines situacijas (Arnason, 2000: 62).

Dar nuo universalistinių modernizacijos teorijų dominavimo arba sociologijos „aukso mažiaus“ (Wallerstein, 2000: 25–35) laikų (XX a. 6–8-ojo dešimtmečių) socialinių mokslų atstovai (Galbraith, 1967; Kerr, Dunlop, Harbison, Myers, 1960; Mishra, 1976) nekvestionavo galimybės tirti sovietinio laikotarpio visuomenės raidą ir net aiškinti jos žlugimą moderniosios visuomenės ir modernizacijos teorijomis bei atsakyti į klausimą – kas buvo sovietinė ar sovietinio laikotarpio modernizacija (Outhwaite, Ray, 2005). Kita vertus, nėra vieningos nuomonės, kas buvo sovietinė modernybė, net ir tarp mokslininkų, kurie sutaria dėl sovietinės visuomenės modernybės modelio[17]. Kai kurie autoriai (Kotkin, 1995, 2001a, 2001b) mini *sovietinio socializmo* sąvoką ir pabrėžia jo antikapitalistinį ir antiindividualistinį pobūdį, kurį laikė esmine šio moderniosios visuomenės tipo įgyvendinimo sąlyga. S. Kotkinas teigia, kad antikapitalistinė ir antiindividualistinė nuostatos buvo sovietinio ne rinkos industrinio eksperimento esminės dogmos. Pripažįstant, kad sociologinės moderniosios visuomenės teorijos gali būti taikomos sovietinio laikotarpio visuomenėms aiškinti ir suprasti, kartu sutinkama, kad sovietinis visuomenės projektas buvo ypač specifinis moderniosios visuomenės eksperimentas. Pvz., Goranas Therbornas (2019) siūlo skirti atskirą komunistinį moderniosios gerovės valstybės kelią ir teigia, kad, „žvelgdami apibendrintai iš darbo užmokesčio ir specifiškai iš industrinio darbo užmokesčio perspektyvos, matome labai savitą Pietų šalių socialinės plėtros trajektoriją, paplitusią Afrikoje, Azijoje ir Lotynų Amerikoje su intra- ir interkontinentiniais variantais bei tik Šiaurės keliui būdingais trimis gerai žinomais kapitalizmo gerovės minipasauliais. Tačiau yra rimtų priežasčių išskirti ir trečią kelią – XX a. komunistinio socializmo Rytų kelią, atvertą Rusijos ir Kinijos revoliucijų, kurios pateikė trečią socialinio klausimo prieigą“.

Galima teigti, kad 1940–1990 m. Lietuvos visuomenės istorijos laikotarpis – tai ne tik sovietinės okupacijos, prievartinis tarpukario moderniosios Lietuvos visuomenės savikūros (angl. *nation self-building*) krypties pakeitimas ar sutrikdymas, bet ir apie 50 metų trukęs specifinis modernizacijos laikotarpis, kurį vadinsime *sovietine modernizacija*[18]. Sovietinė sistema buvo ne tik labai savitas visuomenės formavimo modelis, bet kartu siekė būti bendro globalaus modernizacijos proceso dalyvė arba, G. Therborno (2003: 299) modernybių klasifikacijos požiūriu, „buvo į išorišką vakarietiškosios modernybės plėtrą reaguojanti modernizacija“ (angl. *reactive modernization*).

---

17 *Socialistinės* ar *sovietinės modernybės* sąvokas ir koncepcijas dažniausiai aptarinėja istorikai. Plačią XX a. paskutinio dešimtmečio Rusijos ir sovietinės modernybės koncepcijų taikymo kritinę istoriografinę studiją yra pateikęs Michaelis Davidas-Foxas (2006).

18 Konvergencijos teorijos šalininkams socialistinė sistema buvo industrinės visuomenės deviacija (Rostow, 1991; Ray, 1996).

Nepaisant šiandieninės socialiniame moksle egzistuojančios modernizacijos teorijų įvairovės, sociologinės moderniosios visuomenės modernizacijos teorijos galėtų padėti analizuoti tiek sovietinės okupacijos laikotarpio bei sovietizacijos padarinius, tiek jau posovietinio perėjimo procesus bendresniu moderniųjų visuomenių raidos požiūriu. Anot Johanno Arnasono (2005: 436), Vidurio ir Rytų Europos visuomenių tyrimams taikant daugiariopų modernybių (angl. *multiple modernities*) ir modernizacijos modelių koncepcijas, galima skirti visuomenes, kurios patyrė (angl. *experienced*) modernybę savo „vidinės logikos“ priemonėmis, ir tas, kurios buvo labiau paveiktos geopolitinių ir istorinių atsitiktinumų. Carinės ir sovietinės imperijos atvejus veikiausiai reikėtų priskirti pastarajam atvejui.

Modernizacijos teorijų taikymas sovietinio laikotarpio visuomenei tirti atsakytų ir į dar vieną dažnai keliamą klausimą. Lietuvos visuomenės sovietinio laikotarpio tyrimų, vykdomų skirtingų mokslininkų amžiaus kohortų, įvairovėje išsiskiria dvi neretai viena kitai priešinamos sovietinės visuomenės interpretacijos[19], kurios, tiesą sakant, nėra naujos tarptautiniame sovietinės visuomenės tyrimų diskurse (pvz., JAV ir JK sovietologijos skirtingų istorikų kartų arba totalitarizmo ir revizionizmo koncepcijų tarpusavio diskusija ir kritika (Yurchak, 2006; Baliulytė, 2016)). Lietuvos dabartiniuose sovietinio laikotarpio tyrimuose, ypač antropologiniuose ir istoriniuose, neretai klausiama, ar sovietinio laikotarpio visuomenė buvo homogeniška, susitaikiusi ir paklusniai iš viršaus kompartijos valdoma ir jos programas įgyvendinanti bei kompartijos dokumentais fiksuota *sovietinė liaudis,* įtraukta į nuolatinį sovietinės sistemos reprodukavimą arba steigimą (Vaiseta, 2012: 111; Putinaitė, 2017). O gal vis dėlto ji buvo įvairi, santykinai autonomiška ne tik asmeninėje, bet ir viešojoje erdvėje, reiškianti ne visuomet pastebimus ankstesnės pilietinės visuomenės likučius, o gal jau ir naujai besikalančius jos pumpurus (Ramonaitė, 2015; Ramonaitė et al., 2014)? Priešingų požiūrių gali atsirasti tiek dėl skirtingų metodologinių tyrimo prielaidų (pvz., jei tik hermeneutiškai analizuojame praeities dokumentus) (Norkus, 2009)[20], tiek dėl požiūrio ar vertybinės nuostatos, kurias galima pagrįsti selektyviai parinktais empiriniais duomenimis. Greitai kintančioje visuomenėje skirtingos kartos tarsi gyvena skirtingose tikrovėse ir yra vedamos skirtingų motyvų, todėl skirtingų kartų tyrėjų situacija praeities tyrimus neretai paverčia savitu intelektualiniu iššūkiu[21]. Dar M. Weberis aiškino, kad tyrimo išeities pozicija

---

19 Be to, ne visuomet aiškiai apibrėžiama, kokio mokslo krypties ir teorinės perspektyvos požiūriu atsiranda ši priešprieša.

20 Alexei Yurchako (2006) taikomos sovietinei tikrovei aiškinti *steigiamojo* (angl. *constative*) ir *atliekančiojo* (angl. *performative*) diskurso sąvokos leidžia paaiškinti neatitikimą tarp formalaus visuomenės dalyvavimo sovietinėje viešojoje erdvėje ir skirtingo asmeninio santykio su šiuo dalyvavimu ir būdais savaip reikšti santykį su oficialiąja tikrove. Kita vertus, jei steigiamąjį ir atliekantįjį diskursą patalpiname į modernizacijos procesą, įgyjame dar vieną kriterijų vertinti pačią sovietinę tikrovę. Vartotojiškos kultūros plėtra yra modernios visuomenės bruožas. Jei demokratiniame pasaulyje kultūra ir dalyvavimas joje sklido kartu su verslu, tai sovietinėje sistemoje institualizuotą kultūrą plėtojo pati sistema (kultūros namai, profesionalios muzikos koncertai kaimuose ir t. t.), todėl čia neišvengiamai susipriešina prievartinės sistemos ideologiniai ir politiniai bei visuomenės skirtingi interesai. Atsiranda tam tikra *trečia erdvė,* anot Bhabhos, kurioje matosi tie prieštaravimai.

21 Informanto (sovietmečio liudininko) ir tyrėjo (sovietmečio patirties neturinčio) amžiaus skirtumas lemia ribotą sovietmečio interdiskursyvų žinojimą, kuris gali paveikti ir tyrėjo kuriamą pasakojimą: didėja tikimybė, kad pastarasis bus

visuomet yra susijusi su vertybinėmis prielaidomis, suteikiančiomis tyrimui prasmę. Jis tikėjo, kad trinariame mokslinio pažinimo modelyje tik vidurinė pakopa gali būti objektyvi, kai mokslininkai nagrinėja patį tyrimo objektą ir atsiriboja tiek nuo prielaidų, tiek nuo rezultatų taikymo[22]. Juk sovietinėje tikrovėje gyvenusių ir negyvenusių mokslininkų, taikančių dedukcinius tyrimo modelius, tos tikrovės vertinimai skiriasi. Juk užsitęsusi okupacija ir negalėjimas atvirai priešintis bei reikšti mintis formuoja *hipokrizinį* (angl. *hypocritical*) visuomenės mentalitetą. Kuo individo statusas ir pozicija sistemoje yra svarbesni, tuo jo hipokrizinis prisitaikymas yra didesnis[23]. Ilgai trunkanti okupacija priverčia individus daryti kompromisus, kuriuos vienareikšmiškai įvertinti koloboravimo – rezistencijos priešpriešos požiūriu tampa sudėtinga.

Vis dėlto būtų tikslinga neabsoliutinti skirtingų požiūrių į sovietinę visuomenę ir pripažinti kiekvienos žiūros santykinę tiesą bei jų tarpusavio derinimo galimybę, sujungiant juos bendresniais modernizacijos įvairovės, daugiariopos, hibridinės ir kitų modernybių modeliais. Šios skirtingos pozicijos atliepia ir į nuolat viešojoje erdvėje keliamus klausimus apie įvairių visuomenės gyvenimo sričių specialistų ir kūrėjų indėlį į sovietinio laikotarpio Lietuvos modernizaciją[24]. Kas buvo tie sovietinės moderniosios visuomenės reprodukuotojai ir kūrėjai bei kokią moderniąją vsuomenę jie kūrė?

Remdamiesi šiandieniniu modernybės tyrinėjimo diskursu, intensyviai svarstančiu daugiariopos modernybės temą, bei konceptualiai pagrindę *sovietinio laikotarpio modernybės* ir *sovietinės modernybės projekto* sąvokas, galime derinti skirtingus požiūrius ir pabandyti

---

abstraktaus pobūdžio bendros informacijos apie sovietmetį pateikimas (žr. Vinogradnaitė et al., 2018). Nelabai aiškiai artikuliuodama tekstų žanrus, Aurelija Mykolaitytė išskiria net keturias tekstų grupes, reflektuojančias sovietmetį. Tarp jų viena grupė – tekstai „apie sovietmetį nėra paremti autentišku pačių rašytojų išgyvenimu, bet atsirado perkuriant ankstesnės kartos prisiminimus“ (Mykolaitytė, 2018: 191). Tuo tarpu N. Putinaitė (2015b) rašo, kad „autobiografinis santykis ir objektyvaus pasakojimo atsisakymas padeda išvengti falšo ir kaukių. Būtent pastarosios lipte limpa prie akademinio teksto, kuris rašomas stengiantis nuslėpti autobiografinį interesą, kurio, deja, beveik neįmanoma išvengti“. N. Putinaitė teisi ta prasme, kad, žvelgiant iš dabarties, buvę „sovietikai“ linkę interpretuoti praeities įvykius sau palankia prasme. Tačiau vargu ar galima sutikti su tuo, kad sovietinei visuomenei negalima taikyti apibendrintų modelių. Reikėtų skirti eminį (emic) ir etinį (etic) tyrimo aspektą. Abu turi savo pritaikomumo ribas, bet tai nereiškia, kad jų nebūtų galima sujungti. N. Putinaitė iš dalies teisi, nes pritaikyti eminį tyrimą sovietinio laikotarpio individams tirti po 20 ar daugiau metų sudėtinga, ypač jei juos tiria Nepriklausomoje Lietuvoje ar netoli tos ribos gimę mokslininkai – jiems sunkiau nustatyti tiriamųjų atminties savikorekcijas. Gana išsamiai tokių interviu ir atsiminimų patikimumo problemą pristato T. Vaiseta (2014: 51–73).

22 Ar vidurinė mokslinio pažinimo pakopa iš tiesų gali būti vertybiškai neutrali, ypač socialiniuose moksluose, mes čia nenagrinėsime, tik pastebėsime, kad mokslas sunkiai gali išvengti vertybiškumo (Latour, 2004; Hollis, 2000; Norkus, 2001). M. Weberis „siekia įtikinti skaitytoją priimti tokią bendrą išvadą: „Visiškai skirtingos problemos yra, viena, faktų konstatavimas, matematinių arba loginių santykių, kultūros gėrybių vidinės struktūros nustatymas ir, kita, atsakymas į kultūros ir atskirų jos turinio komponentų vertės klausimą, toliau – į klausimą, kaip reikia veikti kultūrinėje bendrijoje ir politiniame susivienijime“ (Norkus, 2001). Galėtume pridurti, kad socialinės kaitos teorijos nėra neutralios ateities socialinės plėtros aiškinimo atžvilgiu, nes remiasi esamos visuomenės vystymosi aiškinimo modeliais, kuriuos formuoja visuomenės interesai.

23 Nesiplėsime į psichologines kognityvinio disonanso peripetijas, kurios neišvengiamai lydi hipokrizinį mentalitetą. Mums rūpi sociologinis, t. y. kaip okupacinė ar kolonijinė institucinė tvarka struktūriškai suformuoja ne tik visos visuomenės, bet ir skirtingą įvairių socialinių sluoksnių ir grupių hipokrizinį mentalitetą.

24 Tipiškas, pvz., galėtų būti straipsnis „Kauno dienoje“, kuriame Asta Dykovienė klausia, ar galima aplinkotyrininkams teikiamą premiją vadinti sovietinės nomenklatūros atstovo Viktoro Bergo vardu? Pastarasis buvo aktyvus sovietinės Lietuvos gamtosaugos pradininkas, o premiją pavadinti jo vardu inicijavo kitas sovietinės nomenklatūros atstovas Bronius Bradauskas (Dykovienė, 2019).

praplėsti atsakymus į iškeltus klausimus. Pastarųjų dešimtmečių modernizacijų teorijų diskursas, įtraukiantis ir antropologinę bei sociologinę prieigas, 1940–1990 metų Lietuvos visuomenės istorinį laikotarpį leidžia analizuoti tiek kaip tam tikrą universalų moderniosios visuomenės procesą, tiesa, labai apibendrintai, tiek kaip specifinę sovietinę modernizacijos raišką arba sovietinį modernizacijos projektą. Todėl analitiškai galima atskirti tiek sovietinio laikotarpio universalesnius moderniosios visuomenės struktūrinius darinius, pvz., bendresnes moderniosios visuomenės socialinio, politinio, kultūrinio įvairių socialinių veikėjų (agentų) aktyvumo struktūrines prielaidas, tiek šį procesą ribojančią sovietinę sistemą ir specifinę (hipokrizinę) piliečių prisitaikymo raišką sovietiniu laikotarpiu, kartu socialinių veikėjų (individualių ir grupinių) pastangas modifikuoti primestus sovietinius modelius. Vienas istorinės sociologijos tyrinėtojų ir savitos sovietinio modernybės modelio koncepcijos kūrėjų J. Arnasonas teigia, kad sovietinėje sistemoje glūdėjo tiek visuomenės imperinės transformacijos *iš viršaus* tradicijos palikimas, tiek revoliucinė naujos visuomenės vizija. Todėl sovietinį komunizmą veikiausiai reikėtų traktuoti kaip atskirą modernybės raiškos variantą negu kaip nukrypimą nuo pagrindinės modernizacijos srovės (Arnason, 1993; 2005).

Įvairius moderniosios visuomenės variantus, o šiuo atveju sovietinę modernybę analizuojant struktūros, jos raidos ir įvairių socialinių veikėjų, jų sąveikos ir veikimo požiūriu, galima jungti skirtingas sovietinės visuomenės interpretacijas. Tokia galimybė seka iš dabarties sociologinių modernizacijos teorijų, neprieštaraujančių socialinės struktūros ir socialinių veikėjų tyrimo bei traktuojančių šiuos du socialinės teorijos aspektus kaip dvi santykinai autonomiškas to paties tikrovę struktūruojančio proceso puses (A. Giddensas, J. Habermasas, A. Touraine'as, M. S. Archer) ar kaip socialinės praktikos veikėjus, reprodukuojančius ir tuo pat metu priklausančius nuo socialinės struktūros (P. Bourdieu). Tai nereiškia, kad dabarties modernizacijos teorijos tiesiogiai remiasi vadinamosiomis veiksnumo-struktūros (*agency-structure*) integracinėmis A. Giddenso, P. Bourdieu, M. S. Archer ir kt. koncepcijomis, o tik tai, jog nei struktūra, nei veikėjas ontologiškai nėra laikomi autonomiškais socialinę tikrovę determinuojančiais veiksniais, bet yra tik analitiškai sukonstruoti tyrimo modeliai.

Kalbėdami apie moderniosios visuomenės koncepciją, kuria remiantis grindžiama teorinė galimybė vartoti *sovietinio laikotarpio modernybės* ir *sovietinės modernybės projekto* sąvokas, tarsi suponuojame tam tikrą modernybės struktūrinį ir veikėjų universalų modelį bei jo raidos kryptingumą. Todėl iš dalies galima sutikti su struktūrinio funkcionalizmo minimų moderniosios visuomenės *„funkcinių reikalavimų“* (funkcinių imperatyvų) tam tikra normatyvine samprata, taip pat su vėlyvosios (refleksyviosios, antrosios, kietosios) modernybės teoretikais U. Becku, A. Giddensu, Z. Baumanu, kurie pripažįsta tam tikrą struktūrinį moderniosios visuomenės pavidalą. T. Parsonso ir jo pasekėjų funkcionalistiniu požiūriu, tokių „reikalavimų“ išpildymas (kapitalistinė ekonomika su vienokia ar kitokia valstybės intervencija; nacionalinė valstybė, pritaikyta kintantiems demokratiniams reikalavimams; individualistinė etika ir laisvai formuojamos asociacijos ir t. t.) tarsi sudaro kintančiai moderniai

visuomenei prisitaikymo sąlygas, užtikrinančias tarpusavio nacionalinių moderniųjų visuomenių konkurencinėje kovoje išlikimą ir ilgalaikę raidos perspektyvą. Paradoksaliai panašiai ideologizuoti „mokslinio komunizmo" teiginiai apie neantagonistinę socialistinę sovietinę visuomenę turėjo užtikrinti materialinį, kultūrinį ir socialinį visuomenės progresą bei gerovę. Skirtumas tik tas, kad struktūrinis funkcionalizmas atspindėjo to meto vakarietiškos visuomenės būklę, o „mokslinis komunizmas" realią visuomenę siekė įsprausti į teorinę schemą, selektyviai maskavo realius faktus, bet kopijavo daugelį vakarietiškos moderniosios visuomenės elementų. Struktūrinio funkcionalizmo nuostata pagrįstai buvo kritikuojama dėl universalistinio, substancinio, teleologinio ir redukuoto moderniosios visuomenės struktūros ir jos raidos aiškinimo. „Mokslinio komunizmo" visuomenės modelį atmetė pati praktika. Vargu ar šiandien galima sutikti su kokiu nors universaliu institucinės sąrangos, patenkinančios tam tikrus reikalavimus, kokybiniu ir kiekybiniu teoriniu modeliu bei kokia nors optimalaus prisitaikymo vienareikšme samprata ar naratyvu. Reikalavimus kelia ne sistemos, bet individualūs ir grupiniai veikėjai ir jie įgyvendina vienus ar kitus struktūrinius darinius. Jeigu ir pripažįstame daugiau ar mažiau universalius struktūrinius moderniosios visuomenės poreikius patenkinančių socialinių darinių būtinumą (industrializaciją lydi urbanizacija ir iš jos išplaukiantys miestų infrastruktūrinio planavimo reikalavimai, technologijų plėtrą – visuotinio švietimo ir jo pakopų diferenciacijos plėtra, žemės ūkio industrializaciją – kaimo depopuliacija, sveikatos priežiūros sistemos, vis labiau apimančios visus socialinius sluoksnius, plėtrą ir visuomenės ligų struktūros kaitą (nuo infekcinių prie lėtinių ligų) – sveikatos sampratos kaita ir atitinkamos sveikatos politikos kaita (nuo hospitalizacijos prie prevencijos politikos) ir t. t.)[25], šie „reikalavimai" tiesiogiai nederminuoja nei socialinės raidos krypties, nei jos raiškos pavidalų, bet įgyvendinami kaip tam tikri funkciniai dariniai per įvairių socialinių veikėjų turimo žinojimo sukonstruotus pasirinkimus, grindžiamus interesais, vertybėmis ir patyrimu[26]. Tai nėra sistemos „reikalavimai", bet priemonės, kurių pagalba visuomenė ir jos įvairių interesų socialinės grupės įgyvendina savo siekius.

Šiuo atveju kalbama tik apie tam tikrą analitinį moderniosios visuomenės tipą, kuris leidžia lyginti ir aiškinti skirtingas moderniąsias visuomenes. Totalitarizmas ar demokratija, inovacijos ar konservatyvios struktūros yra socialinių veikėjų ir visu pirma dominuojančių galios veikėjų pasirinkimų įgyvendinimas. Adamas Przeworskis ir Fernando Limongi (1997:

---

25 Kapitalistinis ir socialistinis gamybos būdas remiasi tomis pačiomis industrinėmis revoliucijomis, tik dėl istorinių, politinių ir ideologinių veiksnių sovietinė sistema nuolat vėlavo pereiti prie kitos industrinės pakopos, kol galiausiai užstrigo ties trečiąja industrine revoliucija.

26 Pritartume kritiniam realizmui, kuris pripažįsta interpretacinį supratimą (konstruktyvistinę prieigą) kaip svarbų ir būtiną bet kurio socialinio mokslo bruožą, bet kartu pripažįsta galimybę kalbėti apie priežastinį socialinės tikrovės kitimo aiškinimą. Kritinis realizmas teigia, kad pasaulis apibūdinamas per situacijų atsiradimą (angl. *emergence*), kuriose dviejų ar daugelio bruožų susijungimas sudaro prielaidas iškilti naujam reiškiniui, kuris savo ruožtu įgyja savybes, nesuvedamas į sudedamąsias dalis, net jei jos būtinos reiškinio egzistencijai. Kaita dažniausiai priklauso nuo kelio, todėl tai, kas išlieka ir tęsia egzistenciją, priklauso nuo pradinės būklės pobūdžio bei konkurencijos ir geografiškai savitų ir ribojančių veiksnių rėmų, nukreipiančių vystymąsi tam tikromis kryptimis. Tad, skirtingai nuo funkcionalistinio požiūrio, socialinis vystymasis neturėtų būti aiškinamas kaip optimalus kelias, pasirinktas iš alternatyvų spektro (Sayer, 2000).

182–183), kritiškai žvelgdami į gana plačiai modernizacijos teorijų pripažįstamą demokratijos ir kapitalistinės ekonomikos sąryšį, empiriniais duomenimis pagrindė, kad demokratijos iškilimas nėra būtinas ekonominę plėtrą lydintis padarinys. Demokratija yra arba nėra įsteigiama politinių veikėjų, siekiančių savo tikslų, ir ji gali būti inicijuojama bet kokio ekonominio išsivystymo lygio visuomenėje. Ir tik tuomet, kai ji jau yra įsteigta, pradeda veikti ekonominiai apribojimai – demokratijos galimybės išlikti yra didesnės, kai šalis turtingesnė. Tarp ekonominės plėtros ir demokratijos nėra deterministinio ryšio, bet jo nėra ir tarp kitų moderniajai visumenei būdingų struktūrinių elementų. Kita vertus, tai nereiškia, kad tarp jų nėra tam tikros optimalios sąveikos tam tikrų kriterijų atžvilgiu (pvz., visuomenės gerovės ir sutelktumo). Sovietinę sistemą ir posovietinę jos restruktūrizaciją todėl ir galima analizuoti modernizacijos plėtros struktūrinių elementų sąveikos tam tikrų kriterijų arba keliamų visuomenės raidos tikslų atžvilgiu.

Šia prasme neturėtų stebinti faktas, kad atsilikusiose, palyginti su industrinėmis Vakarų valstybėmis, ir faktiškai agrarinėse Rusijos (1917 m.) ir Kinijos (1949 m.) valstybėse buvo įvykdytos tipologiškai „socialistinėmis“ pavadintos revoliucijos. Veikiau reikėtų klausti *à la* Z. Norkų, kokia ta sovietinė modernybė ir kokia visuomenė? Kaip rodo istoriniai duomenys, veikiausiai totalitarinio režimo porevoliucinėje Rusijoje „būtinumas“ sekė iš dominuojančios galios (bolševikų) tikslų eksportuoti savąją revoliuciją ir siekio išsaugoti daugianacionalinę Rusijos imperiją, nes demokratinio tipo valstybėje bolševikai nebūtų turėję galimybės įgyvendinti šių tikslų[27]. Juo labiau kad modernusis pasaulis vis dar gyveno kolonijinio valdymo paradigmoje ir vis dar sunkiai demokratiškai derino baltojo ir čiabuvio dichotomiją, tad ir bolševikinis projektas buvo savitai persmelktas kolonijinės paradigmos. S. Esenstadtas ir jo pasekėjas J. Arnasonas (2000) atkreipė dėmesį į tai, kad sovietiniam moderniosios visuomenės pavidalui įtakos turėjo jos praeitis, o konkrečiau – jos imperinė praeitis. Anot J. Arnasono (2000), bolševikinis projektas buvo marksizmo idėjų ir mažiau įsisąmoninto Rusijos imperinių tradicijų palikimo darinys. Po to, kai bolševikai užgrobė valdžią, sovietinio modelio rusiškieji visuomenės šaltiniai tapo adaptacijos prosesų dalimi. Imperinio palikimo problemos, apribojimai ir potencialios galimybės kartu su labiau išsivysčiusių visuomenių globalia konkurencija veikė atsiradusį moderniosios sovietinės visuomenės tipą, kuris tapo bendras visiems komunistiniams režimams, tačiau bolševikinė imperinė modernizacija suformavo tokius ekonominius, politinius ir kultūrinius modelius, kurie trukdė reformoms ir skatino savigriovą.

Todėl, viena vertus, galima teigti, kad remiantis palyginamąja empirika nėra neįmanoma konstruoti tam tikro idealaus modernybės tipo kaip analitinio instrumento,

[27] Modernizacijos prieigos taikymą tirti sovietinę visuomenę būtų galima grįsti A. Giddenso teiginiu, kad „modernybė, jos raidos ir dabartinių institucinių formų klausimas vėl iškilo kaip pamatinė sociologijos problema dabar, kai stovime prie dvidešimt pirmojo amžiaus slenksčio“ (Giddens, 2000 (1991: 9). Dar galėtume pridurti, kai žlugo sovietinės moderniosios visuomenės alternatyvus modelis.

kita vertus, pritartume S. N. Eisenstadtui (2000), teigiančiam, kad socializmo, liberalizmo ar fašizmo ideologijos ir jų įtakoje suformuotos socialinės sistemos buvo universalios modernizacijos padarinys, susijęs su konkrečiomis šalimis ir savitai įgyvendintas. Galios veikėjai, remdamiesi konkrečiomis šalies sąlygomis, šiais ideologiniais modeliais išreiškė universalią moderniųjų visuomenių įtampą tarp valstybės ir besiformuojančios pilietinės visuomenės. Anot S. N. Eisenstadto (2000: 10), šie modeliai apibrėžia valdžios santykių tarp valstybės ir pilietinės visuomenės atskaitomybę (angl. *accountability*). Jie išreiškė kolektyvinės tapatybės, formuojančios visuomenes sudarančių individų savęs suvokimą, modelius, kurie buvo ypač stipriai susiję su individų savo modernumo suvokimu. Todėl plintantys dabarties diskurse svarstymai ne apie universalias, bet apie daugiariopas modernybes yra įsipareigojimo tiek europietiškajai modernybei (universaliajai), tiek lokaliai tradicijai padarinys. Pasak S. N. Eisenstadto (2000), modernybės įvairumas yra socialinių veikėjų interpretacijų padariniai. Tokios interpretacijos yra sudėtingai susipynusios panašiai kaip ir pačios moderniosios kultūros. Tam tikri svarstymai apie daugiariopas (taip pat selektyvias, hibridines ir susipynusias) modernybes bei vietinių (angl. *endogenous*) teorijų ir visuomenių svarbumas yra susipynę vienas su kitu. Panašiai kaip vietinis žinojimas yra svarbus etnologui, taip vietinės teorijos (ideologijos, religijos ir t. t.) turėtų būti svarbios socialiniams mokslams. Tai ypač svarbu kalbant apie sovietinę modernizaciją, kuri turėjo itin detalizuotą ir parengtą bei kruopčiai ir visuotinai diegiamą *socializmo statybos* koncepciją ir specifinį sąvokinį aparatą maskuoti savo hipokrizinę veiklą[28]. Perfrazuojant Sh. Randerią (2002: 3) galima sakyti, kad sovietinio laikotarpio Baltijos tautų modernizacija buvo sumodeliuota iš tarpukario modernistinio socialinio ir kito, sukirpto pagal sovietinį projektą, audinio. Arba, J. Arnasono terminais tariant, Baltijos valstybių „vidinės logikos“ modernizacija buvo pertraukta sovietinės okupacijos ir jos primestos modernizacijos. Sovietinės modernizacijos santykis su okupuotomis visuomenėmis ir diegiamas sovietinis modernybės modelis primena tipinį metropolijos ir kolonijos santykį, tad toliau aptarsime, kiek pagrįsta Sovietų Sąjungą laikyti kolonijine valstybe, bet prieš tai trumpai[29] aptarsime JAV ir JK sovietologų istorikų sovietinės sistemos totalitarizmo, revizionizmo ir postrevizionizmo koncepcijų kaitą. Pastarajai kaip tik darė poveikį modernybės koncepcijų ir bendro modernizacijos diskurso kaita.

---

[28] Visuotinai aukštųjų mokyklų studijų programų studentai studijuodavo septynių ideologizuotų pseudomokslinių disciplinų rinkinį – TSKP istoriją, ateizmą, dialektinį materializmą, istorinį materializmą, politinę kapitalizmo ekonomiją, politinę socializmo ekonomiją, mokslinį komunizmą.

[29] Sovietinę sistemą kaip totalitarizmo, savitos modernybės ir neotradicionalizmo koncepcijas išsamiai yra pristatęs Zenonas Norkus (2008: 7–8 sk.).

1.1. Totalitarinis, revizionistinis ir postrevizionistinis istorikų požiūris į sovietinę sistemą

Totalitarizmo, revizionizmo ir postrevizionizmo koncepcijų kaitos pažinimas padeda aiškiau suprasti ir dabarties sovietinės sistemos ir jos palikimo tyrimus, kadangi šių koncepcijų redukcionistinis aiškinimas ir tarpusavio kritika matomi ir dabartiniuose sovietinės praeities, tarp jų ir sovietinio laikotarpio, dabartinės Lietuvos tyrimuose.

XX a. 8-ajame dešimtmetyje nauja JAV ir JK sovietologų istorikų, vadinamųjų revizionistų, karta ėmė kritikuoti ir siūlė peržiūrėti 7-ajame dešimtmetyje sovietologiniuose tyrimuose (Richard Pipe, Martin Malia, Robert Conquest) dominavusį totalitarizmo modelį. Totalitarizmo modelio taikymas Sovietų Sąjungai rėmėsi Hannos Arendt totalitarizmo teorija (Arendt, 2001 (1951), nagrinėjusia totalitarizmo ir moderniosios visuomenės glaudų ryšį bei parodžiusia totalitarinės sistemos ir industrializacijos bei urbanizacijos glaudų ryšį. Šie moderniosioms visuomenėms fundamentalūs procesai ir struktūriniai elementai suardo tradicinės visuomenės sanglaudą, bendruomeninius ryšius, atomizuoja ir susvetimina individus. Anot H. Arendt (2001), susvetimėjęs moderniosios visuomenės socialinis kontekstas yra palankus iškilti ideokratiniams valdymams, kurie tapo dominuojantys Italijos ir Vokietijos fašistiniame bei Rusijos bolševikiniame judėjime. Italijoje ir Vokietijoje fašistai buvo ne tik populiarūs, bet kartu sudarė priešpriešą aktyviai veikiančioms socialdemokratinėms ir komunistinėms partijoms. Pastarosios taip pat galėjo tikėtis užimti dominuojančią galios poziciją besiformuojančiose demokratijose, ir tai skatino fašistines partijas aktyviau kovoti dėl valdžios (Norkus, 2008). Tuo tarpu liberalesnėse valstybėse, nors taip pat buvo fašistuojančių bei komunistuojančių partijų ir jas palaikančių socialinių grupių, nei fašistai, nei komunistai ar socialdemokratai didesnio populiarumo nesulaukė. Nors carinė Rusija nebuvo nei ypatingai industrializuota, nei urbanizuota, H. Arendt manė, kad Rusijoje totalitarizmui sąlygos atsirado po to, kai Stalinas įvykdė masinę kolektyvizaciją ir urbanizaciją, kurios sunaikino tradicines Rusijos kaimo bendruomenes ir suformavo moderniajai visuomenei būdingą masinės atomizuotos visuomenės būklę. Totalitarizmo modelis sovietinės visuomenės būklę vaizdavo kaip savarankiškų pilietinės visuomenės ryšių suardymą ir individų atomizaciją, suformavusią bejėgių ir pasyvių individų visuomenę, galiausiai tapusią režimo visuotinės kontrolės ir manipuliacijos objektu. Pagrindinis stalinizmo kontrolės mechanizmas buvo teroras, panaudojęs viską apimančią propagandą visuomenei mobilizuoti.[30]

[30] Vis dėlto, kaip teigia Z. Norkus, H. Arendt klydo, nes totalitarinė sovietinė santvarka buvo ne Stalino, bet Lenino išradimas, tad Stalinas teisėtai save laikė V. Lenino reikalo tęsėju ir įgyvendintoju. „Sovietinės santvarkos embrionas buvo V. Lenino sukurta naujo tipo partija, ir jau pilietinio karo metais susiformavo jai būdingi iki pat žlugimo institucinės struktūros ir praktikos bruožai: paraleli valstybės organų ir jų veiklą kontroliuojančių partijos organizacijų hierarchija, masinis teroras, siekis vykdyti visų visuomenės gyvenimo sferų kontrolę“ (Norkus, 2008: 216).

Revizionistų požiūriu, totalitarizmo modelis sovietinę sistemą supaprastino ir konstravo kaip ypač griežtos hierarchinės struktūros *iš viršaus* valdomą visuomenę. 8-ajame dešimtmetyje kritikuodama totalitarizmo modelį, bet neturėdama nei empirinių, nei juo labiau archyvinių duomenų apie Sovietų Sąjungoje vykstančius procesus, revizionistų istorikų karta puolė į kitą kraštutinumą, teigdama, kad sovietinėje sistemoje egzistavo tam tikra visuomenės parama režimui ir net buvo kažkokia galimybė žemesnėms partijos grandims, jaunimui ar pramonės specialistams daryti tam tikrą poveikį aukščiau esančiai valdžiai, žinoma, neminint įprastai komunistinių partijų dažnai vartojamos ir nieko nereiškiančios „iš apačios kylančio liaudies balso" leksikos. Svarbiausios temos, kurias revizionistai svarstė, – Rusijos 1917 m. revoliucija ir iki Antrojo pasaulinio karo buvęs stalinizmas, nes šiame etape jie ieškojo bolševikinės Rusijos visuomenės paramos režimui. JAV istoriografijos revizionistinės mokyklos[31] sovietologai istorikai suskilo į „neotradicionalistus" ir „modernistus". Pirmieji pabrėžė carinės Rusijos palikimą sovietinei visuomenei: klientelistinius santykius, įskundimus ir viešus pasmerkimus, naudingus asmeninius santykius (blatas), socialinio statuso priskyrimą, galios mistifikaciją. Antrieji ieškojo komunistinio bloko visuomenėse panašių į modernias Vakarų visuomenes bruožų. Kaip tipinės modernizacijos proceso charakteristikos buvo laikomi planavimas, socialinė apsauga, ekspertų dalyvavimas politikoje, kontrolė bei individuali ir kolektyvinė disciplina (Zakharova, 2013). Revizionistai manė, kad sovietinė visuomenė nebuvo tik paprastas kontrolės ir manipuliacijos objektas, kad bolševikų partija nebuvo monolitas ir net tvirtino, jog Stalino aukų skaičiai buvo mažesni nei teigė totalitarizmo prieigos istorikai. Revizionistų nedomino ideologija, kurią traktavo tik kaip savotišką širmą pridengti realius valstybės procesus. Skirtingai nei totalitarizmo atstovai, revizionistai taikė platesnį sociologijos teorijų rinkinį, tačiau ypač spekuliatyviai aiškino sovietinę sistemą ir jos visuomenę (Fitzpatrick, 2007).

Vis dėlto 9–10-ajame dešimtmečiais ir revizionistai sulaukė griežtos jau postrevizionistų kartos kritikos, kai tapo šiek tiek atviresni Rusijos archyvai ir tapo labiau žinoma apie buvusios sovietinės visuomenės neigiamą požiūrį į sistemą bei dalies visuomenės pastangas priešintis. Nors revizionizmą kritikavę mokslininkai nebuvo kokia nors kompaktiška mokslinkų grupė, pripažįstama, kad konceptualiai postrevizionizmas rėmėsi Stephano Kotkino ir Michelio Foucault idėjomis apie subjektyvų kasdieninio gyvenimo patyrimą. Sovietinę sistemą jie traktavo kaip atskirą ir savitą vakarietiško modernybės modelio variantą. Tiek totalitarizmo modelio atstovų deklaruotą *iš viršaus* valdomos sovietinės visuomenės tyrimo

[31] JAV ir JK jaunų istorikų ir politologų judėjimas, XX a. 8-ajame dešimtmetyje pavadintas *revizionizmu*, metė iššūkį tuo metu sovietologijoje dominavusiam totalitariniam modeliui (žymiausi revizionistų kritikuojami mokslininkai buvo Carlas J. Friedrichas ir Zbigniewas K. Brzezinskis bei E. H. Carro 7-ių tomų *Sovietinės Rusijos istorija*, publikuota Niujorke nuo 1950 iki 1964 m.) (Carr, 1950–64). Revizionistų požiūriu, totalitarizmo modelis, arba „tradicinė sovietologija", Sovietų Sąjungos gyventojus interpretavo kaip ištisai iš viršaus valdomą visuomenę. Jie nepriėmė tokios vienpusiškos nuostatos ir teigė, kad sovietinę visuomenę būtina analizuoti ir iš apačios, nes vien tik teroras negali palaikyti žmonių susitaikymo su režimu (Fitzpatrick, 2007).

prieigą, tiek revizionistų *iš apačios* prieigą jie kritikavo dėl vienpusiškumo ir nepagrįstų spekuliacijų. Remdamiesi modernizacijos ir daugiariopos modernybės teorijomis, S. Kotkinas ir jo pasekėjai teigė, kad „stalinistinė ideologija ir vertybės („stalinistinė civilizacija“) yra tam tikras socialinis kolektyvo konstruktas, o ne kažkas tokio vien tik primesta režimo“ (Fitzpatrick, 2007: 88). Kitaip tariant, taikydami daugiariopos modernybės koncepciją, santykinai ilgai užsitęsusią sovietinę sistemą postrevizionistai aiškino ieškodami atitinkamų priežasčių ir greta sistemos visuomenei taikomų prievartos priemonių dar rado tam tikrą socialinį režimo palaikymą.

Tokio visuomenės palaikymo sovietinė sistema galėjo tikėtis pakeisdama rusų ir kitų Sovietų Sąjungos tautų tapatybę sovietinio piliečio bei sovietinės liaudies tapatybe ir suteikti jai tam tikrą pasididžiavimą sovietinės valstybės imperine didybe bei galybe. Tikriausiai toks tapatybės pakeitimas efektyviai veikė dominuojančios rusų tautos ir jos kultūros atveju, tad iš dalies būtų galima sutikti su postrevizionistų, kurie daugiausia tyrinėjo rusų tautą, teiginiais apie socialinį *sovietinės liaudies* konstruktą. Tačiau vargu ar tai galiojo okupuotoms tautoms, nes ilgainiui stiprėjantis rusiškas nacionalizmas provokavo okupuotų tautų nepasitenkinimą[32].

Sovietologijos koncepcijų kaita ir diskusija įdomi dar vienu aspektu. Daugiariopos modernybės koncepcija į moderniosios visuomenės raidą siūlo pažvelgti kultūriniu požiūriu. Dar Maxas Weberis išskyrė prieštaravimą tarp dviejų esminių moderniosios visuomenės kultūrinių prielaidų – tarp nepertraukiamai didėjančio instrumentinio racionalumo dominavimo ir individualaus bei kolektyvo autonomijos ir kūrybos siekio. Totalitarizmo ir revizionizmo prieigos sovietinės modernybės projektą interpretuoja arba kaip sistemos primestą ir viską apimančią bei dominuojančią savitą racionalią tvarką (šiuo atveju taikoma *iš viršau*s valdymo prieiga), arba pripažįsta tam tikrą individų ir visuomenės autonomiškumą (taikoma *iš apačios* prieiga). Manytume, kad toks *arba, arba* požiūris kartais pastebimas ir Lietuvos mokslininkų tyrimuose. Postrevizionistinė sovietologų koncepcija artima civilizacinei prieigai, kuria remiasi daugiariopos modernybės koncepcija, pabrėžianti kultūrinę visuomenės dimensiją.

32 Analizuodama posovietinės Rusijos raidą, T. A. Kruglova (2017: 140) atkreipia dėmesį į esminius vėlyvojo carinės imperijos ir stalinistinio laikotarpių nacionalinio diskurso skirtumus. Išlaikydamas nacijos kūrimo (angl. *natio building*) estetines ir mitologines dominantes, stalinizmas atmetė visas tautinės tapatybės versijas, išskyrus sovietinę, ir imperatyviai primetė valstybinio patriotizmo formatą. Rusų ikirevoliucinio modernizmo palikimas (sidabro amžius) buvo paslėpti universalistinės sintezės modelio, į kurį ambicingai pretendavo stalinistinė kultūrinė paradigma, resursai. Ideologiniame diskurse naujais sovietinės klasikos modeliais turėjo tarnauti reiškiniai, istoriškai susiformavę Rusijos ikimodernistinėje epochoje.

1.2. Sovietinio laikotarpio visuomenės modernizacija privilegijuoto sovietinio diskurso požiūriu

Anot Peterio Wagnerio (1995), siekiant analizuoti modernybę, reikėtų skirti moderniosios visuomenės projekto diskursą (kuris pats savaime yra ambivalentiškas bei priklauso žinojimo sociologijos ir istorinių transformacijų tyrimo sričiai) nuo moderniosios visuomenės praktikų bei institutų. Neigdamas bet kokią sociologinę ir istorinę idealią normatyvinę ar metaistorinę modernybės sampratą, Wagneris teigia, kad daugiau nei prieš du šimtus metų įvyko tam tikras žmonių istorijos ir visuomenės diskursų lūžis. Šis diskursyvinis pertrūkis individo ir visuomenės naujai įsivaizduojamas reikšmes pateikė kaip modernias idėjas bei institualizavo naujas socialines ir politines temas bei konfliktus (Wagner, 1995: 4).

Analogiškai galima skirti sovietinės visuomenės praktikas ir institutus bei sovietinio laikotarpio teorinį diskursą, nes to laikotarpio socialiniuose moksluose sąmoningai buvo kuriamos specifinės ir skirtingos nuo vakarietiškųjų socialinių mokslų sąvokos bei formuojamas konceptualus „socializmo statybos“ diskursas. Kaip teigia Richardas Sakwa (2013: 65), sovietinė sistema buvo *sui generis* modernizacijos prieiga, bet didžiausias paradoksas yra tai, kad realiai sau modernizacijos ideologijos sistema netaikė. Siekdami tarsi būti šalia ar už tų procesų, sukėlusių šią *savos rūšies* modernizaciją, teigia R. Sakwa, tiek visuomenė, tiek sistema pateko į stagnacijos ratą. Žinoma, galima diskutuoti su R. Sakwa, kiek ir kaip pati visuomenė siekė būti ar nebūti modernizacijos procesų dalyve, o kiek – prisitaikyti prie dominuojančios galios prievarta primetamo modelio ir jį grindžiančio diskurso. Totalitarinėje sistemoje, kurioje vienvaldė kompartija primeta savo valią, keblu kalbėti apie visuomenės pastangas būti greta modernizacijos. J. Arnasonas (2000) pripažįsta, kad sovietinio modelio struktūra sukūrė specifinius ir reikšmingus apribojimus refleksyviai mąstyti apie savo visuomenę, bet kartu teigia, kad visiškai šios refleksijos nepanaikino. Komunistinių režimų ideologinė saviinterpretacija reaguodavo į visuomenės raidos krizių simptomus ir formuodavo jų įveikimo strategijas (pvz., ankstyvasis pagreitinto komunizmo sukūrimo požiūris vėliau keičiamas į ilgos ir laipsniškos socializmo statybos požiūrį, po to brandaus socializmo laikotarpį, pasibaigusį *perestroikos* ideologija), kurios galėjo būti įvairios krypties.

Sovietinėje valstybėje visuomenė gyveno ir ideologiškai buvo socializuojama remiantis ne to meto vakarietiškų socialinių mokslų teorijomis, aiškinančiomis industrinės moderniosios visuomenės raidą, bet sovietinės ideologijos apdorotu marksizmu arba *istoriniu materiali*zmu, derinamu su konkrečių Sovietų Sąjungos sąlygų konstruojamu diskursu. TSKP suvažiavimai ir plenumai nužymėdavo visuomenės ir atskirų jos sričių vystymo kryptis bei suformuluodavo pagrindines sąvokas tiek plačiajai visuomenei, tiek mokslininkams,

priverstiems jas vartoti savo tyrimuose kaip analitinius instrumentus[33]. Sovietinio laikotarpio ideologizuotas socialinių mokslų (istorinio ir dialektinio materializmo, mokslinio komunizmo, marksistinės politinės ekonomijos) teorinis visuomenės metanaratyvas buvo tikslingai konstruojamas ne tik slepiant objektyvią informaciją apie visuomenę, bet ir kuriant specifines sąvokas konstruoti specifinį tikrovės ir jos istorijos diskursą, taip sovietinę tikrovę konceptualiai atskiriant nuo vakarietiško tipo moderniųjų visuomenių teorijų buvo panaikinama teorinė ir praktinė galimybė palyginti sovietinės valstybės socialinę raidą su jos vakarietišku moderniosios visuomenės raidos analogu[34]. Tiek Vakarų, tiek sovietiniai mokslininkai abi sistemas lygino spekuliatyviai. Vakarų mokslininkai abi sistemas lygino kurdami teorinius moderniosios visuomenės modelius, pagrįstus realia savo visuomenių empirika, bet be patikimų empirinių duomenų apie Sovietų Sąjungos visuomenę. Sovietiniai mokslininkai abi sistemas lygino selektyviai atrinktais arba tiesiog išgalvotais socialistinių ir kapitalistinių visuomenių duomenimis, remdamiesi ideologiškai sukonstruotu visuomenės raidos modeliu.[35] Anot K. Rogovo (1998), XX a. 8-ajame dešimtmetyje sovietinis žmogus turėjo žymiai miglotesnį supratimą apie savo epochos istorines koordinates nei 9-ojo dešimtmečio pabaigoje, kai prasidėjo M. Gorbačiovo *perestroika,* ar 10-ajame dešimtmetyje (cit. pgl. Yurchak, 2005: 7). Galima būtų papildyti K. Rogovą, kad sovietinio laikotarpio žmonės neturėjo realaus supratimo apie pasaulinį istorijos procesą ir sovietinės visuomenės vietą jame arba, tariant tiksliau, turėjo neadekvatų požiūrį, nes buvo atskirti nuo realios informacijos ir gyveno pagal ideologines sovietinio pasaulio koordinates. Supratimą apie pasaulinį istorijos procesą ir sovietinės visuomenės vietą jame, kurį turėjo Sovietų Sąjungos žmonės, sukonstravo TSKP. Pagal didįjį sovietiškai marksistinį metanaratyvą[36], Sovietų Sąjungos visuomenė buvo unikalaus socialinio tipo tikrovė[37], toliau už kapitalizmą pažengusi

---

33 Veikiausiai koncepcijas ir sąvokas konstruodavo sovietinės valstybės „mokslo" centrai, o komunistų partija paskelbdavo partijos suvažiavimų programose ir kituose dokumentuose.

34 Dėl sociologijos mokslo refleksinio ir kritinio požiūrio sovietinė socialinių mokslų klasifikacija vakarietiškos sociologijos holistinę prieigą išskaidė į atskiras dalis ir užtemdė jos objektą. Sociologijos teorijos ir jų istorija pateko į marksistinės filosofijos arba istorinio materializmo skiltį, kurioje sociologijos teorijos buvo spekuliatyviai analizuojamos be jokios galimybės empiriškai gretinti su tikrove ir jas verifikuoti. Tyrimo metodai ir jų taikymas gauti empirinius duomenis buvo pavaldūs moksliniam komunizmui, kuris užėmė dominuojančią socialinės teorijos poziciją ir ideologiškai bei politiškai konstravo empirinių tyrimų ir interpretacijos logiką. Būtent konkretūs tyrimo metodai ir jų taikymas, kuris tiesiogiai priklausė nuo mokslinio komunizmo koncepcijos, buvo vadinami *sociologijos* terminu. Iš esmės dekonceptualizuota sociologija arba, tiksliau, socialinių tyrimų metodai buvo tapę ideologizuoto mokslinio komunizmo tarnaite.

35 „Kai man teko dirbti Pasaulio ekonomikos ir tarptautinių santykių institute, – teigia Turovskaja, – kolegos iš panašaus profilio instituto skaitė paskaitą apie tarptautinę komisiją, lyginančią skirtingų regionų ir šalių gyvenimo standartus. Sovietų Sąjunga pasirodė kaip ypač sudėtingas atvejis. Visų mūsų, jaunesniųjų ir vyresniųjų tyrėjų bei užsienio ekspertų, pastangos rasti aiškius matavimo atitikmenis šiems standartams buvo bevaisės" (Turovskaja, 2002).

36 Sovietinis metanaratyvas nėra originalus, netgi priešingai, galima teigti, kad jis yra gana retrogradiškas, nes savo idėjas atsineša iš XIX a. ar net Švietimo amžiaus socialinių teorijų.

37 „Ką apie šias visuomenes teigė jas valdančių režimų ideologai: esą jose nebeveikią socialiniai dėsniai, pritaikomi „nesocialistinių" visuomenių tikrovei paaiškinti ir aprašyti. Rinkos stichiją jose pakeitęs planingai iš vieno centro valdomas ekonomikos augimas; klasių ir kitokių interesų grupių kovą dėl savo interesų – mokslu pagrįstas komunistų partijos, išreiškiančios darbininkų klasės interesus, vadovavimas ir t. t. Todėl „socialistinėse" visuomenėse tiesiog nebesą tų socialinių ir ekonominių problemų, su kuriomis susiduria „kapitalistinės" (Norkus, 2008b).

socialistinė visuomenė[38]. Sheila Fitzpatrick pastebi, kad „sovietinio režimo savęs supratimas (*self-conception*) buvo kaip apsišvietusio avangardo, vykdančio civilizacinę misiją“ (1999: 227), o Michaelis Davidas-Foxas sovietinę modernybę apibūdina kaip civilizuojančią ir švietimo kryžiaus žygį (David-Fox, 2015). Sovietinės visuomenės „pažangumas“ buvo selektyviai pagrindžiamas atrenkant informaciją,[39] slepiant statistinius duomenis apie visuomenės gyvenimo sritis bei totaliai eliminuojant realią ir teorinę palyginimo galimybę su konkuruojančia Vakarų visuomenių modernizacijos alternatyva[40]. Selektyviai parenkant duomenis apie klasių kovą ir kolonijinį išsivadavimą buvo formuojama „griūvančio“ kapitalizmo samprata. Sovietų Sąjungos visuomenei socializmo ir kapitalizmo priešprieša, kurioje sovietinė tikrovė buvo diskursyviai privilegijuojama, buvo pateikiama kaip vienintelis pasakojimas apie žmonijos raidą, kartu turėjęs legitimuoti Sovietų Sąjungoje egzistuojančią tvarką bei sovietinei visuomenei suteikti pasaulinės istorijos avangardo vaidmenį.[41] Todėl sovietinės industrinės valstybės tikrovė buvo konstruojama specifinėmis ideologijos ir sovietinių socialinių mokslų kategorijomis (*socializmo statyba, brandus socializmas, proletarinis internacionalizmas, socialistinis lenktyniavimas, kultūros socialistinis turinys ir nacionalinė forma, buržuazinis objektyvizmas ir formalizmas*[42] ir t. t.), kurios, netaikant palyginamojo metodo su kitomis visuomenėmis ir nepagrindžiant empirika, tapo totalia scholastika, besiremiančia nekvestionuojamomis marksizmo dogmomis. Kita vertus, galima teigti, kad šios „socializmo statybos“ koncepcijos sąvokos turėjo savo teorinius analogus vakarietiškos sociologijos teorijose, nes realiai struktūriniu (industrinė ir urbanizuota visuomenė, gerovės valstybės elementai) ir socialinių veikėjų (viduriniojі klasė, vartotojiška visuomenė) požiūriu, abiejų sistemų tikrovė turėjo atitikmenų arba bent panašumų[43]. Jeigu kapitalistinis ir socialistinis raidos kelias yra tos

38 „Visų pirma, – sako visame pasaulyje garsus prancūzų rašytojas, eseistas, filosofas Pascalis Bruckneris, – marksizmas tėra sekuliarizuotas krikščionybės variantas su dirbančiąja klase, atliekančia Jėzaus Kristaus vaidmenį, ir su pažadu apie prisikėlimą, kas tapo ir socializmo bei komunizmo pažadu. Laimė, tai niekada neįvyko. Socialistinis rojus atrodo labiau kaip pragaras nei rojus.“ Kitaip tariant, dar vienas metanaratyvas (cit. pgl. Kairiūnaitė, 2017).

39 „Esminis dalykas, kurį svarbu suprasti, – tai, kad informacijos slėpimu totalitarinėje sistemoje suinteresuoti visi be išimties. Vadovai – tam, kad neturėtų problemų, darbuotojai – kad irgi neturėtų problemų, visos valdžios įstaigos – irgi kad neturėtų problemų, ir netgi nukentėję – tam, kad neturėtų problemų (tam tikras iki šiol veikiantis BK straipsnis dėl šmeižimo būtent tam ir buvo įvestas sovietmečiu – kad nesiskųstų kas nereikia, nes už skundimąsi visada galima pasodinti). Ir kad jokia informacija nesklistų, visus tinkamai pakoordinuodavo partijos komitetai ir KGB“ („Kauno žinios“, http://lzinios.lt/lzinios/Istorija/rokiskis-rabinovicius-informacijos-slepimo-mechanizmai-sovietmeciu/242987).

40 Jeigu ir buvo lyginama, tai su gamybos sąnaudų žaliavų panaudojimo kiekiais, kurie nerodo gamybos efektyvumo (Castels, 2007). Išsamų ir kruopštų tyrimą apie Lietuvos sovietinio laikotarpio cenzūrą žr. A. Streikus (2018).

41 Galima klausti, kiek tikrovę konstruojantis marksistiškai sovietinis diskursas po Stalino represijų, Vengrijos (1956 m.) ir Čekoslovakijos (1968 m.) revoliucijų jau vėlyvuoju sovietmečiu galėjo būti įtikinamas Sovietų Sąjungos piliečiams. Veikiausiai Rusijos piliečiams, skirtingai nuo 1940 m. okupuotų Baltijos valstybių visuomenių, buvo priimtiniau tapatintis su sovietiškai rusiška valstybe bei įtikėti dominuojančiu sovietiniu metanaratyvu.

42 *Buržuazinio objektyvizmo* ir *formalizmo* sąvokos yra ypač informatyvios apie sovietinę sistemą. Pirmoji teigia, kad istorija ir socialinė tikrovė negali būti tiriamos neutraliai, tik taikant marksistinę socialinių klasių teoriją. Šios „erezijos“ esmę yra perteikęs J. Jurginis, pats ne kartą tuo kaltintas: buržuazinis objektyvizmas slypi teksto autoriaus pasirinktoje pozicijoje leisti skaitytojui istorinio pasakojimo eigoje pačiam pasidaryti tam tikras išvadas. Antroji apibūdina sovietinių kritikų priekaištus XX a. moderniosioms meno kryptims, priešpriešinant joms socialistinį realizmą.

43 Sudėtinga empiriškai pagrįsti tipinės moderniosios visuomenės *viduriniosios klasės* ar *vartotojiškos visuomenės* egzistavimą Sovietų Sąjungoje, tačiau sovietinės modernizacijos nukrypimai kaip tik ir parodo šios sistemos savitumą bei tipologiškai neneigia jos priskyrimo moderniajai visuomenei. Pvz., taikant įprastą viduriniosios klasės apibūdinimo kriterijų, daugumą sovietinės visuomenės piliečių reikėtų laikyti vargšais (Young, 1992: 184–187, taip pat Leonavičius,

pačios moderniosios visuomenės raidos alternatyvos, tai jas reflektuojančios teorijos ir jų sąvokos turi turėti tiek panašumų, tiek tiksliškai konceptualiai gretinamų ir priešpriešinamų visuomenės siekių. *Sovietinio modelio* sąvoką vartojęs ir sovietinę visuomenę laikęs atskiru modernybės variantu J. Arnasonas yra įsitikinęs, kad komunizmas net nebuvo atskira socialinė sistema. Jo manymu, komunizmas buvo nauja imperinės modernizacijos strategija, todėl aiškinti, kas yra komunizmas, visų pirma reiškia išsiaiškinti, kas yra Rusijos imperinės tradicijos. Jam nekilo abejonių dėl to, kad Sovietų Sąjungą galima lyginti su kitomis moderniomis visuomenėmis.

Sovietinio ideologinio diskurso dominavimas primena XIX a. kolonijinių Britanijos ir Prancūzijos imperijų požiūrį į Orientą. Perfrazavus Edwardo Saido tekstą apie vakarietišką *orientalizmo* ideologiją (2006: 216), galima teigti, kad sovietinė ideologija okupuotų šalių informacinę tikrovę kolonizuotiesiems ir patiems kolonistams perfiltravo per reglamentuojančius kodeksus, klasifikacijas, pavyzdžius, periodinius žurnalus, žodynus, gramatikas, komentarus, leidimus, vertimus, kurių visuma formavo sovietinio pasaulio simuliakrą ir materialiai jį reprodukavo visai sovietinės visuomenės erdvei, o kartu ir išoriniams Vakarams. E. Saidas klausia, „kas buvo Orientas keliautojui XIX a.?“, ir palygina kolonijinių imperijų angliakalbio ir prancūzakalbio požiūrius, iš kurių britiškasis tiesiog labai dera su ideologizuoto sovietinio piliečio požiūriu. Pakeitus Saido tekste datas ir geografinius pavadinimus, atsiskleidžia abiejų imperijų panašumas. Taigi, sovietinio žmogaus žvilgsniui vėrėsi imperijos valdos, kurios iki 1940 m. tapo vientisa sovietų valdoma teritorija nuo Ramiojo vandenyno iki Baltijos jūros, nuo Arkties iki Pietų šalių. Pritariant Saidui, rašiusiam apie britų požiūrį į savo kolonijas, galima teigti, kad sovietiniais laikais rašyti apie Baltijos, Kaukazo, Vidurinės Azijos ir kitas okupuotas šalis, „lygiai kaip ir lankytis jose, reiškė keliauti po politinės valios, politinio valdymo ir politinių apibrėžimų regioną, o teritorinis imperatyvas buvo toks galingas, kad jam atsispirti vargiai galėjo eilinis Rusijos pilietis“. Kaip dainuojama populiarioje XX a. 4-ojo dešimtmečio sovietinėje dainoje:

„От Москвы до самых до окраин,
С южных гор до северных морей
Человек проходит, как хозяин
Необъятной Родины своей.“[44]

2007: 77). Tačiau šiuo atveju nieko stebėtino, žinant, kad visa nuosavybė buvo valstybės ir visas paslaugas teikė valstybė. Tokiu atveju socialinių visuomenės grupių ir sluoksnių konfigūracija išsidėsto pagal šiek tiek kitokią tvarką, bet baziniai moderniosios visuomenės procesai lieka tie patys – industrializacija, urbanizacija, švietimo plėtra, biurokratizacija, specializacija ir t. t., kurie formuoja ne turtiniais kriterijais iškylančią viduriniąją klasę.

[44] Nuo Maskvos iki pakraščių,
Nuo Pietų kalnų iki Šiaurės jūrų.
Žmogus kaip šeimininkas praeina
Savo neprėpiamos Tėvynės.

Sovietinis metanaratyvas buvo konstruojamas specifinėmis sąvokomis, tačiau realiai tai buvo iškreiptas, retrogradinis ir supaprastintas vakarietiškos modernizacijos modelio atvejis[45]. Pati *modernizacijos* sąvoka sovietiniame visuomenės raidos diskurse buvo pakeista *socializmo* ar *komunizmo statybos* sąvokomis bei grindžiama istorinio materializmo ir mokslinio komunizmo koncepcijomis. Kita vertus, tiek modernizacijos, tiek socializmo koncepcijos ypač akcentavo ekonominio augimo (angl. *development*) koncepciją. Abi sistemos siekė įveikti ankstyvajai moderniajai industrinei visuomenei būdingą „trūkumo" raidos etapą, intensyviai, bet skirtingu ekonominiu modeliu plėtodamos pramonę. Jeigu tarsime, kad „socializmo statybos" visuomenė ir vakarietiška moderni visuomenė – ta pati industrializacijos ir ją lydinčių socialinių epifenomenų plėtra, tuomet nelieka teorinių kliūčių lyginti šias dvi tipologiškai artimas moderniosios visuomenės raidos alternatyvas. Struktūriškai žvelgiant, *sovietinis modernybės projektas* arba *socializmo statyba* ir yra moderniosios visuomenės plėtra pagal sovietinį modelį. Tipologiškai tariant, buvo diegiami pirmosios modernybės (žr. toliau) struktūriniai elementai, daugiau ar mažiau atitinkantys Vakarų moderniųjų visuomenių struktūrinius elementus. Vadinasi, ir pats modernizacijos procesas Sovietų Sąjungoje turėjo panašių ypatumų, paslėptų po specifinės sovietinės marksistinės ideologijos sąvokų skraiste. Būtent tai leidžia konceptualiai kalbėti apie *sovietinę modernybę* ir *sovietinio laikotarpio* modernybę, kur pirmoji sąvoka reiškia sovietinės modernybės projektą, o antroji – istoriškai susiformavusių ir okupuotų Baltijos nacionalinių valstybių moderniųjų visuomenių ir sovietinio modernybės projekto sąveikos hibridinę moderniąją visuomenę. Sovietiniu laikotarpiu plėtojama modernioji visuomenė buvo nuolatinėje įtampoje su sovietiniu modernybės projektu, nes vietiniai socialiniai veikėjai, plėtodami moderniąją visuomenę, negalėjo totaliai ignoruoti savos visuomenės palikimo.

Veikiausiai tik iš dalies galima sutikti su Z. Baumanu, teigiančiu, kad modernybė – tai ilgas kelias į kalėjimą, kurio ji taip ir nepasiekė, nors sovietinę sistemą veikiausiai jau buvo galima pavadinti kalėjimu. Komunizmas, sako Z. Baumanas, buvo labiausiai determinuojančios būklės modernybė ir labiausiai sprendžiama pozicija (Bauman, 1992: XVII). Iš tiesų modernybės technologiniai pasiekimai įgalino valstybes plačiu mastu kontroliuoti visuomenes, bet moderniųjų demokratinių šalių visuomenės galėjo oponuoti, išeiti į gatves ir prieštrauti. Tuo tarpu moderniųjų visuomenių totalitariniai režimai galėjo pasinaudoti modernybės pasiekimais ir ypač griežtai kontroliuoti visuomenę bei pasiekti „labiausiai

[45] Atrodo, kad sovietinė sistema su socializmo statybos ideologija pakliuvo į jos formuojamo diskurso spąstus. Modernybės arba, tariant sovietine terminologija, *socializmo statybos* diskursas, sovietinėje sistemoje konstruodamas visuomenės sąmonę, tarsi perėjo du etapus – pirmasis primena modernybės diskursą Lotynų Amerikoje, kai modernizacija (Canclini, 1995) arba socializmo statyba dar neįvyko ir vis dar lieka daug socialinių problemų, kurias ateityje išspręs socializmas (Lotynų Amerikos atveju – modernizacija), tuo tarpu „brandaus ar išvystyto socializmo" (rus. *развитый социализм*) laikotarpio diskursas – socialines problemas sieti su vis dar atsiliekančia „socializmo statyba" ideologiškai sudėtingiau, tad belieka kalbėti apie vis dar pasitaikančius trūkumus ir vis labiau slėpti tikrąją realybę. Viskas vis labiau ir labiau tampa slapta.

socialinę raidą ir tvarką determinuojančią būseną“. Sovietinis modernybės modelis, panašiai kaip ir vakarietiškoji modernybė, bet ypač hipertrofuoto pavidalo, pasižymėjo gigantizmu, fordistine masine gamyba; ekstensyvia, korporatyvine ir racionalizuota valstybe, pasaulietine ir etatistine ideologija, kultūrine homogenizacija, valdoma technologijų ir kultūros industrijos etoso. Bet, skirtingai nei kapitalizmas, sovietinis socializmas nesugebėjo sukurti nei pakenčiamos gerovės valstybės, nei vartojimo visuomenės.

1.3. Socialinių mokslų diskursų naratyvai apie socialinius veikėjus ir struktūras

Šioje vietoje vertėtų tarti keletą žodžių apie objektyvistinę ir interpretacinę socialinės tikrovės sampratą. Veikiausiai neverta plačiai aiškinti, kad socialinė struktūra neegzistuoja nepriklausomai nuo socialinio veikėjo, kad tik veikėjas įgyvendina arba struktūruoja sąlygiškai „objektyvią“ socialinę tikrovę pagal tai, kaip jis ją supranta ar įsivaizduoja. Šia prasme bet kokie teoriniai sociologijos arba plačiau socialinių mokslų naratyvai moderniaisiais laikais, dar nuo Šviečiamosios epochos, tampa viena svarbesnių praktinio socialinės tikrovės konstravimo teorinių / ideologinių priemonių, todėl pačių sociologinių naratyvų analizė leidžia iš dalies atskleisti, kaip socialinės praktikos „padeda“ atsirasti socialinei tikrovei. Galime teigti, kad bendrąja prasme modernizacijos teorijos yra tam tikras industrinių ir poindustrinių visuomenių tiek atspindys, legitimuojamas palyginamaisiais tyrimais bei pagrindžiantis objektyvistinę ir iš dalies universalistinę teorinę prieigą, tiek socialinės tikrovės interpretacija. Pastaroji teigia, kad teorijos prisideda prie socialinę tikrovę konstruojančio diskurso gamybos. Tai pasakytina apie to paties laikotarpio didžiųjų naratyvų – struktūrinio funkcionalizmo ir „socializmo statybos“ arba mokslinio komunizmo – ideologizuotų koncepcijų vaidmenį. Tas diskursas ir tampa interpretacinės ar subjektyvistinės sociologijos bei antropologijos teorijos objektu. Anot G. Therborno (1995: 6), įsprausti Europos visuomenę į modernybės istoriją, vadinasi, susieti ją su proto ir klasikine sociologija, lygiai kaip ir su šiuolaikiniais epochinių interpretacijų debatais apie pomodernybę ar naująją modernybę.

Šiame socialinių veikėjų, socialinės tikrovės ir socialinio pažinimo tarpusavio sąveikos diskurse reikėtų išskirti du svarbius dalykus:

1. Tipologiškai moderniosios visuomenės socialiniai veikėjai ir judėjimai yra svarbūs pagal jų turimą sprendimų galią, nuo kurios priklauso socialinės tikrovės suvokimo konstravimas ir struktūravimas. Tipiniai veikėjų įvairovės ir galios ypatumai apibūdinami pagal atitinkamą moderniosios visuomenės raidos etapą. Jei analizuojama ankstyvoji modernybė, reikšminiais socialiniais veikėjais tampa politinės ir ekonominės galios veikėjai bei jų priešpriešа ir įtampos su tradicinių, keliančių materialinius reikalavimus judėjimų socialiniais veikėjais. Jei tiriama vėlyvosios modernybės visuomenė, socialinę tikrovę reprodukuojančių

ir perstruktūruojančių veikėjų ir judėjimų (naujųjų socialinių judėjimų) ir jų reikalavimų įvairovė tampa platesnė (Crossley, 2002).

2. Socialinio pažinimo vaidmuo, kaip ir socialiniai veikėjai, skirtingais modernybės raidos etapais taip pat yra nevienodas. Pirmosios arba ankstyvosios modernybės visuomenėje socialiniai mokslai labiau suprantami substanciškai (Latour, 2004) ir jų vaidmuo socialinės tikrovės pertvarkymams yra fundamentalesnis arba, tiksliau, labiau imperatyvinis. Kaip teigia Bruno Latouras (2004), (pirmoji – V. L.) modernybė leido sau eksperimentuoti, ko negalima pasakyti apie dabartį. Vėlyvosios modernybės visuomenėje socialiniai mokslai labiau suprantami kaip naratyvai, konstruojantys tikrovę, bet nesiūlantys utopinių visuomenės modelių. Šia prasme socialinio pažinimo vaidmuo yra tik viena viešo diskurso konstravimo svarbių priemonių[46]. Pripažinus, kad sovietinė sistema iki pat 1990 m. tipologiškai buvo pirmosios modernybės visuomenė ir valdoma totalitarinio režimo, tuomet visuomenės teorijos / ideologijos buvo tapusios ypač svarbiu dominuojančios galios vienašališku instrumentu konstruoti socialinę tikrovę. Kaip teigia G. Therbornas (2003), elito (o sovietinėje sistemoje – kompartijos[47]) socialinio diskurso bendrosios idėjos dažnai suteikia pagrindą bendroms moderniosios ir ikimoderniosios (tradicinės) visuomenės charakteristikoms.

Vėl grįžtant prie skirtingų sovietinės visuomenės dabarties interpretacijų, veikiausiai galima suderinti skirtingus tiriamuosius požiūrius į sovietinę visuomenę. Jei tyrinėjamas sovietinio laikotarpio oficialus diskursas, kuris konstruoja visuomenės daugumos viešą komunikaciją ir praktikas, tuomet turime sutikti, kad visuomenės sovietizacijos laipsnis objektyviai yra gana stiprus, nes visa visuomenė buvo priversta reprodukuoti primestą socialinę struktūrą. Šia prasme galime konstatuoti apie didžiausią dominuojančios galios iliuziją, kad reprodukuojama visuomenės struktūra ir ją atspindintis oficialus diskursas yra tapatūs. Kita vertus, jei analizuojame kasdieninį ir fragmentuotą visuomenės ir atskirų socialinių grupių diskursą, matome ryškius skirtumus tarp oficialaus ir neoficialaus visuomenės diskurso ir įvairių veikėjų elgesio. Žinoma, tai nereiškia, kad vienas kito vienokiu ar kitokiu būdu neveikė. Būtent hipokrizinis sovietinės visuomenės mentalitetas yra tiesioginis prisitaikymo prie totalitarinės sistemos brukamos tvarkos padarinys, todėl galima teigti,

---

46 Savo sociologinį aiškinimą grįsdami M. Foucault diskurso koncepcija galime teigti, kad diskursas yra tai, ką žmonės mąsto ir komunikuoja vieni apie kitus, daiktus, visuomenės socialines organizacijas, bei šių sričių tarpusavio sąryšius. Įprasta teigti, kad diskursas kyla iš įvairių socialinių institucijų (žiniasklaidos, politinės veiklos ir t. t.) ir išreiškiamas tam tikra kalbos ir mąstymo struktūra bei tvarka ir struktūruoja bei tvarko žmonių gyvenimus, jų tarpusavio santykius ir visą visuomenę. Diskursas suteikia pavidalą tam, ką žmonės gali mąstyti ir žinoti bet kuriuo momentu. Šia prasme sociologai kuria diskursą kaip kuriančiąją galią, nes diskursas formuoja žmonių mintis, idėjas, tikėjimus, vertybes, tapatybes, žmonių sąveikas ir jų elgesį. Sociologinė analizė diskursą laiko įkūnytu ir kylančiu iš galios santykių, nes tie, kurie valdo institucijas (žiniasklaidą, politiką, įstatymus, švietimą ir t. t.), kontroliuoja diskurso formavimą. Diskursas, galia ir žinojimas yra labai artimai tarpusavyje susipynę ir veikia kartu kurdami hierarchinius santykius. Vieni diskursai tampa dominuojantys ir laikomi tikrais, normaliais ir teisingais, kiti marginalizuojami bei stigmatizuojami ir laikomi blogais, ekstremistiniais ar net pavojingais.

47 Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucijos 6 straipsnis. Tarybinės visuomenės vadovaujanti ir vairuojanti jėga, jos politinės sistemos, valstybinių ir visuomeninių organizacijų branduolys yra Tarybų Sąjungos Komunistų partija. TSKP egzistuoja liaudžiai ir tarnauja liaudžiai (LTSR Konstitucija, 1978).

kad sovietinė kolonizacija, hibridizacija ir jos padariniai įgyja specifinį sovietinį pavidalą – maišosi ne tik vietinė modernioji ir sovietinio modernybės projekto kultūra, bet ir įvairios visuomenės grupės tuo pat metu negali atvirai reikšti nei savo nuostatų, nei kritikos. Tokia būklė įneša tam tikrų ikisovietinės ir sovietinio modernybės projekto sąveikos hibridų atsiradimo korekcijų, nes ne tik sovietinis modelis sąveikauja su ikisovietine visuomene ir jos kultūra, bet ir socialiniai veikėjai priversti nuolat svarstyti, kiek gali būti atviri bei kiek ir kaip slėpti savo intencijas.

2. SOVIETINIS KOLONIALIZMAS

Kalbant apie sovietinę modernybę ir modernizaciją, vertėtų atkreipti dėmesį į dar vieną sovietinės okupacijos aspektą, kuris analitiškai dera su pokolonializmo teorijomis, bei aiškinti kai kuriuos kolonijinius sovietinės modernizacijos ypatumus. Pripažindami nevienareikšmę kolonializmo teorijų taikymo galimybę sovietinei sistemai tirti, kartu pastebėsime, kad kai kurie sovietinės sistemos bruožai tampa aiškesni, juos interpretuojant kolonializmo teorijomis. Apie 50 metų trukusi sovietinė okupacija ir radikali prievartinė tarpukario Lietuvos modernios visuomenės transformacija pagal primestą sovietinį moderniosios visuomenės projektą turi paralelių su trečiojo pasaulio kolonijų modernizacija ir S. Vardis tai vadina moderniuoju kolonializmu.[48]

Neatsitiktinai *daugiariopų modernybių* ir *modernybių įvairovės* teorijomis ypač domisi mokslininkai iš nevakarietiškų, buvusių „klasikinių" kolonijų visuomenių (*African Modernities*..., 2002; Ansari, 1998; Shalini, 2002; *Postcolonial Studies...,* 2005), kurios patyrė didesnę ar mažesnę prievartą, diegiant vakarietišką moderniosios visuomenės modelį ar atskirus jos elementus (pvz., tradicinėje mainų ekonomikoje buvo formuojami rinkos santykiai). Buvusiose kolonijose, viena vertus, ryškiau matomas bendresnių modernybės bruožų, dažnai tapatinamų su vakarietiškų moderniųjų visuomenių ypatumais, susipynimas su vietiniais tradiciniais kultūros ir socialinių santykių modeliais, kita vertus, čia susiformavo savitas kolonizatorių ir kolonizuotų kultūrų mišinys, savita *„trečioji erdvė*", nesuvedama nė į vieną besimaišančių kultūrų polių, todėl intensyviau diskutuojama alternatyvių ar kitokių modernybių ir jų pažinimo temomis (Sidzikauskas, 1958; Pakštas, 1960; Vardis, 1964; Bhabha, 1994; Canclini, 1995; Fischman, 1997; Thompson, 2000; Morton, 2000; Beissinger, Young, 2002; Owczarzak, 2009; Bhambra, 2013; Palmer, 2018; ir kt.)[49]. „Dabarties pasaulio globalios prigimties suvokimas, – teigia Gurminder K. Bhambra (2013: 295), – pradeda daryti poveikį sociologijai, kuri ima domėtis ne tik kintančia globalizacijos konceptualizacija, bet ir pripažinti nevakarietiškojo pasaulio epistemologinę vertę bei veiksnumą (*agency*). <...> ir tik pripažinę „*kolonijinio pasaulio globalų*" (*colonial global*) reikšmingumą sociologijos konstravimui galėsime suprasti bei privalomai teigti „globalios sociologijos" (*global sociology*) pokolonijinę (ir dekolonijinę) dabartį."

---

48 Anot S. Vardžio (1964), „S. Watsonas siūlo sovietų elgesį su Maskvos valdomomis tautomis už Sovietų Sąjungos sienų vadinti imperialistiniu, o ne kolonialistiniu. Sąvokos parinkimas išties nėra svarbus. Tiesiog „kolonijinis" yra šiuolaikiškesnis ir lengviau palyginamas, todėl jis funkcionalesnis ir labiau teiktinas".

49 Galima spėti, kad užsienio lietuvių mokslininkų siekis atkreipti pasaulio dėmesį į sovietinį kolonializmą kilo ir iš jų reakcijos į XX a. 6–7-ojo dešimtmečių veidmainišką sovietų antikolonijinę propagandą ir politiką, remiančią Afrikos ir kitų tautų išsivadavimo judėjimus. Anot Januszo Koreko (2009), sovietinė propaganda, skelbdama internacionalizmą, reikalavo laisvės prispaustiems trečiojo pasaulio judėjimams ir engiamoms tautoms, bet tuo pat metu siekė nukreipti pasaulio dėmesį nuo savo pačios veiksmų. Rusifikacija, totali tautų subordinacija, ekonominis nerusiškų respublikų išnaudojimas, politinis ir ekonominis dominavimas šalims ir tautoms, sovietų įtrauktoms į Rytų bloką.

Pokolonializmo tema[50] diskutuoja ir buvusio socializmo mokslininkai arba išeiviai iš šių visuomenių, nes šiame regione sovietinio tipo modernizacijos modelis taip pat buvo primestas prievarta okupavus šias valstybes (Kolarz, 1964; Kelertas, 1998; Korek, 2007, 2009; *Beyond*... 2002; *Baltic Postcolonialism*... 2006; Bill, 2014; ir t. t.)[51] ir įvairiais aspektais keliami sovietiniu laikotarpiu vykdytų radikalių visuomenės ir kultūros transformacijų pasekmių klausimai. Nors ši tema nėra vienareikšmė (Głowacka-Grajper, 2018 [52]), analizuodami okupacijos pasekmes kai kurie Baltijos šalių tyrinėtojai neabejoja, kad sovietinę okupaciją reikėtų laikyti sovietiniu kolonializmu (Kelertas, 1998; Račevskis, 2002, 2006; Kalnačs, 2016; Peiker, 2016; Annus, 2012, 2016, 2018; Annus (ed.), 2018), nes visuomenė ir kultūra buvo keičiamos menkai paisant vietinių tautų interesų. Anot estų mokslininkės Epp Annus (2014), pastarųjų metų rusiškuose, slaviškuose ir Rytų Europos kritiniuose darbuose, taikančiuose pokolonijinę teorinę prieigą, plėtojamos keturios Baltijos visuomenių tyrimų kryptys: a) carinės kolonizacijos; b) sovietinės kolonizacijos; c) posovietinis pokolonializmas; d) šiuolaikinis neokolonializmas. Veikiausiai reikėtų sutikti su autore, kad yra prasmės kalbėti apie sovietinio kolonializmo studijas ir savitą požiūrį kolonializmo tyrimų diskurse, tačiau nesutiktume su autore, kad sovietinio kolonializmo tema iškilo tik XX a. 9-ajame dešimtmetyje. Ši tema jau buvo keliama lietuvių išeivių tyrimuose 6–7-ajame dešimtmetyje (Sidzikauskas, 1958; Pakštas, 1960; Vardis, 1964).

Literatūros tyrinėtoja Violeta Kelertienė (Kelertas, 2006: 193) teigia, kad „būtina išsiaiškinti, kokiais atžvilgiais baltų – kolonizuotų europiečių – gyvenimas skyrėsi nuo kitų kolonizuotų kraštų, kuriuos šiuolaikinis mokslas jau yra ištyręs“, ir toliau pamini savitą baltų kolonizacijos pobūdį: „<...> posovietiniame kontekste Rytų Baltijos šalys suvokiamos kaip europietiškos, o sovietinė metropolija – kaip necivilizuota, barbariška ir „rytietiška“.“ Tai priešingas vakarietiškų kolonizacijų stereotipas, nes vakarietiškoms imperijoms būdingas ypač ryškus europocentrizmas. Baltų ir sovietų priešpriešai būdinga vakarietiškos ir rusiškos

---

50 Pokolonijinė teorija iškilo Jungtinėse Valstijose ir Jungtinėje Karalystėje kartu su Gayatri Spivak ir Homi K. Bhabha darbais, susijusiais su Edwardo W. Saido *Orientalismu* (1978, liet. 2006), Birmingamo kultūrinėmis studijomis (angl. *cultural studies*), plėtotomis Richardo Hoggarto ir Stuarto Hallo. Pokolonijinė teorija tapo ypač populiari XX a. paskutinį dešimtmetį.

51 Kita vertus, buvusių „broliškų“ socialistinių šalių mokslininkai abejoja pokolonijinių teorijų pritaikymu, nes Sovietų Sąjunga laikoma ne kolonijine metropolija, bet okupante ir socializmo epochą interpretuoja kaip išoriškai primestą istorinio vystymosi pagal europinį modelį pažeidimą (Subotic, 2015). Kiti mano, kad okupacija radikaliai neprimetė skirtingos raidos modelio (Deltcheva, 1995). Kai kurie lenkų mokslininkai teigia, kad pokolonijinė teorija tampa panaši į neįgyvendintą galimybę ir atrodo tarsi jau išeikvotas kūrybinis potencialas (Bill, 2017).

52 Diskutuotina, ar Lietuvos sovietinę okupaciją / kolonizaciją būtų tikslinga traktuoti ne kaip kolonizaciją, o kaip *vidinę kolonizaciją* (Čepaitienė, 2018: 85). Net ir priėmus visas išlygas, kurias mini Čepaitienė, ir sutinkant, kad visa sovietinė visuomenė buvo pasidalinusi į valdantįjį elitą ir išnaudojamą liaudį, vis dėlto respublikų vietiniai elitai nebuvo savarankiški metropolijos atžvilgiu, o lokalaus, iš centro kruopščiai prižiūrimo valdymo priemonė, panašiai kaip vietinis elitas klasikinėse kolonijinėse imperijose. Ar tikslinga *vietinės kolonizacijos* koncepciją taikyti posovietinei visuomenei? Klausimas nevienareikšmis. Gali būti, kad Lietuvoje sovietinė nomenklatūra, dėl įvairių priežasčių pasinaudojusi perėjimo laikotarpiu, šiandien savo sovietiškai cinišku egoistišku mentalitetu naudojasi neoliberalia ekonomika ir dar sovietiniu laikotarpiu užguita visuomenės dalimi. Bet tai būtų spekuliacijos. Lietuvos GINI indeksas nėra taip labai nutolęs nuo latvių ar estų. Be to, pastaruosius 10 metų jis šokinėja. Gal vis dėlto čia labiau veikia posovietiniai makroekonomikos procesai?

kultūros ašis. Kaip pastebi Arūnas Streikus (2018: 25), „kolonijinių praktikų 1939–1940 m. SSRS aneksuotose teritorijose tyrėjai pabrėžia, kad šie atvejai bendrame (po)kolonializmo studijų lauke išsiskiria, be kita ko, ir tuo, jog čia į dvinarį metropolijos ir kolonizuojamų kraštų santykį įsiterpia trečias veikėjas – stipriai veikusi laisvojo Vakarų pasaulio trauka. Čia ji pasireiškė ir kaip vidinė gyvenimo Vakarų kultūroje patirtis, ir kaip išorinis politinės galios centras, pristabdęs dalį integracinių metropolijos užmačių“. Vidurinėje Azijoje sovietiniai kolonizatoriai, rašo Annus (2014), buvo suvokiami kaip europiečiai, o Baltijos šalyse jie buvo laikomi priešiškais europietiškai civilizacijai.

Kita vertus, sovietinės okupacijos laikotarpiu susidūrė ne tik Baltijos visuomenių vietiniai modernybės modeliai su sovietinės modernybės projektu, bet abiejų modernybės priešpriešų poliai priklausė tam pačiam pirmosios arba ankstyvosios modernybės tipui, turinčiam tam tikrą universalių struktūrinių elementų rinkinį, grindžiamam didžiuoju vienalinijinės ir progresyvios moderniosios visuomenės raidos naratyvu. Todėl tarp jų buvo ir tam tikrų sutapimų bei prisiderinimų, kurie sudarė prielaidas vietinėms Baltijos visuomenėms iš dalies tapatintis su sovietinio laikotarpio modernizacija. Vietiniai socialiniai veikėjai, įgyvendindami sovietinio laikotarpio Baltijos visuomenių modernizaciją, atsidūrė tarsi *trečiojoje erdvėje,* cituojant Homi Bhabhą, tapusioje savita kūrybos ir identifikacijos erdve.

Vivekas Chibberis (2013) plačiai aptartoje knygoje *Postcolonial Theory and the Spectre of Capital* teigia, kad kolonijų tautinių lyderių nacionaliniai projektai įtraukė europietiškojo kolonializmo ideologiją ir taip reprodukavo Vakarų dominavimą. Tą patį galima pasakyti apie Rytų Europos moderniųjų visuomenių susidūrimą su sovietocentriniu socializmo projektu bei tam tikrą vietinio sovietinio elito vaidmenį tam tikru būdu jį reprodukuojant. Pastarųjų metų Lietuvos mokslininkų archyviniai tyrimai (Ivanauskas 2006,2012, 2015; Streikus 2018; Putinaitė 2015, 2019) faktografiškai atskleidė vietinių komunistinių vadukų vaidmenį reprodukuojant sovietinį projektą.

Kolonializmo ir pokolonializmo teorijų taikymas posocialistinių valstybių, o kartu ir Baltijos šalių visuomenėms tirti kelia nemažai teorinių klausimų[53]. Šios šalys okupacijos laikotarpiu buvo modernios ir pagal išsivystymo lygį net labiau išplėtotos nei Sovietų Sąjunga. Ir nors, kaip teigia Ewa Mazierska (2012: 174–75), pokolonijinė teorija įrodė, kad gali būti naudingas instrumentas tirti naujas / senas kultūras, iškilusias ant komunizmo

[53] Anot Rimo Žilinsko (2008), recenzavusio V. Kelertienės sudarytą rinkinį (*Baltic Postcolonialism...,* 2006), „atrodo, kad autoriai dažnai klausia vieno ir to paties klausimo: ar sovietinė Baltijos šalių okupacija skiriasi kokiu nors esminiu požiūriu nuo Vakarų kolonizacijos modelio? Net ir tuo atveju, jei sutinkama, kad sovietinė okupacija buvo savito tipo kolonizacija, vis tiek iškyla klausimai: kuo kolonizacija skiriasi nuo okupacijos, kokiais aspektais kolonizatorių socialinis ir kultūrinis santykis su kolonizuota kultūra skiriasi nuo tokio pat okupacijos santykio, kuo dekolonizacija skiriasi nuo nepriklausomybės ir koks skirtumas tarp ideologinės, politinės ir ekonominės kolonizacijos, kapitalistinės ir socialistinės užsienio politikos pateisinimo atžvilgiu?“. Dar daugiau neaiškumų dėl sovietinio kolonializmo iškyla, kai pripažįstama, kad patys rusai, ypač Rusijos elitas, nukentėjo nuo sovietinės sistemos, kai į ją žvelgiama tik totalitarizmo ar sovietinės ideologijos požiūriu (Annus, 2014). Taip pat pripažįstama, kad socialiniuose moksluose įsivyravęs požiūris, kad kolonializmas sietinas tik su Vakarų Europos imperine plėtra trečiajame pasaulyje bei kolonializmas dažniausiai remiasi vadinamąja civilizavimo misija, kurios tikslas – „apšviesti“ tamsų, primityvų ir infantilišką „čiabuvį“ (Lankauskas, 2008).

griuvėsių, vis dėlto vakariečių kairiųjų akademikų nenoras matyti sovietinio režimo gyvenimo realijų, pvz., Estijoje ar Latvijoje, lėmė tai, kad komunizmo žlugimas šiuos akademikus pastūmėjo išmesti sovietinius satelitus iš pokolonijinių studijų.

Vis dėlto tipologiškai sovietinė imperija turi panašumų su Vakarų kolonijinėmis imperijomis, todėl sovietinio laikotarpio modernizacijos, po to ir dekolonizacijos procesų ypatumus galima gretinti su klasikinių kolonizuotų ir pokolonijinių trečiojo pasaulio visuomenių raidos ypatumais[54]. Modernybės koncepcijos padeda aiškiau apibrėžti specifinį arba modernųjį sovietinės valstybės kolonializmą. Ne rusų kultūrų ir kalbų slopinimas, ekonominis išnaudojimas, centristinis politinių sprendimų priėmimas liudija aiškią sovietinės sistemos kolonijinę prigimtį, teigia Annus (2014).

Manytume, kad svarbiausias argumentas, kuris leidžia teigti, kad kolonijinė carinės Rusijos imperija buvo transformuota į bolševikinę imperiją ir tęsė kolonijinę politiką, tai jos totaliai hipokrizinis pavidalas, maskavęs kolonijinę jos prigimtį tiek savai visuomenei (vidinė kolonizacija), tiek išoriniam pasauliui. Bolševikų revoliucija neturėjo jokių šansų išlikti, jei jos ideologiškai deklaruojamos tiesos nebūtų brukamos žiauria prievarta. Prisimenant S. N. Eisenstadtą (2000), socializmo ideologija buvo XIX a. universalios modernizacijos padarinys, o jos įgyvendinimas tiesiogiai susijęs su konkrečia šalimi.

Socializmo ideologija apibrėžė galios santykių tarp valstybės ir pilietinės visuomenės atskaitomybę bei išreiškė kolektyvinės tapatybės, formuojančios visuomenes sudarančių individų savęs suvokimą, modelius, kurie buvo ypač stipriai susiję su individų savo modernumo suvokimu, kuris, galėtume pridurti, tuo metu dar stipriai susipynė su tautiškumu. Todėl socializmo, liberalizmo ar fašizmo ideologija nėra kokios nors vienos visuomenės specifika. Jos būdingos visoms to meto modernioms visuomenėms ir jų įvairioms socialinėms grupėms, nes jos sprendė atsirandančių modernių tautinių visuomenių suvienijimo, socialinio teisingumo, lygybės ir kitus moderniųjų visuomenių iššūkius. Skirtingų ideologijų sąveika įtraukia moderniąją visuomenę į įvairaus pobūdžio priešpriešas, konfliktus, kompromisų ieškojimus ir susitarimus. Todėl kai kurie autoriai socializmą Rusijoje net vadina vidine kolonizacija, nes, primetę universalistinę darbininkų klasės ideologiją, bolševikai pavergė savąją visuomenę ir įtvirtino kolonijinės sistemos tęstinumą, bet negalėjo eliminuoti tautinės dimensijos. XIX–XX a. pirmosios pusės Europos žemyno modernizacija sukuria ir įtvirtina visuomenių tautines tapatybes. Net labiausiai išsivysčiusios kolonijinės Europos valstybės nesvaičiojo apie globalią visuomenę ir save apibrėžė kaip nacijas bei priešino kolonijų visuomenėms, todėl jos galėjo būti tik globalios imperijos. Vietinės visuomenės privalėjo perimti europiečių kultūrą ir asimiliuotis, tik tuomet galėjo tikėtis būti traktuojamos

[54] S. Billas (2014) teigia, kad „pagrindinė bendra prielaida, kuria remiasi žymiausi lenkų pokolonialinių studijų atstovai (Skórczewski, 2009; Thompson, 2011; Ziemkiewicz, 2011; Rymkiewicz, 2010), yra ta, kad Lenkijos XIX–XX a. dominavimo, padalijimo ir ją nukariavusių užsienio galių istorija iš esmės palyginama su Afrikos, Azijos, Amerikos ir Australijos tautų patirta kolonizacija".

kaip lygiavertės europietiškos civilizacijos atstovės. Bolševikai visas carinės Rusijos kolonijas, kurios formavosi kaip modernios tautos ir siekė tapti politiškai savarankiškos, prisidengdami marksistine ideologija, prievarta sugrąžino į imperiją. Tai būtų galima laikyti svarbiausiu sovietinės sistemos vidiniu prieštaravimu – modernizacijos teorijų požiūriu, paskutinių carų laikotarpiu rusų visuomenė, kuri tipologiškai su įvairiomis išlygomis galėtų būti priskirtina ankstyvajai modernybei (Beck, Bauman), transformavosi į tautinę imperiją. Bolševikai galėjo tik gniuždyti ir maskuoti, bet ne panaikinti pačios rusų tautos ir kolonizuotų tautų nacionalizmo priešpriešas. Iš čia visa totaliai suklastota bolševikinės imperijos tautų „socialistinių revoliucijų" istorija ir suklastotas „pažangiausios visuomenės" diskursas, slepiantis moderniąją kolonizaciją. Gretindami klasikinių kolonijų diskursus, kuriuos formavo imperijos (prancūzų ar britų), su sovietinio tipo kolonialiniu diskursu, matome ir panašumų, ir skirtumų. Abiem atvejais kolonijinis diskursas formavo dominuojančios galios technologinį ir kultūrinį pranašumą bei istorinį progresyvumą okupuotų tautų atžvilgiu. XIX a. Vakarų imperijoms, jų mokslininkams *kitas* (pvz., Oriento) apibūdinamas arba universaliomis kolektyvinėmis kategorijomis, arba abstrakčiomis bendrybėmis, ir „tokios pernelyg plačios etiketės yra segamos bet kokiai įmanomai žmonių daugialypumo įvairovei ir redukuoja į vieną ar dvi galutines, kolektyvines abstrakcijas". Tai suteikė šioms kolonijinėms visuomenėms diskursyvią tapatybę, padariusią jas nelygiavertes Vakarams (Said, 2006: 204–205). Sovietiniam diskursui savo „pažangumą" reikėjo nuolat įrodinėti maskuojant savo atsilikimą, blefuojant, kontroliuojant, draudžiant ir selektyviai atrenkant istorijos bei realios tikrovės faktus. Šia prasme sovietinis kolonializmas išliko totaliai hipokritiškas, kai vakarietiškas socialinis mokslas refleksyviai apmąstė ir dekonstravo savo prielaidas.

Europos visuomenių modernizacija sugriovė Vakarų kolonijines imperijas[55]. Tiksliau tariant, kolonijinę sistemą sugriovė Vakarų visuomenių demokratizacija, nevienareikšmiškai susijusi su kapitalistine gamyba. Taikant modernizacijos teorijas sovietinei imperijai tirti, galima spėti, kad modernizacija ir jos nuolatiniai vidiniai prieštaringumai taip pat turėjo sugriauti šią imperiją, juo labiau kad jos vakariniai pakraščiai buvo jei ne aukštesnio, tai tikrai panašaus modernybės lygio (Norkus, 2014a). Tad šių tautų lūkesčiai anksčiau ar vėliau turėjo pasireikšti tam tikrais pavidalais. Bolševikai revoliuciją vykdė Rusijoje, bet kolonijų išlaikymas jai buvo būtinas praktinis tos revoliucijos sėkmės garantas. Carinė, kaip ir bolševikinė, Rusija buvo priklausoma nuo savo kolonijų resursų ir žaliavų. Skirtingai nuo Vakarų imperijų, Rusijos kolonijos buvo greta jos sienų, tad liko tik pasistengti jas išlaikyti. Juk Vakarų imperijos taip pat nenoromis atsisakė kolonijų, bet demokratizacijos procesai

55 Britai tikėjosi išsaugoti savo imperiją, tačiau jau 1947 metais nepriklausomybę nuo karūnos išsikovojo Indija, tuo lyg ir patvirtindama garsiąją 1902 metų britų politiko Lordo Curzono tezę, jog „būsime imperija tol, kol valdysime Indiją". Traukėsi ir Jungtinės Karalystės teritorija – prieš pasaulinius karus britai kontroliavo apie 25 % planetos žemių, 1950 metais – apie 7 %, o 1970-aisiais iš viso to teliko vos keli procentai (Kojala, 2019).

ir vietinis pasipriešinimas galiausiai privertė jų atsisakyti, o carinė ir bolševikinė Rusija niekados nebuvo demokratinės.

Laikydami, kad sovietinė visuomenė tipologiškai buvo moderni, kartu teigiame, jog bolševikų kolonijinė politika buvo artima vakarietiškajam kolonializmui ir savo hegemonine ideologija. Abu ideologijų tipai savo pagrindus kildina iš didžiųjų švietimo epochos progreso, racionalizmo ir mokslo idėjų, o aukščiausią įsivaizduojamos tobulos visuomenės progresyvios raidos pakopą sutapatina su savąja visuomene. Tik jei vakarietiškose ideologijose tai buvo realios europietiškosios baltųjų rasės civilizacijos išaukštinimas, bolševikų ideologijoje tai buvo abstrakti, į ateitį orientuota komunistinė visuomenė, kuriai dar reikėjo sugalvoti konkretų turinį, nes agrarinė Rusija neturėjo kuo jį užpildyti. Abu naratyvai sukonstruoja *savus* ir *kitus.* Vakarietiškiems kolonizatoriams *kiti* buvo kolonijų vietinės tautos, o bolševikai savąją (vidinė kolonizacija) ir okupuotas visuomenes padalino į *savus* ir *kitus* pagal klasinį kriterijų, taip diskursyviai paslėpdami kolonizaciją.

Analizuodamas ankstyvosios arba kietosios modernybės, kuri apibūdina tiek moderniųjų Vakarų imperijų, tiek sovietinės imperijos kolonijinį laikotarpį, ideologijas, Baumanas (2005) teigė, kad jos ideologiškai sukonstravo nereikalingus žmones. Pastaruosius buvo galima kritikuoti, smerkti ar net sunaikinti. Vakarietiškų civilizacijų požiūriu, kolonijų vietinių tautų kultūros taip pat buvo laikomos mažiau vertingos, nes jos buvo „laukinių“ kultūros. Analogiškai bolševikų konstruojama „socialistinė“ kultūra buvo laikoma progresyvesnė ir aukštesnė už tautines kultūras dėl vadinamojo „internacionalinio“ ir „proletarinio“ turinio. Žinant, kad pirmosios modernybės visuomenės plėtros tikslas visų pirma yra homogeniška tautinė visuomenė, kurią suponuoja ir kuria ekonominė plėtra ir galiausiai sukonstruoja politinė visuomenės mobilizacija, bolševikinės homogeniškos *sovietinės liaudies* sąvokos (JAV tai atitiko lydymo katilo (angl. *melting pot*) ideologiją) apgaulė tampa akivaizdesnė. Po *internacionalizmo*, *komunistinio žmogaus, socialistinės visuomenės* ir kitomis skambiomis sąvokomis *sovietinė liaudis* slėpė bolševikiškai apdorotą rusų kultūrą bei kūrė prievartinio primetimo okupuotoms tautoms legitimaciją.

Baigdami pacituosime Kaori Nagai ir Jeaną Paulį Sartre‘ą, kurių pateikti kolonializmo apibūdinimai tiksliai apibrėžia sovietinės sistemos realią politiką okupuotų tautų atžvilgiu. Anot Nagai (2007: 234), „kolonializmas – tai nacijos galios išplėtimas už savo teritorijos ribų, steigiant arba naujakurių kolonijas ir / arba plečiant administracinę kontrolę, kurių pagalba vietiniai gyventojai yra tiesiogiai arba netiesiogiai valdomi arba tiesiog ištremiami. Kolonizatoriai ne tik kontroliuoja okupuotos teritorijos resursus, prekybą ir darbą, bet paprastai okupuotiems gyventojams įvairiu laipsniu primeta kultūrines, religines ir kalbos struktūras. Todėl, pasak Sartre‘o (2001), kolonializmas yra sistema, kuri įtraukia ideologiją arba panaudoja tam tikrų tikėjimų rinkinį legitimuoti arba saugoti europiečių kolonijinį skverbimąsi į neeuropietiškąsias teritorijas. Kolonializmas dažniausiai buvo grindžiamas etnocentristiniu požiūriu, teigiančiu, kad kolonizatorių moralė, vertybės ir socialiniai

institutai yra aukštesni nei kolonizuotų visuomenių. Tik Sartre'as nenorėjo pripažinti, kad sovietinė sistema buvo tokia pat kolonijinė imperija, kaip didžiosios pancūzų, britų ar ispanų imperijos.

Pokolonijinių teorijų taikymas sovietinio laikotarpio rytinės Baltijos regiono tautoms leidžia aiškiau pagrįsti *sovietinės* ir *sovietinio laikotarpio modernybės* sąvokas, nes kolonizatorių primestas sovietinis moderniosios visuomenės projektas nuolat konfliktavo su vietinių tautų modernumu ir jo paieškomis. Kaip teigia Annus (2016: 3), *kolonializmo* terminas įgalina pabrėžti faktą, kad režimas Baltijos valstybėse buvo primestas iš šalies, kartu su ekonominiu disbalansu ir politine priežiūra atnešė specifines etnines bei kultūrines įtampas, susijusias su siekiu privilegijuoti nevietines kultūrines tradicijas. Todėl galima kalbėti apie sovietinio modernybės projekto ir okupuotos šalies moderniosios visuomenės įtampą. Sutiktume su autore, kad *sovietinio kolonializmo* sąvoka yra dviejų tam tikrų konceptualių sričių sujungimas. Sovietizacija reikštų specifinį moderniosios visuomenės projektą, o kolonizacija rodo prievartinį būdą, kuriuo buvo primestas sovietinis projektas. Šiame modernybių susidūrime atsiranda „trečia erdvė“, kurioje formuojasi hibridai, nesuvedami nė į vieną maišymosi polių.

3. UNIVERSALI AR PLIURALI VISUOMENĖS MODERNIZACIJA?

Moderniosios vakarietiškos visuomenės koncepciją pagrindė Švietimo epocha. Anot Jurgeno Habermaso, Švietimo epocha suformulavo tobulumo idealus ir koncepcijas, inspiruotas modernaus mokslo, begalinio žinių progreso ir socialinio bei dorovinio tobulėjimo (1992: 159). Dažniausiai modernybė ir modernizacija apibūdinami kaip procesas, kitaip tariant, modernybė yra pavaldi nuolatiniam kitimui. Remdamasis A. Giddenso ir M. Foucault koncepcijomis, modernybės teoretikas Peteris Wagneris į moderniosios visuomenės procesus žvelgia institucinės sistemos ir kasdieninės praktikos požiūriu, tad modernybė jam yra nuolatinis balansavimas tarp laisvės ir disciplinos (M. Foucault) bei tarp įgalinimo ir suvaržymo proceso (A. Giddens). P. Wagneris peržiūri skirtingas modernybės pakopas nuo liberalizmo aukso amžiaus XIX a. viduryje, modernybės krizę amžiaus pabaigoje ir modernybės užbaigimą (angl. *closure*), kuris jam susijęs su gerovės valstybės atsiradimu ir ją lydinčiomis profsąjungų organizacijomis bei susijusiais gyvenimo stiliais, iki modernybės antros krizės, kuri išryškėjo XX a. 7-ojo dešimtmečio antrojoje pusėje.

Atsižvelgdamas į plačiai diskutuojamą modernybės projektą, P. Wagneris daro išvadą, kad reikėtų kalbėti apie modernybių giminingumo ryšius, o ne apie jos idėjų ir institucijų tapatumą, kuris dažnai yra daugelio modernybės istorijos tyrimų problemų pagrindas. Modernybės projektas niekada nebuvo įgyvendintas panašiais tvarkingais ir grynais institutais. Taigi, plėtoti modernybės tyrimus – vadinasi, atskirti modernaus projekto diskursą (kuris pats savaime yra dviprasmiškas ir prieinamas žinojimo sociologijai ar istorinės transformacijos tyrimui) nuo moderniosios visuomenės realių praktikų bei institucijų (Wagner, 1994: 4).

Esminis klausimas, kurį kelia dauguma modernizacijos ir moderniosios visuomenės tyrėjų dabartiniame kalbėjimo apie modernizaciją diskurse, – ar galima tvirtinti, kad moderniosios visuomenės yra konvergentiškai plėtojamos tam tikra universalia raidos kryptimi, ar vis dėlto galima teigti, jog egzistuoja daug modernizacijos variantų ir modernybių įvairovė (Said, 2004; Therborn, 2003, 1995; Eisenstadt, 2000)[56]. Šiandien dažniausiai pripažįstama modernizacijos kelių ir modelių įvairovė.

---

[56] 1981 m. pradėto Europos vertybių tyrimo (*European Values Survey*) organizatoriai Janas Kerkhofsas ir Ruud de Mooras (Esteris et al., 1993; Inglehart, 2000) moderniųjų visuomenių apklausas konceptualiai grindė tuo laiku socialiniuose moksluose vis dar populiaria apibendrinta universalios modernizacijos teorija ir hipotetiškai suformulavo keturias vertybių kaitos, kurią siejo su moderniųjų visuomenių išsivystymo lygiu, hipotezes:

1. Visuomenių ekonominė pažanga turėtų skatinti gyventojų vertybinių nuostatų individualumą.

Dar Vytautas Kavolis (1996) teigė, kad *modernizacija* yra reliatyvi sąvoka ir neapibūdina kurio nors vieno išskirtinio istorinio laikotarpio ar vietos. Anot G. Therborno (1995: 5), „šiandieninė modernybės tematika nereiškia, kad egzistuoja koks nors sutarimas dėl to, kas yra ta modernybė“. Todėl modernizacija neturėtų būti siejama tik su Vakarų civilizacija, nes modernizacijos sampratą galima sėkmingai taikyti jau senovės civilizacijoms, kurios egzistavo VII–VI a. prieš Kristų, anot K. Jasperso, ašiniu laiku, aiškinti. Visose minėto laikotarpio civilizacijose galima nustatyti modernizacijos procesus, dėl kurių archajiškos civilizacijos virto klasikinėmis. Pvz., Graikijoje ir Kinijoje naujas idėjas atnešė ir joms atstovavo filosofai, Indijoje – religiniai mąstytojai, Palestinoje – hebrajų pranašai. Iš esmės modernumas buvo tai, kas tam tikru laikotarpiu buvo laikoma progresyvu ir nauja bei priešpriešinama tam tikrai tradicijai.

Sociologiškai žvelgiant, viena tokių modernizacijų yra ir vakarietiškoji visuomenės modernizacija, prasidėjusi kartu su industrializacija[57], glaudžiai susipynusi su kitomis visuomenės gyvenimo sritimis bei laikoma sėkmingiausia modernizacija dėl globalinės plėtros (Said, 2004). Nors šiandien dažniausiai kalbama apie vakarietiškąją modernizaciją, jos raidos etapus, sėkmes ir nesėkmes, kartu siekiama išvengti europocentriškos modernizacijos sampratos. Toks paradoksalus požiūris į vakarietišką moderniąją visuomenę kelia įvairių modernybės interpretacijų. Tad XX ir XXI amžių sandūroje modernybė ir modernizacija tapo reikšmingų debatų objektu ne tik europietiškose šalyse, bet ir kitose pasaulio dalyse. Turėdamas mintyje dabartinių modernių visuomenių padidėjusią savirefleksiją, kurią apibūdina *refleksyviosios modernybės* sąvoka, Ulrichas Beckas (1992) kalbėjo apie *modernios visuomenės modernizaciją* (vok. *Modernisierung der modernen Gesellschaft*). „Tokia provokuojanti U. Becko lingvistinė konstrukcija rodytų, kad sąvoka *modernizacija* kaip tikslingas procesas tarsi turi neabejotiną normatyvinę konotaciją, o sąvoka *moderni* veikiausiai vartojama deskriptyviai“, – teigia japonų, kuriems europietiškoji modernybė visuomet kėlė ambivalentiškas nuostatas, socialinės filosofijos atstovas Kenishio Michimo (2006)[58]. Tai reikštų, kad modernizacijai priskiriami tam tikri struktūriniai standartai. Vėlyvosios modernybės

---

2. Europos moderniųjų visuomenių religija, moralė, politika, pirminiai ryšiai, darbas taps vertybiškai labiau individualizuoti.
3. Individų vertybių sistemos taps labiau fragmentuotos.
4. Visose elgesio srityse įsivyraus nuoseklus individualizuotų vertybių sistemų modelis.

Įdomu tai, kad Europos visuomenių vertybių apklausų duomenys patvirtino tik trečiąją hipotezę, t. y. individų vertybių sistemų fragmentaciją. Autoriams teko pripažinti, kad modernizacija vienodai visur nekeičia moderniųjų visuomenių individualizuotų vertybių sistemų. Jau tuomet aiškėjo, kad universalios modernizacijos teorija supaprastina vertybinius skirtumus ir vertybių kaitos tendencijas ir, neneigiant pačios modernizacijos teorijos, galima ją praplėsti.

57 Šiame darbe industrinė kartu reiškia ir moderni, todėl abiejų sąvokų nerašysime greta ir nekeliame klausimo, kodėl Europos visuomenės pirmos išplėtojo pramonę, nors kitos civilizacijos buvo nepalyginti senesnės.

58 Anot U. Becko (2003: 3), Moderniųjų visuomenių „refleksyvios“ modernizacijos hipotezė nagrinėja fundamentalią pačios modernybės societalinę (*angl. societal*) arba socialinių institucijų transformaciją. Modernybė neišnyko, bet tampa ypač problematiška. Jei krizės, tranformacijos ir radikalūs socialiniai pokyčiai visuomet buvo neatskiriama modernybės dalis, perėjimas į refleksyviąją antrąją modernybę ne tik pakeičia socialines struktūras, bet iš pagrindų pakeičia pačias koordinates, kategorijas ir sampratas. <> Dabar pagrindinė socialinių mokslų užduotis tirti šį meta-kitimą, kuris vyksta ne socialinėse struktūrose, o yra joms primetamas.

teorijų požiūriu, tokie standartai darosi nebeaiškūs, nes dabar jau atmetamas siauras, tik su Vakarų moderniųjų visuomenių pavidalu tapatinamas idealus moderniosios visuomenės modelis. Veikiausiai tai ir teigia U. Beckas, nes vėlyvoji modernybė, jo požiūriu, yra ankstyvosios modernybės tąsa, tad moderni visuomenė, jos tam tikra institucinė sąranga toliau modernizuojama ir čia tam tikras šio tolesnio proceso universalumas vienaip ar kitaip gali būti įžvelgiamas (Beck, Lau, 2005).

Kita vertus, G. Therbornas (2003) *modernybės* sąvoką siūlo apibrėžti kaip savyje neturinčios kokių nors konkrečių institucinių nuorodų, bet institucinę tvarką traktuoti kaip priežastį, pasekmę ar nenumatytus atvejus. Tokia modernybės traktuotė G. Therbornui atrodo geresnė tyrimo strategija nei apibrėžti modernybę tam tikrais konkrečiais institutais ir socialinėmis sąlygomis, sukurti institucinio fetišizmo pinkles ir tam tikras institucines formas paversti universalios epochos skiriamuoju ženklu.

Vis dėlto manome, kad G. Therborno požiūris neprieštarauja tam tikram modernybės idealiajam tipui arba, anot G. Delanty, pouniversalistinei modernybės sampratai, kuri leidžia globalaus pasaulio kontekste analizuoti konkrečias modernybės ir modernizacijos raiškas. Keliant modernybės ir modernizacijos universalumo bei įvairovės ar daugiariopumo klausimus, dažniausiai remiamasi viena ar kita teorine tradicija ir savo ruožtu išsakoma kritika kitų perspektyvų trūkumams[59]. Sociologinės teorijos, siekiančios sukurti universalią visuomenės raidos teoriją, orientuojasi į universalius modernizacijos proceso elementus. Anot A.Giddenso (1990: 1), „modernybė nurodo organizacijų ir socialinio gyvenimo būdus (angl. *modes*), kurie atsirado Europoje apie XVII a. pradžią, kurie vėliau savo įtaka tapo daugiau ar mažiau pasaulinio masto. Tokia samprata modernybę sieja su laiko periodu ir pirmine geografine lokacija“.

Šiuo atveju keliamas klausimas, kokia ta moderniosios visuomenės struktūra ir kiek ji tapati europietiškoms visuomenėms. Ir, priešingai, jei sociologijos teorijos kreipia dėmesį į socialinių veikėjų priimamų sprendimų ir motyvų interpretacijas bei jų ryšį su kultūra ir vietos tradicija ar istorija, su modernizacijos plėtros pavidalais bei istorinio patyrimo ar nueito

---

[59] Kaip teigia Mishima (2006), pačiuose Vakaruose galima stebėti konkuruojančias modernybės ir modernizacijos interpretacijas. Pvz., Jacobas Burckhardtas teigia, kad modernus individas anksčiausiai atsiranda dar XV a., o K. Marxo požiūriu, „gaminantis individas“ pasirodo Anglijoje ne anksčiau kaip XVIII a. pradžioje. Klasikinės filosofijos istorijos požiūriu, modernybė, arba *Naujieji laikai,* prasideda kartu su R. Descartes'u. O F. Nietzsche modernybę įžvelgė sokratinio mąstymo posūkyje bei Aleksandrijos filosofų darbuose. Šia tema svarbi M. Weberio ir W. Sombarto diskusija apie modernaus kapitalizmo varomąsias jėgas. Karštai svarstoma apie daugiariopas (angl. *multiple*), selektyvias (angl. *selective*) ir sumaišytas (angl. *entangled*) modernybes bei *vietinių* (angl. *endogenous*) modernizacijos teorijų svarbą. J. Habermui modernybės projektas vis dar išlieka svarbus ir nebaigtas. Neabejotina, priduria Mishima, kad, atitinkamu istorijos suvokimo požiūriu, visos interpretacijos yra selektyvios (Mishima, 2006). Atskirai reikėtų kalbėti apie pomodernistines sociologijos teorijas, kurios į modernizacijos teorijas žvelgia ypač skeptiškai, tad pagal apibrėžimą savęs nelaiko modernistinėmis. Gana siauru pomodernių teorijų požiūriu, Sovietų Sąjunga įkūnijo išbaigtą modernybę, o jos žlugimas kartu išreiškė modernybės projekto pabaigą. Toks galutinio modernybės etapo sutapatinimas su sovietine sistema pirmiausia siejamas su biurokratizacija, kuri totalitarinėje sovietinėje valstybėje buvo ypač stipriai išplėtota ir galiausiai tam tikru socialinės raidos metu tapo neefektyvi. Kaip M. Weberis ir pranašavo, moderniosios visuomenės biurokratizacija tarsi geležinis narvas (vok. *stahlhartes Gehäuse*) sukaustė sovietinės visuomenės raidą (Outhwaite, Ray, 2005: 99), bet galbūt šiuo atveju ne biurokratija, o valstybės tikslai, kuriuos įgyvendino biurokratija, tapo spąstais.

kelio įtaka, tuomet kuriamos daugiariopos, selektyvios, sumaišytos ir kitokių pavadinimų modernizacijos koncepcijos, siekiančios paaiškinti konkrečios moderniosios visuomenės pavidalus. Manytume, kad Lietuvos mokslininkų skirtingas požiūris į visuomenės sovietizaciją, jos pasekmes, sovietinę tikrovę kaip tik atspindi skirtingas, bet ne visai reflektuojamas teorines prieigas. Kadangi tiek universalių, tiek savitų modernybių prieigos yra santykinės, jos visuomet nesunkiai randa empirinių duomenų pagrįsti savo teorines schemas, bet būtent dėl to jas būtų naudinga derinti ir integruoti analogiškai toms sociologijos koncepcijoms (P. Bourdieu, A. Giddens, J. Habermas ir kt.), kurios siekia suderinti skirtingas ontologines ir epistemologines sociologinio tyrimo išeities prieigas (Hollis, 2000).

Nors absoliuti dauguma sociologijos teorijų laikomos moderniųjų visuomenių koncepcijomis[60] (Said, 2004), susidomėjimas modernizacijos procesu vakarietiškoje sociologijoje ypač išpopuliarėjo tik XX a. 6–7-ajame dešimtmečiais (Lerner, 1958; Lipset, 1959; Smelser, 1959; Rostow, 1960; Parsons, 1951; McClelland, 1961; Almond, Verba, 1963). Tuomet galiausiai įsitvirtino šaltojo karo priešprieša tarp laisvojo pasaulio ir sovietinio bloko valstybių dėl socialistinio ir kapitalistinio raidos kelio alternatyvų bei griuvo pasaulinė kolonializmo sistema ir greta *antrojo pasaulio* atsirado *trečiasis pasaulis*[61]. Naujų pokolonijinių valstybių veikėjams teko spręsti vystymosi pasirinkimo klausimą (Therborn, 2000: 49–53; Norkus, 2008) tuomet, kai sociologijos teorija vis dar buvo suprantama substanciškai, o struktūrinis funkcionalizmas ir marksizmas buvo dominuojančios teorijos savo pasaulio pusėje. Po trumpo modernizacijos teorijų saulėlydžio XX a. 7-ajame dešimtmetyje, susijusio tiek su jų teorinio vienpusiškumo ir europocentriškumo kritika, tiek su totalitariniu Sovietų Sąjungos režimu, kurio egzistavimas empiriškai tarsi prieštaravo modernizacijos teorijų logikai dėl neišvengiamos moderniosios visuomenės demokratizacijos, modernizacijos teorijos vėl atgijo 8–9-ajame dešimtmečiais, po Sovietų Sąjungos griūties. Pastaroji sukėlė modernizacijos teoretikų savotišką džiugesį dėl šios teorijos gyvybingumo (Lipset, 1994; Rostow, 1991[62]; Knobl, 2003; Delanty, 2006)[63]. Anot Delanty (2006: 267), „dabartinė socialinės teorijos plėtra <...>, remiantis faktais, atrodo, siūlo suderinti modernybę kaip kritinę ir neeuropocentrišką

---

60 *Moderni visuomenė* reiškia tam tikrą struktūrinį visuomenės apibūdinimą, o *modernizacija* – procesą.

61 Žvelgiant iš Vakarų visuomenių politinio, ekonominio ir socialinio vystymosi arba modernizacijos teorijos perspektyvos, Sovietų Sąjunga ir nuo jos priklausomos „socialistinio“ lagerio valstybės buvo pavadintos *antruoju pasauliu*, o pokolonijinės – *trečiuoju*.

62 Ekonomistas W. W. Rostow rašė, kad socialistinės stovyklos valstybių „energijos eikvojimas buvo milžiniškas. Jų pačių statistika rodė, kad socialistinės ekonomikos daugiau nei tris kartus daugiau vartojo plieno ir beveik tris kartus daugiau energijos vienam produkcijos vienetui nei rinkos ekonomikos. Žvelgdamas į Varšuvą ar Maskvą, Budapeštą ar Zagrebą, Krokuvą ar Sarajevą negalėjai nesuprasti, kad ši pasaulio dalis yra įsivėlusi į technologinės deformacijos laiką“ (Rostow, 1991).

63 Šiandien modernizacijos teorijos dažniausiai yra tarpdalykinės socialinės kaitos teorijos, derinančios įvairias socialinių mokslų kryptis. Kadangi kiekviena socialinių mokslų kryptis jau turi ilgą teorinių paradigmų ir metodų istoriją, derinant įvairių mokslų prieigas, svarbu aiškiai apibrėžti kiekvieno mokslo perspektyvos teorines ribas tam, kad būtų aiškesnis tyrimo objektas, bei gretinti ir kritikuoti skirtingas modernizacijos teorijas. Kita vertus, kaip pastebi Z. Norkus, remdamasis J. P. Lyotard'u (1993, liet. 1979), „dėl modernizacijos teorijos amorfiškumo jai net gal geriau tiktų ne teorijos, bet modernizacijos diskurso ar viso labo didžiojo pasakojimo arba metanaratyvo pavadinmas“ (Norkus, 2008: 73).

socialinę teoriją. Tai atsispindi ir daugiariopų (angl. *multiple*), alternatyvių, globalių, hibridinių, susipynusių (angl. *entangled*) ar net kontra (angl. *counter*) modernybių teorijose". Europos idėjos šerdyje, teigia G. Delanty, glūdi tam tikras paradoksas. Neabejotina, kad modernybė kilo iš Europos, bet Europa reiškia specifiškumą, o moderybė suponuoja (angl. *invokes*) universalumą, tačiau negali būti rimtai atsižvelgiama į Europos modelio universalumo reikalavimus ir negalimá modernybės redukcija į Europą (Delanty, 2015: 10).

Dar kitu aspektu atgimstančiomis modernizacijos teorijomis domisi mokslininkai iš nevakarietiškų civilizacijų visuomenių. Turėdamas mintyje žlugusio socializmo ideologijos eurocentrišką teleologiją ir negatyvų santykį su lokaliomis tradicinėmis kultūromis, A. Dirlikas (2007: 276) teigia, kad socializmo žlugimas eliminavo kultūros nusavinimo (ekspropriacijos) kliūtis ir paskatino vienintelės modernybės fragmentaciją į daugiariopas ir alternatyvias modernybes.

Šiandien pasaulyje plintančia modernizacija mažiau abejojama, tačiau nepasitenkinimas universalia modernizacijos teorija, traktuojančia modernizaciją kaip nacionalinio tipo visuomenės universalios struktūros plėrą ir supaprastinančia moderniųjų visuomenių įvairovę, susijusią su globalizacija, verčia ieškoti subtilesnių ir įvairesnių modernizacijos interpretacijų. Todėl sugrįžtama prie klausimo, kaip vyksta modernizacija ir kaip traktuoti modernybių įvairovę? Koks alternatyvių, susipynusių, daugiariopų, hibridinių ir kitų modernybių santykis su universalizmu ir globalizmu? „Net Europoje, kurioje vakarietiškasis modernizacijos modelis plėtojosi ir sklido nepalyginti greičiau nei kitose pasaulio dalyse, egzistuoja stipresnės divergencijos nei konvergencijos tendencijos. Ekonominis vystymasis daugelyje šalių liudija selektyvią modernizaciją, todėl vargu ar gali būti vienalinijinis santykis tarp demokratinės valstybės vystymosi, grindžiamo įstatymais, ir kapitalistinės modernizacijos. Visuomet egzistuoja tam tikras skaičius galimų pasirinkimų", – mano japonų mąstytojas Mishima (2006).

Globali modernybė, skirtingai nuo naivių globalizacijos šūkių apie pasaulio vienumą, tuo pat metu ir jungia, ir skaido pasaulį naujais būdais, teigia Arifas Dirlikas (2007: 277). Nors kai kurie modernizacijos teorijos elementai yra išsaugomi, pvz., funkcinės diferenciacijos svarba ar viduriniosios klasės vaidmuo ir t. t., universalizmas ir teleologija yra kritikuojami. Visuomenių modernizacijos metu plėtojama kontinentinės, kultūrinės ir nacionalinės specifikacijos įvairovė, todėl atsiranda *daugiariopų modernybių* koncepcijos. Ši įvairovė leidžia kalbėti tiek apie bendresnius moderniosios visuomenės reiškinius ir individų elgesį, tiek apie savitas modernizacijos ir socialinių veikėjų priimamų sprendimų motyvų ar įsivaizdavimų sąlygas. Neneigdami kapitalistinio ekonomikos tipo visuomenių modernizacijos universalumo, mokslininkai kritikuoja euroamerikietišku patyrimu grindžiamą moderniųjų visuomenių institucijų ir vertybių rinkinį kaip universalaus modernumo kriterijaus metodologinį pagrįstumą. Kartu siekiama atskleisti modernybės diskursų ideologinę prigimtį, parodant modernybės diskursuose slypintį atvirai neišreikštą modernybės ir kapitalistinės

modernybės tapatumą. Ankstyvoji modernybės kritika, teigia A. Dirlikas (2007), išsaugojo Europos modernybę kaip modernybės šaltinį. Ši kritika nukreipė savo dėmesį į politinės ekonomijos struktūrą tam, kad sukritikuotų modernizacijos diskurso kultūriškumą, o jau pokolonijinis modernybės kriticizmas kultūrą sugrąžino tam, kad naujai įteisintų lokalinio subjektyvumo patvarumą ir lokalinį kapitalistinės modernybės nusavinimą (Dirlik, 2007).

Vietinės modernybės pripažinimas kelia nemažai kitų klausimų. Anot indų mokslininko Shalini Randerios (2002), pastangos modernybę traktuoti pliuralistiškai susiduria su dviem probleminiais dalykais: pirma, su skirtingomis modernybės trajektorijomis skirtingose pasaulio dalyse, antra, su skirtingais modernizacijos procesų padariniais skirtingose visuomenėse.

Analizuodamas S. N. Eisenstadto ir G. Therborno daugiariopų modernybių koncepcijas, kurios antropologiškai siekia pagrįsti skirtingas modernybes, S. Randeria (2002) užduoda keletą principinių klausimų, susijusių su Europos ir ne Europos modernybių santykiu, esant ypač asimetrinėms dominavimo sąlygoms: pirma, dėl kokios Vakarų modernybės (į kurią taip pat reikėtų žvelgti piuralistiškai) paradigmos galėtų būti sutariama kuriant koncepciją, pripažįstančią istorinį ir šiuolaikinį Vakarų ir ne Vakarų visuomenių susipynimą; antra, ar galima daugiariopas modernybes konceptualizuoti kaip modernybes, sudarytas iš skirtingų elementų, įvairiopai sujungtų skirtingais laikotarpiais skirtingose visuomenėse?

Mokslininkų pastangos pliuralizuoti modernybę, ypač atskleisti kolonijinio (okupacijos) asimetrinio dominavimo poveikį modernizacijai, leidžia į sovietinio laikotarpio Baltijos valstybių visuomenes pažvelgti kaip į universalaus moderniosios visuomenės modelio ir dominuojančios sovietinės modernybės projekto susipynimą bei jo hibridinį pavidalą.

Antropologai, plėtoję modernybių pliuralizacijos ir įvietinimo (angl. *vernacularisation*) arba apibendrinus – daugiariopų modernybių idėjas, paprastai pabrėždavo kūrybinį ir selektyvų Vakarų modernybių įvairių aspektų pasisavinimą skirtinguose kolonijiniuose ir pokolonijiniuose kontekstuose, kuriant hibridinių produktų įvairovę. Anot Sh. Randerios (2002), kai modernybė pliuralizuojama, galima konceptualizuoti trajektorijas ir padarinius, kurie skiriasi nuo tipinio idealaus istorinio Vakarų visuomenių patyrimo. Tačiau tai nereiškia, kad negalima analitiškai sukonstruoti idealaus modernybės modelio ir tiesiogiai jo nekildinti iš vakarietiškų visuomenių.

Ironiškasis F. Jamesonas klausia, kaip šiuolaikinės „modernybės" sampratos ideologai gali sėkmingai atskirti savo produktą – informacijos revoliuciją ir globalią laisvosios rinkos modernybę – nuo nepakenčiamos senesnės modernybės rūšies, neįsiveldami į klausimus apie svarius sisteminius politikos ir ekonomikos klausimus, kuriuos pomodernybės samprata verčia neišvengiamais? Atsakymas paprastas: jūs kalbate apie variantus (angl. *alternate*) arba „alternatyvias" modernybes. Iki šiol kiekvienas žinojo formulę: modernybė gali būti pasiekiama visiems, bet skirsis nuo standartinio ar hegemoninio anglosaksiško modelio. Tai, kas nepatinka šiame modelyje, įskaitant ir akivaizdžiai menkesnį statusą, kurį modelis

jums primeta, gali būti eliminuota pamaloninant, kad remiantis „kultūros" požiūriu galite skirtingai formuoti savąją modernybę. Taigi gali būti Lotynų Amerikos, Indijos, Afrikos ar kokia kita modernybės rūšis, < > bet visais atvejais nepastebėsime jokios kitos fundamentalios modernybės reikšmės, nes tai pasaulinio masto kapitalizmas. Moderniosios sistemos vėlyvosios pakopos metu kapitalistinės globalizacijos projektuojama standartizacija primeta reikšmingą abejonę dėl visų šių pamaldžių kultūrinės įvairovės vilčių, esant universalios rinkos tvarkai kolonizuotame ateities pasaulyje (Jameson, 2012: 13).

3.1. Daugiariopos modernybės

Daugiariopų modernybių (angl. *multiple modernity*) samprata XX a. 9-ojo dešimtmečio sociologijoje (Eisenstadto, 2000; Therborno, 1995; Arnason, 2010; Wagner, 2008, 2010; Knoebl, Gaonkar (ed.), 2001; Jameson, 2003; Wagner, 2012; Rosati et al., 2012) iškilo kaip nauja paradigma, siekianti konceptualizuoti pliuralistinį dabarties pasaulį ir lokalumo bei universalumo priešpriešą (Schmidt, 2006). Daugiariopų modernybių paradigma veikiausiai yra netiesioginis atsakas į XX a. 9-ojo dešimtmečio pabaigoje kilusius globalizacijos teorinius svarstymus ir tyrimus, teigia Preyeris (2007), o Shmuelio N. Eisenstadto daugiariopų modernybių teorija yra ypač reikšmingas indėlis į teorines diskusijas apie dabarties visuomenių vystymosi veiksnius. Anot S. N. Eisenstadto (2000), *daugiariopos modernybės* sąvoka žymi tam tikrą dabarties pasaulio negatyvų požiūrį į ilgai egzistavusį ir moksliškai grindžiamą dominuojantį diskursą apie universalią vakarietišką modernizaciją. Nors moderniųjų visuomenių bendra struktūrinės diferenciacijos plėtra apėmė platų institucijų spektrą – šeimą, ekonomikos ir politikos struktūras, urbanizaciją, švietimo sistemą, masinę komunikaciją ir individualias vertybines orientacijas, būdai, kuriais šios sritys buvo apibrėžiamos ir organizuojamos, labai įvairūs skirtingais jų plėtros periodais, ir susiformavo daugiariopi instituciniai ir ideologiniai modeliai. Galima sakyti, kad pati realybė paneigė moderniųjų visuomenių konvergenciją pagal vieną modernybės modelį. Kita vertus, kaip pripažįsta S. N. Eisenstadtas (2000), visiems nevienodai plėtojamiems moderniems kitimo veiksniams ir interpretacijos būdams Vakarų modernumo projektas vis dėlto buvo esminis ir tuo pat metu, nacionalinių visuomenių projektų atžvilgiu, ambivalentiškas atspirties taškas. Dauguma judėjimų, kurie išsirutuliojo nevakarietiškose visuomenėse, artikuliavo stipriai antivakarietiškas ar net antimodernistines temas, tačiau visos jos buvo išskirtinai modernistinės. *Daugiariopų modernybių* idėja suponuoja mintį, kad geriausias kelias suprasti dabarties pasaulį (iš tikrųjų paaiškinti modernybės istoriją), matyti jį kaip daugiariopų kultūros programų, tarp jų ir sovietinės programos, nuolatinio kūrimo ir perkūrimo pasakojimą.

Daugiariopų modernybių koncepcijos atstovai neneigia universalios modernybės koncepcijos, bet laiko jas vienpusiškas ir redukcionistines ir remdamiesi kultūra teigia, kad

skirtingose civilizacijose modernizacija yra persmelkta skirtingų kultūrų tradicijos. Anot V. H. Schmidto (2006: 80), daugiariopų modernybių požiūriu, modernybė tarsi kristalizuojasi aplink pagrindines civilizacijas – vakarietiškąją, japonų civilizaciją, kinų, indų, islamiškąją, Lotynų Amerikos ir t. t., kurios palieka savo įspaudą visuomenės institucinėje sąrangoje, suteikdamos jai savitą formą ir spalvą.

Svarbu atkreipti dėmesį, kad aiškindamas daugiariopų modernybių sampratą S. N. Eisenstadtas pabrėžia, jog daugiariopų institucinių ir ideologinių modelių rekonstrukcijas įgyvendina specifiniai socialiniai, politiniai ir intelektualiniai veikėjai bei socialiniai judėjimai, turintys labai skirtingus požiūrius į tai, kas daro visuomenes modernias, todėl įgyvendinančias skirtingas modernybės programas. Modernybės formų įvairovė kyla iš probleminių konstituojančių modernybės elementų (apsisprendimo, žmogaus autonomijos ir emancipacijos, racionalumo, refleksyvumo, progreso ir t. t.) interpretacijų ir reakcijų į juos nevienareikšmiškumo bei yra atviri konkuruojančioms interpretacijoms. Kitaip tariant, atkreipiamas dėmesys į reikšmių sistemas, kurios daro įtaką dominuojančių ir dominuojamų socialinių veikėjų pasirinkimui. Įsipareigodami platesnėms savo visuomenių sritims, šie veikėjai įgyvendino unikalius modernybės pavidalus. Nors skirtingos daugiariopų modernybių sampratos buvo plėtojamos skirtingose nacionalinėse valstybėse bei skirtingose etninėse ir kultūrinėse grupėse – tarp komunistų, fašistų ar fundamentalistų judėjimų – kartu kiekvienas savitas būdas daugeliu aspektų buvo tarptautinis (Eisenstadt, 2000).

Matydami įvairių modernizacijos pavidalų įvairovę ir selektyvumą, teigia S. N. Eisenstadtas (2000), galime teisėtai kalbėti apie daugiariopas modernybes, ir priduria, kad net toks universalistas kaip Jürgenas Habermasas daugiariopas modernybes minėjo atsiimdamas Kyoto apdovanojimą. Tuomet J. Habermasas teigė, kad „Japonija buvo pirmoji tarp Rytų imperijų, prisiėmusi avangardinį vaidmenį modernizacijos iššūkių akivaizdoje, tuo pat metu likdama ištikima savo pačios kultūrai ir jos resursams. Šie kūrybingi pasiekimai pirmiausia teikia pavyzdį to, ką vadiname *daugiariopomis modernybėmis*“ (cit. iš Eisenstadt, 2000).

Apibendrindamas S. N. Eisenstadtas teigia, kad greta tokių atsitiktinių modernizacijos veiksnių kaip geografija, mineraliniai resursai ar besikeičianti pasaulinės politikos konsteliacija, lemiamas veiksnys neabejotinai tenka tam, kas apibendrintai vadinama kultūra ar civilizacija. Todėl manome, kad su V. Schmidto (2006: 80) daugiariopų modernybių kritika galima sutikti tik iš dalies. Daugiariopų modernybių prieiga iš tiesų mažiau domisi universalia modernizacija, bet vis dėlto jos neneigia. Civilizacinis tyrimas teigia apie civilizacijos kompleksų ir tradicijų įvairovę, savo ruožtu suponuojančią reakcijų į vakarietiškas inovacijas įvairovę. Vis dėlto išlieka klausimas, kaip universalios modernizacijos modelį traktuoja daugiariopos modernybės koncepcija?

Kita vertus, laikant civilizaciją lemtingu specifinio ašinio lūžio pavidalu išsirutulioti moderniajam visuomenės pavidalui, dažniausiai nuvertinama vėlesnė istorija ir jos įvairūs

įvykiai. W. Knoeblis mano, kad S. N. Eisenstadto civilizacijų kultūrinės programos tarsi suponuotų savotišką minkštąją programą (*software*), kuri išplėtojama ankstyvuoju civilizacijos raidos laikotarpiu ir vėliau kažkokiu būdu determinuoja visus vėlesnius procesus (Knoebl, 2011). Knoeblis teigia, kad toks požiūris būdingas visiems lyginamiesiems civilizaciniams tyrimams. Tai, ko Eisenstandtas nepastebi ar sumenkina, yra visų civilizacinių tyrimų problema. Įtampa tarp struktūros ir proceso, tarp fiksuotų modelių ir atsitiktinių įvykių – įtampos turi būti nustatytos tarp visų kategorijų, kurios apibūdina socialinę visumą – atrodo, yra ypač stiprios „civilizacijų“ atveju, kadangi jų ilga egzistencija dažnai nusitęsia per daug amžių ir sukuria situacijas, kuriose sunku sukelti įvykius, o kartu istorinius nenumatytus atvejus. Įvykiai visuose civilizacijų naratyvuose veikiau siekia atlikti ribinį vaidmenį, kadangi jie grasina bet kurios atskiros civilizacijos teoriškai išgalvotam tapatumui. Ilga civilizacijos trukmė, atrodo, kažkaip nesuderinama su nenumatytų įvykių idėja, posūkių taškais ar kultūriniais lūžiais po Ašinio amžiaus (Knoebl, 2011).

P. Wagneris teigia, kad S. N. Eisenstadto daugiariopų modernybių koncepcija tinka tirti visuomenes, kurioms būdingas stiprus moderniosios visuomenės stabilumas ir kurios remiasi tam tikra stipria civilizacijos tradicija, todėl tinka aiškinti japonų, kinų ar indų savitas dabarties moderniąsias visuomenes. Tačiau kyla abejonių, ar daugiariopų modernybių koncepcija gali būti taikoma aiškinti Lotynų Amerikos ar Pietų Afrikos Respublikos moderniąsias visuomenes, kurių modernumo kilmė turėjo kitokio pobūdžio istoriją (Wagner, 2010: 54–55). Ar moderniąją sovietinę Rusiją reikėtų priskirti atskiram tipui kartu su Kinija ir Indija? Tokiu atveju reikėtų pripažinti, kad sovietizacija toliau plėtojo „rusiškos ar ortodoksinės civilizacijos“ variantą. Tačiau sovietinės modernybės atveju susipina ortodoksinės Rusijos „civilizacinis“ tęstinumas, Vakarų moderniosios visuomenės ir radikalus sovietinis modernybės projektas. Kita vertus, ne tik Rusijos, bet ir visų Vidurio ir Rytų Europos visuomenių modernizacija išsiskiria modernizacijos proceso tolydumo ypatumais. J. Arnasonas (2005: 436) teigia, kad daugiariopų modernybių analizė apima tiek sinchroninį, tiek diachroninį palyginimą. Modernybei būdinga viena po kitos einančios konfigūracijos ir pokyčiai. Skirtingai nuo vakarietiškos modernybės, kuriai būdinga imanentiška transformacija nuo liberalios iki organizuotos modernybės (Wagner, 1994), Vidurio ir Rytų Europoje reikėtų kalbėti apie įterptas ar primestas modernybes bei paankstintus modernizacijos atvejus. Šiame regione modernybės trajektorijos pirmiausia charakterizuojamos išorine priklausomybe ar atverta (kolonizacija, okupacija) išoriniams stimulams (Arnason, 2005: 435).

3.2. Daugiariopos modernybės ar modernybės įvairovė?

Pripažįstant *daugiariopą modernybę* raktiniu žodžiu aiškinant dabarties moderniąsias visuomenes, galima žymiai aiškiau suvokti teorinių lūkesčių teikiančią selektyvaus

modernybės ir *modernizacijos* pavidalo įgyvendinimo (arba minėtų *sovietinės modernybės* ir *sovietinės modernizacijos*) sampratą, nes kartu pripažįstama, kad specifiniai visuomenės diskursai, išorinės ar vidinės tos visuomenės sąlygos veikia socialinių veikėjų modernizacijos įgyvendinimo pasirinkimą. Tačiau ir tokiu atveju vis tiek išlieka klausimas apie *daugiariopų modernybių* (angl. *multiple modernities*) ir *modernybės įvairovės* (angl. *varieties of modernity*), grindžiamos abstrakčia universalios modernizacijos samprata, koncepcijų arba, dar kitaip, apie visuomenę heterogenizuojančio ir homogenizuojančio požiūrių priešpriešą. Savo straipsnyje V. H. Schmidtas (2006) gina *universalios modernybės* sąvoką ir koncepciją, kuri leidžia palyginti modernias visuomenes. Tuo tarpu daugiariopų modernybių koncepcijoms, kurios remiasi etnometodologine, konstruktyvistine ir hermeneutine prieiga, išeities pozicija yra kultūra arba intersubjektyvus prasminis pasaulis ir orientuojamasi į civilizacijų lyginamuosius tyrimus (antropologinė prieiga), atskleidžiančius unikalias visuomenių konfigūracijas. V. H Schmidtas, ginantis globalios modernybės paradigmą, pagal kurią modernizacijos plėtrą lemia globalizacija, teigia, kad reikėtų kalbėti apie modernybių įvairovę, o ne apie skirtingas modernybes, nes modernybės įvairovės samprata remiasi universalaus modernybės modelio pripažinimu (Schmidt, 2006). Tokio universalaus modelio atžvilgiu visuomenes galima grupuoti pagal panašias institucijas ar kitus struktūrinius elementus bei empiriškai lyginti.

Daugiariopų modernybių koncepcija kritikuojama dėl to, kad neaišku, kuo modernybės skiriasi pagal šią prieigą, kiek skirtumai yra reikšmingi ir kodėl šiais skirtumais remiantis iš viso galima kalbėti apie modernybių daugiskaitą, o ne vienaskaitą (Schmidt, 2006: 81). Kritikuojami tiek daugiariopų modernybių konceptualūs trūkumai, tiek empirinis nepagrįstumas bei siūloma alternatyvi sąvoka, kuri tuo pat metu leidžia kalbėti tiek apie modernybę vienaskaita, tiek padeda aiškinti jos variacijas – *modernybės įvairovė. Modernybės įvairovės* koncepcija grindžiama kapitalizmo įvairovės paradigma (Hall, Soskice, 2001) bei priklausomybės nuo kelio samprata[64]. „Demokratinio politinio proceso rėmuose, – teigia Z. Norkus (2008b: 546), – šalies institucijos gali keistis tik palaipsniui, iš lėto ir konservatyviai – taip, kad kai reformų nebeįmanoma atidėlioti, pasirenkamas toks variantas, kuris mažiausiai nutolsta nuo esamos tvarkos ir tokiu būdu užtikrina nacionalinės tradicijos tęstinumą, o tai ir reiškia institucijų kaitos priklausomybę nuo tako.“ *Modernybės įvairovės* paradigmos privalumas, daugiariopų modernybių atžvilgiu, – tai didesnis dėmesys institucijoms, o ne

64 Plačiau apie kapitalizmo įvairovės ir priklausomybės nuo kelio sampratas žr. Z. Norkus (2008b): „Institucijų rinkinys, kurį tam tikra šalis įgijo šiek ar tiek atsitiktinių aplinkybių dėka, gali užtikrinti jos technologinę, ekonominę ir socialinę pažangą. Tačiau ta pažanga vyks lėtesniu tempu negu pažanga šalies, kuri turi institucijų rinkinį, užtikrinantį spartesnę pažangą. Šalis bus chroniška pralaimėtoja konkurencinėje kovoje. Tačiau dėl to, kad ekonominė pažanga joje vyks ir einant savuoju, „nacionaliniu“, keliu, tų pralaimėjimų nepakaks, kad jos institucijos būtų operatyviai pašalintos. Reikalas tas, kad perimti kitų šalių institucijas, užtikrinančias spartesnę ekonominę pažangą, neįmanoma be didelių kaštų ir sukrėtimų, kurių pavyzdžiu gali būti perėjimo prie rinkos ekonomikos socialiniai ir ekonominiai kaštai pokomunistinėse šalyse“ (Norkus, 2008b: 546).

kultūroms ir jų skirtumams. Kita vertus, pripažįstama, kad modernybės įvairovės prieiga laikoma platesne ir apimančia daugiau įvairių visuomenės gyvenimo sričių, todėl sunkiau pritaikoma tyrimui nei ekonominė kapitalizmo įvairovės paradigma (Schmidt, 2006). Ką norime pasakyti, klausia V. H. Schmidtas (2006), kai teigiame, kad Pietų Afrika, Japonija ar Brazilija veikiau yra skirtingos modernybės (angl. *different modernities*), nei išreiškia skirtingas modernybės variacijas (angl. *different varieties*) ar bendrų modernybės sąlygų (angl. *common modern condition*) skirtingos realizacijos pakopos. P. Wagneris (2011) teigia, kad S. N. Eisenstadto plėtojama daugiariopų modernybių koncepcija tinka Azijos visuomenių modernizacijai aiškinti, kurios turėjo stiprų civilizacinį pagrindą, prie kurio buvo derinama modernizacija, bet netinka toms, kurios buvo kuriamos imigrantų, pvz., Lotynų Amerikoje. Neužtenka teigti, kad tam tikra kultūriškai stipri ir vientisa civilizacija imasi ar yra verčiama plėtoti moderniąją visuomenę. Veikiausiai čia gali būti įvairių atvejų. Į šiuos klausimus pamėginsime atsakyti aptardami susipynusios modernybės koncepciją.

Viena svarbiausių problemų, kylančių iš daugiariopų modernybių koncepcijos, yra ta, kad modernybė tarsi tampa nacijų funkciniu ekvivalentu. Kiek gali būti modernybių, klausia G. Delanty (2006: 273)? Kyla pavojus, kad modernybė suvokiama kiekybine prasme, todėl ji gali būti dauginama be galo, kol netenka analitinio aiškumo ir aiškinančios galios. Taigi turime islamo modernybę, japonų modernybę, Afrikos modernybę, turkų modernybę, iranietišką modernybę. Galiausiai nesame geresnėje situacijoje, nei buvome lygindami skirtingus nacionalinių valstybių formavimosi modelius. Eisenstadtas ir Wittrockas perspėjo dėl tokių tendencijų, teigdami, kad pati modernybė reiškia bruožus, kurie yra bendri modernybės formų įvairovei. Tačiau diskusijos dėl daugiariopų modernybių nepasiekė daugiau nei bendrą pripažinimą, kad modernybė įgyja daugiau nei vieną pavidalą. Kita problema susijusi su tuo, kad daugiariopos modernybės samprata gali stiprinti skirtingų modernybių, kaip izoliuotų vieną nuo kitos ir statiškų, o ne procesualiai, transformaciškai bei persiskverbusias viena kitą, požiūrį (Delanty, 2006: 273–274).

3.3. Susipynusi modernybė

Tai, ką siūlo alternatyvios modernybės autoriai, galėtų būti pavadinta *susipynusia modernybe* (angl. *entangled modernity*), taikoma apibūdinti modernybių įsipainiojusią ar susisaisčiusią prigimtį, ir tai nėra tik daugiariopa, bet persidengianti modernybė (Arnason, 2003a; Therborn, 2003). *Susipynusios moderny*bės sąvoką ir koncepciją, kurią pasiūlė Shalini Randeria (1999a, 1999b, 2002)[65], galima laikyti daugiariopų modernybių

[65] Anot G. Therborno (2003), susipynusių modernybių koncepcija, dalyvaujant Shalini Randeriai, vėliau buvo detalizuota konferencijoje, kuri buvo organizuota bendradarbiaujant „Haus der Kulturen der Welt in Berlin" 2000 m. gruodžio 8–10 d.

koncepcijos išplėtojimu ar patikslinimu, taikomu analizuoti skirtingų raidos trajektorijų modernybes. Pasak S. Randerios (2002: 5), „vakarietiškos vientisos (angl. *homogenous*) modernybės idėja, sklindanti daugiau ar mažiau netobulai (angl. *imperfectly*) po pasaulį, turėtų būti pakeista labiau netvarkingu (angl. *messy*) ir komplikuotu vaizdiniu, kurį pavadinau kitoniška (angl. *disparate*) ir nukrypusia (angl. *divergent*), bet nelygia (angl. *uneven*) ir susipynusia (angl. *entangled*) modernybe.[66] Analogiškai *susipynusios istorijos* (angl. *Entangled History*)[67] *susipynusios modernybės* sąvoka ir koncepcija, vis dar neturinti vienareikšmiškai apibrėžto turinio, kyla iš universalistinės modernizacijos teorijos kritikos. Anot Görano Therborno (2003: 294), *susipynusių modernybių* koncepcijose abejonė dėl dabarties pasaulio modernizacijos aiškinimo remiasi dviem gana plačiai interpretuojamomis intelektualinėmis pastangomis:

- Pirma, abejonė kyla dėl globalaus mokslo, kuris remiasi europietiška modernizacijos sunorminimo tradicija.
- Antra, dėl naujos istorinės įvairių pasaulio visuomenių savęs konceptualizacijos (*self-conception*) bei savęs supratimo (*self-understanding*) arba kitaip – dėl visuomenių genealogijos bei istoriografijos, kurios savo ruožtu susijusios su tapatybėmis ir jų aiškinimu. Ši pastanga susijusi su skirtingomis subjektyvaus pasaulio suvokimo prielaidomis.

Susipynusių modernybių koncepcija, siekdama tirti dabartį kaip istoriją bei remdamasi plačia tarpdisciplinine prieiga, vienijančia kultūros, socialinių institutų ir socialinių konfliktų tyrimus, įsirašo į dabarties modernybės diskursą. G. Therbornas (2003) teigia, kad modernybę reikėtų tirti globalios[68], o ne universalios sociologijos rėmuose. Globalumas apima dvi pagrindines reikšmes, turinčias pasaulinį matmenį, – tai baigtinumas (visuomet galima apibrėžti globalumo ribas) ir susietumas. Priešingai, universalumas žymi neribotą plėtrą, nes struktūrinei plėtrai nėra ribų. Kadangi baigtinumas ir susietumas yra istorinės kilmės, modernybė veikiausiai turėtų būti traktuojama kaip globalus, o ne kaip universalus reiškinys. Todėl modernybė galėtų tapti globalios istorijos ir globalaus socialinio mokslo tyrimo objektu. Globali prieiga reiškia dėmesį globaliam kintamumui, globaliam susipynimui ir globaliai tarpusavio komunikacijai, o kartu ir globalų požiūrį į kitimo, tęstinumo ir pertrūkių procesus (Therborn, 2003).

---

66 Aptardamas pokolonijinės Indijos modernizaciją, S. Randeria teigia: „Šis apdaras buvo sumodeliuotas iš tradicinio socialinio audinio, labai besiskiriančio nuo vakarietiško, ir kito, sukirpto pagal kolonijinį projektą, ir buvo žymiai vėlesnė realizacija, kurią pokolonijinė teorija vartojo 10-ajame dešimtmetyje suformuluoti daugiariopas arba alternatyvias modernybes“ (Randeria, 2002). S. Randeria žodžio alter*native* antrą šaknį native rašo italiku, tuo veikiausiai norėdamas pabrėžti šio žodžio etimologinę reikšmę (*alter* – keisti + *native* – gimtasis).

67 *Susipynimo istorija* (angl. *Entangled History*) naujai įsitraukia į kritinį modernybės įvertinimą (angl. *re-assessment*) kartu su kitomis dažnai persidengiančiomis disciplinomis, tokiomis kaip pasikeitimų (angl. *transfer*) istorija, transnacionalinė istorija, atlantinė istorija, paribių istorija, pasaulio istorija, kapitalizmo istorija ir t. t. Todėl susipynimo istorija analizuoja priklausomybę (angl. *dependences*), įsikišimus (angl. *interferences*), tarpusavio priklausomybes bei susipynimą, taip pat pabrėžia daugiakryptį pasikeitimų pobūdį (Sönke, Maier, 2015).

68 G. Therbornas skiria šešias globalumo bangas (Therborn, G. (2011). *The World. A Biginner's Guide*. Cambridge: Polity Press).

Globalumas skiriasi nuo universalumo. Universalumas (angl. *universe*) nustelbia visas lokalias vietas, o globalumas (angl. *globe*) atskleidžia jas ir jų tarpusavio sąsajas. Priešingai universalumui, globalumas žymi tarpusavio sąsajas, sąveiką, jungtis, o ne tik tam tikros struktūrinės visumos izoliuotumą. Dar daugiau, globalus jungimasis apima globalų skirtingumą, globalų kintamumą kaip priešpriešą universaliam invariantiškumui. Kita vertus, tarp jungimosi ir kintamumo egzistuoja įtampa ir konkurencija dėl dėmesio ir pripažinimo. Pagrindinis globalių tyrimų postūmis kilo dėl jungimosi bei jo tarpusavio priklausomybės, įtakos ir hibridizacijos pasekmių. Globalizacijos diskursas didesnį dėmesį sutelkė į sąryšius ir mažiau į tai, kas sujungiama (Therbornas, 2006: 511).

Globali sociologija, skirtingai nuo universalios sociologijos, remiasi ne nacionaline visuomene, bet pasaulio visuomene – jos besiplėtojančiais ryšiais, pasauliniu kintamumu ir įvairove. Šia prasme globalumas padeda aiškiau suprasti modernybės įvairovę, susijusią su įvairių kultūrų ir visuomenių jungimusi bei persipynimu, šių procesų tęstinumu ir pertrūkiais. Norint suvokti esamą modernybės globalumą, ją reikėtų traktuoti daugiskaitiškai, panašiai kaip *daugiariopų modernybių* rinkinį. Susipynusių modernybių požiūris – tai vienas modernybių daugiariopumo galimų tyrimų, kuris reiškia ne tik skirtingų modernybių koegzistavimą, bet ir jų esamus bei istorinius savitarpio ryšius[69].

Remdamasis S. N. Eisenstadto daugiariopos modernybės samprata, G. Therbornas (2003) teigia, kad įvairūs susipynusių modernybių pavidalai (socialinių institucijų ir sistemų organizacijos bei funkcionavimai, formavimas ir socialinių veikėjų veikimas, diskursai, menas ir t. t.) kyla iš dviejų pagrindinių procesų:

- Iš modernybę struktūruojančių (angl. *constitutive*) susipynimų bei tam tikros tradicijos, ateinančios iš kiekvienos modernybės neužbaigiamai permainingo nepilnumo ir pertrūkių su praeitimi bei daugelio tradicijų plastiškumo[70].
- Iš labai skirtingų, bet reikšmingai abipusiai sąveikaujančių ir įtakojančių sociopolitinių kelių tiek vystantis link modernybės, tiek jau moderniosios visuomenės raidos laikotarpiais[71].

Analizuodama kultūros elementų susipynimą, *susipynusių modernybių* koncepcija siūlo savitą požiūrį, kaip tirti modernaus pasaulio formavimąsi ir prisidėti prie daug gilesnio socialinio ir kultūrinio kitimo teorinio modeliavimo. G. Therbornas teigia, kad, žvelgiant į

69 „Norint užfiksuoti esamą modernybės globalumą, reikia, kad ji būtų matoma daugiskaita kaip struktūruojantis daugiariopų modernybių rinkinys. Daugiariopos modernybės gali būti analizuojamos daugeliu prieigų. Mano darbas koncentruojasi į skirtingus jų atsiradimo procesus bei pasekmes ir į skirtingus praeities–ateities kontrastų diskursus. Susipynusių modernybių iškėlimas reiškia ne tik skirtingų modernybių koegzistavimo, bet ir jų tiek esamo, tiek ir praeities susipynimo atskleidimą“ (Therborn, 2005).

70 Pvz., XIX a. pabaigoje moderni lietuvių tauta didžia dalimi buvo kuriama remiantis valstietiška kultūra, o 1990 m. atkūrus nepriklausomybę, vis dažniau atsigręžiama, reinterpretuojama ir integruojama LDK bajoriškoji kultūra.

71 Sovietinis režimas dar labiau atskyrė valstietiškąjį ir bajoriškąjį palikimą, sunaikindamas tiek bajoriškąjį socialinį sluoksnį, tiek naikindamas materialinį LDK palikimą. Tad sovietiniu laikotarpiu moderni lietuvių visuomenė ir jos kultūra buvo įsprausta į dar siauresnius valstietiškos kultūros rėmus.

daugiariopas modernybes kaip į tam tikrų istorinių konfliktų tarp modernybės ir tradicijos, tarp modernybės ir antimodernybės pasekmes, būtų galima rasti naujų įžvalgų[72].

Modernių visuomenių susipynimo tyrimą Therbornas (2003: 300) siūlo analitiškai *iš-pinti* (angl. *disentangle*) ir išskiria tris modernybių susipynimo rūšis, turinčias keletą pavidalų:

1. Pačiu bendriausiu lygiu išskiriama dviejų matų *susipynimo erdvė* arba *objektai* (angl. *entanglement space*):
   b) a) Vienas susijęs su tuo, *kas* susipina, ir siūloma analizuoti institucijas.
   c) Kitas – su tuo, *kaip* susipina, ir apima žmonių mąstymą, inkultūraciją ar reikšmių konstravimą.

   Susipynimo srities objektai analitiškai gali būti skaidomi į modernybės ir tradicijos, geoistorinį, modernaus pagrindinio naratyvo bei modernių simbolinių formų aspektus.
2. Susipynimus formuojantys *procesai*.
3. *Susipynimo padariniai* (angl. *efects*) arba susipynimo hibridai (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. Susipynimo objektai
(G. Therborno lentelė pritaikyta Lietuvos sovietinei modernizacijai išpainioti)

Kas (angl. *what*) susipina	**Kur (angl. *where*) susipina**	
	Institucijos	**Inkultūracija**
Modernybė ir tradicijos (angl. *Modernity and tradition*)	Pvz., sovietinio tipo modernybės modelis įgyvendinamas transformuojant universalų modernybės modelį (monografijoje aptariamas kolūkinio žemės ūkio, sovietinio tipo urbanizacijos, sovietinio sveikatos priežiūros modeliai)	Socializmo statybos doktrina arba atskiras jos elementas – socialistinio turinio ir nacionalinės formos doktrina
Keliai į modernybę ir jų keliautojai (angl. *Roads to modernity and their travellers*)	Geoistorinis Lietuvos valstybės aspektas. Lietuvos okupacija ir imigracija iš sovietinių respublikų	Sovietinio vietinio nacionalinio politinio ir kultūrinio elito formavimas Sovietų Sąjungos politikos, kultūros centruose
Pagrindiniai naratyvai (angl. *Master narratives*)	Socialistinė visuomenė, darbo liaudies išvadavimas nuo išnaudojimo ir beklasinės visuomenės sukūrimas	Sovietinės marksistinės ideologijos susipynimas su kasdieniais diskursais
Simbolinės formos (angl. *Symbolic forms*)	Svarbiausia institualizuoto susipynimo forma – kalba, rusifikacija ir sovietinė naujakalbė (Bychkov Green, Sonia, 1997)	Sovietinės ideologijos raiška nacionalinėje kultūroje

Šaltinis*: (Therborn***, *2003: 301)***.**

72 G. Therbornas teigia, kad tarp egocentriškų (angl. *self-centred*) modernizatorių galima skirti tuos, kurių kultūra turi universalinę savivoką (angl. *self-conception*) bei save matančius kaip geriausią modelį kitiems, ir tuos, kurie turi partikuliarinį savo unikalumo ir esminio skirtumo nuo kitų įsitikinimą. Prancūzų švietimas ir JAV liberalizmas turi labai stipriai išreikštas šias universalines savivokas, ir tai buvo Europos kolonializmo ašis. Japonų modernybė, priešingai, buvo labiau partikuliarinė, nors ir su regioninių koloniškumo žvilgsniu iki 1945 m.

Susipynimo *procesas* susijęs tiesiogiai ar netiesiogiai, kompleksiškai ar siaurai sąveikaujant įvairioms socialinėms grupėms (pvz., sovietinės Lietuvos atveju imigrantai iš sovietinių respublikų) ir selektyviai priimant ar atmetant įvairius viešo visuomenės gyvenimo elementus.

Kartu G. Therbornas pademonstruoja, kuo vienalinijinės modernizacijos (angl. *unilinear modernization*) ir daugialinijinės daugiariopos modernybės (angl. *multilinear multiple modernities*) koncepcijos skiriasi nuo susipynusių modernybių (angl. *entangled modernities*) koncepcijos. Vienalinijinės modernybės atveju įvairios tradicinių visuomenių modernizacijos aiškinamos kaip galiausiai priartėjančios prie vieno modernybės modelio, daugialinijinės daugiariopos modernybės atveju teigiama, kad kiekviena tradicinių visuomenių modernizacija išlaiko savo savitą kelią link alternatyvios modernybės, o susipynusios modernybės koncepcija yra visuomenių *istorinės tinklaveikos* ar susipynimo tam tikros sąveikos modelis. Tradicinių visuomenių modernizacija, veikiama globalizacijos ir kolonialinės ekspansijos, susipina su įvairiais moderniųjų visuomenių modernizacijos modeliais, o patyrusios išorinę modernizaciją savo ruožtu gali susipinti ir paveikti tiek kitų moderniųjų, tiek tradicinių visuomenių modernizacijos procesus.

Skirtingai nuo modernizacijos ortodoksų T. Parsonso ar A. Giddenso, *susipynusios modernybės* samprata nežymi kokio nors atskiro chronologinio periodo ar kokio nors specialaus institucinio pavidalo. Žvelgiant iš šios perspektyvos, modernybė gali turėti skirtingas kryptis ir periodus, tokius kaip demodernizacija arba retradicionalizacija. Apie tai teigia ir V. Kavolis, primindamas, kad modernybė gali plėtotis įvairiomis kryptimis (Kavolis, 1996). Tiesa, G. Therborno, kaip ir V. Kavolio, požiūris yra labiau kultūrinis, analizuojantis įvairius moderniosios visuomenės kultūros modernumo modelius. Šia prasme pomodernybė suprantama kaip kultūra, kurioje praeities ir ateities, seno ir naujo skirtumas praranda reikšmę. Toks ne visai apibrėžtas ir bekryptis pasaulio tekėjimas galėtų būti ir *susipynusios modernybės* iliustracija. Susipynusių modernybių koncepcija galėtų padėti sutelkti dėmesį į įvairius naujų moderniojo pasaulio pavidalų tyrimų aspektus, todėl būtų teisinga klausti, apie kokias modernybės susipynimo formas reikėtų pradėti kalbėti? (Therborn, 2003).

G. Therbornas teigia (2003), kad modernybė turi keletą skirtingų, konkuruojančių pagrindinių naratyvų, skirtingas modernybės ir antimodernybės socialines jėgas, tarpusavio konfliktus bei skirtingas kultūrines praeities–ateities priešpriešos kontekstualizacijas. G. Therbornas daro prielaidą, kad stebint, kaip skirtingo laiko sluoksniai buvo susipynę avangardiniame modernistiniame XIX–XX a. mene, gali būti sukuriama analitinė modernybių susipynimo (angl*. entanglement of modernities*) suvokimo, supratimo ir aiškinimo schema (Therborn, 2003). Susipynusių modernybių idėja pabrėžia ne tik skirtingų modernybių koegzistenciją, bet ir jų tiek dabartinį, tiek praeities susipynimą.

Susipynusių modernybių sąvoka taikoma ne tik moderniosios visuomenės skirtingų laikotarpių elementų susipynimui apibūdinti, bet ir skirtingų visuomenių kultūrų susipynimui

apibūdinti, ypač kolonijinių valstybių ir jų kolonijų visuomenėms apibūdinti. Kaip teigia japonas K. Mishima (2006), neeuropietiškas literatūrinis, sociologinis ir filosofinis modernybės diskursas tapo ne tik akademinių diskursų dalimi, kurie galbūt galėtų kelti neeuropietiškoms visuomenėms lengvai grėsmingas savęs vertinimo formas, bet taip pat galėtų būti produktyviai panaudoti kaip teorinis pagrindas. Tuomet europiniai modernybės diskursai būtų matomi kaip turintys savą vietą (angl. *respective*) lokalių diskursų atžvilgiu, o lokalūs diskursai, pvz., Rytų Azijos ar arabų modernybės, visuomet gali būti universalizuojami ir simetriškai susieti su kitomis teorinėmis tradicijomis bei galėtų kur kas aiškiau atspindėti susipynimą (angl. *entangledness*). Susipynusių modernybių epochoje tai būtų ypač paranku filosofijos ir teorinės sociologijos daugialinijiniam mokymui (Mishima, 2006: 259).

Spręsdami Schmidto minėtą *modernybės įvairovės* ir *daugiariopų modernybių* koncepcijų priešpriešą manome, kad *susipynusios modernybės* samprata leidžia jas suderinti. Susipynusi modernybė neneigia, kad egzistuoja tam tikras universalus modelis, bet šiuo atveju nėra jokio būtinumo, kuris verstų visuomenę vystytis kokia nors modernizacijos kryptimi. Ne tik šiandieniniame globaliame pasaulyje, bet ir ankstesniuose pasaulio visuomenių vystymosi etapuose vyko didesnės ar mažesnės tarpusavio visuomenių sąveikos, todėl įvairių visuomenių modernizacija priklausė nuo įvairių sąveikų – okupacijų, kolonijinio užvaldymo, prekybos ir kitų kontaktų. Todėl negali būti, kad vidinė visuomenės struktūra vienareikšmiškai priverstų visuomenę vystytis savita ar universalia kryptimi. Išorinės sąveikos labai stipriai paveikia visuomenės modernizaciją, bet tai nereiškia, kad neegzistuoja tam tikri universalūs struktūriniai visuomenės elementai, kuriais remiantis apskritai kalbama apie moderniąją visuomenę.

Tarkim, sovietinio tipo modernizaciją[73] galima traktuoti kaip specifinį ir alternatyvų industrinės visuomenės arba universalaus modernizacijos modelio įgyvendinimo kelią (Huntington, 1971: 283–322; Ansari, 1998: 1–41; Schmidt, 2006: 77; Norkus, 2008).

Panašiai sovietinę modernybę traktuoja sovietologų neorevizionistų dažnai cituojamas S. Kotkinas (1995, 2001a, 2001b). Jo požiūriu, Sovietų Sąjunga ir Vakarai iš esmės judėjo tuo pačiu vystymosi keliu, tuo pat metu išlaikydami liberalios ir antiliberalios sistemų pasidalinimą. Būtent šia binarine konstrukcija (kapitalizmas ir antikapitalizmas, individualizmas ir antiindividualizmas) savo pasiūlytoje sovietinės modernybės koncepcijoje S. Kotkinas grindė alternatyvios sovietinės modernybės koncepcijos galimybę.

Kita vertus, pasirinkta modernizacijos kryptis priklausė tiek nuo sąveikos su Europos moderniomis visuomenėmis, tiek nuo ankstesnio nueito kelio (Kotkinas bolševikų totalitarizmą aiškino perimtu iš carinės Rusijos valstybės ir visuomenės paveldu), kuriam taip pat būdingas istorinis susipynimas su kitomis visuomenėmis. Modernizacijos teorijos,

73 Sovietinio modernizacijos projekto samprata kelia mažiau abejonių nei modernizacijos teorijų taikymas labiau egzotiškoms Afrikos ar Azijos visuomenėms (*African Modernities: Entangled Meanings in Current Debate*. 2002).

pripažįstančios alternatyvius moderniųjų visuomenių raidos kelius, leidžia ne tik kalbėti apie specifinį sovietinės modernizacijos pavidalą, bet ir identifikuoti esminius (ne)sutapimus su bendresniu modernizacijos modeliu. Modernizacijos teorijų taikymas sovietiniam ir posovietiniam laikotarpiui leistų analitiškai identifikuoti ir perėjimo iš socialistinio į kapitalistinį modelį bendresnius bei specifinius posocialistinės erdvės bruožus.

Ir vis dėlto, anot Delanty, „kai kurių autorių (Arnasono ar Therborno) pasiūlyta alternatyvi „susipynusių modernybių" koncepcija, siekiant iškelti susipynusią ir susikryžiavusią modernybių prigimtį, kuri nėra tik daugiariopa (*multiple*), bet persidengianti, turi aiškų pranašumą prieš pomodernaus nevakarietiško pasaulio idėją dėl akivaizdaus ir su keliomis išimtimis fakto, kad didelė nevakarietiško pasaulio dalis buvo įvairaus laipsnio Vakarų kolonijos. Šis pranašumas ryškėja modernybę traktuojant kaip kažką, kas gali egzistuoti skirtingais pavidalais tam tikrose nacijose ir kultūrose, būtent dėl minimo susipynimo. Tačiau ši samprata nors ir įdomi, nepasiūlo kokių nors labai reikšmingų pranašumų daugiariopos modernybės idėjos atžvilgiu, nes suponuoja skirtingų modernybių faktą, kad jos paprasčiausiai tampa susipynusios ir suponuojančios hibridinius pavidalus. Pasiūlymas, kad modernybė egzistuoja ne tik daugiariopu (*multiple*), bet ir persidengiančiu bei susipynusiu pavidalu, nurodo į kažką, kas modernybės socialinės teorijos anksčiau buvo nepastebėta, bet visuomet buvo svarbiausia ankstesnei modernizacijos teorijai, t. y. transformacijos procesų ir tarpusavio ryšių akcentavimas" (Delanty, 2006: 273).

3.4. Reaguojanti modernizacija

Logiška, kad, globalizacijos požiūriu, kai sąveikauja įvairių visuomenių modernizacijos procesai, G. Therbornas greta *susipynusios modernybės* aptaria atskirą tipą – *reaguojančios modernizacijos* (angl. *reactive modernization*) sampratą. Pastaroji apibūdina modernizacijos keliu pasukusių šalių reakciją į iššūkius ir grėsmes, kurias kelia kolonijinių moderniųjų valstybių dominavimas. Grėsmių akivaizdoje tokių šalių vietinis elitas imasi importuoti iš išsivysčiusių moderniųjų šalių įvairias inovacijas. Meidži (angl. *Meiji*) Japonijoje buvo sėkmingiausias ir aiškiausias tokios reaguojančios modernybės pavyzdys, bet buvo ir daugiau ikimodernių imperijų, kurios ėmėsi panašios modernizacijos strategijos (Therborn, 2003). Labai panašiai modernizacijos ir globalizacijos poveikį Lotynų Amerikai aiškina F. Lopezas-Alvesas. Pagal jį, modernizacijos teorijos šiek tiek supaprastina Lotynų Amerikos visuomenių sąveiką su vakarietiška modernizacija, pabrėždamos, kad buvo tik „reaguojama" arba „prisitaikoma" prie svetur kilusių modernizacijos modelių (Lopez-Alves, 2011: 247–248). Jo nuomone, Lotynų

Amerikos visuomenės padarė ir savo įnašą[74] į modernybės teoriją ir savaip veikė moderniųjų Vakarų ekspansiją. Nors F. Lopezas-Alvesas pripažįsta universalųjį europietiškosios modernybės tipą (vis dėlto europiečiai kolonizavo vietines Lotynų Amerikos visuomenes – V. L.), kartu pabrėžia jo savitą raišką, susijusią su Lotynų Amerikos specifika ir visų pirma savita valstybės bei nacionalinės visuomenės sąveika. Skirtingos modernizuojamos Lotynų Amerikos valstybės-tautos buvo integruojamos pabrėžiant jų ateitį, o ne praeitį, kaip dažniausiai buvo daroma Europoje ar Azijoje ankstyvosios modernizacijos laikotarpiu (XIX–XX a. pr.). Šia prasme galima aptikti panašumų su *socializmo statybos* doktrina ir *sovietinės tautos* (rus. *советский народ*) kūrimu. „Pažangiausioji" pasaulio darbo žmonių visuomenė – *sovietinė tauta* turėjo susiformuoti ateityje, išsprendusi visus klasinius ir tautinius prieštaravimus.

Kita vertus, istorijoje yra begalė pavyzdžių, kai sąveikauja ne tik kolonijinės moderniosios ir kolonizuojamos tradicinės visuomenės arba, kaip Lotynų Amerikos atveju, jau išsivadavusios naujųjų imigrantų visuomenės, bet santykinai modernios. Toks pavyzdys galėtų būti carinė Rusija ir jos perėmėja Sovietų Sąjunga. XIX a. 7-ojo dešimtmečio Rusijos baudžiavos panaikinimas, industrializacija ir kitos reformos paspartino kapitalizmo raidą, bet savo atsilikimo, palyginti su Vakarų Europos modernizacija, ji neįveikė. Pramonė sudarė nedidelę carinės Rusijos BVP dalį, miesto gyventojų ir darbininkų buvo nedaug, todėl dominavo žemės ūkis ir kaimo gyventojai Rusijos visuomenėje. Suvokdamas atsilikimą nuo Europos valstybių, Rusijos politinis elitas ėmė kviesti užsieniečius steigti įmones, todėl didesnę Rusijos pramonės dalį valdė užsieniečiai ir valstybė. XIX a. pab. carinę Rusiją galima būtų laikyti reaguojančia į vakarietišką modernizacijos modelį visuomene. Po 1917 m. bolševikų pradėtą visuomenės modernizaciją veikiausiai taip pat reikėtų laikyti reaguojančia modernizacija, kurios metu buvo sparčiau ir savitu būdu įgyvendinama sovietinio tipo modernybė[75]. Bolševikai ėmėsi skubios industrializacijos ir masiškai pirko, o vėliau ir vogė vakarietiškas technologijas (klasikinis pavyzdys – sovietų didžiavimasis Zaporožės HE – vokiečių technologijos ir JAV projektu) bei analogiškai Japonijai siuntė savo piliečius studijuoti į Vakarų universitetus. Kartu tai buvo selektyvi, kaip ir Japonijos atveju, reaguojanti modernybė. Selektyvumas pasireiškė tuo, kad Sovietų Sąjunga totaliai periminėjo tik technologijas, nes gamybos būdas (socialistinis modelis – valstybine gamybos priemonių nuosavybe grindžiama planinga gamyba ir planingas paskirstymas) ir totalitarinė politinė sistema buvo sovietinė. Visuomenės gyvenimo sritys, pvz., urbanizacija, sveikatos priežiūros sistema ir kt. turėjo daugiau ar mažiau universalių ir specifinių bruožų. Nors kultūra yra labiausiai savita visuomenės gyvenimo sritis, ir kultūros plėtroje galima identifikuoti

---

74 „Skirtingai nuo Europos ir Azijos patyrimo, buvo manoma, kad kiekviena valstybė turi valdyti vieną, bet ne kelias tautas. O sekdama kylantį Europos modernųjį nacionalizmą Lotynų Amerika tikėjo, kad savarankiškai tautai turi būti atstovaujama jos pačios valstybės" (Lopez-Alves, 2011: 248).

75 M. P. Šaulauskas tokią sparčią modernizaciją, kurią sovietai vykdė Lietuvoje po karo, vadina *turbomodernizacija* (Šaulauskas, 1998).

universalius bei specifinius sovietinio modelio bruožus. Kaip ir bet kuri socialinė tikrovė, moderni visuomenė visuomet yra alternatyvi tikrovė – tai esminis socialinės tikrovės vystymosi bruožas. Taikant susipynusios modernybės koncepciją, akivaizdu, kad Vakarų moderniųjų visuomenių vystymasis ir išorės grėsmė vertė tiek carinės, tiek bolševikinės Rusijos politinį elitą reaguoti į tam tikrus moderniosios visuomenės funkcinius reikalavimus ir įgyvendinti struktūrinius darinius jiems patenkinti. Priešingu atveju Rusija būtų praradusi plėtros pagreitį ir dar labiau atsilikusi. Tačiau, kaip pastebi G. Therbornas, socialinių veikėjų pasirinkimas visuomet yra ribojamas daugybės sąlygų arba įvairių sąveikų, todėl gali būti labai įvairios modernizacijos alternatyvos.

Dar kitas reaguojančios modernybės modelio pritaikymo atvejis gali būti identifikuotas jau pačios Sovietų Sąjungos okupuotose visuomenėse. Ikikariniu laikotarpiu Sovietų Sąjungoje sukonstruotas pramonės, socialinės organizacijos, kultūros ir kt. plėtros modelis buvo sparčiai (turbomodernizacija, anot M. P. Šaulausko, 1998) įgyvendintas pokario Lietuvoje. Tiesa, šiuo atveju apie reaguojančią modernybę reikėtų kalbėti sąlyginai, nes tik vėlyvuoju sovietmečiu atsiranda tam tikra galimybė „reaguoti“ į sovietinę modernizaciją. Stalinizmo laikotarpiu kalbėti apie galimybę reaguoti praktiškai neįmanoma, nes reaguojanti modernybė apibūdina didesnę ar mažesnę elito galimybę pasirinkti. Okupuotoje Lietuvoje buvo neįmanoma turėti dominuojančio politinio ar kitų sričių elito, kuris savarankiškai plėtotų visuomenės modernizaciją. Vis dėlto vėlyvuoju sovietmečiu Lietuvos visuomenės įvairių socialinės sistemos sričių elitas jau bando svarstyti sovietinės modernizacijos pritaikymo vietinėje aplinkoje galimybių temą[76]. Minėjome, kad, nepaisant universalaus sovietinės modernybės modelio diegimo socializmo lageryje, net ir tarp to meto sovietiškai vadinamų

---

76 Plačiau nekelsime ir neanalizuosime kolaboravimo („ir mes tuomet dirbom Lietuvai“) temos, tik pažymėsime, kad, nacionalinės visuomenės modernizacijos požiūriu, dominuojančio elito ir kitų socialinių veikėjų pasirinkimą galima vertinti universalesniais kolaboravimo kriterijais. Juk vienas iš visuomenės modernizacijos požymių – tautinės integracijos, tapatybės ir visko, kas su tuo susiję, kūrimas. Mūsų tikslas – analitiškai atskirti sistemiškai suformuotą *sovietinės modernizacijos* ir *sovietinio laikotarpio modernizacijos* (universalios modernizacijos) priešpriešą, daugiau ar mažiau persmelkiančią kiekvieno asmens sąmoningą veiklą ir verčiančią pasirinkti vieną ar kitą poziciją. Č. Milošas, A. Štromas ir kiti yra pateikę įvairių sovietinio režimo atžvilgiu individų apsisprendimo klasifikacijų. Iš Lietuvos mokslininkų tokią klasifikaciją yra pateikęs Vytautas Radžvilas:

- Pirma, žmonės, kurie egzistenciškai liudijo tautą kaip idealią bendruomenę, gyvuojančią mūsų valstybėje, ir pačią valstybės idėją pirmiausia moralinės aukos veiksmu. Tai – rezistentai ir disidentai.
- Antra, žmonės, kurie to nedarė, bet gali būti vadinami šitų bendrijų (idealiosios tautos ir dvasinės valstybės) saugotojais. Tai žmonės, kurie nedalyvavo atviroje rezistencinėje kovoje, bet ir vengė bendradarbiauti su okupaciniu režimu, kaip sakoma rašytojų sluoksniuose, „rašė į stalčių“.
- Trečia, žmonės, kuriuos vadinkime tautos ir valstybės rodytojais. Tai žmonės, kurie ieškojo būdų tautą ir valstybę rodyti viešojoje erdvėje.
- Ketvirta, žmonės, kurie atsiribojo. Šiai pozicijai atstovavo žmonės, kurie prisitaikė taip, lyg tauta ir valstybė jiems neegzistuotų. Ją vienareikšmiškai vertinu kaip pasyvų kolaboravimą.
- Penkta, žmonės, kurie slėpė tautą ir valstybę. Jai atstovavo žmonės, kurie atvirai neneigė ir nesityčiojo iš tautos ir valstybės idėjos, tačiau aiškino, kad tautai ir valstybei pačioms geriau, jei bus susietos su naująja tapsmo tarybine liaudimi arba pasauline komunistine visuomenine perspektyva. Ši pozicija buvo populiari ir aiški. (Radžvilas, V. http://www.propatria.lt/2016/05/vytautas-radzvilas-asmens-sazine-tarp.html)

Pabaltijo respublikų sovietinė modernizacija turėjo skirtumų, susijusių su visuomenių skirtingomis istorijomis ir socialinių agentų pasirinkimais.[77]

Sąlygiškai sovietinė sistema ir jos „socializmo statyba“ buvo universalinė, kitiems save priešpriešinanti kaip geriausią modelį bei turinti partikuliarinį savo unikalumo ir esminio skirtumo nuo kitų įsitikinimą. Kartu ją galima pavadinti reaguojančia į europietiškąją modernizaciją modernybe. Sovietų Sąjungos modernizacija buvo procesas, kurio metu ***vidinis*** elitas (kompartija) euroamerikietiško dominavimo iššūkio ir grėsmės akivaizdoje importavo įvairius vakarietiškos modernybės elementus iš ***išorės*** ir konstravo savitą reaguojančios modernybės hibridinį pavidalą, priklausomą ne tik nuo ankstesnio istorinio kelio, bet ir nuo „socializmo statybos“ doktrinos. Šia prasme galima kalbėti apie *sovietinio laikotarpio* ir *sovietinės modernizacijos* sąvokų atskyrimą, nes *sovietinio laikotarpio modernizacija* turi bendrumų su universaliu modernybės modeliu[78].

3.5. Hibridinė modernybė

Skirtingos modernybės sąvokos (daugiariopų, alternatyvių, globalių, hibridinių, susipynusių (angl. *entangled*), vietinių (angl. *indigenous*) ar net kontra (angl. *counter*) kyla analizuojant moderniąsias visuomenes skirtingais teoriniais požiūriais, tačiau visus juos sieja kritinis požiūris į vienalinijines, „grynas“ ir dar kitaip universalizuojančias modernybės koncepcijas.

Hibridizacijos sąvoką ir sampratą galima laikyti daugiariopų, susipynusių ir t. t. modernybių teorijų diskurso siūloma viena iš koncepcijų, dažniausiai taikomų aptarti kultūrų susipynimą (Morton, 2000), bet taip pat sėkmingai gali būti taikoma ir bendresnio pabūdžio moderniųjų visuomenių įvairių elementų ir modelių susipynimui tirti (Therborn, 2003). Lyginant moderniųjų visuomenių sklaidą tampa akivaizdu, kad didieji modernumo uždaviniai – emancipacija, progresas ar išlikimas pasireiškia įvairia modernybių plėtra. Plačiąja

---

77 Pvz., anot latvių mokslininko Jurio Prikulio, pokario Latvijos, skirtingai nei Lietuvos, pramonės produkcijos augimo planas buvo viršytas dvigubai. 1946–1950 m. Latvijos ir Lietuvos spartaus pramonės produkcijos augimo skirtumas laipsniškai mažėjo, o pradinis Lietuvos pramonės produkcijos atsilikimas nuo Latvijos buvo tik iš dalies sąlygotas pirmųjų sovietinių 5 metų mažesnių investicijų į Lietuvos pramonę. Skirtumas atsirado dėl to, kad sovietinės okupacijos struktūros galėjo naudotis tarpukario Latvijos didelių pramonės investicijų rezultatais (nejudamu turtu, infrastruktūra ir gyvenamąja erdve), o darbo jėgos poreikis buvo patenkintas „senųjų“ sovietinių respublikų imigrantais ar ekonominiais pabėgėliais iš kolūkių. Lietuvoje nebuvo panašių galimybių pasinaudoti ikisovietinių investicijų į pramonę rezultatais. Kartu tai ribojo imigrantų į Lietuvą srautus. Gyvenimo standartų sumažėjimas Latvijoje buvo žymiai aštresnis nei Lietuvoje, kuris Latvijoje tuo pat metu skatino spartesnį gimstamumo mažėjimą. Lietuvoje gimstamumas pokariu vis dar buvo didelis, nes gimstamumo mažėjimas, būdingas išsivysčiusioms šalims, Lietuvoje prasidėjo vėliau ir užtruko ilgiau (Prikulis, 2018).

78 T. Vaiseta vartoja *socindustrializacijos*, *socurbanizacijos*, *socbiurokratizacijos* ir kt. terminus, turėdamas mintyje socialistinį šios visuomenės pavidalą, analogišką *socrealizmo* sąvokai kultūros tyrimuose. Pagal apibrėžimą, sąvoka *socialistinis* pirmiausia reiškia gamybos būdą, tad Vaiseta siūlo išplėsti sąvokos reikšmę. Norėdami išskirti SSRS dominavusių procesų ir struktūros savitumą, vartosime sovietinės modernizacijos ir jos sudedamųjų dalių – sovietinė industrializacija, sovietinis žemės ūkis, sovietinė sveikatos priežiūros sistema – terminus. Neabejotina, kad tarp *sovietinio* ir *socialistinio visuomenės modelio* yra panašumų, bet jos nėra tapačios. Socialistinė buvo ne tik Sovietų Sąjunga, bet ir Rytų Europos bei Azijos visuomenės ir nors tarp jų buvo esminių sutapimų, sovietinė modernizacija turėjo savo specifiką.

prasme visa kultūra yra hibridai arba hibridizacijos padarinys. Kultūros nuolat taikiai ar per prievartą maišėsi ir maišosi. „*Hibridiškumo* samprata, – teigia Janas Nederveenas Pieterse‘as (2001: 223), – jau nuo pat jos atsiradimo žemdirbystėje iki šiandieninių svarstymų apie tapatybes, vartojimą ar gyvenimo būdą yra svarbus daugelio sričių objektas“. Ir priduria: „Jeigu kultūrų maišymosi praktikos yra tokios pat senos, kaip ir kalnai, tai maišymosi temos tapimas diskursu bei tyrimo perspektyva yra palyginti naujas dalykas“ (ten pat).

Moderniųjų visuomenių kultūrų susimaišymo padariniams apibūdinti *hibridizacijos* sąvoką pavartojo kubiečių rašytojas Fernando Ortizas, o socialiniuose moksluose ją išpopuliarino meksikiečių antropologas ir intelektualas Nelsonas García Canclinis bei žymus pokolonijinių studijų teoretikas Homi K. Bhabha[79].

Pokolonijinėse studijose *hibridizacijos* sąvoka dažniausiai vartojama apibūdinti tris santykinai savitus modernizacijos tipus:

- Priverstinį kolonijų tradicinės ir moderniųjų metropolijų kultūrų maišymąsi. Tai „klasikinės“ didžiųjų imperijų kolonijinės kultūros modernizacijos politikų, prie kurių priskirtume ir carų Rusiją, padariniai.
- Buvusių kolonijų, vėliau tapusių nepriklausomomis ir pradėjusių kurti savitus moderniųjų visuomenių kultūros projektus, maišymasis su globalia, vakarietiška modernizacija. Pvz., Nestoro Garcíos Canclinio siekis kultūriniais, politiniais ir ekonominiais terminais paaiškinti Lotynų Amerikos hibridines kultūras kaip savitą modernybę, susipynusią su skirtingo istorinio laiko tradicijomis. Kaip vaizdžiai situaciją apibūdino Homi K. Bhabha, Lotynų Amerikos visuomenės – tai diskutuojančių apie ateitį visuomenių ir kultūrų kelias, tai kuriančio ir žyminčio savito tipo perėjimo kelias, reikalaujantis sudėtingo, probleminio visuomenės atminties sutelkimo ritualo, visuomenės testamento ir suskilusios visuomenės suartėjimo, kurį liudytų visų socialinių grupių individai, giliai pažeisti istorinių situacijų.[80]
- Sovietų okupuotų moderniųjų visuomenių ir jų kultūrų prievartinė modernizacija pagal sovietinį modernybės projektą. Pastaroji išsiskiria tuo, kad ikisovietinė nepriklausomų nacionalinių valstybių plėtojama tradicijos-modernizacijos sąveika suardoma sovietinės okupacijos. Kaip teigia Baltijos valstybių sovietinę okupaciją pokolonijinių studijų perspektyva tyrinėjantys mokslininkai (pvz., Kelertienė, Annus ir kt.), sovietiniu laikotarpiu sąveikavo ikisovietinė nacionalinės kultūros ir visuomenės vakarietiško tipo modernizacija su sovietiniu modernybės projektu. Apibendrinant galima pasakyti, kad abu projektai orientavosi į universalų vakarietišką modernybės modelį, bet vieno siekis – kurti savarankiškus nacionalinių modernybių kultūros ir socialinius modelius, o kito – pratęsti imperijos egzistenciją modernaus pavidalo,

79 Bhabha, H. (1994). *Location of Culture*. London: Routledge.

80 The Right to Narrate: Interview with Homi Bhabha By Kerry Chance 3/19/2001.

struktūruojamo pagal suprimityvintą XIX a. moderniosios visuomenės marksistinę socioekonominę teoriją.

Globali skirtingo ar panašaus išsivystymo visuomenių tarpusavio sąveika bei jų modernizacijos įvairovė yra platesnė nei paminėti trys tipai ir plėtojama daugialypių modernybių teorijų (Therborn, 2003), bet būtent šiais trimis modernizacijos atvejais kultūros hibridizacija dažniausiai prisimenama, nes priverstinis kultūrų maišymasis kėlė ne tik padarinių vertinimo, bet ir aštrius dominuojamų bendruomenių kultūrinės tapatybės klausimus. Visais trimis hibridizacijos atvejais svarbi *prievartos* ir *savanoriškum*o opozicija arba dominuojamų ir dominuojančiųjų santykis, nes minimi modernizacijos tipai savaip suaktualina kultūrines tapatybes, kurios ir tampa svarbia hibridizacijos teorijos objekto dalimi.

Okupacijos atveju kultūrų maišymasis visuomet vyksta dalyvaujant įvairių resursų ir galios arba *veiksnumo* (*agency*) vietiniams socialiniams veikėjams – tiek individualiems, tiek kolektyviniams, kurių kultūrinės tapatybės ieškojimų konceptualizacija galėtų tapti svarbiais *hibridiškumo* ir *sovietiškumo* skyrimo kriterijais. Įvairių visuomenės gyvenimo sričių vietiniai socialiniai veikėjai buvo priversti priimti praktinius sovietizacijos įgyvendinimo sprendimus (neminint strateginių sovietinės politikos dokumentų ir nuolatinės bei viską apimančios centrinės priežiūros ir kontrolės), derindami *sovietinės modernizacijos projekto* ir *ikisovietinės nacionalinės modernizacijos* elementus, o šių dviejų polių maišymosi trečiojoje erdvėje formavosi hibridinė kultūra. Būtent „trečiojoje dviejų kultūros polių sąveikos erdvėje" (Bhabha, 1994) reikėtų ieškoti skirtumų tarp hibridinės inovatyvios kultūros (sovietinio laikotarpio Lietuvos visuomenės moderniosios kultūros) ir sovietinės kultūros modelio mimikrijos sukurtos parodijos. Trečioje erdvėje šiuos du kultūros pavidalus skiria ne aiški riba, bet ištisas kontinuumas, kurio viename krašte – aiškūs primesti sovietinio kultūros modelio dariniai, besitęsianti pilkų ir pilkesnių atspalvių kultūrinių padarinių zona, o kitame – neabejotini daugiau ar mažiau hibridinės nacionalinės kultūros ir tapatybės dariniai. Juk ir sovietiniu laikotarpiu galėjo būti sąžiningų kūrėjų.

Paremdamas hibridiškumo koncepcijos taikymo tikslingumą sovietinės ir posovietinės visuomenės tyrimams, paminėsiu Haraldo Zapfo pastebėjimą, kurį cituoja Josefas Raabas ir Martinas Butleris (2008: 3): „Hibridiškumo diskursas turėtų būti traktuojamas kaip politiškai „pakrautas" retorinis, politinis ir ideologinis instrumentas, dažniausiai pasitelkiamas ir liaupsinamas migrantų bei mažumų intelektualų, turinčių daugialypes tapatybes, ginančių daugiakultūrines tapatybes ir toleranciją arba turinčių tarpkultūrinį bei tarpetninį biografijos pagrindą."[81] Teiginys nėra naujas ir net trivialus – mokslas visuomet turi vertybines prielaidas, bet jis atkreipia dėmesį į tai, kad tiek prievarta primestas sovietinis, tiek jau išsilaisvinęs,

81 Zapf, H. (Dec. 1999). *The Theoretical Discourse of Hybridity and the Postcolonial Time-Space ofthe Americas*. ZAA (Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik), 47.4: 304.

bet šiek tiek sujauktas posovietinis pasaulis taip pat turi savitų kultūros identifikacijos ir kultūrinės tapatybės problemų, provokuojančių pokolonijinės būklės kūrėjus.

3.5.1. Pirmasis hibridizacijos tipas: Lotynų Amerika ir N. G. Canclinis

Lotynų Amerikos visuomenių tyrinėjimuose hibridiškumo koncepcija iškyla kaip reakcija į klasikinės (vakarietiškos) modernizacijos diskurso grindžiamas politikas, kurios industrinės visuomenės moderniąją kultūrą priešino tradicinei kultūrai ir ją traktavo kaip žemesnę, atsilikusią ir kupiną prietarų. Švietimo racionalizacijos ir sekuliarizacijos projektas suformavo išankstines nuostatas ir eliminavo iš moderniųjų visuomenių vietines grupes arba autochtonus. Kritikuodamas šią modernizacijos koncepciją, kuri legitimavo socialinę nelygybę ir nepadėjo modernioms visuomenėms išspręsti daugelio socialinių bei kultūrinių problemų, o svarbiausia – nesuformavo tvirtų nacionalinių tapatybių, būtinų nacionalinės visuomenės socialinei sutelkčiai, žinomas Lotynų Amerikos antropologas Nestoras Garcia Canclinis suformulavo savo hibridiškumo koncepciją.[82]

Knygoje *Hibridinės kultūros*[83] Canclinis pasiūlo *hibridizacijos* koncepciją taikyti tirti modernųjį tarpkultūrinį maišymą ir maišymąsi, kurį generuoja nacionalinių valstybių vidinės socialinės integracijos formos, politinis populizmas ir kultūros industrijos. Antropologinėje ir etninės istorijos literatūroje vartojamos *mestizacijos, sinkretizmo, kreolizacijos* sąvokos apibūdina klasikinius tradicinių visuomenių kultūrų maišymosi pavidalus, kuriuos Canclinis vadina *hibridizacijos* sąvokos pirmtakais ar ekvivalentais. Jam rūpi apibūdinti, kaip didžiųjų miestų (pvz., Meksiko) erdvėje lydosi masinės komunikacijos ir miesto darbininkų klasės kultūros, skirtingų kartų vartojimo stiliai, lokalinė ir transnacionalinė muzika ir t. t. Anot Gustavo Fischmano[84], Canclinis kelia tris hipotezes:

- *Modernybės* sąvokos reikšmės ir vertės neapibrėžtumas remiasi ne tik tuo, kad išreiškia nacijų, etninių grupių ir klasių savitumus bei skirtumus, bet ir jų nuolatiniu *maišymusi* bei *persikryžiavimu.* Kitaip tariant, ankstesnių *elito*, *masinės* ir *populiariosios kultūros* sąvokų specifika bei tyrimo objekto konstravimas tampa nebenaudingi.

---

82 Canclinis pripažįsta, kad *hibrido* sąvoka vartojama gana seniai, pvz., Plinijus vyresnysis mini *hibrido* žodį aptardamas to laikmečio Romos migrantus. Istorikai ir antropologai pabrėžia *mestizacijos* sąvokos esminį vaidmenį Viduržemio jūros šalyse nuo pat klasikinės Graikijos laikų, kiti vartoja *hibridizacijos* sąvoką specifiškai apibūdinti tai, kas vyko Europos ekspansijos į Ameriką metu, o Michailas Bachtinas *hibridizacija* apibūdina ankstyvosios modernizacijos elito ir populiarios kalbos koegzistenciją (Canclini, 1995).

83 Canclini, N. G. (1995). *Hybrid Cultures Strategies for Entering and Leaving Modernity*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

84 Fischman, G. (1997). Book Review: Nestor Garcia Canclini. 1995. *Hybrid Cultures Strategies for Entering and Leaving Modernity*. Minneapolis: University of Minnesota Press. *Comparative Education Review*, Vol. 41, No. 4 (Nov.,), pp. 483–489.

- Kolektyvinės mokslininkų, neužsisklendusių savo mokslo ribose, pastangos galėtų padėti išplėtoti naują būdą, kaip suprasti modernizacijos procesus Lotynų Amerikoje ir sukurti adekvatesnį būdą suprasti įvairias *modernybes* kaip daugialypį, laikišką ir heterogenišką socialinį, ekonominį ir kultūrinį nuolatinių tarpusavio kovų bei atsinaujimo procesą.
- Kultūrinės hibridizacijos proceso tarpdalykinis požiūris reikalauja daugiau nei „kultūros tyrimo" tradicine prasme. Būdai, kuriais tradicinės kultūros egzistuoja kartu su naujomis technologijomis, ar mažų kaimelių amatininkų darbas kartu su sofistikuotomis marketingo technologijomis gali atskleisti svarbius ryšius su kitais sudėtingais politiniais ir ekonominiais įvykiais..

Canclinis *hibridizaciją* apibrėžia kaip sociokultūrinį procesą, kai savarankiškos ir savito pavidalo struktūros bei praktikos sujungiamos generuoti naujas struktūras, objektus ir praktikas, o tos svarankiškos „ikihibridinės" struktūros ir praktikos yra ankstesnių hibridizacijų padariniai, todėl negali būti laikomos „tyros" kilmės[85]. Renato Rosaldo, parašęs Canclinio knygai įvadą, jo *hibridizacijos* koncepciją aptaria bendrame Lotynų Amerikos visuomenių kontekste ir teigia, kad pastarosios save suvokia taip, tarsi būtų tarp tradicijų, kurios dar neišėjo, ir modernybės, kuri dar neatėjo. Vertas dėmesio jo teiginys, kad Canclinio modernizacijos traktuotė gali pasirodyti sunkiai suprantama JAV visuomenei, nes tai du skirtingi savo modernumo suvokimo diskursai: vienos nacionalinės valstybės save laiko moderniomis, o kitos save suvokia taip, tarsi dar būtų neužbaigusios modernizacijos. Lotynų Amerikoje modernizacija ir vystymasis yra gyvybiškai svarbūs, kai svarstomi klausimai, atspindintys ir formuojantys nacionalinį savęs supratimą, o JAV į viešąją erdvę modernizacijos klausimas nepatenka socialinių problemų sprendimo pavidalu. Skurdas ir didelis kūdikių mirtingumas tarp afroamerikiečių ir neturtingųjų JAV nėra laikomi nei visuomenės neišsivystymu, nei nevienodos modernizacijos nesėkme, o Lotynų Amerikos visuomenėse socialiniai klausimai siejami su modernizacijos diskursu[86].

Canclinio *hibridizacijos* samprata atmeta tapatybių ir heterogeniškumo hierarchijas bei nepalaiko fundamentalistinių homogenizacijos politikos praktikų ir segreguoto „kultūros pliuralizmo", siekia performuluoti tarpkultūrinius tyrimus ir transnacionalinius bei transetninius projektus ir net taikosi į globalias kultūros politikas. Tačiau, kaip pripažįsta pats Canclinis, iškyla dvi svarbios epistemologinės kliūtys:

- Pirma, dabartinės hibridizacijos studijos yra apribotos tarpkultūrinio maišymosi *aprašymu*, o *aiškinamoji* sąvokos galia dar tik pradeda žengti pirmuosius sociokultūrinės rekonstrukcijos žingsnius: hibridizacijos procesai pradedami tirti priežastiniais

85 Canclini, 1995: XXII.

86 Rosaldo, R. (1995). *Foreword. Hybrid Cultures: Strategies for Entering and Leaving Modernity*. By Néstor García Canclini. Trans. Christopher L. Chiappari and Silvia L. López. Minneapolis, London: U of Minnesota P, XI–XVII.

struktūros santykiais. Kartu pasitelkiama hermaneutinė prieiga interpretuoti iš susimaišymo kylančias prasmes. Norint išlaisvinti kultūros analizę nuo fundamentalistinių tapatybės apibūdinimų, reikia *hibridizaciją* įtraukti į kitą sąvokų tinklą, pvz., *prieštaravimų*, *mestizacijos*, *sinkretizmo*, *transkultūrizmo* ar *kreolizmo* bei suprasti hibridizaciją globalios masinės difuzijos ir simbolinių procesų industrijos ambivalentiškumo bei provokuojamų galios konfliktų kontekste.

- Antra, *hibridizacijos* samprata tarsi teigtų lengvą kultūrų integraciją ir susilydymą, nesuteikiantį pakankamo svorio prieštaringumams ir pasipriešinimui. Jeigu epistemologiškai judama nuo *deskriptyvios* link *aiškinančios* hibridizacijos sampratos, tuomet būtina kalbėti ir aiškintis, kuriais atvejais susimaišymas gali būti produktyvus, o kada generuoja konfliktus, turinčius kažką tokio, kas jungiamose praktikose tampa nesuderinama ar nesutaikoma[87]. Būtent analizuojant sovietinio laikotarpio hibridizaciją būtina kalbėti ne tik apie oficialų diskursą ar ideologiją, bet ir apie neišvengiamus atvirus, bet dažniausiai paslėptus konfliktus. Sovietinio laikotarpio Lietuvos visuomenės kultūrinėje erdvėje slypėjo neišvengiamas stipresnis ar silpnesnis kultūrų maišymosi konfliktas.

Moderniųjų visuomenių hibridizacija vyksta kaip neplanuota ir nenumatyta migracijos ir turizmo procesų ar ekonominių ir komunikacinių mainų pasekmė, bet dažniausiai hibridizacija kyla iš tikslingų individualių ir kolektyvinių veiksmų įvairiose visuomenės gyvenimo srityse. Taikant hibridizacijos koncepciją tapatybių naratyvų tyrimams, akivaizdu, kad negalima kalbėti apie kultūrines tapatybes, tarsi jos būtų paprastas fiksuotų charakteristikų rinkinys, arba postuluoti kultūrines tapatybes kaip etniškumo ar tautos esmę. Tapatybių kūrimo judėjimų istorija atskleidžia selektyvų skirtingų istorinių epochų įvairių elementų pasirenkamą ir hegemoninių grupių vykdomą naratyvų įvairių elementų artikuliaciją, suteikiančią jiems darnumo, dramatiškumo ir iškalbingumo.

Hibridizacija – tai susidūrimo ir susitarimo procesas, sudarantis galimybę multikultūrinei tikrovei išvengti segregacijos tendencijų ir tapti skirtingų kultūrų tikrove. Esant kultūriniams skirtumams, hibridizacijos politikos gali būti demokratinio veikimo priemonės. Istorija, sako Canclinis, nebūtinai apima civilizacijų karus, kaip manė Samuelis Huntingtonas. Galima rinktis gyventi karo arba hibridizacijos būklės. Canclinis ieško metodo, padedančio išvengti tokių klaidingų priešpriešų kaip elitinis ir populiarus, miestietiškas ir kaimiškas, modernus ir tradicinis. Jis panašiai kaip kitas žinomas hibridizacijos teoretikas H. Bhabha pozityviai žvelgia į hibridizaciją, abu aptaria tiek dominavimo, tiek pasipriešinimo politikas bei siūlo receptus, kaip išvengti konflikto[88].

---

87 Canclini, 1995: XXIX–XXX.
88 Canclini, 1990: XXXI.

Ir vis dėlto Canclinio *hibridiškumo* samprata neišpainioja įtampos tarp jos konceptualaus modelio polių. Viena vertus, hibridiškumas apima erdvę, nepriklausančią nė vienam „grynam" poliui panašiai kaip dvi biologinės rūšys ir iš jų kombinacijos atsirandanti pseudorūšis. Analogiškai antropologinė *sinkretizmo* sąvoka teigia, kad liaudiška katalikybė, pvz., kad ir lietuviškoji, užima hibridinę vidurio vietą tarp grynos katalikybės ir vietinės religijos. Kita vertus, hibridiškumas gali būti suprantamas ir kaip nuolatinė visų kultūrų, kurios nėra grynos, būklė. Pats mokslininkas pirmenybę teikia tarpinei tarp *„grynumų"* pozicijai, t. y. hibridiškumui, nes tokia samprata leidžia pozityviai priimti daugialypės nacionalinės kultūros įvairovę ir jos maišymąsi, palankų kurti nacionalinį solidarumą ir, išliekant kultūriniams skirtumams, bendrai nacionalinei tapatybei.

Canclinio hibridizacijos samprata suponuoja mintį, kad hibridizacijos koncepciją reikėtų taikyti papildant ją laikmečio, visuomenių ir jų kultūrų susidūrimo (okupacija, kolonizacija, globalizacija) ir socialinio modernybės tipo (ankstyvoji ar vėlyvoji modernybė), bet svarbiausia – hibridizacijos vykdytojų socialinių veikėjų *veiksnumo* dimensija. Vertėtų aiškintis apie hibridizacijos reiškiniams ir procesams socialinių veikėjų teikiamas reikšmes ir jų turimus resursus. Juk tam tikros visuomenės kultūrinės tapatybės atstovai aiškiai suvokia prievarta primetamą kultūrą ir grėsmę savo kultūrinei tapatybei bei išgyvena kylančią priešpriešą bei konfliktus. *Įvietinimas* (*Indigenization*) *hibridizacijos* procesui gali tapti konstruktyvia tiesiogine ir netiesiogine kultūros politikos priemone, t. y. perimtą ar primestą kultūrą bei jos elementus įvietina ir paverčia nacionaliniais ar etniniais, transformuoja tam tikrus dalykus ir idėjas, labiau derančias su vietine kultūra, įsitraukiant vietiniams socialiniams veikėjams į administraciją, valdymą, kūrybą ir t. t. Tai tarsi natūralus tapatybės gynimo pasirinkimo procesas, kai visuomenė yra okupuota.

Canclinio siekis atskleisti moderniose visuomenėse iškylantį hibridizacijos reiškinį, atrodo, galėtų būti taikomas tirti ir Baltijos visuomenių sovietinio laikotarpio modernizaciją. Panašiai kaip Baltijos valstybės tarpukariu, savarankiškos Lotynų Amerikos valstybės ėmė modernizuoti savas visuomenes, taikydamos europietiškąjį modelį. Sovietinės okupacijos laikotarpiu primestas modernizacijos projektas taip pat vyko kaip dviejų moderniųjų visuomenių modelių susidūrimo procesas, tačiau pastarasis buvo prievartinis ir besikėsinantis radikaliai keisti kultūrinę tapatybę.[89] Sovietiniu laikotarpiu okupuotai visuomenei neišvengiamai reikėjo ieškoti būdų, kaip primesto sovietinio modelio atžvilgiu išlikti atskira tautine bendruomene, turinčia savo atskirą tapatybę. Ikisovietinės modernybės ir sovietinio modernybės projekto susipynimo atveju buvo kuriamas bendresniam pirmosios modernybės (žr. žemiau atskirą poskyrį) pavidalui būdingas hibridas.

---

89 Lotynų Amerikos visuomenių modernizacija ir kultūrų maišymasis su globalia vakarietiška kultūra išsiskiria tuo, kad modernizacija buvo diegiama jau stipriai sumaišytoms kultūroms (vietinių, afrikiečių, europiečių).

3.5.2. Antrasis hibridizacijos tipas: kolonijinė modernizacija ir H. K. Bhabha

H. Bhabhos *hibridiškumo* samprata iš dalies primena Canclinio koncepciją, bet yra kur kas labiau detalizuota ir sofistikuota bei leidžia ypač originaliai pažvelgti į okupacinio režimo dominuojančių ir dominuojamųjų santykį per kolonijinio diskurso analizę. Remdamasis Frantzo Fanono, Edvardo Saido ir kt. pokolonijinių studijų autoritetų darbais bei įtraukdamas Jacques'o Lacano ir Michelio Foucault idėjas apie dominuojantį ir dominuojamą diskursą, ambivalenciją ir kt., Bhabha sukonstruoja ne tik teorinę hibridiškumo koncepciją, bet ir savotišką dabarties globalaus pasaulio kultūros sąveikų ir kultūrinių tapatybių politikos vadovą.

Antropologijoje *hibridizacijos* samprata iškilo XX a. 8-ajame dešimtmetyje, apimdama ir psichoanalizę, kuri suteikė gilesnį įsijautimą. Ši sintezė, kuri kreipė H. Bhabhos sampratą, vėliau įtraukusią ir postruktūrinę analizę, sujungta su literatūros kriticizmu, jo paties vadinama „metaforų kalba", pritaikyta pagal įsitvirtinusią pomodernizmo madą, dekonstruoti kolonializmą ir pokolonializmą. „Būtų sudėtinga suprasti, – sako Bhabha (1994: 179), – koks pomodernizmo „naujų laikų" gyvenimas yra siūlomas – kultūrinės politikos artikuliacija (*enunciation*), kultūros ženklai, ištariami socialinės tapatybės ir antagonizmų paribiuose – jeigu nebūtų tyrinėjami kalbos metaforų paradoksai. Analogiškai kalbai, kurią postruktūralistai traktuoja ne kaip tvarkingą, bet kaip suardytą ir nestabilią tvarką ir teigia, kad skirtingas kontekstas žodžiams suteikia skirtingas reikšmes, kolonijinės kultūros ir jų tapatybės aiškinamos kaip nuolatinis tam tikrų aplinkybių susidūrimas, kaita, neapibrėžtumas ir labilumas." Anot Bhabhos, „į klausimą „Kokia yra jūsų kultūrinė tapatybė" neįmanoma atsakyti" (*The question 'What is your cultural identity?' is unanswerable).*" Knygoje *Kultūros lokacija* (1994), kurioje yra svarbiausi jo straipsniai, hibridizacijos tematikai skirta keletas straipsnių, iš kurių svarbiausias – *Signs Taken For Wonders*". Jame Bhabha teigia, kad hibridiškumas kyla iš įvairių kolonizacijos pavidalų, kurie sukelia kultūrinius susidūrimus ir pasikeitimus. „To, ko išsižadama, nuo ko atsiribojama, – sako Bhabha, – pėdsakas yra ne užgniaužiamas, bet pakartojamas kaip kažkas *skirtinga* – kaip mutacija ar hibridas" (1994: 111). Toks hibrido pėdsakas neigia tiek pastangas užfiksuoti ir kontroliuoti vietines kultūras, tiek kultūrinės izoliacijos ar grynumo iliuzijas. Panašiai tapatybės iššūkius analizuoja postruktūrinė prieiga, žvelgianti į pomodernizmą pokolonijinės perspektyvos požiūriu (1994: 175) ir suteikianti progą nuolat stebėti, kokiais būdais dabarties visuomenėse konverguoja rasė, lytis, bendruomeniškumas ir tautybė.

Polemizuodamas apie kultūrų tarpusavio kontaktus ir maišymąsi, Bhabha siūlo peržiūrėti progreso ir modernybės naratyvus. Remdamasis kolonijinės istorijos patirtimi atkreipia dėmesį į išsiskiriančius modernybės ir pomodernybės judėjimus bei į jų savitus kultūros modelius. Šia prasme hibridiškumo samprata ne tik leidžia konceptualizuoti

skirtingų kultūrų ir tapatybių susidūrimo ervėje iškylančius prieštaravimus, bet tampa daugialypių modernybių (*multimodernity*), priešinamų ankstyvosios modernybės universaliems projektams, šiandieninių diskursinių svarstymų dalimi. Bhabha permąsto tapatybės, socialinio *veiksnumo* (*agency*) ir tautinės priklausomybės klausimus bei pateikia kultūrinio hibridiškumo ir socialinių skirtumų „vertimo“ iš vienos kultūros į kitas teoriją, kuri tarsi peržengia *asmens savimonės (self)* ir *kito* bei Rytų ir Vakarų poliarizaciją[90]. Kartu *hibridizacijos* sąvoka pratęsia *multikultūralizmo* koncepciją, kurią kritikuoja dėl teiginių apie bendroje socialinėje erdvėje sąveikaujančių kultūrų stabilias nepakitusias kultūrines tapatybes ir uždarą savitumą.

Bhabha konceptualiai konstruoja ir pateikia pirmiausia tradicinių ir moderniųjų visuomenių (metropolijų) kultūrų maišymosi pavyzdžius, todėl, tiriant moderniųjų visuomenių okupacinio režimo tarpusavio kultūrų sąveikos hibridiškumą, reikėtų atsižvelgti į tipologiškai savitas moderniųjų visuomenių hibridizacijos sąlygas, kai ne visuomet galima aiškiai identifikuoti kolonijinius ir diskriminacinius santykius.

Hibridiškumo ir *ambivalencijos* sąvokos geriausiai išreiškia istorinių, kultūrinių ir literatūrinių sąveikų sudėtingumą. Būtų sunku, teigia Bhabha, suprasti nelygius kolonizatoriaus ir kolonizuoto asmens santykius, greta vienas kito gyvenusius ir bendravusius šimtus metų, jei nesuprasime, kas yra kolonizuotas individas ir jo ambivalentiškas santykis su kolonizatoriumi. Visa kolonializmo istorija yra apie antagonizmą ir ambivalenciją.[91] Svarbu ir tai, kad *hibridizacija* nėra tik apie kultūrų maišymąsi – tai yra ir apie kovą dėl kultūros (ne)autoriteto.

Maišantis kultūroms, įvairūs jos elementai nėra prarandami, bet pakartojami kaip jau kažkas skirtinga – kaip mutacija ar hibridas[92]. Bhabhos siūloma *hibrido* idėja neigia tiek pastangas užfiksuoti ir kontroliuoti vietines kultūras, tiek kultūrinės izoliacijos ar grynumo iliuzijas.[93] Hibrido atsiradimas keičia dominuojančio diskurso reikšmes, nes įneša netikėtų reikšmių pokyčių. Okupacinės valdžios autoriteto reikšmės diskurse negali funkcionuoti taip, kaip jos funkcionuoja metropolijoje, teigia Bhabha ir siekia šį reiškinį paaiškinti kultūros hibridiškumu. Hibridiškumas suprantamas kaip dominuojantį diskursą ardantis veiksnys.

Dar 1985 m. straipsnyje *Signs Taken for Wonders*[94] Bhabha teigia, kad hibridiškumas yra problemiška kolonizuoto asmens ir jo individualizacijos reprezentacija, kuri apverčia vietininkiškumo nepripažįstantį kolonizatoriaus poveikį, nes „paneigtas“ *kito* žinojimas įsibrauna į dominuojantį diskursą ir susilpnina autoriteto pamatą – jo pripažinimo tai-

90 Bhabha, K. H. (1994). *The Location of Culture.* London: Routledge.
91 The Right to Narrate: Interview with Homi Bhabha By Kerry Chance. *Artforum International Magazine Inc.*, *33*(7), March, 1995: 80–84.
92 Bhabha. *The Location of Culture.* 111.
93 Panašiai kultūrinės tapatybės iššūkius analizuoja postruktūrinė prieiga, traktuojanti pomodernizmą pokolonijinės perspektyvos požiūriu ir suteikianti galimybę stebėti, kokiais būdais konverguoja rasė, lytis, bendruomeniškumas ir tautybė. Ten pat, 1994: 175.
94 Bhabha, K. H. (Autumn, 1985). Signs Taken for Wonders: Questions of Ambivalence and Authority under a Tree outside Delhi, May 1817. *Critical Inquiry, 12*(1), „Race“, Writing and Difference.

sykles[95]. Kolonijinės valdžios balsas save tarsi išgirsta kalbant skirtingai, diskutuojančiu, klausinėjančiu ir strategiškai priešingu balsu. Jei kolonijinės galios poveikis turi būti matomas kaip hibridizacijos produktas, tuomet pripažįstama, kad jis įgalina ardančius pavidalus, kurie į dominavimo diskurso sąlygas įveda intervencijos galimybę.[96] Siekdamas parodyti *hibrido* svarbą politinės kaitos procesui, Bhabha apibrėžia hibridą kaip aktyvų iššūkio ir pasipriešinimo dominuojančiai kultūros galiai momentą, kurį vadina *hibrido keičiančia erdve* – vietinės ir kolojinės kultūros sąveika. Susidūrimo erdvės poveikis leidžia atskirti primestą imperialistinę kultūrą bei politiškai ir dažniausiai prievarta primestos galios autoritetą. Vėlesniame straipsnyje[97] šią erdvę Bhabha pavadina *trečiąja erdve,* kurioje hibridiškumas įgyja priešišką autoritetui pavidalą. Trečioji erdvė veikia politinio kitimo hibridinę situaciją. Transformacinė kitimo reikšmė slypi naujai artikuliuojamuose elementuose, kurie yra ne sąveikos priešingi poliai, bet dar kažkas tokio, kas priešinasi ir ginčija abiejų polių sąvokas bei teritoriją[98]. Pasak Bhabhos,[99] „kolonijų ir pokolonijiniai žmonės, migrantai, mažumos – klajokliai, nerandantys sau vietos nacionalinės kultūros tėvynėje ir jos nacionaliniame diskurse, tampa patys sau judančių ribų ženklais[100]. Judančios ribos žymi *trečiąją erdvę*, iškylančią iš nuolatinių derybų tarp kultūrinių skirtumų, kuriuos „keliaujantys žmonės" atsineša į nacionalinių valstybių erdves"[101]. Bhabhos aptariamų *ribų* ir *trečiosios erdvės* koncepcija įgalina naujai pažvelgti ir į šiandien socialiniuose moksluose dominuojančią kultūrinių tapatybių perspektyvą, nes jis siūlo keisti ir peržengti tradicinės kalbos, etniškumo ir pradinių bendruomenės tapatybių ribas. Būtent iš *trečiosios erdvės* koncepcijos ir kyla savita *hibridiškumo* sąvokos reikšmė.

Hibridiškumas yra kolonijinės tapatybės prielaidų vertinimas ir leidžia parodyti diskriminavimo bei dominavimo pusių neišvengiamą deformaciją bei perstūmimą (*displacement*). Bhabha autoriteto ardymą susieja su hibridizacija ir kolonializmo dialogine situacija bei aprašo procesą, kuris atskleidžia autoriteto tradicinių diskursų ištakų ambivalenciją. Jam hibridiškumas tampa tuo svarbiu veiksniu, kuriame kolonijinio autoriteto diskursas praranda vienbalsį požiūrį ir atsiveria *kito* kalbai, įgalindamas kritikams kolonijiniame tekste atsekti kitimo galimybę. Bhabhos aptartas hibridiškumas sukelia „kolonijinės reprezentacijos problemiškumą, kuris apverčia kolonijinės nepripažinimo politikos poveikį, todėl *kito*

---

95 Ten pat, 156.
96 Ten pat, 154.
97 Bhabha. *Location of Culture*. 28.
98 Ten pat, 28.
99 Homi K. Bhabha, aptaręs *hibridiškumo*, *mimikrijos*, *skirtumų*, *ambivalentiškumo* ir *trečiosios erdvės koncepcijas*, šiandien yra vienas įtakingiausių kultūros teoretikų bei šiuolaikinių pokolonijinių studijų mąstytojų. *Hibridizacijos* reiškinį analizuoja postruktūrinės ir Lacano psichoanalizės prieigų požiūriu. Analogiškai kalbai, kurią postrūktaralistai traktuoja ne kaip tvarkingą, bet kaip suardytą ir nestabilią tvarką, jis mano, kad skirtingas kontekstas žodžiams suteikia skirtingas reikšmes, o kolonijinės kultūros ir tapatybės yra nuolatinis tam tikrų aplinkybių susidūrimas bei kaita. Svarbiausių straipsnių rinkinyje *Kultūros lokacija* (1994) hibridizacijos tematikai skirta keletas straipsnių, iš kurių svarbiausias – „*Signs Taken For Wonders*".
100 Bhabha, K. H. (1990). DissemiNation: Tame, Narrative, and Margins of the Modern Nations. *In Nation and Narration,* ed. Homi K. Bhabha, London and New York: Routledge, 315.
101 Bhabha. *The Location of Culture.* 2.

„paneigtas“ žinojimas patenka į dominuojantį diskursą bei susilpnina kolonijinio autoriteto pamatą“.[102] Hibridiškumas pradeda įgyti refleksyviai suvokiamą kultūrinio skirtingumo pavidalą ir tampa išsiskiriančios kultūros akibrokštu. Kitaip tariant, kultūros hibridinė energija meta iššūkį centrinėms ir dominuojančioms kultūros normoms.[103]

Štai kodėl čia svarbūs subjektai ir jų veiksnumas (*agency*), nes kalbama apie naujas *hibrido* reikšmes, kurios skiriasi nuo okupuotam individui primetamų reikšmių. Hibridas tampa subjekto besikeičiančios kultūrinės tapatybės pamatu, kuris skiriasi nuo primetamos tapatybės, formuojamos dominuojančio diskurso, bet skiriasi ir nuo „grynos“ vietinės kultūrinės tapatybės. Maišantis kultūroms ir atsirandant intarpams (*interstices*), t. y. kultūrinių skirtumų persidengimams ir apsikeitimams, esant palankioms politinėms sąlygoms, gali prasidėti nacionalinio intersubjektyvumo ir kolektyviškumo, bendruomenės interesų ir kultūros vertybių diskusinis derinimas, kurio baigties niekaip neįmanoma prognozuoti, remiantis tik sąveikaujančių pusių turiniu.

Natūralu, kad kyla klausimai, kaip tokioje *tarpinėje* būklėje (*in-between*) arba sudėtiniame kultūrinių skirtumų pertekliuje elgiasi įvairūs socialiniai subjektai? Modernioje nacijoje skirtingų socialinių grupių savęs reprezentacijos ir įgalinimo strategijos formuluojamos keliant ir derinant konkuruojančius reikalavimus. Kalbant apie buvusias kolonijas arba okupuotas šalis, nepaisant bendros jų nepriteklių ir diskriminacijos istorijos, pasikeitimas vertybėmis, reikšmėmis ir pirmenybėmis ne visuomet yra bendradarbiaujantis ir dialoginis, dažnai konfliktiškas, o kartais net nesuderinamas. Šiuo atveju būtų galima kalbėti apie pokolonijinį ar pookupacinį ideologinį susiskaidžiusios visuomenės suderinamumo sudėtingumą.

Bhabha jungia ir analizuoja šiuos įvairius persidengimus bei atmeta paprastą sujungtų elementų vardijimą ar vieną reikšmingą tyrimo perspektyvą. Kultūras jis siūlo tirti kaip *tarpkultūrą* (*culture in beween*), kaip tarpinę erdvę *viduje ir tarp* (*within and amon*g) individų bei kultūrų, nesančių vienos būklės, bet formuojančių tapatybes nuolatiniame procese. Kartu vengia užimti kokią nors poliarinę kultūros politikos poziciją, kuri neigtų hibridines kultūras ir istorijas.[104] Kadangi jo dėmesio lauke pirmiausia yra kolonijinės ir pokolonijinės kultūros ir tapatybės, *tarpinės kultūros* arba *trečiosios erdvės* samprata bei socialinių veikėjų *veiksnumas* (*agency*) taikomi tirti ir atskleisti naratyvų, kurie palaikė vienalinijinį Vakarų istorijos ir civilizacijos progreso modelį, vidinius prieštaravimus. Šias sąvokas Bhabha aiškina įvesdamas *kultūrinės įvairovės* (*cultural diversity*) sąvoką – empiriškai aprašomos kultūros ir jų savitumai, ir *kultūrinių skirtumų* (*cultural diference*) sąvoką – diskursyviai konstruojamas subjektyvus kultūrų susidūrimo artikuliavimas bei reiškimas. *Trečiojoje erdvėje* kultūra yra išreiškiama, tad ji nėra duota iš anksto taip, kaip ją aprašome empiriškai. Aktyvus socialinių

102 Bhabha. *Signs Taken for Wonders*. 156.
103 Young, R. (1995). *Colonial Desire: Hybridity in Theory, Culture, and Race.* Routledge, London, 22.
104 Ten pat, 21, 39.

veikėjų dalyvavimas įvairiose kultūros srityse atveria kultūrinius skirtumus, kurie nurodo vidinį skirtumą tarp kalbančio subjekto ir subjekto, apie kurį kalbama bei iš dalies kalbėjimo aktu jį suformuojančio, analogiškai skirtumui tarp *asmens savimonės (self)* ir *kito*, t. y. mes pažįstame *kitą* ne tokį, koks jis yra, bet koks jis atsiskleidžia per mūsų *manymą* apie jį. Hibridas skiriasi nuo oficialaus diskurso, bet jis skiriasi ir nuo „gryno" vietinio diskurso ar subjektyvių prasmių. Hibridiškumas įgyja reikšmes, kurias vietiniai supranta kaip kažką besiskiriantį nuo dominuojančio diskurso.

Hibridiškumas pirmiausia naudingas diskurso ir galios persidengimo tyrimams, nes, silpnėjant kolonijinio autoriteto diskursui atsiveria galimybė į diskursą įsitraukti kitiems balsams. Kolonijiniam valdymui būdingas susidvejinimas, kurį Bhabha vadina „strateginiu vertybių *perstūmimu* (*displacement*) per metonimiškai reiškiamą reprezentacijos procesą". Šio proceso pagalba atrandama kolonijinio kultūros diskurso specifinės erdvės prasmė. Tai ir yra ta santykinė „atskira" erdvė, kurią sistemiškai neigia kolonizatoriai, savo autoritetą grindžiantys savo „kilmės" autentiškumu. Kadangi kolonijinė erdvė konstruojama remiantis kultūros kilme ir esme, hibridai suponuoja kitokios erdvės išsiskyrimą.

Hibridas negali būti nei originalus dėl to, kad jis yra kažko, kas hibridą konstruoja, pakartojimas, nei tapatus tam, ką pakartoja dėl hibridui būdingo kitoniškumo. Kolonijinė dabartis visuomet yra ambivalentiška, pasidalinusi tarp originalaus ir autentiško pasirodymo bei pakartojimo ir kitoniškumo (skirtingumo) artikuliacijos. Anot Bhabhos, *ambivalencijos* sąvoka teigia, kad kultūros sudarytos iš oponuojančių suvokimų ir dimensijų. Ambivalencija apibūdina kolonizuoto *kito* tapatybės skilimą ir atkreipia dėmesį į žmones, kurie yra vietinės ir kolonizatorių kultūrinių tapatybių sąveikos hibridai.[105]

Sekant Bhabhos *hibridiškumo* ir *skirtumų* samprata, teigia Josefas Raabas ir Martininas Butleris, atsitraukiama nuo esencialistinės „kultūrų įvairovės" ir „multikultūralizmo" utopijos, pagal kurią *kitas* yra apibrėžiamas ir kontroliuojamas objektas. Veikiausiai yra priešingai, teigia autoriai, nes kultūrų praktikų polifonija ir vienalaikiškumas, nesvarbu, ar jos varžosi tarpusavyje, ar jungiasi į naują kultūrinį diskursą, teikia akstiną atsisakyti esencialistinės kultūros tapatybės sampratos. Bhabha nubrėžia vidinių kultūros skirtumų, kurie tarpusavyje polemizuoja ir yra derinami hibridizacijos proceso metu, naudingumą.[106]

Hibridizacija reiškia tam tikros erdvės atsiradimą, kurioje yra padarinys, besiskiriantis tiek nuo dominuojamos, tiek nuo dominuojančios kultūros. Šią skirtingumo reikšmę suvokia dominuojamas subjektas, kartu išgyvenantis tam tikrą ambivalenciją dėl susimaišiusių kultūrų ir priverstas spręsti kultūrinės tapatybės klausimą.

---

105 Ten pat, 107–108.

106 Raab, J., and Butler, M. (eds.). (2008). Hybrid Americas: Contacts, Contrasts, and Confluences. In *New World Literatures and Cultures. Inter-American Perspecties/Perspectivas Interamericanas.* Vol. 2. Münster: LIT Verlag and Tempe: Bilingual, 4.

3.5.3. Trečiasis hibridizacijos tipas: kolonijinė sovietinė modernizacija

Analogiškai Lotynų Amerikos visuomenėms, posocialistinių visuomenių tyrinėjimuose hibridiškumo koncepcija iškyla kaip reakcija į buvusias sovietinės modernizacijos („socializmo statybos“) diskurso grindžiamas politikas, kurios sovietinio tipo moderniąją kultūrą priešino su okupuotų visuomenių nacionalinėms kultūromis, nors jų, bent Baltijos šalių atveju, okupacinė valdžia, nepaisant ideologiškai konstruojamo „didžiojo brolio“ diskurso, atvirai nelaikė žemesnėmis. Socialistinio ar sovietinio periodo modernizacija yra gana savita, turinti panašumų tiek su kolonijiniu Afrikos ar Azijos tradicinių, tiek su Lotynų Amerikos santykinai modernių visuomenių modernizacija, bet tuo pat metu tipologiškai savita. Skirtingai nuo Lotynų Amerikos ar kitų žemynų visuomenių, kolonijinis palikimas Baltijos šalyse kelia ne tiek skirtingų kultūrinių tapatybių grupių integracijos, kiek sovietinio ir posovietinio laikotarpio hibridinės nacionalinės kultūros klausimus. Kitaip tariant, ar siekiant išlaikyti tautinį atskirumą ir tapatybę sovietinės okupacijos sąlygomis kuriami hibridai yra tinkami ir priimtini dabarties visuomenei?

Nors *hibridizacijos* sąvoka socialiniuose ir humanitariniuose moksluose vartojama įvairiai, minėtų sąvokų analitinę naudą analizuojant sovietinį laikotarpį pamėginsime pagrįsti remdamiesi minėtų hibridizacijos teoretikų Nestoro Garsios Canclinio ir Homi K. Bhabhos samprotavimais.[107] Abu autoriai hibridizaciją aiškina kaip „natūralų“ moderniųjų visuomenių ir jų kultūrų, ypač kolonijų, sąveikos ir kaitos procesą.

Sovietinio tipo hibridizaciją aptarsiu išskirdamas dvi sąvokų poras – *sovietinę ir sovietinio laikotarpio modernybę* bei *sovietinę ir sovietinio laikotarpio kultūrą.*[108] Tyrime toks atskyrimas yra esminis, nes leidžia konceptualiai modeliuoti dviejų modernybių ir jų kultūrų prievartinio susidūrimo sąveiką bei galimybę ją grįsti empiriškai. Hibridiškumo samprata siejama su *trečiosios erdvės* iškilimu iš dviejų skirtingų modelių sąveikos. Sovietinės modernybės projektas – tai kintantis oficialus sovietinis visuomenės ir kultūros politikos modelis, o *sovietiniu laikotarpiu* kuriama modernybė – tai trečioje erdvėje atsirandanti moderni hibridinė nacionalinė visuomenė ir jos kultūra arba sovietinio modernybės modelio ir ikisovietinės moderniosios kultūros sąveikos hibridas (pvz., dainų šventės tik ir galėjo išlikti, nes buvo sukurtas hibridas, galintis tapti sovietinio laikotarpio moderniosios visuomenės kultūrinės tapatybės dalimi, o ne legitimuoti sovietinę tvarką, kaip tikėjosi sovietai, nes jose dalyvaujantys žmonės joms teikė prasmes, kurios skyrėsi nuo sovetinio diskurso). Anot

---

[107] Greta hibridizacijos ir jos specifinių sąlygų reikėtų kalbėti ir apie įvietinimą (*Indigenization)* bei jo savitas sąlygas. Kitaip tariant, keliamas klausimas, kaip modernizacija buvo įvietinama Afrikos ir Azijos kolonijose, Lotynų Amerikoje ir buvusiame socialistiniame lageryje?

[108] Modernybės ir moderniosios kultūros atskyrimas paremtas tradicine antropologijos ir sociologijos objektų perskyra, nors dabarties socialinis pažinimas sieja abiejų mokslų perspektyvas.

Bhabhos, hibridas yra aktyvus iššūkis ir pasipriešinimas dominuojančiai kultūros galiai, kurį vadina *hibrido keičiančia erdve* – vietinės ir kolojinės kultūros sąveika. Susidūrimo erdvės poveikis leidžia atskirti primestą kultūrą bei politiškai ir dažniausiai prievarta primestos galios autoritetą.

Tiek Baltijos, tiek Vidurio ir Rytų Europos (VRE) šalių mokslininkai pripažįsta, kad analogiškai klasikinėms kolonijoms, socialistinio lagerio visuomenes būtų konstruktyvu analizuoti pokolonijinėmis teorijomis, nes 50 metų šios visuomenės buvo tapusios specifinėmis sovietinio režimo kolonijomis.[109] Kita vertus, VRE visuomenės, po II pasaulinio karo patekusios į sovietinę erdvę, daugeliu atvejų jau buvo pradėjusios savo visuomenių ir kultūrų modernizaciją pagal vakarietišką modelį, t. y. sprendė tradicijos / modernybės derinimo klausimą (bendrinė kalba, visuotinis tautinis švietimas, gamybos ir viešojo gyvenimo biurokratizacija, urbanizacija, modernios visuomenės tautinė socialinių sluoksnių konsteliacija, nacionalinis menas ir t. t.). Todėl sąveika tarp okupuotų vietinių modernybių ir sovietinio modernybės projekto primena XX a. Lotynų Amerikos visuomenių modernizacijas, kai autonomiškos vietinės visuomenės pagal „didžiuosius pasakojimus" siekė adaptuoti vakarietiškąjį modernybės projektą. Tačiau tarp abiejų modernizacijų yra ryškus skirtumas. Lotynų Amerikos visuomenės savarankiškai, neskaitant globalizacijos spaudimo, ieškojo nacionalinio modernizacijos modelio[110], o VRE visuomenėms sovietinės modernybės projektas buvo diegiamas prievarta. Taigi kai kalbame apie sovietinį kolonializmą, susiduriame su ankstyvosios modernybės visuomenių nacionalinių ikisovietinių kultūrų ir selektyviai ideologiškai apdorotos moderniosios visuomenės sovietinės-rusiškos kultūros sąveika bei iš jos atsirandančios trečiosios erdvės hibridus.

Analizuodami Baltijos moderniųjų visuomenių ir sovietinės modernybės projekto kultūrų maišymąsi bei hibridizaciją, neišvengiamai susiduriame su klausimu, apie kokio visuomenės tipo kultūrų sąveikas kalbama? Ikisovietinės Baltijos šalių kultūros – tai pagal vakarietišką modernybės modelį kuriamos savitos nacionalinės kultūros[111]. O kas yra to paties laikotarpio sovietinė kultūra? Ką reiškia sovietinė kultūra, kuri ideologiškai buvo tapatinama su socialistine kultūra? Moderniųjų visuomenių susidūrimo atveju, skirtingai nuo tradicinių kolonijinių, kuriose dominuojantis pasakojimas paremtas aukštesne kolonizatorių kilme ir nepripažįsta kolonizuotų visuomenių kultūrų, sovietinis okupantas vietinėje kultūroje ieško tarsi ideologiškai „lygiaverčių" reikšmių tam, kad pagrįstų savo „didįjį pasakojimą" ir kurtų

---

109 Korek, 2009; *Beyond*... 2002; Kolarz, 1964; Kelertas, 1998; *Baltic colonialism*... 2006; Bill, 2014 ir kt.

110 „Lotynų Amerika praranda savo nacionalinius projektus", 1990 m. konstatavo Canclinis (1995: XXXVII) ir čia taip pat galima rasti tam tikrų paralelių su buvusiu soc. lageriu, nes sovietinės respublikos labai ribotai galėjo strateguoti nacionalinius moderniosios visuomenės projektus. Skirtumas tik tas, kad soc. lagerio visuomenėms sovietinis projektas buvo primestas, o Lotynų Amerikos visuomenės buvo atviros globaliai sklindančiai vakarietiškajai, pirmiausia Šiaurės Amerikos, modernizacijai.

111 Nesileidžiant į teorines diskusijas ir remiantis daugialypių modernybių (*multimodernity*) koncepcija (Therborn, 2003), galima būtų kalbėti apie ikisovietinį savitą Rytų Europos žemės ūkio ekonomikos visuomenių modernybės tipą.

dominuojantį diskursą. Kai kalbama apie dominuojantį „pažangųjį“ marksistinį visuomenės raidos naratyvą, vietiniai socialiniai veikėjai spaudžiami rasti nacionalinėje kultūroje atitinkamų elementų (darbininkų klasė, jos kova ir herojai, „pažangūs“ kultūros veikėjai ir jų kūryba ir t. t.). Vietinių socialinių veikėjų pasirinkimas, kokius pavidalus kurti – sovietinio projekto mimikrijos parodijas[112] ar naujus kultūrinius hibridus, okupacijos sąlygomis galinčius tapti kultūrinės tapatybės pagrindu.

Atmetus abstrakčius *socialistinės kultūros* principus[113] (pvz., nacionalinės kultūros tapatinimą su buržuazine visuomene, internacionalizmo principą, kurį veikiausiai reikėtų laikyti savitu dominuojančios nacijos kultūriniu hibridu, ideologiškai tapatinamu su „socialistiniu turiniu“ ir kt.), *socialistinės kultūros* sąvoka vestų į *kultūros prieinamumą*, nes teoriškai socializmas yra lygiavinės visuomenės koncepcija[114]. Vadinasi, visa praeities ir dabarties kultūra – mokslo ir technologijų pasiekimai, raštingumas, žemesniųjų ir viršutinių sluoksnių menas, pramoginė kultūra – teoriškai gali būti socialistinės visuomenės kultūra, nes ir pati socialistinės kultūros politika teigė apie ankstesnio žmonijos „pažangaus“ kultūrinio palikimo perėmimą[115]. Vis dėlto jos realus „*socialistinis*“ turinys arba *sovietinė kultūra* buvo apibrėžiama pritaikius tam laikmečiui būdingą sovietinę-rusišką ideologinę selekciją. Visa aristokratų kultūra, visas modernusis menas, sakralus menas, netgi sąlygiškai autentiškas folkloras – visa tai, kas nederėjo su to laikmečio „sovietine-rusiška ideologija“, turėjo būti sunaikinta arba geriausiu atveju tapti muziejų eksponatais. Empiriniai tyrimai leidžia matyti ideologinius ir politinius ribojimus, kuriuose turėjo išsitekti visų socialinių veikėjų (nuo politikų iki eilinių piliečių) vartojami tiek istoriniai, tiek dabarties kultūros elementai, formuojantys hibridus ir atitinkamą bendruomenės tapatybę[116].

Tiek Canclinis, tiek Bhabha teigia, kad primesta modernizacija neišvengiamai suponuoja hibridizaciją, kuri negali būti nė vienas iš tarpusavyje sąveikaujančių kultūros polių, bet yra tam tikra atsirandanti trečioji erdvė, kurią tikslingai kuria individai arba kolektyvai, daugiau ar mažiau patirdami, kas jiems priimtina, o kas nedera šiame susimaišyme. Bet kas yra tinkamumo kriterijai? Vargu ar mechaniškai perkeliamos sovietinės reikšmės į Lietuvos

112 P. Cvirka ir jo bendrininkai sovietams idealiai tiko: „atnešė saulę“, įsitraukė į vietinę kolonijinę administraciją, „anksti“ pradėjo kritikuoti buržuaziją, taip pat dar nepriklausomoje Lietuvoje buvo pripažintas ir premijuotas rašytojas, išlaikantis tam tikros kokybės kartelę, nors kokybė nebuvo svarbiausias hibrido rodiklis (pvz., A. Guzevičiaus ir kitų pokario veikėjų rašliavos, todėl toks hibridas priartėja prie parodijos).

113 Lenininis buržuazijos ir proletariato kultūros atskyrimas veikiausiai yra ne tiek ideologinis, kiek praktinis – iš to meto Rusijos skurdžios vartojimo kultūros pasiūlos eliminuojama aukštesniųjų sluoksnių kultūra, nes ją galima pasiūlyti tik nedidelei darbo liaudies daliai – bolševikiniam elitui. Nors bolševikų negatyvų požiūrį į nacionalinę kultūrą būtų galima sieti su socialistine ideologija, bet ir šiuo atveju veikiausiai negatyvus požiūris labiau susijęs su realia politika – kuriant bolševikinį tautų kalėjimą, reikėjo eliminuoti arba slėpti nacionalistinius lūkesčius.

114 Socialistinis lygiavinės visuomenės principas sovietinėje sistemoje – paradoksalus. Sovietinė visuomenė buvo pirmosios modernybės visuomenė (U. Beck), kurioje tipologiškai labai svarbus nacionalinės visuomenės principas, todėl sovietinė imperinė politika ypač ambivalentiška ir nors deklaravo panašią į vėlyvosios modernybės teisę būti „*skirtingais lygybėje*“, iš tikrųjų siekė įgyvendinti šūkį „*vienodi lygybėje*“.

115 Komiška, bet technologijų vogimas iš išsivysčiusių kapitalistinių valstybių sovietiniais laikais buvo pateisinamas šūkiu „Socialistinė visuomenė, vystydamasi iš kapitalistinės visuomenės, perima visą pažangų jos patyrimą“.

116 Štai kodėl kolchozų pirmininkai beveik visuotinai abejingai stebėjo, kaip nyksta Lietuvos dvarai.

visuomenės kultūrą galėjo tapti Lietuvos visuomenės kultūrinės tapatybės dalimi. Tiesioginė sovietinių simbolių mimikrija produkavo parodiją ir buvo svetima tautos kultūrinei tapatybei, todėl vietiniai socialiniai veikėjai ieškojo arba buvo priversti ieškoti, kas tinka, o kas iš abiejų maišomų kultūrų yra priešinga ir nesuderinama su jų tapatybe bei kurti naują kultūrinį hibridą, galintį realiai tapti tapatybės dalimi to laikotarpio visuomenei. Kadangi sovietinė sistema buvo prievartinė, pasirinkimo to, kas galėjo būti priimtina, erdvė labai susiaurėjo. Štai čia kyla ypač svarbus vietinių socialinių veikėjų vaidmuo ir intersubjektyvumo svarba, nes kas yra priešinga ir kas priimtina yra pačių veikėjų tam tikra samprata. Maišantis kultūroms, esant palankioms politinėms sąlygoms, gali prasidėti nacionalinio intersubjektyvumo ir kolektyviškumo, tautos interesų ir kultūros vertybių diskusinis derinimas, kurio baigties niekaip neįmanoma prognozuoti remiantis tik sąveikaujančių pusių turiniu. Toks „derinimas" gali būti ir nebylus dalyvavimas spektaklyje.

Hibridizaciją reikėtų suprasti kaip plataus kultūros kontinuumo, kurio viename poliuje aiškiai identifikuojami sovietiniai, o kitame – Lietuvos moderniosios ikisovietinės visuomenės simboliai ir jų reikšmės, sąveikos procesą. Kaip teigia Bhabha, *hibridiškumas* pirmiausia yra naudingas diskurso ir galios persidengimo tyrimams, nes, silpnėjant kolonijinio ar okupacinio autoriteto diskursui, atsiveria galimybė į bendruomenės diskursą įsilieti kitiems balsams. Todėl tai nėra statiškas kontinuumas, bet nuolatinis abiejų polių sąveikos laukas, kuriame nuolat kyla nauji hibridai su savo reikšmėmis, daugiau ar mažiau nuolat kišantis ir kontroliuojant dominuojančiai galiai. Kitaip tariant, šią saveiką tiesiogiai veikia oficialioji okupacinė politika, įvairios kontrolės ir cenzūros įstaigos, o tai reiškia, kad hibridizacijos pobūdis per 50 metų negalėjo nesikeisti.

Sovietinio laikotarpio visuomenėje, viena vertus, buvo sudėtinga tęsti ikisovietinės kultūros modernizaciją, antra vertus, negalėjo būti plėtojamas ir „grynas" sovietinis moderniosios kultūros / visuomenės projektas. Perfrazuojant ir pritaikant sovietinei realybei Bhabhos (1994) teiginius apie vakarietiškas kolonijas, galima teigti, kad sovietinių projektų diskursai, ikisovietines Baltijos visuomenes pasmerkę būti „supuvusio ir išnaudotojiško kapitalizmo" kraštais, o socializmo naratyvu reiškę kolonizuotų kraštų žmonių tapatybes, niekados nebuvo ir negalėjo būti visiškai įgyvendinami. Tai atsitinka dėl to, kad okupaciniai diskursai niekados nefunkcionuoja pagal pasirinktą planą, nes tokie diskursai visada tuo pat metu veikia dviem skirtingomis kryptimis, t. y. savo prigimtimi jie yra *ambivalentiški*. Bhabha atmeta požiūrį, kad okupuoti subjektai visuomet yra arba susitaikantys, arba priešinantys, ir teigia, jog šios dvi kryptys subjekte nuolat susipina ir keičiasi. Tai pritaikoma ir pačių kolonizatorių diskursui, nes kolonizatorius tuo pat metu ir auklėja, ir eksploatuoja, todėl atsiranda palankios sąlygos ardyti paprastą ir aiškų okupacijos dominuojančio diskurso autoritetą. Kolonizatoriui ambivalencija tampa nepageidautina okupacinio diskurso dalimi ir griauna kolonizatorių bei kolonizuotų individų tarpusavo ryšį. Šiam diskursui reikia susitaikančių subjektų, kurie reprodukuotų jo prielaidas ir vertybes. Iš esmės kolonizatoriui labiausiai

tinkantis vietinis subjektas yra tas, kuris pamėgdžioja kolonizatoriaus kultūrą, bet tokia *mimikrija,* anot Bhabhos, dažniausiai tampa parodija[117].

Sovietinio laikotarpio Baltijos šalių visuomenių ir kultūrų raida arba, tariant sovietine terminologija, *socializmo statyba* pateko į *sovietinės modernizacijos projekto* ir *ikisovietinės modernybės* sąveiką, o sąveikos erdvę arba *trečiąją erdvę* galima vadinti *sovietinio laikotarpio modernizacija* ir jos rezultatu*,* kai maišomos skirtingo ir savito pavidalo struktūros bei praktikos sujungiamos generuoti naujas struktūras, objektus ir praktikas. Sovietinė hibridizacija specifinė tuo, kad čia buvo naudojama prievarta, ribojanti socialinių veikėjų kūrybines galias kurti hibridus ir tapatybės objektus. Šia prasme konkretūs istoriniai visuomenės ir kultūros tyrimai leidžia atsijoti, kurie autoriai siekė ir sugebėjo peržengti režimo leistinas ribas ir kurti intersubjektyviai suprantamas savos bendruomenės skirtingumo tapatybes.

Tam tikrą analitinį aiškumą dėl hibridų atsiradimo siūlo ir G. Therbornas. Anot jo (2003: 302), žvelgiant į giminingas susipynusios, alternatyvios, selektyvios ir kitų modernybių sąvokas, svarbiausias visuomenių susipynimų padarinys yra stulbinama hibridinių modernybių[118] įvairovė. Šiuo atveju *susipynimo* sąvoka kreipia dėmesį į visuomenės istoriją ir istorinį aiškinimą, o *hibridiškumas* – į rezultatus arba hibridus ir jų funkcionavimą[119]. Galima teigti, kad Lietuvos sovietinė okupacija – tai moderniosios ikisovietinės Lietuvos kultūrinis ir socialinis (institucinis) susipynimas su sovietinio tipo modernizacijos modeliu, kuriam būdingi kai kurie universalūs moderniosios visuomenės bruožai. Lietuvos visuomenės intensyvi modernizacija pradėta tarpukariu ir 1940 m. pagal ekonominius ir socialinius rodiklius jau mažų mažiausiai prilygo Lenkijai (Norkus, 2014a), tačiau industrine modernia visuomene, industriniu žemės ūkiu, urbanizuota visuomene, modernios visuomenės sveikatos priežiūros sistema ir t. t. Lietuva tapo jau tik sovietiniu laikotarpiu. Lietuvoje sovietiniu laikotarpiu sukurta modernybė – tai sovietinio tipo modernizacijos modelio, turinčio akivaizdžių universalaus moderniosios industrinės visuomenės bruožų, įgyvendinimas pasitelkus ikisovietinės Lietuvos visuomenės ir kultūros elementus.[120]

---

117 Translator translated (interview with cultural theorist Homi Bhabha) by W. J. T. Mitchell *Artforum* v. 33, n. 7 (March, 1995): 80–84. https://www.degruyter.com/view/title/505969

118 *Hibridinės modernybės* sąvoką savo knygoje *Hybrid Modernities* pavartojo Patricia Morton (2000), atskleisdama, kaip 1931 m. Paryžiaus tarptautinėje kolonijų parodoje nepavyko atskirti dviejų skirtingų ir priešiškų kolonializmo pusių, bet buvo parodyti Prancūzijos ir jos kolonijų kultūriniai hibridai. Parodoje buvo pristatyta Prancūzijos kolonijinė politika, kolonijinė architektūra ir miestų planavimas bei mokslinis ir filosofinis kolonializmo pagrindimas. Parodoje buvo pristatomos globalių imperijų tautos, materialinė kultūra, žaliavos, gaminiai ir menas, bet paroda pademonstravo priešingą požiūrį į kolonijas nei europiečiai įprastai traktavo „Orientą“. Jau vėliau E. Saidas (1978, liet. 2006) knygoje *Orientalizmas* yra atskleidęs tą įprastą vakariečių požiūrį į Orientą kaip nevaldomo jausmingumo, dekadanso ir iracionalumo kultūras. Užuot parėmę kolonizatorių ir kolonizuotų kultūrų atskirumą, kolonijų paviljonai tapo europietiškos ir čiabuvių architektūros savitais mišiniais (angl. *mixtures*).

119 Anot Gustavo Fischmano (1997), recenzavusio Nestoro Garcios Canclinio knygą apie hibridizaciją, N. G. Canclinis teigia, kad hibridizacijos procesas susijęs ne tik su plačiai paplitusiais religinio sinkretizmo, rasine ar kultūrine metisacija, bet ir su moderniomis hibridizacijos formomis, todėl sudėtinga, o gal net neįmanoma atskirti grynos elitinės kultūros nuo grynai etninių pavidalų formavimosi.

120 Nerija Putinaitė teisi teigdama, kad „dažnai sakoma, jog ideologija, sovietiniai dalykai yra tik amalgama, o tautiniai dalykai – esencija, ir aš sau kėliau klausimą, ar įmanoma tą amalgamą nuimti, ar visa tai yra *persimaišę* (išskirta V. L.).

Būtent dėl to greta *hibridizacijos* sąvokos iškyla jai artimos *įvietinimo* (angl. *indigenization)* ar *sutautinimo* (angl. *vernaculization*) sąvokos ir koncepcijos, kurios taip pat neišsiverčia be *hibrido* sąvokos. *Hibridizacijos, įvietinimo* ar *sutautinimo* sąvokos kyla iš bendro modernizacijos teorijų diskurso ir pirmiausia taikomos analizuoti modernizacijos kelių įvairovę. Antropologas Arjunas Appadurai siūlė *įvietinimo* sąvoka ir koncepcija nagrinėti, kaip importuoti kultūros elementai įgauna vietinės ar lokalinės kultūros bruožų ir kaip atsiranda saviti kultūros hibridai arba svetimų kultūrų elementai yra „prijaukinami" (domestikuojami). Nors A. Appadurai kultūrinius kontaktus ir sąveiką suvokia kaip kultūrų homogenizaciją, daugeliu atvejų tokie procesai primena praktikas, kai vietiniai žmonės pakeičia ir pritaiko svetimus elementus savo pačių aplinkai. Kultūros *įvietinimo* samprata padeda suprasti, kaip globali kultūros plėtra veikia lokalias sąlygas ir kaip jos savo ruožtu performuoja bei akumuliuoja globalias įtakas (Appadurai, 1996: 29–32, pagal Hoppu, 2014)[121]. Panašiai *trečiąją erdvę* apibūdina Bhabha, teigdamas, kad ji atveria tam tikras kūrybos galimybes. Įvietinimas gali būti traktuojamas ir kaip pozityvus procesas, padedantis „priartinti" svetimos kultūros elementus prie vietinės kultūros, bet įgyjantis savitą pavidalą, nesuvedamą nė į vieną supinamų kultūrų polių. Slovėnų antropologė Vesna Godina (2010), empiriškai analizavusi nesėkmingas posocialistinių visuomenių pastangas sėkmingai transformuotis į moderniąsias kapitalistines visuomenes, atkreipia dėmesį į dar vieną aspektą. Dažnu atveju, teigia mokslininkė, posocialistinės visuomenės nepraktikavo globalios modernizacijos *įvietinimo,* t. y. nepritaikė savam kontekstui. Dėl to sprendimai, kurie buvo sėkmingi Vakarų kapitalistinėse visuomenėse, tranzitinėse posocialistinėse visuomenėse iškėlė problemų, o kartais net krizes. Lietuvos žemės ūkio, sveikatos sistemos ir urbanizacijos restruktūrizacijos, kurios aptariamos monografijoje, po 1990 m. gali būti analizuojamos ir kaip nepakankamas

---

Galiausiai analizuodama tuos kūrinius aš sau atsakiau, kad tai yra tiesiog suaugę, tas tautiškumas yra performuotas pagal sovietiškumą" (Galinis, 2019). Tačiau tyrėjos interpretacijoje mes papildomai prijungtume du dalykus. Pirma, sovietinė modernybė yra atskiras moderniosios visuomenės atvejis, todėl sovietinėje modernioje visuomenėje galima rasti tų pačių socialinių ir kultūrinių raidos tendencijų ir pavidalų (folklorinis judėjimas, dainų šventės ir t. t.), kurie buvo ar yra būdingi daugumai moderniųjų visuomenių, bet turinčių savitus pavidalus, o šiuo atveju – sovietinį pavidalą. Antra, vietiniai socialiniai agentai (biurokratija, profesinės grupės, viduriniojі klasė ir t. t. ir specifinis sovietinis agentas – dominuojanti partinė nomenklatūra), būdingi moderniosios visuomenės socialinei struktūrai, tuos pavidalus įgyvendina. Tyrėjos nuopelnas, kad ji parodo vietinės nomenklatūros slopinantį indėlį į šių pavidalų kūrimą ir norą išsibalinti posovietiniu laikotarpiu.

121 Anksčiau nei multikultūralizmas buvo išaukštintas Vakaruose, pokolonijinės valstybės neatidėliotinas uždavinys pirmiausia buvo veikiau matomas kaip įvairovės (angl. *diversity*) suvaldymas nei skirtumų (angl. *difference*) akcentavimas. Indijoje konstitucinės religinių ir kultūrinių mažumų apsaugos priemonės buvo suformuotos 1950 m., įtraukiant teisę būti valdomai pačiai bendruomenei religiškai apsibrėžus šeimos įstatymus. Tai buvo teisinė naujovė, neturinti vakarietiško precendento. Indijos konstitucijos nuostatose neprivilegijuotoms ir nepasiturinčioms grupėms dėl švietimo ir įdarbinimo viešajame sektoriuje kvotų buvo įtrauktos ypač žymios inovacijos, šaknimis susijusios su skirtumų institualizacija, ateinančia su kolonijiniu palikimu. Tokios kolektyvinės kompensacinės priemonės atitaisyti diskriminaciją tuomet buvo nežinomos Vakarų demokratijoms. Tiek kvotos, tiek pačių religiškai apsibrėžti šeimos įstatymai buvo matomi kaip laikinos priemonės, būtinos palengvinti perėjimą į subrendusią modernybę, apibūdinamą teisiniu homogeniškumu ir individualiomis piliečių teisėmis. Priimant atskirų grupių specifines teises ir politikų sumanymas pripažinti kultūrinius skirtumus viešojoje erdvėje, kuri garantavo mažumoms autonomiją ir vienodą traktavimą, siekti atitaisyti nelygybę tarp grupių, Indijos konstitucinis eksperimentas išėjo iš esamų Vakarų liberalizmo modelių. Ji pasirinko vadinamąją komunitarinio liberalizmo demokratiją. Tai pokolonijinis precendentas, kuris lieka nepripažintas šiuolaikinių Vakarų debatuose apie mažumų teises ir multikultūralizmą (Randeria, 2002).

ar tiesmukiškas abstrakčios liberalios politikos įvietinimas, t. y. nebuvo pritaikomos prie vietos sąlygų.

Įvietinimo teorija apie galimas skirtingas modernizacijos trajektorijas, susijusias su savitų ir svetimų elementų maišymusi, yra artima susipynusių modernybių koncepcijai. Tačiau *įvietinimas* labiau apibrėžiamas kaip tam tikras homogenizacijos, svetimų kultūros ar visuomenės elementų „priartinimas“ prie vietinės kultūros[122], o apie hibridizaciją dažniausiai kalbama kolonijinio ir pokolonijinio laikotarpio kontekste, aptariant metropolijos ir kolonijos socialinę bei kultūros sąveiką, iš kurios atsiranda saviti kultūros ir socialiniai elementai.

Hibridai, atsirandantys dėl skirtingų visuomenių ir kultūrų elementų susipynimo, pirmiausia ir buvo iškelti pokolonijinių studijų atstovų. Tekstų, skirtų hibridizacijos reiškiniui pokolonijinėse studijose, gausu buvusių kolonijų mokslinių tyrimų publikacijose (pvz., Russell, 2001; Rontziokos, 2009; Pace, 2010; ir kt.). Pvz., tyrinėdama vakarietiškos modernybės ir Australijos čiabuvių kultūros sąveiką, N. Pace (2010) atkreipia dėmesį į sunkiai apibūdinamą perskyrą tarp istoriškai kolonizatorių primestų ir vietinės kultūros elementų susipynimo. Meno paskirties požiūriu, teigia N. Pace (2010), riba tarp čiabuvių tradicinio religinio ir modernaus komercinio meno, kuris plinta kolonijose, tampa dviprasmiška. Tarkim, čiabuvių krikščioniškasis menas – daug pasakanti sąvoka apie tradicijos ir modernybės sankirtoje atsirandantį hibridą (angl. *tradition-cross-modern hybrids*), kuriam atsirasti neabejotinai įtakos turėjo kolonijinis europiečių krikščioniškosios kultūros dominavimas. Svarbu pabrėžti, kad šioje sampratoje hibridas gali atsirasti ir egzistuoti tik tuomet, jei jis tarnauja dominuojančiam metropolijos interesui. Teigiama, kad dabartinis čiabuviškumas (angl. *aboriginality*) atskleidžia neišpainiojamą vietinės „kultūros“ ir vakarietiškos „modernybės“ susipynimą, kuris kelia sudėtingus klausimus apie jų abiejų kilmę, kartu parodo, kaip šias dvi dalis sudėtinga apibrėžti atskiromis sąvokomis, nes kiekviena yra labai svarbi apibūdinant, kuriant ir išsaugant kitą. Kūrimas to, kas, manoma, yra vietinė sumoderninta kultūra arba vietinė modernybė (angl. *indigenous modernity*), teigia N. Pace (2010), pasireiškia kaip kolonializmo padarinys.

Sovietinės ideologijos skelbiama „pažangiausios visuomenės“ arba „sovietinės visuomenės“ samprata konceptualiai susijusi su Švietimo epochos sukonstruota „racionalaus ir protingo europiečio“ koncepcija, kolonializmo epochoje išradusia „laukinio“ arba „kito“ sampratą. „Sovietinio žmogaus“ koncepcija, tiesa, gana abstrakti, vis dėlto tapo tuo standartu, į kurį privalėjo orientuotis visos Sovietų Sąjungos tautos, nes „internacionalinis“, „komunistinis“, „sovietinis“ ir kitos sąvokos buvo derinamos prie konkrečios sovietinės kultūros politikos. Šia prasme tarp „sovietinio žmogaus“ ir toje pačioje visuomenėje gyvenančio, bet jam priešingo „kito“ galima rasti tam tikrų analogijų su „europiečio“ ir „vietinio“ perskyra.

122 Šia prasme sovietinė kultūros ir socialinė politika savo tikslams taip pat naudojosi įvietinimu, ypač pasitelkdama vietinę kalbą. Išverčiant sovietinius terminus į vietinę kalbą, padedama domestifikuoti ir pačius reiškinius.

Anot L. Russell (2001), „europiečių valdžia (angl. *authority*) buvo artikuliuojama ir įtvirtinama tekstiniais vietinių aprašymais, muziejų kolekcijomis ir vizualiomis reprezentacijomis. Šiuolaikinė etnografinių įvairenybių kaip vietinių ir primityvių meno formų pateikimo praktika tęsia pajungimo (angl. *subjectation*) praktiką, kai „*kitas*" paverčiamas kažkieno subjektu ir sudaiktinamas parodose. Vietinio meno ir reliktų perkėlimas į institualizuotą vakarietišką aplinką atskleidžia esmines „modernybės" idėjas ir europinės kontrolės tąsą. Europietiška kultūra tęsia tą procesą, kuriuo siekiama įgyti galios ir tapatybę, pateikus save priešpriešoje su „*kitu*"[123] (Said, 2006).

Hibridinė modernybė reiškia skirtingų visuomenių ir jų kultūrų istorinį susipynimą bei įvairių socialinių ir kultūrinių hibridų atsiradimą. Susipynimui būdinga tai, kad atsiradę socialiniai ir kultūriniai hibridai sunkiai gali būti skaidomi, atsirenkant vienas ar kitas jo dalis bei vertinant vienu ar kitu požiūriu. Hibridas yra sudėtingas ir sunkiai dalomas darinys. Hibridai atsiranda užsitęsus okupacijos ar kolonijiniam laikotarpiui, kai moderniųjų ir tradicinių ar okupuotų modernių visuomenių susipynę skirtingi elementai įgyja sunkiai išpainiojamą hibridinį pavidalą, kai elementai vienas be kito sunkiai gali būti apibrėžiami ir atskiriami. Hibridinės modernybės atsiradimas sukuria sąlygas, kurios pirmiausia naudingos dominuojančiai sistemai, todėl, pasikeitus politinėms, ekonominėms ir socialinėms sąlygoms, hibridas ne tik tampa sunkiai išpainiojama problema tolesniam vienos ar kitos srities sistemos funkcionavimui, bet ir šių visuomenės sričių socialinius veikėjus paverčia ankstesnių sąlygų įkaitais. Hibridas yra tapęs jų gyvenimo pagrindu, bet išorinės sąlygos, kuriomis buvo sukurtas hibridas, yra pasikeitusios. Sovietinę okupaciją apibrėžiant kaip ilgai užsitęsusią sovietinio tipo kolonizaciją, hibridinės modernybės koncepcija leidžia sudėtingą posovietinio laikotarpio transformaciją aiškinti kaip sovietinio laikotarpio modernizacijos hibrido ir pasikeitusių sąlygų, kuriomis hibridas darosi nefunkcionalus, nesuderinamą sąveiką bei aiškinti sunkiai išsprendžiamas žemės ūkio, sveikatos sistemos, urbanizacijos ir t. t. posovietinio laikotarpio dilemas.

---

123 Iš dalies būtų galima pritarti N. Putinaitės skeptiškam požiūriui (2017) dėl sąjunginės ir vietinės valdžios siekio sovietinėje kultūroje įteisinti tautų etnografiją ir folklorą atrakcijos ir muziejiniu pavidalu. Pateikus scenoje ar muziejuose tradicinę kultūrą, kartu ji sugretinama ir tarsi nuvertinama esamos išplėtotos ir profesionalios sovietinės kultūros atžvilgiu. Muziejai po atviru dangumi arba buities muziejai buvo universalus sovietinis projektas, tiesa, nusižiūrėtas iš vakarietiškų visuomenių, bet juose, kaip teigia N. Putinaitė, buvo keliami rekalavimai parodyti „balanos gadynę" ir sugretinti su šalia „klestinčiais" sovietiniais kolūkiais. Tačiau modernių visuomenių modelių susipynimo atveju hibridizacija sukuria sudėtingesnę situaciją. Tarpukariu Lietuva sparčiai modernėjo ir nors netapo industrine visuomene, jau turėjo kūrybinį potencialą įvairiais būdais transformuoti tradicinę kultūrą į moderniąją nacionalinę kultūrą, nes, kaip teigia E. Hobsbawmas (1993: 1), moderniųjų visuomenių „išrasta tradicija" arba tiesiog tęstinis praeities aktualizavimas reiškia tam tikrų praktikų rinkinį. Jam akivaizdžiai ar tik numanomai daro įtaką priimtų taisyklių ir ritualų ar simbolių prigimtis, kai reprodukuojant įdiegiamos tam tikros elgesio vertybės ir normos, automatiškai užtikrinančios praeities tęstinumą. Didžiausia problema, kuri iškyla kūrybos elitui ir visiems socialiniams veikėjams, kurie siekė kurti nacionalinę kultūrą ir integruoti į ją tradicinę kultūrą, – kaip derinti sovietinės ideologijos peršamos kultūros ir nacionalinės kultūros sąveiką, kaip išvengti ir ar iš viso reikia vengti sovietinės modernizacijos hibridų. Anot N. Pace (2010: 3), dominuojanti hegemonija nustato ribas ir vykdo tyliąją kontrolę, kuri slopina kolonizuotos ar okupuotos visuomenės gebėjimą suvokti save skirtingai, slopina visuomenės teisę turėti savo modernybę. Būtent čia slypi sunkiai apibrėžiamų nacionalinio autentiškumo ir hibridiškumo perskyros problema.

Plačiąja prasme visos moderniosios kultūros ir visuomenės (ir tradicinės) gali būti apibrėžiamos kaip hibridinės, bet analitiškai hibridinės modernybės samprata turėtų būti siaurinama. Hibridizacija ir hibridai atsiranda dėl išorinės dominuojančios hegemonijos, ribojančios ir vykdančios atvirą ar paslėptą kontrolę, kuri slopina okupuotos visuomenės gebėjimą suvokti save kaip atskirą bendruomenę, slopina visuomenės teisę turėti savo modernybę, todėl manome, kad hibridizacijos sąvoką naudinga derinti su įvietinimo sąvoka. Įvietinimo procesas reiškia primetamų ar perimamų elementų įtraukimą į vietinę kultūrą, jų sunacionalinimą. Dalykas tas, kad sovietinė modernizacija Baltijos visuomenėse, skirtingai nuo vakarietiško modernizacijos modelio, primesto Afrikos, Azijos ar Lotynų Amerikos visuomenėms, savąjį modernizacijos modelį primetė jau modernioms visuomenėms, jau turėjusioms ir savąjį įvairių sričių elitą, tiesa, labai stipriai praretintą[124]. Todėl sprendžiant sovietinės modernybės projekto ir ikisovietinės moderniosios visuomenės susipynimo klausimą bei analizuojant tiek kultūros hibridizacijos, tiek (ne)įvietinimo procesus, svarbu išsiaiškinti kolonizuotų visuomenių socialinių veikėjų vaidmenį[125].

3.5.4. Moderniosios Lietuvos visuomenės raidos socialiniai veikėjai ir hibridinės modernybės

Kelias pastabas vertėtų tarti dėl hibridų atsiradimo sąlygų. Analizuoti, kokia yra Lietuvos visuomenės *reaguojanti modernybė* ir kas yra *sovietinio laikotarpio hibridas*, kaip jau buvo minėta, padeda struktūrinė ir socialinio veikėjo perspektyva. Struktūra yra sąlygos, kurios apriboja arba nukreipia veikėjų plėtojamą susipynimo procesą, o socialinio veikėjo ar veikėjų analizė parodo, kaip pasirenkama, kokie sprendimai priimami, kodėl jie priimami, bei padeda atskleisti susipynimo logiką. Tiesa, čia reikia padaryti išlygą. Tipinė reaguojanti modernybė suponuoja laisvos besivystančios valstybės elito reakciją į hegemonines pasaulio valstybes, bet tai nereiškia, kad negalima kalbėti apie vienokią ar kitokią vietinių elitų nors ir ribotą reakciją į kolonizaciją arba okupaciją.

Į aptariamą struktūrų ir socialinių veikėjų tyrimo perspektyvų derinimą panašus G. Therborno (2003: 300–302) siūlymas susipynusią modernybę išpainioti analitiškai išskiriant, *kas* susipina (modernybės ir tradicijos susipynimas, kokiais keliais buvo formuojamas modernybės susipynimas ir jos veikėjai (angl. *travellers*), pagrindiniai susipynimą formuojantys naratyvai ir susipynimo simbolinės formos) ir *kur* susipina (institucijos ir inkultūracija).

124 Bolševikai veikiausiai gerai suprato vietinio elito ypač svarbų vaidmenį įvietinant išorės kultūrų elementus, todėl siekė jį ne tik kontroliuoti, bet ir naikinti, kaip darė 1940 m. ir pokariu okupuotose Baltijos šalių visuomenėse. Bene ryškiausias, pvz., 1937 m. Kuropatuose sušaudytas Baltarusijos inteligentijos žiedas.

125 Turėdama mintyje skirtingas abiejų modelių vertybes, Annus teigia, kad modernistinės nacionalinės kultūros vertybės skyrėsi nuo sovietinės modernybės: skirtingai nei progresyvus socialinės intervencijos etosas, nacionalinis modernizmas pabrėžė modernios eros alternatyvias vertybes – individualumą ir kūrybingumą (Annus, 2015).

Pvz., sovietinis režimas, pasirinkęs moderniosios visuomenės kelią, turėjo plėtoti vieną esminių moderniosios visuomenės sudėtinių dalių – industrializaciją ir pirmiausia sunkiąją pramonę, bet kartu jau dėl savo imperinių tikslų plėtojo su ja susijusią karinę pramonę, o kadangi sparčiai industrializacijai stokojo investicijų, finansiškai diskriminavo žemės ūkį ir lengvąją pramonę. Taip industrializacija buvo plėtojama pagal sovietinį socialistinį imperijos modelį kitų visuomenės gyvenimo sričių (pvz., vartojimo) sąskaita. Iš čia menkai – finansuojamas žemės ūkis ir sveikatos priežiūros sistema, kurie analizuojami monografijoje. Žvelgiant struktūriškai, pramoninė gamyba yra universalus moderniosios visuomenės elementas, bet jos įgyvendinimas gali būti labai įvairus. Sovietiniame modernizacijos modelyje visos gamybos priemonės buvo suvalstybintos, o pati gamyba kontroliuojama kompartijos elito. Visos verslo valdymo grandys turėjo paklusti ir vykdyti kompartijos priimtas programas. Sovietinėje sistemoje neliko kapitalistiniam verslui būdingos vadybos. Plačiąja prasme, ji liko, nes buvo įmonių ir jų struktūrinių padalinių vadovai, bet valdymą direktyvomis kontroliavo kompartija, todėl politinis autoritarinis režimas persikeldavo į pramonės ir žemės ūkio įmonių valdymą, nes vadovai buvo atskaitingi tik kompartijai. Dėl to autoritarinis ir paternalistinis valdymas persmelkė visas verslo, socialines ir kultūros įstaigas. Savitas sovietinis industrializacijos modelis išryškėja ir kitais aspektais. Sovietinis režimas, negalėdamas gauti nei tarptautinių paskolų pramonei vystyti, nei pritraukti užsienio įmonių investicijų, iki stalinizmo pabaigos pramonę finansavo plėsdamas nemokamą darbą koncentracijos stovyklose, o vėliau mokėdamas darbuotojams menkus atlyginimus bei ribodamas investicijas į kitas sritis.

Nors M. Weberio (1940, (1904)) suformuluoto trejopo mokslinio tyrimo tarpinės pakopos objektyvus tyrimas ir jo santykis su vertinimu diskutuotinas, vis dėlto jo požiūris aiškiai išskiria teorinių prielaidų ir tyrimo rezultatų santykį su vertybėmis. Todėl analizuojant Lietuvos visuomenės ir kultūros modernizaciją pagal sovietinį modelį, pirmiausia reikėtų analizuoti ne tautiškumo ar antitautiškumo požiūriu, bet kaip moderniosios visuomenės tam tikro tipo socialinio veikėjo ar veikėjų raiškos pavidalą, tik po to galima įvesti tautiškumo kriterijus, nes jie formuluojami veikėjo (grupės, bendruomenės, visuomenės ir t. t.) tapatybės ir tikslų atžvilgiu. Vadinasi, jei kalbame apie moderniąją Lietuvos visuomenę ir jos susipynusią (ikisovietinio ir sovietinio modelio) sovietinio laikotarpio modernizaciją ir jos rezultatą – hibridą, tai pirmiausia kalbame apie struktūriškai tam tikro modernizacijos modelio įrėmintą socialinį veikėją arba veikėjus bei to modelio struktūriškai konstruojamą jų tapatybę ir galimybę save išreikšti kaip tautinę ar kitų socialinių parametrų visuomenę.

Per daug neišsiplečiant, G. Therborno susipynusios modernybės teorijos pritaikymas ikisovietinio moderniosios Lietuvos visuomenės ir kultūros susipynimo su sovietiniu modernumo modeliu gali būti taikomas aiškinti ir ankstyvosios moderniosios Lietuvos visuomenės ir kultūros susipynimą su XIX a. pab. ir XX a. pr. dominuojančia carinės Rusijos bei jos kolonizuotos Lenkijos visuomene ir kultūra. G. Therbornas teigia, kad susipynusios

modernybės koncepcijos esmė yra teoriškai neribotas kokios nors visuomenės modernizacijos susipynimas su įvairaus lygio modernumo ir tradiciškumo visuomenėmis. Ankstyvoji modernios Lietuvos visuomenės pradžia susipina su moderniu Europos, carinės Rusijos ir Lenkijos visuomenių modeliais. Viena vertus, ji yra daugiau ar mažiau atvira europietiško modernizacijos modelio sąveikai (ankstyviesiems globalizacijos procesams), lenkiškajam modernumui ir prievarta primestam carinės Rusijos modernumo modeliui. Iš viso to formuojasi susipynęs Lietuvos modernumas ir tam tikri jos hibridai.

Lietuvos visuomenės socialinių veikėjų, jos luomų, socialinių sluoksnių tapatybė ir kultūrinė raiška formuojama tiek globalių Europos politinių ir socialinių procesų, tiek Rusijos primestos institucinės tvarkos ir jos dominuojančios kultūros. Moderniosios lietuvių visuomenės santykis su kultūrine tradicija ir jai primestais kultūros modeliais priklauso nuo moderniosios lietuvių visuomenės struktūros suformuotos tapatybės[126], todėl svarbiausia yra tai, kas struktūriškai yra moderni lietuvių visuomenė ir jos socialiniai veikėjai ir kokia iš čia išplaukia jos socialinė tapatybė, nes nuo to priklauso kultūrinė raiška[127].

Sovietiniu laikotarpiu moderni Lietuvos visuomenė ir kultūra buvo priverstos plėtotis sovietinių ideologinių ir politinių ribojimų rėmuose. Tipinis tokių ribojimų pavyzdys galėtų būti Laisvės kovų ir valstybės istorinės atminties komisijos organizuojamos diskusijos dėl draudimo propaguoti komunizmą arba kitą totalitarinę santvarką viešuosiuose objektuose. 2019 m. sausio mėn. istorikė Rasa Čepaitienė šioje komisijoje klausė: „Ką iš sovietmečio mes galime suvokti kaip iš tiesų svetimą, o kas per tuos 50 metų sukurta mūsų pačių šitame kontekste? Žaliojo tilto skulptūros būtų labai ryškus pavyzdys: sovietinis stilius, bet visi autoriai – lietuviai, garsiausi to meto skulptoriai. Tai čia svetima ar sava? Kad ir Giraitės policijos nuovados pastatas Vilniuje, kuris buvo nugriautas. Architektūrologai sako, kad tai buvo unikalus pastatas. Kiek buvo unikalumo? Savumo ir svetimumo dichotomija. Ir kartais neįmanoma atskirti, nes plėšiasi su krauju“ (Voveriūnaitė, 2019). R. Čepaitienė taip pat pateikia Vilniaus Žirmūnų rajoną ir teigia, kad „turbūt teigiamas sovietinio vertinimo šleifas ateina iš to, kad, viena vertus, tai laikotarpis, kai žmonės gavo būstą. Ir tas gavimas, jausmas, kad valstybė kažką duoda, priverčia pasąmoningai jaustis dėkingiems. Tai išlieka. Mes vis dar gyvename šioje aplinkoje, tad erdvė, kurioje mes veikiame, judame, mus vis dar veikia psichologiškai. Jeigu tu gyveni Žirmūnų „chruščiovkėje“, tai vien butelio sąranga, ta maža virtuvėlė daro tau įtaką. Todėl ir turime tą didelį paradoksą – sovietmetis kaip trauma, bet ir kaip nostalgija, susijusi su vaikystės, jaunystės, namų šilumos prisiminimais“. Iš dalies galima

---

126 Visuomenės modernizacijos modelio diegimas pamažu įtvirtina visų sluoksnių politinę lygybę, bet kartu neišvengiamai remiasi tradicinės visuomenės luomais, jų etniškumu, sukauptu patyrimu ir t. t.

127 Santykinai galima skirti keturis moderniosios lietuviškosios kultūros raiškos laikotarpius pagal tai, su kokia kultūra intensyviausiai susidurdavo ir susipindavo Lietuvos modernioji kultūra: vėlyvojo LDK laikotarpio visuomenė, carinės Rusijos Lietuvos visuomenė, tarpukario modernioji Lietuvos visuomenė ir sovietmečio Lietuvos visuomenė, kurią būtų tikslinga skirti į ankstyvąją (1940–1964): tremtis, partizaninė kova, ekonomikos ir žemės ūkio reorganizacija bei vėlyvąją sovietmečio (1964–1985) visuomenę.

sutikti su istorike, kad reikia detaliau analizuoti „savo ir svetimo“ priešpriešą, bet, kita vertus, šiuo atveju galime kalbėti apie sovietinę hibridizaciją, kuri yra procesas, universaliomis meno formomis supynęs sovietinės ideologijos simbolius su realistinio meno formomis.

Sovietinio laikotarpio modernizaciją apibūdinome ir kaip ikisovietinės modernybės bei sovietinio modernybės modelio susipynimą, kurio padariniais tampa specifiniai hibridai. Abi sąveikos pusės yra moderniosios visuomenės modeliai, todėl šiems hibridams būdingas tam tikras dviprasmiškumas, viena vertus, jie išreiškia ir plėtoja ikisovietinės moderniosios visuomenės ypatumus, kita vertus, persidengia su sovietine moderniąja sistema. Okupacija verčia asmenis pasirinkti, todėl pagal lojalumą sistemai ir tapatinimąsi galiausiai visuomenė susiskaido. Pasirinkdamas asmuo yra priverstas save apbrėžti, ypač jei okupacija užtrunka apie 50 metų (žr. Milošas, 1995; Štromas, 2001; Radžvilas, 2016). N. Putinaitės, T. Vaisetos, V. Ivanausko, A. Streikaus ir kt. darbai leidžia konkrečiai atskleisti įvairių socialinių veikėjų *veiksnumą* ir jo ribas, kuriant sovietinio laikotarpio moderniosios visuomenė hibridus. Vadinasi, sovietinio laikotarpio modernizacijos hibridų suvokimas neišvengiamai tampa selektyvus. Veikiausiai yra žmonių grupė, kuri, anot R. Čepaitienės, šiltai prisimena daugiabučių rajonus, bet yra ir tokių, kuriems visa tai primena nuolatinį trūkumą, sausakimšus troleibusus, nepatenkintus ir nelaimingus žmones, nekokybiškas statybas ir paslaugas, veidmainystę, pažeminimą, prievartą ir t. t. Užimama vieta socialinėje sistemoje formuoja vertybes, o vertybinės nuostatos grindžia suvokimą, todėl natūralu, kad dabartinė demografinė situacija vis dar palaiko priešpriešą tarp skirtingai tapatinančių save su sovietine sistema.

4. PIRMOJI (ANKSTYVOJI) MODERNYBĖ IR SOVIETINĖ MODERNIZACIJA

Dauguma sociologų ir antropologų, tyrinėjusių sovietinę socialinę sistemą ar bent apie ją užsiminę, pripažįsta, kad sovietinio laikotarpio visuomenė turėtų būti analizuojama taikant moderniosios visuomenės modelį, o dar konkrečiau – XX a. Vakarų modernių visuomenių modelį, todėl jai analizuoti gali būti taikomos ir to laikotarpio modernizacijos teorijos bei sąvokos (Foucault, 1983: 209; Bauman, 1992, 1999; Outhwaite, Ray, 2005: 90; Eisenstadt, 2000)[128]. XX a. 6-ojo dešimtmečio modernizacijos teorijos teigė, kad pasaulio visuomenės plėtojasi daugiau ar mažiau numatomomis vienos krypties pakopomis, nes modernizacija pirmiausia siejama su technologinių inovacijų plėtra ir su ja susipynusiais bei nulemtais politiniais ir socialiniais visuomenės pokyčiais. Kadangi Sovietų Sąjunga pagreitintai plėtojo industrializaciją, buvo manoma, kad kartu sovietinės visuomenės modernizaciją turėjo lydėti ir su industrializacija tiesiogiai susiję socialiniai, kultūriniai ir net panašūs į vakarietiškąją demokratiją politiniai procesai.

Pratęsiant V. H. Schmidto mintį apie modernybės įvairovę, vertėtų grįžti prie universalios modernybės koncepcijos, suteikiančios galimybę lyginti moderniąsias visuomenes. Tad kalbant tiek apie *daugiariopas modernybes*, tiek apie *modernybės įvairovę*, vertėtų trumpai sustoti prie universalaus modernybės modelio ir jo tipologizacijos. Teigdami, kad sovietinio laikotarpio hibridinė modernybė yra atskiras moderniosios visuomenės atvejis, įgyvendintas sąveikaujant sovietiniam modernybės projektui su ikisovietine modernybe, kartu pripažįstame tam tikrą universalų modernybės modelį. Kitaip tariant, pripažindami, kad susipynusi modernybė yra įvairių tiek modernių, tiek ikimodernių visuomenių istorinė tarpusavio sąveika, neneigiame, kad vis dėlto susipynusias modernybes galima analizuoti idealaus modernybės modelio atžvilgiu.

Įvairios modernybės koncepcijos beveik visuotinai skiria dvi moderniosios visuomenės raidos pakopas (U. Beck, A. Giddens, Z. Bauman). Anot Z. Baumano, visuomenė, gyvenanti XXI a., nėra mažiau moderni nei XX a. visuomenė, skiriasi tik jų pavidalas (Bauman, 2000: 28). Z. Baumanas skyrė kietą ir takią modernybę, U. Beckas – pirmą ir antrą

---

[128] Šiuo atveju galvojama ne apie vienalinijinę ir visuotinę Vakarų visuomenių tipo įgyvendinimą ir raidą, o apie tai, kad Vakarų visuomenės anksčiausiai pradėjo vystyti industrinės moderniosios visuomenės tipą, kuris pasirodė efektyviausias. Iš čia atsiranda pagunda lyginti centrą su periferijomis ir kurti tokias sąvokas kaip *primityvios*, *vėluojančios* ar *atsilikusios* visuomenės bei neišvengiama priekaištų dėl europocentriškumo. Anot S. Eisenstadto (2000: 11), „Europoje XX a. antrajame ir trečiajame dešimtmečiais neišdildomai pažymėtos modernybės įtampų ir antinomijų iškilo pirmos savitos, ideologinės, „alternatyvios“ modernybės – tai sovietinio tipo komunistinė ir nacionalsocialistinio tipo fašistinė“.

arba rizikos ir refleksyviąją (Beck et al., 2003)[129], A. Giddensas – paprastąją ir refleksyviąją (Giddens, 2000).

	Pirmoji (ankstyvoji) modernybė	Antroji modernybė
1.	Nacionalinė valstybė apibrėžiama teritoriškai	Globalizacija griauna nacionalinę valstybę
2.	Individualizacija susieta su kolektyvo gyvenimu, vis dar įsišaknijusiu ikimoderniose struktūrose, pvz., darbo pasidalijimas pagal lytis	Kolektyvinio gyvenimo erozija ir intensyvėjantis individualizmas. Lyčių vaidmenų ir seksualumo transformacija kaip socialinio darbo denatūralizacija
3.	Darbo visuomenė ir didelis užimtumas	Paslankus užimtumas ir progresyviai nepriklausomas nuo pajamų vartojimas
4.	Gamta laikoma išoriška visuomenei ir beribio augimo eksplotacijos objektas	Globali ekologinė krizė ir gamtos įtraukimas į visuomenę
5.	Tikėjimas progresu, grindžiamas racionalumu ir instrumentine kontrole	Ekstramokslinio pagrindimo pripažinimas, diskusijos apie *ad hoc* institucines priemones pasiekti sprendimą
6.	Funkcinė diferenciacija į subsistemas	Fundamentalių skirtumų ištirpimas ir ribų takumas

Šaltinis: *Beck et al.*, 2003.

1 pav. Pirmosios ir antrosios modernybės bruožai.

Pirmoji modernybė apibūdinama dominuojančia mokslo ideologija, technologinio vystymosi apsėstumu, nacionalinės valstybės įrėminta visuomene[130] (1 pav.). Pastarąja prasme daugiatautė sovietinė valstybė įkūnijo ypač prieštaringą ideologiškai skirtingų diskursų – nacionalinės modernizacijos ir sovietinės modernizacijos – sąveiką, į kurią prievarta buvo įtrauktos moderniosios (Baltijos šalių atveju) arba tradicinės (Vidurinės Azijos atveju) Rusijos okupuotos visuomenės. Ankstyvosios modernybės visuomenėje, kai nacionalinė valstybė tampa svarbiausiu visuomenę integruojančiu pamatu, ambivalentiškų diskursų (nacionalinio ir sovietinio) simbiozė tampa problemiška. Todėl veikiausiai dėsninga, kad sovietinėje valstybėje „susiformavo ir ėmė dominuoti *rusiškumo* prioritetas *komunistiniam* – iš pradžių pačioje Rusijoje, vėliau visame komunistiniame bloke. Žodžiai *rusas* ir *komunistas*, *rusiškas* ir *komunistinis* (*sovietinis*) palengva tapo sinonimais, turinčiais tendenciją įtvirtinti *rusišką* visur,

---

[129] Aptardamas marksistinės teorijos būklę vėlyvosios modernybės socialiniame moksle, G. Therbornas buvusio socializmo visuomenių modeliams nedvejodamas pritaiko U. Becko moderniosios visuomenės tipologiją ir teigia, kad „Beckas yra radikalus kosmopolitinis radikalas, ypač besirūpinantis kritinių profesionalų ir disidentų bei jų grupių, kurioms europinės pirmosios modernybės komunizmas ir socializmas yra „išeikvotos“ idėjos, „subpolitikomis“ (Therbornas, 2006: 195).

[130] „Pirmosios modernybės institualizuoti atsakymai į savo produkuojamas problemas – pvz., daugiau ir geresnių technologijų, didesnio ekonominio augimo, daugiau mokslinių tyrimų ir kuo daugiau specializacijos – yra mažiau įtikinami nei jie tuomet buvo, nors iš viso nėra aišku, kas turėtų užimti jų vietą“ (Beck et al., 2003: 7).

kur buvo *komunistiška*" (Akudovič, 2008: 75–76)[131]. Šį baltarusių mąstytoją galima papildyti pažvelgus į sovietinę rusišką politiką iš sovietologų istorikų postrevizionistų perspektyvos. Jų manymu, santykinai ilgai užsitęsusioje sovietinės sistemos išlikimo istorijoje turėjo būti ir tam tikras režimo palaikymas iš visuomenės. O tai reikštų, kad sovietinė sistema, pakeitusi ruso tapatybę sovietinio piliečio tapatybe, o sovietinio piliečio tapatybę ruso tapatybe bei suteikusi jai tam tikrą pasididžiavimą sovietinės valstybės (*deržavos*) galybe, galėjo tikėtis tokio palaikymo. Tačiau ar ši ambivalentiška *sovietinės liaudies / tautos* būklė galėjo būti efektyvi ir tenkinti kitų sovietinio kalėjimo tautų tapatybes? Manytume, kad ypač Baltijos tautų atveju ji buvo nuolat kvestionuojama ir šis kvestionavimas iš dalies atspindimas nuolatinės įtampos tarp sovietinės modernybės projekto ir sovietinio laikotarpio modernybės hibridų.

Panašią daugiau ar mažiau radikaliai skirtingų diskursų priešpriešą sprendė XX a. antrosios pusės besivaduojančios ir nacionalines valstybes kuriančios Afrikos ir Azijos visuomenės, kai vietinėms visuomenėms diegta *bendramogiškoji civilizacija* faktiškai buvo europietiškoji *baltojo žmogaus moderniųjų visuomenių civilizacija.*

Mes nesiplėsime į antros modernybės modelio aprašymą, tik pastebėsime, kad rizikos visuomenės ar refleksyvios modernybės (Beck) sąlygomis antrosios modernybės modelis, nors ir labai skirtingais keliais, procesais, apimtimis ir pasekmėmis, vis labiau pasklinda po globalųjį pasaulį. Išsivysčiusių kapitalistinių visuomenių klubui priklausančios visuomenės tipologiškai gali būti apibūdinamos kaip santykinai „autonominės antrosios modernybės" visuomenės dėl jų mokslinio, technologinio ir kultūrinio indėlio į globalias varomąsias galias bei jų sukelto radikalizuoto refleksyvumo, išplaukiančio iš jų pačių turinio ir galių. Lėtai besivystančios, neišvysčiusios kapitalistinės ir buvusios socialistinės visuomenės gali būti apibūdinamos kaip *priklausomos antrosios modernybės* (angl. *second modernity by dependency*) visuomenės (Arnason, 2000). Arba, anot U. Becko (Beck et al., 2003: 8), „natūralu, kad europinė modernumo konsteliacija turi būti išplėsta ir naujai įvertinta, atsižvelgiant į tyrimus apie antrosios modernybės poveikius neeuropietiškoms visuomenių modernumo konsteliacijoms, kai refleksyviosios modernizacijos dinaminiai veiksniai sąlygoja ne pirmos modernybės visuomenes, o veikiau suardytas pokolonializmo visuomenių modernumo konsteliacijas. Skirtingi ir neeuropietiški keliai į antrąją modernybę vis dar turi būti atrasti, aprašyti, lyginami ir analizuojami".

Didžiausias sovietinės sistemos paradoksas yra tai, kad teorinėje ir praktinėje plotmėje save traktuodama kaip radikaliai skirtingą pokapitalistinę bei pažangiausią žmonijos raidos pakopą,[132] kurdama savitą socialinių mokslų sąvokų aparatą, išoriškai tarsi neturinti

---

131 Baltarusių tapatybės formavimąsi ypač destruktyviai ir galbūt lemtingai paveikė inteligentijos sunaikinimas sovietinėje Baltarusijoje XX a. 3–4-ajame dešimtmetyje.

132 Šia prasme sovietinė ideologija nebuvo unikali. Kaip teigia G. Therbornas (2003), XIX a. pab. ir XX a. pr. Europos ir Amerikos kairė turėjo pasaulinio vystymos požiūrį, įskaitant marksizmo pasakojimą apie emancipaciją, H. Spencerio progresą, Darwino natūralią atranką ir prisitaikiusiųjų išlikimą.

sąsajų su XX a. Vakarų visuomenių socialiniais mokslais, praktiškai ir teoriškai liko užkonservuota pirmosios modernybės visuomene. Sovietinei modernybei buvo būdinga pagreitinta industrializacija, tapusi strateginiu komunistinių režimų tikslu, kuris rėmėsi pasenusiu modernizacijos modeliu. W. Rostow teigė, kad sovietinis industrializacijos modelis galėjo įgyvendinti ir net išplėsti produkcijos gamybos apimtis, naudodamas patobulintas dar iki 1917 m. periodo naudojamas sunkiosios pramonės technologijas. Kaip teigia J. Arnasonas (2000), tai atsitiko ne tik dėl istorinės inercijos ar pasyvaus ankstyvųjų pramonės augimo pakopų kopijavimo, o dėl to, kad industrializacijos strategija rėmėsi praeities vystymosi modelių ideologine interpretacija. Supaprastintas ankstesnio vystymosi modelis tapo inovacijų kliūtimi.

Sovietinės visuomenės raida buvo grindžiama vienalinijine socialinės raidos, kokia ir yra marksistinė teorija, koncepcija, suabsoliutinant atskirus (industrializacija) moderniajai visuomenei būdingus elementus. Industrializacija neabejotinai yra fundamentalus moderniosios visuomenės struktūros elementas, kuris skatina urbanizaciją, masinį raštingumą, sekuliarizaciją, demografinius pokyčius, socialinį susvetimėjimą ir t. t., bet kartu vyksta visų moderniosios visuomenės sričių tarpusavio sąveika, kuri suponuoja vartotojiškos visuomenės ir įvairių emancipacinių procesų atsiradimą. Sovietinės sistemos plėtra ne tik didžiausią reikšmę skyrė gamybos arba industrializacijos pakopai, bet kitos sritys buvo aukojamos dėl karinio-pramoninio potencialo plėtros.

Realiai sovietinė sistema atsilikinėjo nuo išsivysčiusių Vakarų visuomenių ekonominėje, kultūrinėje ir socialinėje visuomenės gyvenimo srityse ir įvairiais būdais jas kopijavo nuo vakarietiškų visuomenių[133]. „Sovietinės valstybės skatinami revoliucinio heroizmo idealai mažų mažiausiai keistai dera su modernybės idėja, susipynusia su atkerėjimo procesu, racionalizacija, organizaciniu nuasmeninimu ir formaliu teisėtumu“, – teigia Outhwaite ir Ray (2005: 105). Šių procesų atžvilgiu sovietinė sistema neatrodo buvusi moderni. Racionalios modernybės sampratos požiūriu, charizmatinis pasiaukojamas revoliucinis heroizmas, pirmeivių smogiamieji darbininkų būriai ir stachanoviečiai, biurokratinės disciplinos ir charizmatinio teisingumo mišinys turėjo daugiau bendrumo su kultu ikimoderniųjų karių, puoselėjančių „garbę“ kaip pirminę dorybę, nei su atkerėto skepticizmo moderniu etosu. Sovietinė visuomenė tam tikra prasme turėjo patrimonialinę struktūrą, kurioje administruojanti tarnyba akumuliuoja turtą ir privilegijas nomenklatūrinės sistemos pagalba. Sovietinė sistema sukūrė klientelistinę galios struktūrą, kurioje valstybės valdininkai viešą nuosavybę traktuoja kaip atpildą, kuris laipsniškai įgyja paprotinės nuosavybės teisės statusą (Outhwaite, Ray, 2005: 105). Kita vertus, sovietinės valstybės paradoksalus pavidalas gali

[133] Anot sovietinių marksistų, pati marksistinė teorija pagrindžia socialistinės visuomenės galimybę perimti iš kapitalistinės visuomenės visa, kas pažangu, o kas yra pažangu, sprendžia dominuojantis kompartijos elitas. Veikiausiai ir teisė „vogti“ vakarietiškas technologines inovacijas buvo aiškinama kaip objektyvios istorijos suponuota būtinybė.

būti laikomas ir savita modernybe, kurioje veikiant globalizacijai susipina tam tikro Rusijos istorinio kelio palikimo ir universalaus modernybės modelio elementai. Būtent dėl to sovietinio laikotarpio visuomenei tirti tiktų susipynusių ar daugiariopų modernybių teorijos. Šia prasme J. Arnasonas (2000) užduoda klausimą, ar galima tam tikrus sovietinio (komunistinio) modernumo modelio ypatumus ir nesėkmes palyginti su vakarietišku modeliu, laikyti sovietinio modelio savitumu? Tie, kurie mato šį ryšį, sako J. Arnasonas, turėtų pastebėti, kad komunistinis projektas turėtų remtis esminiais marksizmo ar jo marginaline bolševikine versija. Kita vertus, tai gali būti susiję su rusiška tradicija. Bet ir šiuo atveju lieka neaišku, ar šiam projektui buvo svarbesnės rusiškos nei pasaulinės istorinės, civilizacinės ir geopolitinės prielaidos, prie kurių teko derintis Rusijos imperijos paveldėtojams (Arnason, 2000).

Sovietinio laikotarpio ideologija ir ja grindžiami socialiniai mokslai nenaudojo ir netaikė nei *modernizacijos*, nei *modernybės* sąvokų vakarietiškų modernizacijos teorijų prasme, netaikė šių sąvokų ir koncepcijų apibūdinti ir lyginti realią Sovietų Sąjungos socialinę tikrovę bei jos plėtros procesus. Veikiausiai svarbiausias tokio sąvokinio ir konceptualaus atsiribojimo nuo vakarietiško socialinio mokslo tikslas – sujaukti tiek vidaus, tiek išorės mokslų teorinę galimybę analizuoti ir lyginti sovietinės visuomenės tikrovę bei jos socialinius mokslus vakarietiškų socialinių teorijų požiūriu. Vis dėlto tiek visas sovietmetis, tiek vėlyvasis sovietmetis[134], kuris, modernizacijos teorijų požiūriu, tipologiškai niekaip nesusijęs su *vėlyvąja* (*refleksyviąja, vartotojiškąja, rizikos visuomene, takiąja, antrąja* ir t. t.) modernybe (angl*. late modernity)*, santykinai gali būti analizuojamas taikant vakarietiškos *pirmosios* arba *ankstyvosios modernybės* modelį (Beck, Lau, 2005). Pritartume nuomonei, kad sovietinio laikotarpio modernybė buvo tam tikras specifinis vakarietiškos modernybės atvejis, kai sovietinės visuomenės modernizacija buvo vykdoma pagal sovietinį projektą, pajungiant socialinę, kultūrinę, ekonominę ir politinę visuomenės raidą specifiniams dominuojančios politinės sovietinės sistemos tikslams bei įvelkant šios raidos aiškinimą į specifinį sąvokų aparatą. Šia prasme labai tinkama G. Therborno *susipynusios modernybės* koncepcija, nors ji konstruojama kitu aspektu. G. Therbornas teigia, kad modernybės įvairovę naudinga tyrinėti tam tikro istorinio konflikto tarp modernybės ir tradicijos, tarp modernybės ir antimodernybės požiūriu (Thernborn, 2003: 298), o Lietuvos atveju susiduriame su ikisovietinės

[134] *Vėlyvasis sovietmetis* arba *vėlyvasis socializmas* datuojamas įvairiai. A. Yurchakas vėlyvuoju sovietmečiu laiko laikotarpį nuo XX a. 6-ojo dešmtmečio vidurio iki 9-ojo dešimtmečio vidurio. Kiti autoriai vėlyvojo sovietmečio pradžią sieja su 1964 m., kai L. Brežnevas tapo Sovietų Sąjungos komunistų partijos generaliniu sekretoriumi (Ivanauskas, 2015, 2012; Ramonaitė, 2015; Vaiseta, 2014). Pačios sovietinės politikos ir ideologijos formuotojai skyrė trinarę sovietinės visuomenės pokarinės raidos schemą: 1) 1944–1951/1952 m. – padėti socializmo pagrindai; 2) 1951/1952–1958/1960 m. – baigtas kurti socializmas; 3) nuo 1960 m. brandžioje socializmo visuomenėje sprendžiami komunizmo statybos uždaviniai (Raškauskas, 2008). Tad vėlyvasis sovietmetis beveik sutampa su brandaus socializmo laikotarpiu. Anot Wheelerio (2016: 14), „...„*išvystytas socializmas“* yra reliatyvaus stabilumo periodas, trukęs nuo XX a. 8-ojo dešimtmečio pradžios ir užsitęsęs iki *perestroikos* reformų – 9-ojo dešimtmečio vidurio. Nors laikotarpis įprastai apibūdinamas kaip stagnacija, išvystytas socializmas reprezentavo ryškų poslinkį sovietinėje ideologijoje, įvesdamas subtilius, bet reikšmingus pokyčius kultūroje ir nacionalinėje politikoje“.

moderniosios Lietuvos visuomenės ir sovietinio modernybės projekto sąveika ir jos padariniu sovietinio laikotarpio moderniosios Lietuvos hibridais.

Dar viena svarbi tema, kuri turėtų būti analizuojama taikant modernizacijos teorijas sovietinės visuomenės analizei, yra įvairios socialinės ir kultūrinės (pvz., tautinės, jaunimo kontrakultūros) priešpriešos sovietinei sistemai ir su ja susijusios sovietizacijos bei sovietiškumo tyrimo temos. Minėjome, kad modernizacijos teorijų požiūriu, sovietinio laikotarpio visuomenė gali būti laikoma atskiru universalios moderniosios visuomenės hibridiniu atveju, o įvairios to laikotarpio visuomenės socialinės priešpriešos ir opozicijos sistemai taip pat gali būti analizuojamos kaip universalesnių moderniosios visuomenės socialinių, ekonominių ir kultūrinių procesų ar įtampų (S. Eisenstadt, 2000) padarinys. Todėl analizuojant sovietmečio visuomenę, ypač vėlyvojo sovietmečio, analitiškai vertėtų išskirti dviejų tipų priešpriešos sovietiniam režimui motyvus ar net judėjimus. Pirmojo tipo priešpriešos motyvų pavyzdys gali būti vakarietiškų visuomenių jaunimo ir visi kiti emancipaciniai protestai 7-ajame dešimtmetyje, kurių priežastys slypi socialiniuose gerovės valstybės pokyčiuose (Inglehart, 1997)[135]. Antrojo tipo motyvai susiję su priešpriešа okupacinei sovietinei sistemai ir pirmiausia apima tautinius motyvus. Minėjome, kad sovietinei sistemai, nepaisant drastiškų pastangų, taip ir nepavyko išspręsti daugiatautės sovietinės valstybės svarbaus prieštaravimo tarp nacionalinių ir sovietinių ar komunistinių (galiausiai sutapusių su Rusijos) interesų. Buvo sukurta sovietinė valstybė, bet ne sovietinė tauta, bent ne Baltijos respublikose, nors ir labai to siekta. Emancipacinių motyvų atskyrimas yra santykinis, nes tikrovėje abu tipai persidengia[136]. Pvz., 1972 m. jaunimo demonstracijas Kaune galima laikyti ir jaunosios kartos nepasitenkinimu konservatyvia sistema, ir tautiniu protestu. Santykinai atskyrus bendresnes moderniųjų visuomenių tam tikrų socialinių grupių socialines priešpriešas ar įtampas socialinei sistemai (pvz., nepasitenkinimas resursų paskirstymu, feministiniai, rasiniai ar jaunimo protestai) ir tautines priešpriešas okupacinei sovietinei sistemai, galima aiškiau identifikuoti priešpriešų motyvų turinį[137]. Dalykas tas, kad jei okupacijos ir nebūtų,

---

135 Verta dėmesio E. Laumenskaitės pastaba apie Vilniaus XX a. 7-ojo dešimtmečio „hipius“ recenzijoje apie A. Ramonaitės ir kt. sudarytas prisiminimų (2015) ir analizės (2015) knygas, pažyminti prieštaringą sovietinėje sistemoje „protestuojančiųjų“ prigimtį. „Žvelgiant į tų nerimastingųjų publikuojamas nuotraukas abiejose monografijose, į akis pirmiausia krinta to laikmečio stilius – į sovietmečio erdvę mimeziškai perkeltas išorinis pavidalas ir raiška, kurie buvo būdingi hipiams Vakaruose kaip kontrakultūros nešėjams. Tačiau vertėtų pastebėti ir tai, kad pastarųjų maištas prieš tėvų kartos atotrūkį tarp deklaruojamų vertybių ir praktikuojamų orientyrų reiškėsi ne vien ilgais plaukais, pacifistine laikysena, ekscentrišku elgesiu, apimančiu ir iš Rytų atvežtų narkotinių žolelių vartojimą, bet ir pastangomis gyventi komunomis, tuo oponuojant visuomenėje stiprėjančiam individualizmui. Tad kokią alternatyvią tinklaveiką sukūrė Vilniaus „Bermudų trikampyje“ migruojantys nerimastingieji <...> Tad ar tų nerimastingųjų raiška nebuvo tuo pat metu ir „užsitęsusi paauglystė“, toks tarsi nenoras integruotis – bendra to laikotarpio laikysena, kuri ir dabar būdinga atskiriems sluoksniams kaip nenoras prisiimti atsakomybės už tai, ką darai“ (Laumenskaitė, 2016: 140).

136 Pvz.,1987 m. Lietuvoje prasidėję ekologiniai judėjimai dėl Kruonio akumuliacinės elektrinės, Ignalinos atominės elektrinės ir kt. turėjo ir nacionalinio išsivadavimo dimensiją, bet ji buvo pridengta ekologinio judėjimo skraiste. Jau Nepriklausomoje Lietuvoje vykdytos ekologinių nuostatų visuomenės apklausos rodo, kad gal tik Nepriklausomybės 30-metį švenčiančioje Lietuvoje būtų galima surengti analogiškus masinius ekologinius judėjimus, bet ne pirmaisiais Nepriklausomybės dešimtmečiais.

137 Ryškiausias tokio susiliejimo pavyzdys – ekologinių judėjimų suintensyvėjimas Lietuvoje vėlyvojo sovietmečio 9-ajame dešimtmetyje prieš Ignalinos atominės elektrinės trečiąjį bloką, Kruonio hidroakumuliacinės elektrinės plėtrą,

įvairių rūšių emancipaciniai protestai bet kuriuo atveju būtų iškilę[138]. Tai vėlyvosios arba antrosios modernybės visuomenių tapatybės protestai, kuriuos galima sieti su R. Ingleharto materialistinių (materialinio ir fizinio saugumo) ir pomaterialistinių (saviraiškos ir emancipacinių) vertybių priešpriešа (Inglehart, 1997). Esant okupacijai, nacionaliniai protesto motyvai neišvengiamai susipina su universalesniais įvairių visuomenės socialinių grupių tapatybės kultūriniais ir socialiniais konflikto motyvais.

Šia prasme Lietuvos visuomenės *sovietinio laikotarpio modernizacijos* ir *sovietinės modernizacijos* projekto sąvokos gali būti pagrindžiamos modernizacijos teorijų diskurse egzistuojančia modernybės koncepcijų įvairove.

„Daug pavadinimų – daugiariopa, lokalinė, alternatyvi modernybė – buvo vartojama apibūdinti tam tikrą savitą žmonių patyrimą arba modernybės raišką, tačiau svarbu turėti mintyje, kad visos šios modernybės nėra izoliuotos, bet sinchroniškos ir susipynusios plėtros bei skirtingos globalaus pasaulio manifestacijos. Kai kurie pavidalai gali būti opozicijoje hegemoniniams modeliams ir ieškantys alternatyvių modernumo modelių, kai kurie lokaliai gali būti labai specifiniai. Tai yra nuolatinė tarpusavio komunikacijos ir sąveikos, priklausomybės ir kartu nukrypimo nuo kitų visuomenių procesai, kurie paverčia moderniųjų visuomenių vystymąsi susipynusiomis modernybėmis. Pagal apibrėžimą modernybė yra globali ir paveikia beveik kiekvieną visuomenę – modernybė yra bendras palikimas, todėl reikėtų skirti procesą ir istorinio vystymosi raišką. Pasipriešinimo, integracijos, pamėgdžiojimo, priėmimo, atmetimo, naujų kultūros modelių kūrimo būdai yra įvairūs, o veikiančios jėgos, laiko ir erdvės sąvokos ar motyvacijos dažnai yra panašios“ (Delanty, 2006).

Jeigu mes *modernybės* sąvoka apibrėžiame metodologiškai refleksyviai, teigia Delanty (2006), tai modernybės sąvoka pati neturi europocentriškumo reikšmės. Norint visiškai išvengti europocentriškumo, *modernybės* sąvoka turėtų būti svarstoma kosmopoliškumo plotmėje ir Vakarų visuomenių keliui į modernybę neteikti universalaus vystymosi modelio. Tokia samprata siūlo pouniversalinę modernybės sampratą. Tokia kosmopolitinė prieiga, priešinama tiek europocentrinei, tiek antieuropocentrinei prieigai, reikalauja modernybės

---

Jonavos „Azotą“ ir t. t. Ekologiniai judėjimai yra visuotinis vėlyvosios modernybės visuomenėse pradedančių dominuoti gamtosaugos vertybių reiškinys, kuris buvo perkeltas į ankstyvosios modernybės Lietuvos visuomenę. Neneigiant gamtosaugos nuostatų egzistavimo sovietinėje Lietuvoje, posovietinio laikotarpio apklausos rodė, kad ekologinės vertybės nėra dominuojančios materialinių interesų atžvilgiu. Įdomiausia, kad jos buvo labiau būdingos vyresniajai, o ne jaunajai kartai, kaip rodė vakarietiškų visuomenių apklausos. Tad galima teigti, kad paskutiniais sovietinės okupacijos metais ekologiniai judėjimai, sutraukę į mitingus dešimtis tūkstančių gyventojų, maskavo nuo sistemos nacionalinio išsivadavimo lūkesčius (Leonavičius, 1999, 2003). Iš esmės SSRS gamtosauginė veikla galėjo būti tik institualizuota ir vydoma pačios sistemos. Pvz., 1957 m. medžioklės ūkio valdybos bazėje įsteigtas pirmasis SSRS gamtos apsaugos komitetas prie LSSR Ministrų tarybos su plačiu valstybinių inspekcijų tinklu vietose, kurio pirmininku tapo aktyvus gamtosaugininkas Viktoras Bergas. 1959 m. Lietuvoje buvo priimtas pirmasis SSRS Gamtos apsaugos įstatymas, o 1960-aisiais įkurta Gamtos apsaugos draugija.

138 XX a. 7–8-ojo dešimtmečių jaunimo judėjimai plačiau ar siauriau buvo apėmę visas Vakarų gerovės valstybių visuomenes. Kolegė švedė Marie Louise Sanden iš Linkopingo universiteto prisiminė savo amžiaus kohortos (gim. 1945–1955) protestus ir keliones po Vakarų šalis, prisijungiant prie įvairių jaunimo judėjimų.

koncepcijos, kuri pabrėžtų globalizacijos sąlygomis vykstančios skirtingų modernybių sąveikos kritinį vaidmenį (Delanty, 2006).

Sovietinio laikotarpio modernybę galima apibūdinti *hibridinės modernybės* sąvoka, nes, pouniversalinės modernybės koncepcijos požiūriu, sovietinę sistemą tipologiškai galima traktuoti kaip specifinio pirmosios modernybės projekto susipynimą su ikisovietiniu moderniosios Lietuvos visuomenės modeliu.

Pagrindinis prieštaravimas, teigia Sakwa (2011), pagreitinęs sovietinės sistemos griūtį, buvo tarp valstybės pastangų sukurti „moderniąją" visuomenę, apibūdinamą industrializacija, sekuliarizacija, urbanizacija ir racionalizacija bei tuo pat metu siekiu sukurti alternatyvią modernybę. Svarbiausi šios alternatyvios modernybės bruožai, nepateisinę jos kūrėjų lūkesčių, apėmė laisvosios rinkos neigimą, pastangas pasiekti tiesioginį liaudies suverenumą, kurį valstybėje reprezentavo vienpartinė sistema, tipinio moderniosios klasinės hierarchijos pavidalo apvertimą, sudariusio sąlygas dominuoti biurokratinei sistemai, ir nuolatinę tarptautinių santykių revizionistinę poziciją, apibūdinamą kaip siekį peržiūrėti egzistuojančią tarptautinę tvarką.

Siekiant atskleisti, kokie tie procesai vyko ir kokie dariniai Sovietų Sąjungoje buvo sukurti, kaip jie tarpusavyje buvo derinami ir kaip reikėtų apibūdinti sovietinę modernizaciją, būtų tikslinga sovietinio laikotarpio modernybę ir modernizaciją analizuoti struktūriniu ir socialinių veikėjų aspektais. Struktūrinė analizė atskleidžia tam tikrus universalius ir specifinius moderniosios visuomenės elementus, o socialinių veikėjų analizė – priimamų sprendimų logiką, diskursus bei pačių struktūrų ir jų darinių įgyvendinimą[139].

Svarbu taip pat pabrėžti, kad, norint suprasti sovietinio laikotarpio visuomenės raidą, reikia analizuoti ir atitinkamas to meto tiek Vakarų, tiek sovietiniuose socialiniuose moksluose vyravusias teorijas ir idėjas, kadangi jos tiesiogiai ir netiesiogiai formavo diskursus, veikiančius dominuojančių ir dominuojamų įvairių socialinių veikėjų pasirinkimus[140]. Socialinė raida priklauso nuo socialinių veikėjų pasirinkimo, o šie – nuo to, kokiomis visuomenės koncepcijomis, grupiniais, politiniais ir kt. interesais, šalies ir užsienio realijomis jie grindžia savo sprendimus. Nors Sovietų Sąjungos ekonominė ir socialinė politika buvo grindžiama marksistine socialine teorija, bet jos ekonominės, socialinės ir kultūrinės politikos kūrėjų negalėjo nedominti ir neturėti įtakos ne tik konkrečios įvairių sričių inovacijos, šalies ir globalios realijos, bet ir tuo metu Vakaruose dominavusios sociologinės teorijos[141]. Neabejotina,

---

139 Pvz., R. Titmuss (1974: 139) teigia, kad *socialinės politikos* sąvoką vartoja veiksmo ir problemos sprendimų prasme, o kolektyvinį *mes* – kaip vyriausybės veiksmų, išreiškiančių žmonių bendrą valią (angl. *general will*) – Jungtinėje Karalystėje, Nigerijoje ar Kinijoje – prasme. Žinoma, dėl *bendros valios* sąvokos prasmės nuolat karštai diskutuojama.

140 Pvz., 1978 m. tuometėje sovietinės Kazachijos sotinėje Alma Atoje vyko Pasaulio sveikatos organizacijos pirminės sveikatos priežiūros konferencija, kurioje buvo pasirašyta deklaracija. Tai buvo pirmoji deklaracija, kuri nužymėjo moderniosios visuomenės sveikatos priežiūros plėtros kryptis. Sovietinė sveikatos sistema labai selektyviai atsirinko vystymo kryptis.

141 Paprasčiausias ir kartu akivaizdžiausias sovietinių politikų rūpestingo Vakarų ir Sovietų Sąjungos visuomenių lyginimo patvirtinimas galėtų būti bibliotekų spec. fondai, kuriuose buvo saugoma vakarietiška, visų pirma socialinių ir

kad sovietinė visuomenė ir jos įvairių sričių plėtros politikos (sveikatos, žemės ūkio, švietimo, urbanizacijos ir t. t.) daugeliu atvejų kopijavo vakarietišką šių sričių modernizaciją[142], todėl, žvelgiant iš vakarietiškų to meto sociologijos teorijų perspektyvos, galima atskleisti ir sovietinio laikotarpio visuomenės vystymosi logiką.

Derinant struktūrinės ir socialinio agento prieigas, sovietinę sistemą ir jos socialinius agentus galima aiškiau analitiškai atskirti ir empiriškai pagrįsti *sovietinio laikotarpio modernizacijos* ir *sovietinės modernizacijos projekto* sąvokų atskyrimą. Toks skyrimas analitiškai naudingas, nes sovietinio laikotarpio moderniąją visuomenę galima analizuoti kaip sovietinio projekto ir ikisovietinės moderniosios visuomenės susipynusios sąveikos hibridą. Viena vertus, įgyvendindama *socializmo statybos* (moderniosios visuomenės projektą) projektą Sovietų Sąjungos kompartija negalėjo ignoruoti moderniosios visuomenės „funkcinių imperatyvų“ (industrializacijos, urbanizacijos, biurokratizacijos, elektrifikacijos ir t. t.), kurie turėjo užtikrinti perėjimą iš tradicinės į moderniąją visuomenę, kita vertus, visa tai buvo vykdoma pagal sovietinį modernybės projektą, kurį galime struktūriškai apibūdinti (valstybinė nuosavybė, valstybinis planas ir resursų paskirstymas, viską apimanti centralizacija, vienpartinė politinė sistema ir partinis valdymo dubliavimas ir t. t.). Tad sovietinis modernybės projektas jau buvo vakarietiško universalaus modernybės modelio ir sovietinio modelio hibridas, kuris savo ruožtu pynėsi su nacionalinėmis okupuotų šalių moderniomis visuomenėmis.

Sovietinio modernybės projekto ir *sovietinio laikotarpio modernybės* sąvokos analitiškai dar gali būti pateisinamos ir dėl to, kad sovietinė valstybė kultūriniu, socialiniu ir ekonominiu požiūriu buvo labai įvairi (Annus). Baltijos valstybės dar iki sovietų okupacijos savitai plėtojo europietiškąjį modernybės tipą, Vidurinės Azijos valstybės, tik tapusios bolševikinės Rusijos kolonijomis, buvo priverstos spėriai perimti sovietinį modernybės projektą, todėl čia ryškesnis tradicinės ir modernybės projekto susipynimas. Baltijos visuomenių okupacijos atveju tai – dviejų visuomenių modernių modelių susipynimas.

humanitarinių mokslų literatūra, prie kurios prieiti buvo galima tik turint specialius leidimus. Galimybė tyrinėti sovietinę tikrovę vakarietiškomis teorijomis atskleistų ne tik tipologinį sovietinės tikrovės panašumą, bet ir keltų klausimus dėl skirtumų.

142 Tai patvirtina ir interviu su sovietmečio urbanistikos, sveikatos, žemės ūkio ir kt. politikos vystytojais. Pvz., gamtosaugininkas J. Stasinas teigia (2017): „Lietuvos gamtosaugos pirmapraeivius palaikė ir Rusijos mokslo demokratinės visuomenės žymūs gamtininkai L. Šapošnikovas, N. Banikovas, V. Pakrovskis, V. Geptneris, S. Turovas ir kiti. Jie kaip mokslininkai atstovaudavo „plačiajai šaliai“ tarptautiniuose gamtininkų kongresuose, konferencijose ir atsivežtą užsienio informaciją, literatūrą „nuleisdavo“ Viktorui Bergui (sovietinio laikotarpio Gamtos apsaugos komiteto vadovas – V. L.). Jie žinojo, kad Lietuvos gamtosaugininkai ir jų vadovas sugebės panaudoti užsienio valstybių gamtosaugos patirtį ir stengsis jų pavyzdžiu pagal galimybes organizuoti efektyvią gamtosaugą. Ir jie neapsiriko.“

5. MODERNIZACIJOS PROCESAS STRUKTŪRINIU POŽIŪRIU

Minėjome, kad susipynusią modernybę G. Therbornas (2003: 300) siūlo analizuoti trimis skiriamaisiais požymiais. Vienas iš jų yra tyrimas pagal *susipynimo erdvę*. Skaidoma pagal du parametrus – *kas* susipina (analizuojamos institucijos) ir *kaip* susipina (žmonių mąstymas, inkultūracija arba reikšmių konstravimas). Kitaip tariant, susipynusią modernizaciją galima tirti struktūriniu ir veikėjo požiūriu. Šiame paragrafe aptarsime, kaip vyksta struktūrinis susipynimas.

Iš esmės visos sociologijos teorijos deklaravo, kad ankstyvoji XIX a. vakarietiškoji visuomenės modernizacija pirmiausia yra nulemta industrializacijos, kuri skatino urbanizacijos, racionalizacijos, biurokratizacijos plėtrą, naujų socialinių klasių atsiradimą, visuomenės gyvenimo diferenciaciją, didėjantį masinį vartojimą ir laipsnišką, bet gana prieštaringą demokratijos įtvirtinimą ir sekuliarizaciją. Skirtumai tik tokie, kad kiekviena sociologinė modernizacijos teorija analizavo skirtingus moderniosios visuomenės aspektus. Su moderniosios visuomenės struktūrinių darinių atsiradimu neišvengiamai susijusi formalaus įvairių lygių švietimo sistemos ir žiniasklaidos plėtra, kuri savo ruožtu spartino demokratinių politinių institucijų įtvirtinimą. Nors kapitalistinės gamybos plėtra sudaro prielaidas visuomenės švietimui, o kartu ir demokratijos plėtrai, demokratijos ir kapitalistinės gamybos santykis nėra vienareikšmis ir neišvengiamas. Ekonomikos, transporto ir komunikacijų plėtra skatino gyventojų mobilumą, o ekonominiame ir socialiniame gyvenime didėjo ir intensyvėjo individualizmas, išryškėjo branduolinės šeimos tipas, formavosi specifiniai epidemiologiniai[143] ir demografiniai[144] perėjimai ir t. t. Specifinis moderniosios visuomenės bruožas yra gerovės valstybės atsiradimas. Galima teigti, kad tipologiškai gerovės valstybės atsiradimas yra neišvengiamas demokratinės visuomenės atsiradimo padarinys, užtikrinantis visuomenės

143 „...nuo septintojo dešimtmečio vidurio Pietų ir Rytų Europos (ypač buvusios Sovietų Sąjungos) šalių gyventojų mirtingumo raida ėmė skirtis. Pietų Europa toliau sėkmingai sekė klasikinio epidemiologinio perėjimo tipo gairėmis (pasiekė ketvirtąjį etapą) ir pritapo prie pirmaujančių pagal vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės rodiklius šalių, o Rytų Europos šalių gyventojų mirtingumo raida (tarp jų ir Lietuvos) gerokai nukrypo nuo pastarojo modelio. Šiame regione pradėjo augti mirtingumo lygis (arba stagnacija). Šį lūžį buvusios Sovietų Sąjungos šalių mirtingume demografai ir epidemiologai dar vadina „sveikatos krize“, arba „epidemiologinio perėjimo teorijos išimtimi“, arba „*sovietinio mirtingumo modeliu*“ (Caselli, Meslé, Vallin, 2002; cit. iš Jasilionis, 2003).

144 „...van de Kaa teiginys, kad industrinėje visuomenėje prasidėjo naujas demografinės raidos etapas (Van de Kaa, 1999), nebuvo paneigtas, tačiau ne visi mokslininkai nori pripažinti antrojo demografinio perėjimo terminą nuo septintojo dešimtmečio vykstantiems demografiniams pokyčiams apibūdinti. <...> Dabar demografai plačiai vartoja abu terminus – tiek *demografinis perėjimas*, tiek *antrasis demografinis perėjimas*. Pirmojo pradžią žymi daugelyje Europos valstybių XIX a. prasidėjęs gimstamumo ir mirtingumo lygių kritimas, o antrasis apibūdina demografinės elgsenos pokyčius nuo XX a. septintojo dešimtmečio“ (Jonkarytė, 2002: 35–24).

socialinę sanglaudą, būtiną sėkmingai visuomenės raidai[145], bet toks ryšys nėra neišvengiamas. Juk socialinės ir sveikatos apsaugos įstatymus pirmiausia ėmėsi įvedinėti kaizerinė Vokietija.

Tokį labai bendrą ir universalų daugialypį, bet aiškų vienalinijinį modernizacijos procesą jau iš pat pradžių kritikavo kritinė ir pokolonijinės teorijos, teigdamos, kad modernizacijos teorijos yra vertybiškai angažuotos ir įtvirtinančios Vakarų šalių centristinę poziciją kitų pasaulio visuomenių atžvilgiu (Roudometof, 1994). Vis dėlto bent dauguma vakarietiškojo modernizacijos modelio struktūrinių darinių neabejotinai būdingi ar veikiausiai būdingi daugeliui vakarietiško tipo moderniųjų visuomenių. Apibendrintai teigiant, dauguma XX a. 6–7-ojo dešimtmečių autorių manė, kad:

- vakarietiška modernizacija yra globalus ir negrįžtamas procesas, kuris tiesiogiai susijęs su XVIII a. viduryje Europoje prasidėjusia industrializacija ir po II pasaulinio karo išplitusia visame pasaulyje;
- vakarietiška modernizacija yra istorinis procesas, vykstantis iš tradicinės į moderniąją visuomenę, ir nors *tradicijos* sąvoka neišnyksta moderniose visuomenėse, jų socialiniai santykiai ir vaidmenys tampa mažiau priklausomi nuo tradicijų;
- tradicinėse visuomenėse dominuoja asmeninių santykių nuostatos, vertybės ir vaidmenų struktūros, kurios apibūdinamos *priskirtomis pozicijomis*, *partikuliarizmo* ir *funkciniu difuziškumu (funkciniu neapibrėžtumu),* kurie laikomi svarbiomis moderniosios visuomenės ekonominio ir politinio vystymosi kliūtimis; vakarietiškose moderniose visuomenėse dominuoja pasaulietinės, individualistinės ir mokslo vertybės bei asocijuotų institucijų vaidmenų rinkiniai; vakarietiška modernizacija yra daugiau ar mažiau endogeniškas (vidujinis) procesas, lokalizuojamas visuomenėse, kurias reikėtų traktuoti kaip vientisas visumas ir analizuoti struktūrinio funkcionalizmo požiūriu; daroma prielaida, kad skirtingose visuomenėse modernumo plėtra veikiausiai vyks vienoda ar vienalinijine kryptimi (Schmidt, 2006).

Pagal to meto dominuojantį funkcionalistinį vakarietišką modernizacijos modelį, į visas industrines visuomenes buvo žvelgiama kaip į turinčias būdingą ar net privalomą *elementų* rinkinį, garantuojantį socialinės sistemos išlikimą. Anot Talcotto Parsonso, kiekviena moderniosios visuomenės struktūra turi keturis esminius kompleksus: 1) bendrų

145 Gerovės valstybė arba gerovės režimas, gerovės kapitalizmas – socialinė superstruktūra, paremta visuomene ir plačiu visuomenių gėrybių perskirstymu bei paskirstymu, prieinamu tik tos visuomenės teisėtiems nariams, stengiantis užtikrinti socialinių vertybių ir valstybinio vartojimo paslaugų kuo didesnį paskirstymą tarp visuomenės narių (Castles, 1982). Jos formavimasis yra tarsi reakcija į dvi fundamentalias visuomenės procesų *plėtras* (angl. *developments*): a) nacionalinių valstybių formavimąsi ir jų transformaciją į masinę demokratiją po Prancūzijos revoliucijos; b) kapitalizmo augimą, kuris tapo dominuojančiu gamybos būdu po industrinės revoliucijos (Titmuss, 1974). J. Kornai (1992) buvusių Vidurio ir Rytų Europos komunistinių valstybių gerovės valstybių režimus *vadina nebrandžiu* arba *paankstintu* (angl. *Premature welfare state*) tipu, kuriam būdingas pernelyg didelis valstybės vaidmuo ir rinkos santykių stoka. Šiam tipui būdinga: a) komunistų įsipareigojimas visiems suteikti darbo vietas ir pigių bazinio vartojimo prekių; b) privačios rinkos nebuvimas. Valstybė iš esmės visiems gyventojams įsipareigoja užtikrinti socialinę ir sveikatos apsaugą.

tikslų įgyvendinimo biurokratinę organizaciją; 2) pinigus ir rinkos sistemą; 3) apibendrintą universlią teisinę sistemą; 4) demokratinę asociaciją, turinčią renkamus vadovus ir tarpininkaujančią narystę remti politikos kryptingumą. Visuomenės, kurios įgyvendina šias moderniosios visuomenės inovacijas, sudaro sąlygas augti esminiams bendriems prisitaikymo gebėjimams, užtikrinantiems „ne tiek sistemos išlikimą, kiek galimybę vystyti tolesnę savo visuomenės plėtrą"[146] (Parsons, 1964: 356).

Kita vertus, moderniųjų visuomenių empiriniai palyginimai atskleidė, kad ne visi socialinės struktūros *elementai* yra būtini ir neišvengiami, pvz., tiek rinka, tiek demokratija kai kuriose industrinėse XX a. visuomenėse neegzistavo. Vadinasi, struktūrinio funkcionalizmo perspektyva, teigianti apie atskirų socialinės sistemos posistemių būtiną tarpusavio priklausomybę, yra teleologiška, nes tam tikrų sudėtinių dalių gali iš viso nebūti arba būti visai kito pavidalo. Funkcionalistai neneigė moderniosios visuomenės įvairovės, bet toje įvairovėje jie matė nukrypimus nuo normatyvinio modelio. Pagrįstai galima klausti, kiek modernizacijos procesas yra endogeniškas, ir kritikuoti šią teoriją dėl socialinės sistemos raidos teleologiškos sampratos.

Neneigiant moderniosios visuomenės struktūros tam tikro darinių rinkinio ir modernizacijos raidos tam tikro universalumo, apie kurį kalba struktūrinis funkcionalizmas ir kurį su išlygomis perėmė vėlesnės sociologijos teorijos, būtina patikslinti, kad bet kuri vakarietiškos modernizacijos teorija pirmiausia yra santykinis analitinis instrumentas, sukonstruotas remiantis vakarietiškų moderniųjų visuomenių empirika. Kartu reikia pripažinti, kad net ir vakarietiško kelio modernizacija fatališkai nėra priklausoma nuo neišvengiamos būtinybės įgyvendinti universalią moderniosios visuomenės struktūrą. Kiekviena visuomenė modernybę plėtoja remdamasi ir savo pačios istoriniu patyrimu, t. y. modernizacija priklauso nuo ankstesnio visuomenės nueito kelio ir nuo sąveikos su kitomis visuomenėmis, o globalizacijos sąlygomis tai vyksta nuolat. Jau XX a. 6–7-ajame dešimtmečiais socialinių mokslų atstovai pripažino, kad modernizacija gali vykti ir be visuomenės demokratizacijos[147] (Outhwaite, Ray, 2005: 91–94). Nors po Sovietų Sąjungos žlugimo vėl pradėta kalbėti apie kapitalizmo ir demokratijos neišvengiamą sąsają (Giddens, 1991), klausimas dėl šio santykio lieka atviras. Galėtume pridurti, kad bet kurių moderniosios visuomenės struktūros *elementų* būtinumas ir tarpusavio sąveika visuomet išlieka diskutuotina, nes modernizacijos kryptis ir pobūdis pirmiausia priklauso nuo dominuojančių socialinių veikėjų pasirinkimų ir nueito visuomenės kelio priklausomybės. Nors veikiausiai reikėtų sutikti su Z. Baumanu, kad modernioji visuomenė vystosi nuolatos veikiama dviejų fundamentalių poreikių – saugumo ir laisvės, kuriuos

---

[146] Kaip žinoma, Sovietų Sąjunga buvo nei demokratinė, nei rinkos visuomenė, tad, pagal T. Parsonsą, ji turėjo ne tiek sužlugti, kiek apriboti savo tolesnį modernėjimą. Pagal visus rodiklius taip ir atsitiko – visos visuomenės gyvenimo sritys ėmė stagnuoti.

[147] Remiantis CŽV duomenimis, XX a. 8-ajame dešimtmetyje buvo daroma prielaida, kad Sovietų Sąjungos ekonomikos augimas jau yra pasiekęs 60 proc. JAV gamybos apimties (Outhwaite, Ray, 2005: 209).

įgyvendina socialiniai veikėjai, pirmiausia dominuojančios galios grupė, bet įgyvendinimas priklauso ir nuo konkrečios moderniosios visuomenės raidos laikotarpio bei istorinių sąlygų.

Sociologiškai analizuojant sovietinio laikotarpio visuomenę tenka sutikti su daugelio mokslininkų nuomone, kad tipologiškai sovietinę industrinę visuomenę reikėtų laikyti modernia, kitaip tariant, palyginama su vakarietišku moderniosios visuomenės tipu. Tačiau kartu reikėtų padaryti tam tikras korekcijas, nes jau vienalinijinės modernizacijos teoretikai suprato, kad tiek Sovietų Sąjunga, tiek jos kontroliuojamai erdvei priklausiusios valstybės skiriasi nuo vakarietiškų visuomenių. Kaip teigia W. Knoeblis (2003: 104), „tokios politinės religijos kaip marksizmas tarnavo modernizacijos ideologijomis, beviltiškai supinančiomis racionalumą su iracionaliais elementais" ir kreipdamos modernizaciją savita kryptimi.

Universaliu moderniosios visuomenės modeliu santykinai galima pamatuoti sovietinio laikotarpio visuomenę ir nustatyti, kokių *elementų* jos struktūra neturėjo, kurie buvo imituojami, kurie buvo modifikuoti, ir apibūdinti sovietinės visuomenės modernizaciją kaip atskirą ir savitą modernizacijos atvejį,[148] o ne kaip vakarietiško modernybės modelio iškraipymą. Industrializacija[149], urbanizacija, biurokratizacija[150], visų formalaus švietimo lygių sistema, visų trijų sveikatos priežiūros lygių sistema[151], žemės ūkio industrializacija[152], žiniasklaida, transportas ir komunikacija, scientistinė ideologija, visuomenės savita demografinė elgsena, ligų struktūra ir sergamumas[153], branduolinės šeimos paplitimas, sekuliarizacija ir t. t. sovietinėje valstybėje, nors ir savitai, vis dėlto buvo akivaizdžiai tipologiškai plėtojami kaip moderniose kapitalistinėse visuomenėse[154], o demokratija buvo imituojama, nes iš pradžių

148 G. Therbornas teigia, kad Rytų Europa turėjo tris valdymo (*steering*) tikslus, kurie buvo vienodai svarbūs valdovams (*rulers*), bet, priklausomai nuo laikotarpio, turėjo skirtingą prioritetą: 1. nacionalinis socioekonominis vystymasis, industrializacija, urbanizacija, raštingumo ir aukštojo mokslo plėtra; 2. darbininkų ir moterų teisių plėtra, klasių ir socialinių lyčių lygybė, darbininkų ir moterų dalyvavimas socialiniame gyvenime; 3. aukščiausias tikslas buvo sovietinės organizacijos ar socialistinio lagerio politinio ir karinio saugumo išsaugojimas bei užtikrinimas. G. Therbornas teigia, kad pastarasis tikslas akivaizdžiai nederėjo ir konfliktavo su pirmaisiais dviem. Taigi tikslai buvo nesuderinami. Tiek darbininkų klasės augimas, tiek militaristinės galios didėjimas turėjo plaukti iš nacionalinės industrializacijos, bet trijų skirtingų tikslų, neišvengiamai konkuruojančių dėl prioriteto, valdymas padarė Rytų Europos valdymo procesą ypač sunkų (Therborn, 2003: 338). G. Therbornas pripažįsta, kad modernioji visuomenė turi tam tikrus būtinus struktūrinius elementus, kuriuos reikia įgyvendinti (pirmas tikslas).

149 Iš esmės industrializacija, kuri yra moderniosios visuomenės pagrindas, Sovietų Sąjungoje, bent jau stalinizmo laikotarpiu, buvo išvystyta prievartiniu darbu, kuris būdingas ikimodernioms visuomenėms. Įdomu tai, kad sovietinė industrializacija buvo vykdoma panašiai kaip Vakarų visuomenėse ir kaip ją modeliavo W. Rostow – industrializacija ir miestų plėtra paveikia visų kitų visuomenės sektorių modernizaciją.

150 Vėlyvojo sovietmečio biurokratiją galima apibūdinti kaip savitą partokratijos ir technokratijos junginį (Štromas, 2001).

151 Pirminio – poliklinikų ir kaimo ambulatorijų, antrinio – stacionarinio gydymo (ligoninių) ir tretinio – specializuotų ir aukšto lygio, tokių kaip universitetinės ligoninės, teikiamos paslaugos.

152 Anot Juozo Stasino (2017), pakanka prisiminti vieną kitą tuometį partijos iškeltą komunizmo statybos lozungą – „šiaurės upes pasuksime į pietus", „gamta privalo tarnauti žmogui", „komunizmas – tarybų valdžia plius elektrifikacija, plius chemizacija", – kad galėtum įsivaizduoti to laikotarpio gamtos būklę ir suprasti šviesiausių protų pastangas bei galimybes apginti ją esant tokiai ideologizuotai atmosferai".

153 Mirštamumas ir visuomenės ligų struktūra tiesiogiai koreliuoja su šalies išsivystymu. Žmonės neturtingesnėse šalyse vidutiniškai 2,5 karto dažniau miršta nuo širdies ligų, palyginti su turtingesnėmis šalimis, o vėžys neturtingesnėse šalyse yra retesnis. Rizikos veiksniai, kurie gali būti modifikuoti, yra atsakingi už 70 % širdies ligų atvejų. Šie veiksniai apima mitybą, elgesį, socioekonominę aplinką, oro užterštumą namuose, prastą mitybą ir prastą išsilavinimą.

154 Vėlyvojo sovietmečio socialistinį arba sovietinį gerovės valstybės modelį apibūdina keturi aspektai (Orenstein, 2008). *Pirma*, socialistinio gerovės valstybės modelio pagrindas buvo ekonominė sistema, kuri kiekvienam piliečiui užtikrino visišką užimtumą, mažas išlaidas socialinei apsaugai. Darbo užmokestis buvo santykinai aukštas (Aidukaitė, 2010;

buvusi autoritarinė (stalinizmo laikotarpiu), vėlyvuoju sovietmečiu galime vadinti oligarchine totalitarine valstybe (Štromas, 2001)[155].

Socialinės bendrumo formos taip pat formavosi savitai, veikiamos institucinių biurokratizuotų ir totaliai kontroliuojamų sovietinės valstybės struktūrų. Nesant jokios privačios gamybos priemonių nuosavybės[156] ir rinkos ekonomikos, nei atskiri asmenys, nei bendruomenės neturėjo jokių resursų bet kokiai iniciatyvai ir veiklai plėtoti. Visais resursais disponavo valstybė, instituciškai planuodama tiek gamybą (rus. *Gosplan* – Valstybinis plano komitetas), tiek produkcijos planinį paskirstymą (rus. *Gossnab* – Valstybinis tiekimo komitetas)[156].

Išsivysčiusioms vakarietiškoms vėlyvosios modernybės visuomenėms būdinga masinė vartotojiška kultūra[157], o sovietinėje valstybėje kalbėti apie vartotojišką visuomenę gana sudėtinga – nematerialinė kultūra buvo sovietinės ideologijos suvaržyta ir konstruojama pagal ideologinius sovietinės sistemos principus (nematerialinės kultūros plėtros savitumus žr. toliau), o materialinė masinė vartotojiška kultūra buvo labai skurdi. Pastaroji ne tik netenkino stiprėjančių moderniosios visuomenės vartojimo lūkesčių, bet vartojimo produktų trūkumas stiprino materialinio ir fizinio saugumo vertybių orientacijas (Inglehart, 1997) ir sistemiškai formavo ciniškus materialistus. Klausimas diskutuotinas, ar teisinga vartotojiškos visuomenės atsiradimą sieti tik su kapitalistiniu gamybos būdu, kuris dėl savo prigimties skatina tiek vartojimo plėtrą, tiek gerėjantį pragyvenimo lygį, ar vis dėlto vartojimą reikėtų sieti su pačios egalitarinės moderniosios visuomenės poreikių ir juos tenkinančios gerovės plėtra. Nors sovietinė sistema rėmėsi valstybine gamybos priemonių nuosavybe, planuojama gamyba ir valstybės planingai ribojamų poreikių tenkinimu, suvaržymai netrukdė sovietinio laikotarpio visuomenės santykinės vartojimo poreikių plėtros.

Fenger, 2007). *Antra*, išplėsta socialinio aprūpinimo sistema – socialinės paslaugos, socialinės išmokos, socialinio draudimo sistema (universali medicininė priežiūra, senyvo amžiaus ir neįgaliųjų globos namai, parama šeimai), suteikiamas būstas, užtikrinamas kultūrinių renginių prieinamumas, atostogų infrastruktūra ir nemokamas švietimas. *Trečia*, socialinės apsaugos sistemoje svarbus vaidmuo teko valstybės įmonėms. Buvo įgyvendinamos minėtos socialinės apsaugos funkcijos (būsto suteikimas, maisto subsidijavimas ir kt.) (Orenstein, 2008; Aidukaitė, 2010). *Ketvirta*, valstybės socialinė politika tiesiogiai priklausė nuo komunistinės ideologijos, kuri pabrėžė lygybę ir vertino darbininkų klasę. Iš kitos pusės, komunistinis režimas vykdė socialinių gėrybių kontrolę.

155 Nors Z. Norkus (2007, 2008) siūlo atskirti sovietologijos tris kryptis – totalitarizmo, modernizacijos ir neotradicionalizmo teorijas, – tai nepaneigia galimybės jas derinti. Modernioji visuomenė gali būti ir demokratinė, ir totalitarinė. Anot Z. Norkaus (2008:7), „skirtingai nuo totalitarizmo koncepcijos šalininkų, konvergencijos (modernizacijos – V. L.) teoretikai pabrėžė ne „laisvajam pasauliui“ save priskyrusių ir „socialistinėmis“ save vadinančių šalių skirtumus, bet jų panašumus, teigdami, kad jos įkūnija tiesiog kiek skirtingus „modernybės“ kaip evoliucinio visuomenės tipo variantus. Tie skirtumai yra laikini ir gali būti paaiškinti vėluojančiu ir besivejančiu modernizacijos pobūdžiu „socialistinėse“ šalyse“. Taigi jeigu tuo pat metu analizuojami skirtingų teorijų suformuluoti skirtumai ir panašumai, atsiranda galimybė derinti skirtingas koncepcijas analogiškai bandymams sujungti konflikto teoriją su struktūriniu funcionalizmu.

156 Formaliai Sovietų Sąjungoje egzistavo dvi nuosavybės formos: valstybinė ir kolchozinė, tačiau realiai kolchozinė bendruomenė niekados nedisponavo žemės nuosavybe. Realiai kolchozus valdė valstybė per kompartijos skiriamus pirmininkus, kurie formaliai buvo renkami kolchozninkų susirinkimuose. Realiai pirmininkai atsiskaitydavo ne kolchozninkų susirinkimui, bet rajono partijos komitetui, šis – respublikos komunistų partijos komitetui, o pastarasis – SSRS KP Centro komitetui. „Vienas pateikėjas prisimena situaciją, kai Alytaus miesto partijos komiteto I sekretorius kolūkių pirmininkams liepdavo padidinti primelžiamo pieno kiekį, priskaičiuojant veršeliams skirtą pieną. Panašūs gudravimai leisdavo įgyvendinti planus ir netgi pademonstruoti gerus rezultatus, o tai galėjo turėti įtakos tiek partijos komiteto, tiek pačių organizacijų vadovams“ (Ivanauskas, 2006: 4).

157 Masinio vartojimo amžius. Gamybos apimtys augo ir leido didėti vartotojų išlaidoms. Kartu vyko pokytis link trečiojo veiklos (paslaugų) sektoriaus, o augimą palaikė vidurinės klasės vartotojų skaičiaus didėjimas.

Vadinasi, tiek kapitalistinio, tiek socialistinio gamybos būdo visuomenės susiduria su tuo pačiu reiškiniu – vartojimo poreikių plėtra. H. Marcuse'as dėl tų pačių vartotojiškumo plėtros priežasčių buvo skeptiškas kapitalizmo ir sovietinės sistemos revoliucinės socialinės kaitos galimybių atžvilgiu. „Nacionalizuota ekonomika gali eksploatuoti darbo ir kapitalo produktyvumą be struktūrinio pasipriešinimo, tuo pat metu pastebimai trumpindama darbo valandas ir daugindama gyvenimo malonumus. <...> Kuo labiau valdantieji geba teikti vartojimo gėrybes, tuo labiau valdomoji populiacija bus pririšta prie valdančiosios biurokratijos" (Marcuse, 2014: 65). Tačiau, kaip žinoma, „sovietinis socialistinis gamybos būdas" negalėjo patenkinti didėjančių visuomenės vartojimo poreikių[158]. Sovietinio laikotarpio visuomenė netapo vartotojiška, bet, kita vertus, sistema nesutrukdė santykinei vartojimo poreikių plėtrai.

Metaforiškais ekonomisto W. Rostow žodžiais tariant (1979 (1960): 164), komunizmas – tarsi liga, kuria užsikrečia tranzitinės visuomenės, pereinančios iš ikimoderniosios į moderniąją būklę, jeigu nesugeba efektyviai organizuoti tų visuomenės elementų, kurie padėtų sėkmingai plėtotis modernizacijai. Veikiausiai W. Rostow taip galėjo teigti tik pripažindamas universalų vakarietiškos moderniosios visuomenės ekonominės struktūros raidos kelią[159]. Kadangi tiek ekonominė, tiek socialinė visuomenės struktūra produkuojama tikslingais žmonių veiksmais, vienareikšmiškai atsakyti į klausimą, kas sudaro prielaidas sėkmingai plėtoti modernizaciją, nėra paprasta. Dabar, kai sovietinė sistema pasirodė neefektyvi, veikiausiai galime sutikti su W. Rostow, juo labiau kad, kaip minėjome, sovietinės sistemos struktūra buvo tikslingai formuojama, įvairiose gyvenimo srityse (žemės ūkis, urbanizacija ir kt.) kopijuojant tam tikrus vakarietiško tipo moderniosios visuomenės infrastruktūros elementus, o tai reiškia, kad jas galima lyginti tam tikrų bendrų kriterijų požiūriu.

Struktūriškai apibendrinant, sovietinio laikotarpio modernybė buvo nedemokratiška, turėjo valstybinę gamybos priemonių nuosavybę, planinę ekonomiką[160], skurdų vartojimą, tačiau tuo pat metu turėjo daugumą moderniajai industrinei visuomenei būdingų struktūros *elementų*. Galime teigti, kad ji buvo modernizuota specifiškai, palyginti su Vakarų moderniosiomis visuomenėmis.

---

158 Kaip teigia Z. Norkus (2008: 29), „dėl autarkinių tendencijų ir privilegijuotos karinio-pramoninio komplekso padėties vartojimo reikmenis gaminančios pramonės šakos, išraiškingai vadinamos „B sektoriumi", buvo aprūpinamos ištekliais pagal likutinį principą". Ir apibendrina – „socialistinės visuomenės" taip ir netapo vartojimo visuomenėmis".

159 Toks požiūris primena neotradiocionalistų požiūrį į komunistinių šalių modernizaciją: „Komunistinės šalys – ne įstrigusios ar nebaigtos, bet žlugusios modernizacijos atvejai" (Norkus, 2008: 22). Būtent jeigu manoma, kad vakarietiška modernizacija gali būti vienalinijinė, tuomet toks požiūris logiškas.

160 „...planų gairės būdavo nubrėžiamos centriniame komunistų partijos aparate Maskvoje, taip pat svarbų vaidmenį atliekant planinio darbo administravimą ir kontrolę vaidino centrinio lygmens Plano komiteto (*Gosplan*), Valstybinio banko (*Gosbank*) bei Materialinio-techninio aprūpinimo komiteto (*Gossnab*) institucijos, ministerijos, kurios pagal veiklos sritis tolesnį planavimą ir administravimą „nuleisdavo" į respublikinį lygmenį. Išskiriama tokia planų sudarymo schema: TSKP Centro komitete, o dažnai ir vien Politbiure, būdavo nustatomos pagrindinės veiklos kryptys, svarbiausi investiciniai projektai, bendro pobūdžio finansų politika. Tokios gairės būdavo tvirtinamos TSKP suvažiavime. Patvirtinti prioritetai buvo persiunčiami Ministrų Tarybai, kuri sau pavaldžių ministerijų, komitetų ir kitų institucijų lygmenyje suformuluodavo konkrečius veiksmus (uždavinius) nustatytoms gairėms įgyvendinti" (Ivanauskas, 2006: 4).

Kita vertus, sovietinės sistemos savita struktūrinių elementų konsteliacija sistemiškai įrėmino ir suformavo visuomenės įvairių socialinių veikėjų specifines veikimo galimybes, tad santykinai galima būtų sutikti su W. Rostow ar T. Parsonso nuomone, kad sovietinė sistema neorganizavo ir efektyviai nepanaudojo tų elementų, kurie galėjo padėti jai toliau plėtoti visuomenės modernizaciją. Todėl santykinai galime kalbėti apie savitos elementų konsteliacijos susipynusią modernybę arba sovietinio laikotarpio modernybę.[161]

Šį ankstyvųjų funkcionalistinių modernizacijos teorijų (W. Rostow ir T. Parsonso) požiūrį galima patikslinti jau žvelgiant iš antrosios arba vėlyvosios modernybės (U. Beck, Z. Bauman, A. Giddens, M. Castels ir kt.) teorinių perspektyvų, nes pereinant iš vakarietiškų visuomenių pirmosios į antrąją modernybę vyko universalūs ir gana radikalūs visuomenės pokyčiai, kuriuos vargiai aptiktume sovietinėje sistemoje. Būtent, žvelgiant iš vėlyvosios modernybės perspektyvos, galima teigti, kad sovietinė sistema nesudarė prielaidų tolesnei visuomenės modernizacijai analogiškai Vakarų modernioms visuomenėms.

Galima kelti hipotezę, jeigu vakarietiškų visuomenių modernizacija, ypač kapitalistinė ekonomika, vyko sėkmingai plėtojant demokratizacijos procesus ir atsisakant šioms valstybėms savo imperinių tikslų bei kolonijų, tai Sovietų Sąjungos politinis elitas dėl imperinių tikslų ir siekių išlaikyti okupuotas tautas nenorėjo ir negalėjo demokratizuotis[162]. Reikėtų sutikti su S. Huntingtonu (1968: 34–35) ir Z. Norkumi (2008b: 235), kad demokratija gali plėtotis ir įsitvirtinti tik tuomet, kai išsprendžiami du politinės modernizacijos uždaviniai: sukuriamas visos visuomenės lojalumas konkrečiai politinei tautai ir efektyvus valstybinės valdžios aparatas. Dėl buvusios „sovietinės tautos" lojalumo stokos sovietinei valstybei, ypač jos kolonijose, nekyla abejonių, bet atrodo, kad ir šiandieninėje daugianacionalinėje Rusijoje stinga lojalumo dabartinei valdžiai.

Šia prasme sociologiniu požiūriu įdomus Lotynų Amerikos visuomenių patyrimas. Ką reiškia modernybė, klausia F. Lopez-Alves (2011), ir išvardija keletą universalių rodiklių: industrinio sektoriaus plėtra, valstietiškos ekonomikos sugriovimas, darbo užmokesčio sistemos plėtra, urbanizacija, spartėjanti ekonomika, visuomenių gebėjimas generuoti santaupas ir atviresnių bei demokratinių valdymo formų atsiradimas. Kolonijinės *ašies* valstybės daugelį jų išplėtojo pačios, o besivystančios šalys daugelį jų ne tik perėmė, bet ir savaip pritaikė. Būtent Lotynų Amerikos visuomenių patirtis rodo, kad perėmimas buvo transformuojantis ir labai specifinis, besiskiriantis tiek nuo Europos, tiek nuo JAV, į kurias Lotynų Amerikos valstybės orientavosi. Modernybės iškilimui svarbi institucijų plėtra kaip tik

---

161 Arba, kaip teigia Z. Norkus (2018: 29), „Sovietų Sąjungoje (galbūt ir Jugoslavijoje) komunistų įsitvirtinimas valdžioje reiškė imperijos kaip archajiškos, nemodernios, nedemokratinės valstybingumo formos atkūrimą bei užkonservavimą". Sutinkant su Z. Norkumi, vis dėlto būtų galima diskutuoti, kokia prasme sovietinė sistema buvo nemoderni.

162 Manytume, kad šiandieninis Rusijos sugrįžimas prie griežtesnės politinės ir socialinės kontrolės plaukia ir iš sovietinės sistemos išlikimui esminių priežasčių – demokratija ir politinė decentralizcija grėstų Rusijos Federacijos galimu subyrėjimu, todėl sugrįžtama prie jau sovietiniais laikais išbandytų prievartinių ir melaginga informacija grindžiamų integracijos priemonių.

atskleidžia šio regiono ypatingumą. Daugelis Lotynų Amerikos valstybių vyriausybių ėmėsi socialinės inžinerijos, radikalumu primenančios marksistinį požiūrį, kurdami tiek institucinę tvarką, tiek konstruodami tautinį valstybės diskursą, todėl F. Lopez-Alves Lotynų Amerikos moderniąsias visuomenes laiko alternatyviomis modernybėmis (2011: 479).

G. Therborno siūloma susipynusios modernybės koncepcija, grindžiama globalaus jungimosi ir kintamumo procesais, leidžia aiškinti moderniųjų visuomenių ne tik struktūrinių skirtingumų ir panašumų sociologines ir istorines, bet ir pokyčių priežastis.

6. SOCIALINIŲ AGENTŲ VAIDMUO MODERNIZACIJOS PROCESE

Jau ankstyvieji modernizacijos teoretikai ir ypač funkcionalistinės modernizacijos koncepcijos kritikai pastebėjo, kad, tipologiškai apibūdinus visuomenės socialinę *status quo* būklę, nieko nepasakoma apie socialinę raidą inicijuojančius socialinius veikėjus, nes funkcionalizmas veikėjus traktuoja kaip struktūros pozicijas ir vaidmenis, o tai nepaaiškina socialinės raidos. Socialinė raida priklauso ne tik nuo struktūrinių visuomenės ypatumų, kurie sudaro tam tikras objektyvias socialinių pokyčių prielaidas, bet ir nuo socialinių veikėjų, tiesiogiai priimančių sprendimus bei nulemiančių socialinę raidą (Shils, 1960: 265–292). Analizuojant socialinės modernizacijos proceso veiksnius, taip pat svarbu klausti, koks ir kaip socialinis veikėjas priiminėjo lemtingus sprendimus ir steigė arba reprodukavo socialinę tikrovę, nes tuomet galima paaiškinti socialinės kaitos alternatyvų pasirinkimą, ne tik pabandyti tipologizuoti konkrečios visuomenės struktūrą. Savitą susipynusios modernybės sampratą, kuri pokyčius aiškina išorinėmis sąveikomis, siūlantis G. Therbornas taip pat pabrėžia veikėjų vaidmenį. Pasak G. Therborno (2003), empiriniai duomenys rodo, kad modernybės sklaida gali būti nustatyta analizuojant aiškiai apibrėžtų institucinių sričių – žinių produkavimo, meno, ekonomikos, politikos – laikinę orientaciją. Dominuojanti tokių sričių laiko kultūra gali labai stipriai tarpusavyje skirtis tam tikroje visuomenėje duotu laiko momentu. Dažnai elito socialinio diskurso tėkmė suteikia pagrindą bendram modernumo, ikimodernumo ir tradiciniam visuomenės apibūdinimui.

Socialinio agento išskyrimas ir apibūdinimas turi dvejopą prasmę. Pirma, socialinis agentas (elitas, biurokratija, proletariatas, vidurinioji klasė, pilietinė visuomenė, arba NVO, profesinės grupės ir t. t.) gali būti išskirtas ir apibūdintas tipologiškai, remiantis moderniosios visuomenės struktūros tipu. Pvz., pagrįstai galime klausti, ar galėjo sovietinės sistemos socialinėje struktūroje atsirasti vietos viduriniajai klasei, jei tipologiškai sovietinę visuomenę pavadintume modernia visuomene. Arba kas yra sovietinės sistemos biurokratija? (Norkus, 2008) Antra, socialinio agentų priimamų sprendimų pasirinkimo logikos ir diskursų tyrimai leidžia paaiškinti socialinės raidos pasirinkimą tarp esamų alternatyvų. Kitaip tariant, socialinių agentų galimybės dalyvauti ir veikti socialinę raidą apibūdinamos remiantis moderniosios visuomenės socialinėje struktūroje išsidėsčiusiais socialiniais statusais ir pozicijomis: klasėmis, sluoksniais, įvairių profesinių grupių ir biurokratijos hierarchija, galiausiai – politiniu režimu. Kita vertus, kiekvienas socialinis agentas apibrėžiamas ne tik savo struktūrine pozicija, vaidmeniu ir patyrimu, bet ir visuomenės istorine būkle, diskursu, vertybinėmis nuostatomis, kurios taip pat pagrindžia sprendimų priėmimų motyvaciją. Pvz., žvelgiant iš fukcionalistinės modernizacijos teorijos (Rostow, 1979 (1960): 164), esminis

sovietinės sistemos trūkumas – tai verslios viduriniosios klasės, kuri yra svarbiausia stabilaus visuomenės vystymosi sąlyga, nebuvimas. Kitaip tariant, funkcionalistiniu požiūriu, visuomenės stabilumą užtikrina save reprodukuojanti visuomenės dauguma (vidurinioji klasė): ji gyvena pasiturimai, siekia vartoti ir užtikrina ekonomikos augimą, dalyvauja rinkimuose ir balsuodama už esamų partijų pažadus palaikyti tolesnį visuomenės ekonominį ir kitą augimą kartu palaiko politinį stabilumą. Sovietinės valstybės ir jos modernizacijos pagrindinis socialinis agentas buvo komunistų partija, tiksliau – jos nomenklatūrinis elitas, kuris padedamas biurokratinės partinės, administracinės ir gamybinės organizacijos, kurios aukščiausias pozicijas galėjo užimti tik kompartijos nariai, įgyvendino Sovietų Sąjungos kompartijos elito nuleidžiamus sprendimus. Skirtingai nuo kapitalistinės visuomenės, kurioje biurokratija pasiskirsto tarp privataus verslo ir valstybės, šiuo atveju gerovės valstybės institucijų, sovietinėje sistemoje kompartijos valdoma ir kontroliuojama biurokratija buvo svarbiausias kompartijos valdomas „socializmo statybos“ socialinis agentas. Visuomenė ir jos įvairios socialinės grupės turėjo pasitenkinti pasyvių socialinių agentų vaidmeniu. Stalinizmo laikotarpiu[163] visuomenė buvo įbauginta represijų, nebyli ir paklusni kompartijos ir jos biurokratijos valdoma masė (Ivanauskas, 2006, 2012), o vėlyvuoju sovietmečiu, mažėjant suvaržymų, visuomenės ir jos įvairių socialinių grupių santykis su valstybe keičiasi. Kaip pastebi Anna Paretskaya (Peretskaya, 2010: 378), dauguma neoklasikinių sociologijos autorių nesėkmingus buvusių socialistinių šalių, ypač Rusijos, perėjimus į kapitalizmą sieja su tinkamo socialinio agento nebuvimu, ir priduria, kad dauguma Rusijos ir kitų posovietinių šalių kapitalizmo tyrimai kapitalizmą mato kaip ekonomikos organizavimo būdą, o ne kaip platesnę kultūros sistemą.

Taigi, kokie socialiniai agentai buvo visuomenė ir jos įvairios bei gausios socialinės grupės vėlyvuoju sovietmečiu? Kaip ir kiek laisvai kompartijos primetamų tikslų ir jų įgyvendinimo kontrolės atžvilgiu veikė šie socialiniai veikėjai?

Iš tiesų kalbėti apie sovietinę visuomenę ar jos atskiras grupes kaip socialinius agentus labai problemiška. Net po Stalino mirties, jau *atšilimo* (chruščioviniu nuo 1953 iki 1964 m.), *stagnacijos* (brežneviniu nuo 1964 iki 1985 m.) ir galiausiai *perestroikos* (gorbačioviniu nuo 1985 iki 1990 m.) laikotarpiu visuomenė ir jos įvairios socialinės grupės (kultūros, sporto, gamybinės, pramoginės ir t. t.) veikė kaip socialinės sistemos struktūriniai agentai. Santykinai žvelgiant, net galima surasti tam tikrų išorinių sutapimų su ankstyvosios arba pirmosios modernybės Vakarų kapitalistinių visuomenių socialiniais agentais, tik veikiau labiau sukaustytais socialinės sistemos. Šia prasme nesutiktume su Paretskaya (2010: 377–402), Sovietų Sąjungoje Brežnevo laikotarpiu vyko ryškūs individualizmo ir vartotojiškumo pokyčiai, kuriuos skelbė partija savo suvažiavimuose.

163 Stalinizmo laikotarpis Lietuvoje tęsėsi pirmosios okupacijos metu – nuo 1940 iki 1941 m. ir antrosios okupacijos metu – nuo 1944 iki 1953 m.

Ankstyvosios modernybės teoretiko R. Mertono funkcionalistiškai aiškinama visuomenė ir jos įvairios socialinės grupės savo prisiderinimą (angl. *conformity*) prie sistemos grindė visuotinai pripažįstamais tikslais ir vertybėmis bei jiems pasiekti – institualizuotomis priemonėmis. Nepripažįstami ir neteisėti tikslai bei neteisėtos jiems siekti priemonės, kurie apibūdinami kaip kitokie prisitaikymo būdai, tokioje visuomenėje buvo laikomi deviacijomis. Šia prasme ankstyvosios modernybės visuomenės išorinis panašumas su sovietine tvarka yra stulbinamas. Kita vertus, tai ne tik bendro ar universalaus moderniosios visuomenės raidos struktūrinis panašumas, bet ir „socializmo statybos" teorijos, akcentuojančios gamybos plėtros augimą, panašumas su to meto kapitalistinių šalių dominuojančiomis visuomenės vystymosi koncepcijomis.

Gustavo Esteva (2010: 8) pažymi, kad XX a. 6-ajame dešimtmetyje Lewisas (1955) autoritetingai teigė, jog „pirmiausia reikia pabrėžti, kad mūsų objektas yra augimas, todėl ne paskirstymas atspindi dominuojančią ekonominio augimo, kuris persmelkia visą vystymosi mąstymo lauką, tendenciją". P. Baranas (1957), įtakingiausias kairiųjų vystymosi ekonomistas, augimo politinę ekonomiją ir augimą, arba vystymąsi, apibrėžė kaip materialinių gėrybių, tenkančių vienam gyventojui, didėjimą. W. Rostow (1960), kuris padarė didelę įtaką instituciniam mąstymui ir viešai išdėstė savo „nekomunistinį manifestą" apie ekonominio augimo pakopas, manė, kad šis vienintelis kintamasis (augimas) gali apibūdinti visą visuomenę. Žinoma, visa tai buvo susiję su daugiau nei trumparegišku ekonominio augimo požiūriu, tačiau mokslininkų tvirtinimai atspindėjo tų laikų dvasią ir jų suprantamo dalyko esmę.

Sovietinė sistema yra tos pačios moderniosios visuomenės ankstyvojo tipo atskiras atvejis: ir kapitalistinės, ir socialistinės visuomenės struktūroje *kietai* (angl. *solid,* anot Z. Baumano) sukalta ir nekelianti abejonių dėl savo paskirties[164] institucinė tvarka, pozicijos ir jų socialiniai vaidmenys. Skirtumas tik tas, kad demokratinėje visuomenėje, kurioje tvarka grindžiama tradicija ir socialine sutartimi, dauguma save tapatina su visuotinėmis vertybėmis ir tikslais bei sutinka ir siekia naudoti teisėtas institualizuotas priemones pasiekti daugumos pripažįstamus tikslus. Tuo tarpu totalitarinėje sovietinėje sistemoje teisėtų institualizuotų priemonių naudojimas dar nereiškė, kad asmenys vidujai pritaria viešai deklaruojamiems tikslams ir vertybėms bei jų pasiekimo priemonėms, nes sovietinė sistema totaliai buvo prievartinė, ypač okupuotų tautų atžvilgiu. Todėl institucijų ir jų tvarkų teisėtumas sovietinėje sistemoje, ypač okupuotoms visuomenėms, buvo abejotinas[165]. Sovietinėje sistemoje buvo galima stebėti tipinį visuomenės gyvenimo *hipokrizinį* diskursą (žr. žemiau).

164 Žvelgiant iš konkrečių koncepijų ir ideologijų, konstruojančių *kietą* (angl. *solid*) moderniosios visuomenės tvarką, tai būtų funkcionalistinis, arba marksistinis, visuomenės aiškinimas.

165 Rusams (šiandien tai rodo didelės rusų dalies nostalgija sovietinei sistemai) buvo paprasčiau tapatintis su sovietine sistema ir pateisinti jos vykdytas bei vykdomas racionaliu protu sunkiai suvokiamas veiklas nei okupuotoms tautoms. Sovietinės sistemos propaganda jiems teikė ideologines susitaikymo su tikrove ir savęs įprasminimo schemas, sutapatindama sovietinę tautą su rusų tauta (pvz., „herojiškas pažangiausios ir galingiausios pasaulio valstybės žmogus ir išorinis priešiškas išnaudotojiškos antagonistinių klasių visuomenių ir pūvančio kapitalizmo pasaulis").

Aleksandras Štromas, buvęs sovietinės teisinės sistemos atstovas, vėliau tapęs disidentu ir emigravęs į Vakarus, turėjęs galimybę iš arti stebėti tiek sovietinės nomenklatūros elito gyvenimą ir veiklą, tiek disidentus, nors ir hipertrofuotai apibendrindamas (vargu ar visos Sovietų Sąjungos tautos vienodai vertino sovietinę sistemą), 1977 m. rašė:

„<...> šiandien tarybinėje visuomenėje neliko nė vieno žmogaus, kuris būtų nuoširdus marksistas ar komunistas, kuris nors per nago juodymą tikėtų ta santvarka, kuri Tarybų Sąjugoje viešpatauja.“ Tačiau „...totalitariniame režime totalinė opozicija negali nesireikšti lojaliomis režimui elgesio formomis. Būdami realistai ir žinodami, kad jų fizinės bei materialinės egzistencijos sąlygos visiškai priklauso nuo režimo, dauguma tarybinių žmonių stengiasi siekti savo tikslų, neidami į atvirą konfliktą su režimu. Betgi bet kurios, net pačios oficialiausios, žmonių veiklos motyvacijos Tarybų Sąjungoje iš pagrindų prieštarauja tai motyvacijai, kuria pagrįstas pats režimas“ (Štromas, 2001: 36).

Sovietų Sąjungoje buvo kuriama savita moderniosios visuomenės tvarka, kuri pasirodė istoriškai nepatvari ir nuo XX a. 7-ojo dešimtmečio ėmė stagnuoti bei galiausiai politiškai subyrėjo. Kita vertus, po Sovietų Sąjungos griūties *sovietinės modernizacijos hibridiniai* padariniai ne tik „įrėmino“ perėjimo laikotarpį, bet ir posovietinių valstybių socialinius agentus pavertė buvusios sistemos įkaitais. Socialiniai agentai, kurie reprodukavo sovietinio laikotarpio hibridus, sunkiai galėjo funkcionuoti kapitalistinės ekonomikos sąlygomis. Daugiausia problemų kilo tiesiogiai su kapitalistine ekonomika susijusiose srityse, tad vyko dekolektyvizacija, deindustrializacija, gyvenamojo būsto statybos ir priežiūros griūtis, o viešasis sektorius (švietimas, sveikatos priežiūros sistema) inertiškai galėjo funkcionuoti be didelių trūkių – socialistinė ir kapitalistinė visuomenė turi panašius gerovės valstybės struktūrinius elementus. *Sovietinio laikotarpio modernizacijos* hibridai matomi visose visuomenės gyvenimo srityse (žemės ūkyje, sveikatos priežiūros sistemoje, miestų plėtroje ir t. t.) ir turi tiek tarpusavio bendrumų, tiek specifinių tik tai sričiai būdingų elementų. Kita vertus, posovietinio gyvenimo plėtra negali būti analizuojama neatsižvelgus į posovietinio laikotarpio įvairių dominuojančių ir dominuojamų socialinių agentų priimamus sprendimus (pirmiausia įstatymus).

Sovietiniu laikotarpiu Lietuvos sveikatos priežiūros sistema, žemės ūkis ir miestų plėtra (urbanizacija), kuriems ir buvo skiriamas tyrimo dėmesys, priklausė nuo sąjunginės politikos, kurios modeliai buvo visuotini visai sovietinei erdvei. Kita vertus, kaip minėjome, sovietinė sistema gali būti priskiriama ankstyvosios arba pirmosios modernybės tipui, todėl visoms trims visuomenės gyvenimo sritims – sveikatos priežiūros sistemai, žemės ūkiui ir urbanizacijai būdingi šio modernybės tipo socialinių agentų pasirinkimo galimybių apribojimai, susiję su institucinės tvarkos, hierarchijos, griežta vaidmenų, veiklų diferenciacija ir t. t.

Toliau aptarsime, kokių savitų ypatumų įgyja universalūs moderniosios visuomenės modelio socialiniai agentai sovietinėje sistemoje. Pirmiausia išskyrėme savitą sovietinio

kolonializmo socialinį suskaidymą, aptarsime viduriniosios klasės ir biurokratijos galimybes daryti įtaką socialinės struktūros pavidalui ir jo kaitai.

6.1. Sovietinės visuomenės „vidurinioji klasė“

Moderniosios visuomenės vidurinioji klasė yra ypač svarbus politinis, ekonominis, kultūrinis ir socialinis struktūrinis sluoksnis, todėl šiuolaikinės demokratinės gerovės valstybės visuomenės sąlygiškai vadinamos *viduriniosios klasės visuomenėmis.* Nors šią „klasę“ sudaro įvairaus statuso ir pajamų grupės, tokioms visuomenėms būdingas vartojimo ir gyvenimo būdo supanašėjimas. XXI a. išsivysčiusių visuomenių viduriniosios klasės koncepcija kelia vis daugiau klausimų, tačiau domėjimasis viduriniąja klase tiek kapitalistinėse, tiek buvusiose socialistinėse visuomenėse neprarado aktualumo. Sutariama, kad viduriniosios klasės visuomenių iškilimo Vakarų valstybėse po II pasaulinio karo pagrindinė priežastis buvo JAV prezidento Franklino Roosevelto ir Europos gerovės valstybės modelio ekonominė politika, pagrįsta mokesčiais ir valstybės parama švietimo, sveikatos, socialinio saugumo ir pensijų sistemoms. Tad konceptualiai *viduriniosios klasės visuomenė* laikytina pirmosios modernybės visuomene.

Sovietinio laikotarpio visuomenės viduriniosios klasės klausimas iškyla šią visuomenę lyginant su to laikotarpio išsivysčiusiomis visuomenėmis. Jei sovietinio laikotarpio visuomenę apibrėžiame kaip pirmosios modernybės visuomenę, tuomet struktūriškai socialistinė visuomenė taip pat turėjo turėti viduriniąją klasę. Kapitalistinėse visuomenėse vidurinioji klasė laikoma sėkmingo funkcionavimo ir stabilumo garantu. Jei sovietinio laikotarpio visuomenė yra moderni visuomenė, tuomet kas yra jos vidurinioji klasė?

Funkcionalistiškai mąstantys Vakarų sociologai, kurie sudarė 6–7-ojo dešimtmečių modernizacijos teoretikų daugumą, teigė, kad sovietinėje visuomenėje turėjo atsirasti socialinis sluoksnis arba tiksliau – įvairių profesinių grupių rinkinys, atitinkantis kapitalistinės moderniosios visuomenės socialinės struktūros viduriniąją klasę, neturinčią bendros tapatybės, bet su labai panašiu vartojimo ir mąstymo būdu bei savo politinio vaidmens ir elgesio supratimu (Outhwaite, Ray, 2005: 91–94). Tokios hipotezės dedukcinė logika paprasta – įvairioms moderniosios visuomenės gamybos ir paslaugų sritims plėtoti buvo būtini ne tik aukščiausią išsilavinimą turintys specialistai, bet ir apskritai išsilavinusi visuomenė. Tokių specialistų sluoksnis Sovietų Sąjungoje nuolat didėjo įvairiose gamybos ir paslaugų srityse. Istorikė Anna Krylova (2014), remdamasi sociologine dedukcija ir empiriniais duomenimis, teigia, kad industrializacija ir urbanizacija pokarinėje Sovietų Sąjungos visuomenėje ne tik lėmė *profesinės viduriniosios klasės* plėtimąsi į *masinę klasę* nuo 11 mln. 1941 m. iki 35 mln. 1983 m., bet ir suformavo sovietinės modernybės diskursinę kultūros erdvę, kurioje modernus susvetimėjęs (angl. *modern alienated)* ir į save orientuotas (angl. *self-focused*) individas

tampa masiniu socialiniu reiškiniu. Autorė daro išvadą apie stulbinantį kapitalistinės ir socialistinės visuomenės struktūrinį panašumą. Dėl viduriniosios klasės su autore galima sutikti tik santykinai, nes ji taiko vakarietiškos moderniosios visuomenės viduriniosios klasės koncepciją, pagal kurią, kaip vėliau parodysime, sovietinė viduriniosji klasė neturi viso šiai klasei būdingų savybių rinkinio. Todėl W. Rostow ir teigė, kad esminis sovietinės ir kapitalistinės moderniosios visuomenės skirtumas – viduriniosios klasės nebuvimas (Rostow, 1979). Su tuo reikėtų sutikti, bet vis dėlto reikėtų patikslinti.

Kroatų mokslininkės Tea Škokič ir Sanja Potkonjak (2016: 117–118) teigia, kad socialistinė sistema įtvirtino homogenišką viduriniąją klasę, apibūdinamą vartojimo kultūra. Technokratai, biurokratija ir darbininkai buvo suplakti į vieną klasę, kuri buvo apibrėžiama pagal savo galimybes naudotis resursais, užtikrinančiais jų gerovę, o „darbininkų klasė“ buvo tik valdančiosios nomenklatūros naudojamas ideologinis lozungas. Nors pragyvenimo lygis Sovietų Sąjungoje buvo žemesnis nei buvusioje Jugoslavijoje, vis dėlto sovietinė sistema taip pat siekė homogenizuoti visus visuomenės sluoksnius vartojimo atžvilgiu ir suformuoti panašų į viduriniąją klasę darinį, užtikrinantį visuomenės stabilumą. Sovietinėje valstybėje išsilavinusių specialistų sluoksnis nuolat didėjo, nors sovietinėje valstybėje jis net nebuvo laikomas atskiru socialiniu sluoksniu, o, sovietinės ideologijos terminologija tariant, socialiniu inteligentijos tarpsluoksniu (rus. *прослойка*) tarp valstiečių ir darbininkų klasių. Struktūriškai inteligentijos dalis nuolat gausėjo ir ji neišvengiamai ėmė skirtis nuo įprastos dar nuo carinės Rusijos laikų išsilavinusios, iš įvairių socialinių sluoksnių kilusios ankstyvosios moderniosios visuomenės inteligentijos. Z. Baumanas teigia (žr. Tabet, 2017: 137–138), kad M. Foucault pirmasis pastebėjo naujo *specifinio intelektualo* atsiradimą modernioje visuomenėje ir nukalė šį terminą priešpriešindamas *universalaus intelektualo*, kuris priklauso praeičiai, sąvokai. M. Foucault teigė, kad specifiniai intelektualai yra nauja senos kovos forma. Dabar chirurgai gina ligonines, aktoriai – teatrus, akademikai – universitetus ir t. t. Dabar intelektualai taip pat konfliktuoja su valdžia, bet kiekvienas savo srityje. Pirminė intelektualo samprata, sako Z. Baumanas, reiškia asmenį, kuris peržengia savo specializaciją ir prisiima atsakomybę už visos visuomenės reikalus. Tai, ką Z. Baumanas teigia apie Vakarų visuomenių intelektualus, galima atpažinti ir sovietinės sistemos visuomenėje, tik dar ryškesnio pavidalo. Sovietinėje sistemoje ne tik buvo ruošiami ypač siauri specialistai, bet sistema juos atskyrė nuo bet kokios atsakomybės ir rūpesčio dėl bendresnių visuomenės interesų, nes atsakomybę buvo prisiėmusi kompartija. Prižiūrima KGB ir cenzūros, inteligentija galėjo veikti tiek, kiek politinė galia jai leido. Kita vertus, su Z. Baumanu galima sutikti tik iš dalies, nes M. Gorbačiovo *perestroikos* laikotarpiu būtent Baltijos šalių intelektualai

sugebėjo mobilizuotis ir imtis atsakomybės, o tai rodytų, kad sovietinio laikotarpio visuomenėje glūdėjo potencialiai aktyvi inteligentijos dalis.[166]

Vėlyvuoju sovietmečiu aukštąjį universitetinį ir neuniversitetinį išsilavinimą (Leonavičius, 2010) turėjo nemaža visuomenės dalis, kita vertus, jie buvo tapę siaurais savo srities specialistais. Ši didelė visuomenės dalis artima vakarietiškai viduriniajai klasei, bet kartu nuo jos skyrėsi tam tikrais bruožais:

- Sovietinės „viduriniosios klasės" savarankiškumas buvo labai ambivalentiškas. Ambicingi ir reikšmingas visuomenės įvairių gyvenimo sričių pozicijas užimantys, svarbius vaidmenis atliekantys išsilavinusios visuomenės dalies atstovai (privalomai stojantys į komunistų partiją), taip pat likę sovietinės sistemos struktūrinių pozicijų ir vaidmenų atlikėjai buvo kontroliuojami kompartijos ir priklausomi nuo jos elito arba partinės oligarchijos bei nomenklatūros centralizuotai vykdomos politikos. Šios didelės žmonių masės arba įvairių socialinių agentų (medikų, žemės ūkio specialistų, inžinierių ir kt. profesinių grupių) ekonominis, socialinis, kultūrinis ir politinis aktyvumas buvo įspraustas į ideologinius ir politinius kontrolės rėmus. Nei savarankiškai mobilizuotis, nei juo labiau savarankiškai, nepriklausomai nuo kompartijos kontroliuojamos nomenklatūros spręsti įvairius visuomenės gyvenimo klausimus praktiškai buvo neįmanoma[167]. „Tai, ko trūko Rytų Europai, – teigia G. Therbornas (1995), – nėra labai aiškiai apibūdinta ambicinga „pilietinės visuomenės" (angl. *civil society*) sąvoka. Veikiau tai buvo kažkas, kas geriau išreiškiama vokiškai (*eine mundige Offentlichkeit*) nei angliškai, t. y. šioje sistemoje trūko autonomiškos visuomenės (angl. *an autonomous public*), nes nebuvo galimybės viešai reikšti tikrą (angl. *genuine*) savo nuomonę, išvengiant materialių sankcijų dėl eretiškų pažiūrų.
- Sovietinės viduriniosios klasės vartojimo plėtra buvo labai ribota. Nuo sovietinės „viduriniosios klasės" atstovų deklaruojamo lojalumo sovietinei oficialiajai politikai priklausė kitas charakteringas klasikinės viduriniosios klasės požymis – jos vartojimo ir gyvenimo būdo aukštesnis nei apatinių socialinių sluoksnių standartas. Sovietinė sistema rėmėsi planinės gamybos produktų ir paslaugų centralizuotu paskirstymu, vykdomu esant nuolatiniam visų prekių trūkumui. Riboti vartojimo resursai buvo perskirstomi selektyviai – vartojimo prekes (butus, automobilius, kolektyvinius sodus, priesodybinius sklypus, buities prietaisus, turistinius ar sanatorinius kelialapius

---

[166] Verta paminėti 1980 m. 40 Estijos intelektualų išsiųstą laišką *Pravda, Sovietskaja Estonija* ir kitai spaudai, kuriame jie protestavo prieš rusifikaciją ir neleistinas valdžios priemones prieš jaunimo protestus, kilusius po estų muzikos grupės viešo pasirodymo uždraudimo.

[167] Pvz., Kauno medicinos institutas jau nuo 1970 m. sėkmingai vykdė širdies ir kraujagyslių ligų prevencijos tyrimus kartu su Europos ir JAV mokslininkais, bet šių mokslinių tyrimų rezultatų, skirtingai nuo savo kolegų užsienio mokslo institucijose, Lietuvos mokslininkai negalėjo nei siūlyti, nei įgyvendinti konkrečioje sovietinės sistemos sveikatos politikoje. Mokslas ir praktika sovietinėje sistemoje prasilenkdavo – buvo plėtojami moksliniai tyrimai, ginamos disertacijos, publikuojami straipsniai, bet visa tai buvo skirta siauram mokslo žmonių ratui.

ir t. t.) buvo galima įsigyti už kiekvienoje darbovietėje profsąjungos dalinamas paskyras arba valdžios parėdymus. Toks paskirstymas tiesiogiai priklausė nuo asmens užimamos vietos hierarchinėje institucijos struktūroje ir partiškumo – nomenklatūrinės struktūros vietos. Ypač aukštas pozicijas užimantys partijos nariai turėjo išskirtines vartojimo privilegijas, todėl didelės išsilavinusios visuomenės dalies vartojimas buvo net menkesnis nei kai kurių rankų darbo specialistų (santechnikų, pardavėjų, padavėjų).

- Sovietinė vidurinioji klasė nebuvo lojali esamam režimui. Jugoslavijos mokslininkai pripažįsta (Škokič, Potkonjak, 2016), kad socialistinio laikotarpio vidurinioji klasė buvo tas istorinis subjektas, kuris priartino visuomenę prie vakarietiškų vertybių ir gyvenimo standartų, o Sovietų Sąjungoje, ypač Baltijos valstybėse, nemaža homogeniškos viduriniosios klasės dalis puoselėjo stipresnes ar silpnesnes opozicines nuostatas esamai sistemai. Skirtingai nuo kapitalistinės sistemos viduriniosios klasės, kuri yra visuomenės stabilumo garantas, sovietinės sistemos vidurinioji klasė nebuvo sistemos stabilumo garantas, todėl ją reikėjo nuolat kontroliuoti. Vidurinioji klasė arba tai, ką pagal vakarietišką analogiją būtų galima vadinti viduriniąja klase, sovietinėje sistemoje buvo sistemos duobkasys.

Taigi galima iš dalies sutikti, kad didelė išsilavinusios visuomenės dalis vertybinėmis nuostatomis ir vartojimu nėra nutolusi nuo žemesnio rango specialistų ir kartu su jais sudaro vientisą sovietinės visuomenės dalį.

Kas yra tipinė besibaigiančios ankstyvosios modernybės viduriniosios klasės visuomenė, kurios analogų būtų galima ieškoti sovietinėje visuomenėje? Vakarų visuomenėse tai buvo vartotojiška, išsilavinusi, pasiturinti viduriniosios klasės visuomenė, apimanti įvairius sluoksnius ir profesines grupes. Sovietų Sąjungoje plėtojama industrializacija taip pat suformavo platų įvairaus išsilavinimo specialistų sluoksnį, bet jis nebuvo nei pasiturintis, nei išsiskiriantis augančiu vartojimu, tiksliau tariant, sistemiškai atskirtas nuo galimybės plačiai vartoti. Sovietinė „vidurinioji klasė“ – tai savitas hibridas, kurį neišvengiamai suformuoja specifinė socialinė sovietinė politika. Sovietinės sistemos „vidurinioji klasė“ tik tam tikrais bruožais atitinka klasikinę vakarietiškos visuomenės tipo viduriniąją klasę, kuri laikoma vakarietiškos moderniosios visuomenės stabilumo socialiniu garantu. Tiek kapitalistinės, tiek socialistinės sistemos atveju viduriniąją klasę sudaro išsilavinę įvairių sričių specialistai, bet sovietinei „viduriniajai klasei“ apibūdinti negalima vienareikšmiškai taikyti nei pajamų, nei „pasiturimo gyvenimo“ ar vartojimo bei lojalumo kriterijų[168]. Modernizuojamoje sovietinio

[168] Maja Turovskaja teigia (2002), kad „sovietinės viduriniosios klasės gyvenimo struktūrą metaforiškai išreiškia vienas iš *art nouveau* stiliaus namo liftų filme „Vasa Železnova“ (pagal M. Gorkio pjesę) – išorėje viskas atrodo normalu, liftas juda, kaip ir tikimasi, tačiau iš tikrųjų vietoj lifto mechanizmo jį pakelia ir nuleidžia žmogus. Kitaip tariant, liftas juda „žmogaus jėgos“ pagalba“. Autorės nuomone, sovietinėje visuomenėje išorinis vidutinio piliečio gyvenimas tik atrodė „normalus“, iš tikrųjų jis buvo priverstas „gyventi papildomu aktyvumu“, norėdamas už gautą atlyginimą nusipirkti tai, ko jam reikėjo, nes buvo totalus prekių ir paslaugų trūkumas. http://www.eurozine.com/the-soviet-middle-class/

laikotarpio visuomenėje neišvengiamai turėjo atsirasti išsilavinusi, turinti didesnių ar mažesnių kultūrinių bei gero gyvenimo poreikių, gausi visuomenės grupė. Todėl šios gausios socialinės grupės vartojimo poreikiai, nors sistemiškai buvo ribojami[169], bet analogiškai kapitalistinės visuomenės viduriniajai klasei, santykinai kylant pragyvenimo lygiui, negalėjo išvengti, ypač vėlyvuoju sovietmečiu, paslaugų ir produktų vartojimo lūkesčių augimo, nors ir mažesniais masteliais[170]. Išsilavinęs asmuo ne tik yra savo srities specialistas, bet ir turi didesnę savivertę, didesnius vartojimo ir emancipacijos poreikius. Tačiau tiek savivertės, tiek vartojimo poreikių atžvilgiu sovietinė sistema buvo specifinė, nes ribojo tiek asmens savivertės, tiek vartojimo plėtrą.

Anot Z. Baumano (2007: 201–211), egzistuoja dvi esminės vertybės, be kurių žmonės negali gyventi, – tai saugumo ir laisvės, kuria remiasi savivertė ir asmens veiksnumas (angl. *agency*), poreikis. Saugumas be laisvės yra vergovė, o laisvė be saugumo – chaosas. Kokią savivertę gali turėti stipriai priklausomas ir nuolatos kontroliuojamas asmuo? Sovietinės visuomenės „viduriniąją klasę“ galima analizuoti plačiame šių dviejų poreikių sąveikos kontekste, kurio viename gale būtų savo saugumo būkle ir vartojimo poreikių tenkinimu užsiėmęs, išoriškai sovietinei sistemai lojalus individo tipas, o kitame – asmens ir bendruomenės emancipacija bei saviraiška besirūpinantis, bet maksimaliai nesaugus individo tipas. Tarp šių dviejų tipų egzistavo didelė „negrynų“ tipų įvairovė. A. Štromas šią didelę masę vadino *konservacininkais*, o abu kraštutinius priešingus tipus – *konformistais* ir *disidentais*, kurie, anot A. Štromo, sudarė sovietinės visuomenės mažumą (Štromas, 2001: 188–189)[171]. Specifinė viduriniosios klasės situacija apibūdina sovietinio laikotarpio modernybę, kitaip tariant, sovietinė sistema formavo socialinius viduriniosios klasės veikėjus, kurie išsiskiria tik šiai sistemai būdingais bruožais, bet kartu struktūriškai yra artimi moderniųjų demokratinių visuomenių viduriniajai klasei.

Bulgarų sociologas R. Vasilevas (1999: 567–599) modernizacijos teoriją taikė ne tik komunistinės Bulgarijos plėtrai, bet ir jos žlugimui paaiškinti. Jo nuomone, socialinės struktūros diferenciacija ir socialinės bei technologinės infrastruktūros progresas lėmė viduriniosios klasės plėtrą. Įvairių veiksnių kombinacija skatino individualios laisvės vertybes ir sukūrė kylančių lūkesčių revoliuciją. Tie veiksniai – tai kaimiškos visuomenės urbanizacija,

---

169 Standartinis sovietinės valstybės piliečio vartojimo rinkinys, arba „stogas“, – kooperatinis ar komunalinis butas, automobilis „žiguli“, kolektyvinis sodas su standartinių matmenų nameliu ir daržovių lysvėmis, atostogos žinybinėje viloje prie jūros ar ežerų. Visa tai pavykdavo užsitarnauti ne kiekvienam ir tik per kokius 10–20 ar daugiau metų lojalia tarnyste sistemai. Vėlyvuoju sovietmečiu viešas nepasitenkinimas ar kritika bei sovietinės tvarkos ignoravimas (pvz., bažnyčios lankymas, vengimas stoti į partiją) jau „negarantavo bilieto pas baltas meškas“, bet atimdavo visas galimybes dalyvauti gėrybių paskirstymo grandinėje.

170 Sovietiniu laikotarpiu buvo išplitę neoficialūs vartojimo prekių apsirūpinimo tinklai, arba „blatas“ (Ramonaitė (red.), 2015).

171 „...kiekvienas tarybinis pareigūnas lietuvis yra lyg koks *homo duplex* – dvigubas žmogus. Viena vertus, jis yra lietuvis, kaip ir visi čia esantys. Kita vertus, sąlygos taip jo gyvenimą suformavo, kad jis tapo kolaborantas. Tik tokius *homo duplex*, o jų yra dauguma, aš vadinu *konservacininkais* (parašyta pasvirai – V. L.). Mes turime suprasti, kad dauguma žmonių, su kuriais mes kalbame, nėra absoliutūs konformistai, kolaborantai, nes nėra tokio įsitikinimo“ (Štromas, 2001: 188–189).

platesnis ir geresnis išsilavinimas ir t. t., t. y. struktūriniai universalūs moderniosios visuomenės elementai. Todėl jis mano, kad demokratinė 1989–1990 m. revoliucija buvo logiška režimo ekonominio ir socialinio progreso pasekmė.

Nors sovietinėje sistemoje šalia institualizuotų struktūrų kiti autonomiški dariniai buvo nepageidaujami (pvz., bažnyčia) arba negalėjo egzistuoti (pvz., nepriklausomos NVO), nes būdami nepriklausomi negalėjo gauti jokių materialinių resursų, vis dėlto veikiausiai būtų galima kalbėti apie įvairių šios visuomenės „viduriniosios klasės“ tam tikrų interesų grupes ir jų veiklą, tam tikrą viešoje erdvėje veikiančių įvairių socialinio gyvenimo sričių socialinių agentų aktyvumą ir savitą raišką.

Sovietinėje sistemoje galima aiškiai identifikuoti analogiškus Vakarų ankstyvosios modernybės visuomenių struktūrinius elementus, tačiau abi visuomenės radikaliai skyrėsi pagal sprendimus lemiančių socialinių agentų santykį su reprodukuojama ir plėtojama visuomenės struktūra. Sovietinės sistemos dominuojantis galios veikėjas (kompartijos oligarchija) vienpusiškai plėtojo modernizaciją, o įvairiapusę modernizacijos plėtrą ribojo kontroliuodamas visus kitus socialinius agentus, t. y. modernizaciją primesdamas iš viršaus. Universalūs visuomenę homogenizuojantys modernizacijos procesai, kuriuos sovietinė sistema naudojo savo tikslams (formavo sovietinę tautą) įgyvendinti, kartu formavo visuomenę, kurią sąlyginai galime vadinti viduriniąja klase, sudariusią didelę visuomenės dalį, bet savo padėtimi tapusią ypač ambivalentišku sovietinės sistemos dariniu.

Kapitalistinė ekonomika ir liberalios demokratijos politika Vakarų visuomenių piliečių daugumai, o šiuo atveju – vadinamajai viduriniajai klasei, įteikė dvi unikalias dovanas: laisvę nuo ekonomikos ir išlaisvino nuo politikos, teigia Alanas Wolfe‘as (1989: 2–3). Moderniųjų visuomenių ekonomikos augimas išvadavo juos iš nuolatinio mąstymo apie trūkumus ir padėjo pamiršti kasdienius išlikimo rūpesčius, suteikė didesnę galimybę vartoti kultūrą. Atpalaiduoti nuo politikos jie gali toliau gyventi per daug nesukdami sau galvos dėl aplink juos vykstančių kovų dėl galios. Vakarų visuomenių viduriniosios klasės, nesuvaržytos realios ar įsivaizduojamos daiktų būklės, atstovai įgyja galimybę kurti pasaulį tokį, kokio trokšta. Kita vertus, jie yra įtraukti į begalę įvairių įsipareigojimų visuomenei, kurioje gyvena (Wolfe, 1989: 9). Dialektiškai žvelgiant, kapitalistinės visuomenės vidurinioji klasė įgyja galimybių, kurių neturėjo jokia kita prieš tai buvusi klasė ar sluoksnis, bet kartu yra įtraukiama į įvairiopą viuomenės įsipareigojimų tinklą.

Akivaizdu, kad sovietinės visuomenės dauguma, arba „vidurinioji klasė“, tik kai kuriais bruožais primena vakarietišką viduriniąją klasę – ji taip pat buvo priversta, tik dėl kitų priežasčių, nesukti galvos dėl politinių kompartijos batalijų ir nešė prievarta primestų socializmo statybos įsipareigojimų naštą.

6.2. Kolonijinis sovietinės visuomenės susiskaidymas

Analizuojant Baltijos visuomenių sovietinio laikotarpio raidos ypatumus reikėtų išskirti socialinio susiskaidymo specifiką, kuri primena kolonijinių valstybių visuomenės susiskaidymą. Dėl sovietinio, arba modernaus, kolonializmo šiandien nemažai diskutuojama, nes, kaip jau minėjome, sovietinio laikotarpio modernybė yra tarsi koks hibridinės modernizacijos produktas. Savitas sovietinės visuomenės susiskaidymas ypač išryškėjo jau Nepriklausomybės laikotarpiu, kai visuomenė išsilaisvino, neliko visuotinai mobilizuojančių veiksnių (okupacija ar išorinis pavojus) ir pasirodė ne tik įvairūs visuomenės sluoksnių bei grupių interesai, bet prabilta ir apie buvusios kolonijinės sistemos vykdytojus bei jos aukas. Sovietinės okupacijos specifinis visuomenės suskaidymas primena kolonizatorių ir jų vietinių padėjėjų situaciją ir yra susijęs su dar gyva tarpukario, pokario ir sovietinio laikotarpio atmintimi. Kolonijinio laikotarpio sąvoką sovietinei sistemai taikome santykinai, nes tipologiškai kolonijinė buvo carinės Rusijos imperija, o sovietinė imperija maskavo savo imperinę politiką.

Per 50 okupacijos metų sovietinė politika visas socialistinio lagerio visuomenes sistemiškai transformavo į dvi dideles socialines kategorijas. A. Štromas siūlė sovietinę visuomenę skirstyti į tris tipus: *konservacininkus,* kurie sudarė daugumą, ir *konformistus* bei *disidentus*, kurie sudarė mažumą. Kriterijus, pagal kurį A. Štromas išskyrė tipus, – (ne)prisitaikymas prie sovietinės sistemos. Mes siūlytume modernizacijos kriterijų. Kaip minėjome, analitiškai tikslinga skirti s*ovietinio laikotarpio modernybę,* atsirandančią iš nacionalinės moderniosios visuomenės ir *sovietinio modernizacijos modelio* susipynimo. Susipynimo padarinių arba hibridų kontinuumo atžvilgiu galima išskirti plačiai vertybiškai angažuotų nuostatų polius: nuo palankaus sovietinio modernybės projekto iki palankaus ikisovietinės Lietuvos moderniosios visuomenės vertinimo. Kraštutinius vertinimo nuostatų tipus sąlyginai pavadinsime *sovietinės modernizacijos kritikais* ir *sovietinės modernizacijos adeptais.* Tokios nuostatos perskrodžia ir susikryžiuoja kiekvieno sovietinės visuomenės nario sąmonėje. Tiesa, būtina pabrėžti, kad tipai konstruojami dedukciškai, remiantis okupacijos į tam tikras pozicijas sustruktūrintais individais ir jų nuostatomis, todėl kiekvienas socialinis tipas empiriškai apimtų įvairių sociodemografinių parametrų individus. Kadangi kolonijinis socialinis suskaidymas apima individų nuostatas, jis persmelkia kiekvieno asmens sąmonę įvairiose gyvenimo situacijose, kuriose susikryžiuoja *sovietinės modernizacijos* ir *ikisovietinio laikotarpio modernybė*. Šio susipynimo rezultatas – platus sovietinio laikotarpio modernybės hibridus vertinančių nuostatų spektras. Sistema privertė visą visuomenę išgyventi tam tikrą kognityvinio disonanso būklę, kurioje daugumai individų teko vertybiškai apsispręsti. Abi kategorijos leidžia apibūdinti per 50 užsitęsusios okupacijos metų struktūriškai suskaidytą visuomenės patyrimą, todėl jį galima pagrįsti ir empiriškai. Pvz., tikėtina, kad kolūkio pirmininkas labiau gins kolūkių sistemą nei eilinis kolūkietis, nes jų vaidmuo ir statusas kolūkių

sistemoje skyrėsi. Net ir tuo atveju, kai panašių socialinių parametrų individai apibūdinami skirtingomis socialinėmis kategorijomis, neatmetama galimybė kalbėti apie specifinį po-okupacinės ar pokolonijinės visuomenės suskaidymą.

Tipai visų pirma yra analitiniai instrumentai, bet jie leidžia aiškinti net šios dienos realius procesus. Sovietinio laikotarpio visuomenės susiskaidymas iš dalies atsispindi šiandieniniame politiniame kraštovaizdyje (ne)palaikant politines jėgas (Leonavičius et al., 2018). Neabejotina, kad abu tipai apibūdina nuostatas, kurios remiasi tam tikrų sovietinio laikotarpio socialinių grupių patyrimu. Todėl vienam nuostatų tipui dažniau priklausytų žmonės, kurie patys, jų šeimos ar giminės nariai buvo ištremti, buvo partizanai, pasitraukė į Vakarus. Kitaip tariant, pati okupacinė sistema juos pavertė „priešais" ir suformavo atitinkamas nuostatas. Anot estų istorikės Aigi Rahi-Tamm, „žmonės, kurie stengėsi kuo geriau tarnauti savo šaliai ir tautai, staiga virto tos tautos priešais. Žygiai, kuriuos nepriklausomos valstybės vadovai nuveikė valstybei stiprinti ir tautos interesams ginti, buvo įvardyti kaip nusikaltimai, nukreipti prieš Sovietų Sąjungą ir revoliucinį judėjimą. Civilių asmenų patriotinė veikla kuriant Estijos valstybę, pavyzdžiui, dalyvavimas išsivaduojamajame kare ir nepriklausomybės gynimas, taip pat narystė *Kaitselitto* ar *Naiskodukaitse*[172] organizacijose, buvo kriminalizuota. Ligi tol buvęs žmonių visuomeninis, partinis ar bendruomeninis darbas buvo vertinamas absoliučiai neigiamai" (Paju, 2014: 76).

Šiai kategorijai priklausytų ir individai, kurie siekė išvengti ar modifikuoti sovietinį modernizacijos modelį.

Kitos kategorijos atstovai neturi tokių aiškių socialinių kriterijų, nes ji ypač marga. Pirma, ji apimtų buvusios nomenklatūros atstovus. Antra, dažnu atveju į ją patektų darbininkiškos ar valstietiškos bežemio kilmės individai[173], sovietinės ideologijos požiūriu, tikę užimti sovietinės valstybės atsakingus postus tiek sovietinės sistemos kūrimo pradžioje, tiek per visą sovietinį laikotarpį. Galima sakyti, jie ne savo valia sistemiškai buvo įtraukti į sovietinės sistemos formavimo avangardą. Taigi, tai nėra sąmoningai apsisprendę kolaborantai, *a la* J. Paleckis ir kompanija 1940 m. Okupaciją su gėlėmis pasitiko ypač nedidelė visuomenės dalis. Prie *sovietinės modernizacijos* adeptų veikiausiai reikėtų priskirti ir dalį jų palikuonių. Trečia, sovietmečiu, ypač vėlyvuoju, santykinai prakutusi labai įvairi visuomenės dalis – tai įvairaus lygio žemės ūkio, pramonės ir paslaugų sferos biurokratijos dalis, sistemiškai įtraukta į kompartijos gretas, paskutinio dešimtmečio kolūkių ir tarybinių ūkių darbininkai, patyrę tranzitinės visuomenės žemės ūkio reformos tamsiąją pusę – palikti be žemės po restitucijos. Sudėtingas ir dalį visuomenės nuskurdinęs tranzitinės posocialistinės visuomenės laikotarpis lėmė ir dalies visuomenės sovietinės modernizacijos nostalgiją.

[172] Estų savanoriškos organizacijos analogiškos Lietuvos vyrų ir moterų šaulių organizacijai.

[173] Tai nereiškia, kad kiekvienas darbininkas ar bežemis valstietis tapdavo sovietinės sistemos „draugu". Antrosios okupacijos metu, dar tebesitęsiant karui, pradėta Lietuvos vyrų mobilizacija į sovietinę armiją daugumą vyrų privertė pasitraukti į miškus, nes tik nedidelė visuomenės dalis šią mobilizaciją laikė teisėtą.

Anot V. Tismaneanu (2003: 34), posovietinėse visuomenėse „tarpsta sovietiniais laikais turėto sąlygiško saugumo ir socialinių garantijų nostalgija“. Net ir tuo atveju, kai panašių socialinių parametrų individai apibūdinami skirtingomis socialinių nuostatų kategorijomis, neatmetama galimybė kalbėti apie specifinį pookupacinės ar pokolonijinės visuomenės nuostatų suskaidymą[174]. Toks okupacinis ar kolonijinis visuomenės suskaidymas silpnėja išmirštant sovietinio laikotarpio kartoms.

Abiejų tipų išskyrimas grindžiamas priverstinėmis užsitęsusios okupacijos laikotarpio (ne)prisitaikymo praktikomis. Trumpa okupacija (pvz., II pasaulinio karo nacių okupacija Prancūzijoje, Norvegijoje ar Danijoje) leidžia aiškiai atskirti kolaborantus ir greitai juos izoliuoti ar likviduoti, o sovietinė Baltijos valstybių okupacija per 50 m. sistemiškai vertė rinktis tarp sovietinės ir sovietinio laikotarpio modernizacijos priešpriešos[175]. Toks visuomenės suskaidymas – ne klasinis, ne profesinis, ne amžiaus ar lyties, bet sistemiškai suformuotos (ne)prisitaikymo patirties, nuostatų ir vertybių suskaidymas. Iš dalies šiandien šis suskaidymas matomas visuomenei balsuojant per rinkimus ir remiant politines jėgas. Apibendrintai galima teigti, kad Tėvynės sąjungą (konservatorius) dažniausiai palaiko sovietinės modernizacijos kritikai, o LKP (Lietuvos komunistų partiją), LDDP (Lietuvos demokratinę darbo partiją arba persiformavusią LKP), LSDP (Lietuvos socialdemokratų partiją, kurios pagrindą sudaro buvusi LDDP) – sovietinės modernizacijos adeptai (Leonavičius, Genys, 2018). Be abejonės, šios dvi politinės jėgos nepasidalina visų rinkėjų, bet jokia kitų politinių jėgų Vyriausybė ar Seimas niekados nevaldė be šių partijų, kurios sudarydavo koalicijas su joms artimesnėmis ne tiek ideologijomis, kiek panašiomis jų rinkėjų nuostatomis ir patyrimu partijomis. Mes neaptarinėsime, kiek visuomenės nusivylimas šiomis partijomis keitė politinių jėgų išsidėstymą aukščiausiose valstybės pozicijose ir sąlygojo naujų laikinų ar ilgiau išliekančių foninių partijų atsiradimą. Mums šis nuostatų suskaidymas svarbus, nes susijęs su Nepriklausomybės laikotarpio politinių jėgų formuojama sveikatos, žemės ūkio, urbanizacijos ir kitomis politikomis.

---

174 Net 2016 ir 2020 m. Seimo rinkimus galima sieti su minimu vertybiniu visuomenės suskaidymu, kai „valstiečių“ lyderio rinkimų kampanijos šerdis buvo agresyvi ir beatodairiška konservatorių ir V. Landsbergio kritika.

175 Nepriklausomybės paskelbimo metu (1990) sovietinio laikotarpio izoliuotose nuo pasaulio Baltijos šalyse jau buvo visiškai socializuotos bei sovietinės indoktrinacijos veikiamos dvi kartos, o Lietuvos kompartijoje, kurios daugumą paskutiniais dešimtmečiais sudarė lietuviai, buvo apie 200 tūkst. narių. Nenorime teigti, kad priklausymas kompartijai yra vienas svarbiausių sovietinės modernizacijos kriterijų, bet tai, jog tapimas kompartijos nariu buvo neatskiriamas nuo reikšmingos karjeros pasirinkimo. Pasirinkę šį kelią individai patekdavo į priešpriešos tarp universalesnės modernizacijos (plėtoti pramonę, žemės ūkį ir t. t.) ir sovietinės modernizacijos (vykdyti sovietinės centralizuotos politikos ir ideologijos reikalavimus) lauką, buvo priversti vienaip ar kitaip atsakyti sau į šį pasirinkimo klausimą. „Į partiją įstojau, – sako buvusio milijonieriaus kolūkio pirmininkas V. Šlikas, – kai vieną birželį į kolūkį medžioti ožių atvažiavo tokia kompanija: Aukščiausiojo teismo teisėjas, prokuroras ir vieno laikraščio vadovas. Prie laužo visi sušneko, kad ant manęs tebeguli baisi nuodėmė: tėvo teistumas (buvo deportuotas į Sibirą – V. L.). Sukūrė planą, kaip tą nuodėmę nuimt. Viskas įvyko labai greit, aš parašiau pareiškimą Aukščiausiajam teismui dėl tėvo bylos peržiūrėjimo. Peržiūrėjo iš karto. Ir pripažino, kad tėvas nekaltas. O tada – prašom į partiją. Pasirinkimo nebuvo“ (Kudirkienė, 2019).

6.3. Sovietinė nomenklatūrinė biurokratija

Kitas sovietinės sistemos ypatumas, susijęs tiek su modernios visuomenės plėtra, tiek su sovietinės modernizacijos specifika, būtinas bet kuriai moderniai visuomenei biurokratijos suformavimas. Biurokratija yra svarbus modernios visuomenės socialinis agentas, nes atsakingas už tos visuomenės visų gyvenimo sričių sėkmingą institucijų, kurios ima dominuoti modernioje visuomenėje, socialinę sąveiką ir veiklą. Vargu ar moderni nuasmeninta, anoniminė ir masinė visuomenė gali sėkmingai funkcionuoti be aiškiai reglamentuotos socialinių asociacijų biurokratijos. Biurokratija įstatymiškai įgyvendina ir kontroliuoja visų valstybės institucijų veiklą.

Sovietinės sistemos biurokratija, analogiškai viduriniosios klasės atveju, įgijo savitą biurokratijos, arba nomenklatūros, pavidalą. Kaip pastebi W. Outhwaite'as ir L. Ray'us (2005: 98–100), sovietinę biurokratiją savitai interpretavo pomodernistinė sociologija. Komunizmo žlugimas sutapo su marksizmo ir radikalios politikos atkerėjimu bei pomodernaus skepticizmo požiūrio į progresą iškilimu. Tai buvo radikalios politikos ir teorijos fragmentacija į savitas tapatybes ir veikėjus – buvo atmestas tikėjimas socializmo emancipacija, įgyvendinama kolektyvinio subjekto. Nuo XX a. 9-ojo dešimtmečio dešinieji užsiėmė radikaliais socialiniais pertvarkymais, kurie išmontavo pokarinę socialdemokratų fordistinio ir keinsistinio vadovavimo tvarką. Komunizmo žlugimas neoliberalams ir atkerėtam pomodernumui suteikė paramą jų politiniams ir teoriniams projektams. Pomodernistams komunizmo žlugimas tarsi įkūnijo modernistinio projekto pabaigą plačiąja prasme. Remdamiesi M. Weberio geležinio narvo metafora apie tamsiąsias moderniosios visuomenės biurokratijos puses, pomodernistai tvirtino, kad socializmas įkūnijo išbaigtą gyvenimo apskaičiavimą ir išreiškė logišką modernizmo raidos išdavą, o ne socializmo kritiką ar paneigimą. Vargu ar būtų galima sutikti su pomodernistų siūlomu socializmo žlugimo ir modernybės pabaigos tapatinimu, bet faktas, kad XX a. pab. modernybė radikaliai keitėsi, ir tai liudijo akivaizdūs iššūkiai ortodoksinei politinės ir socialinės sistemos tvarkai. Pirmiausia tai buvo susiję su feminizmo, lyčių, antiglobalistų, rasiniais ir kitais naujaisiais socialiniais judėjimais. Sovietinės sistemos politinė ir socialinė tvarka, palaikoma kompartijos kontroliuojamos biurokratijos, net ir gorbačiovinės pertvarkos laikotarpiu nesugebėjo adekvačiai reaguoti į emancipacinius visuomenės poreikius, tad sovietinės sistemos griūtis pomodernistams atrodė logiška.

Sustabarėjusios sovietinės biurokratijos reiškinį paaiškina Peteris Boettke (1995). Sovietinio stiliaus socializmas geriausiai galėtų būti suprantamas kaip monopolistinė, *skirstanti rentą* (angl. *rent-seeking*) visuomenė, kurioje resursų nuosavybės teisės buvo įgyjamos politinės, o ne rinkos konkurencijos būdu. Toks modelis padėtų geriau suprasti sovietinę ekonomiką. Sovietinės ekonomikos neefektyvumo, skirstant ekonominės plėtros produktus gyventojų masėms, modelis paaiškina politinę logiką, pagal kurią sovietinė sistema sugebėjo taip ilgai išlikti. Pagal šią logiką nauda buvo koncentruojama galios pozicijose, o

išlaidos paskirstomos sovietinių piliečių masėms. To padarinys – sovietinė sistema skatino lojalios biurokratijos, kuri tiesiogiai gaudavo naudos palaikydama egzistuojančią sistemą, atsiradimą. Porevoliuciniu laikotarpiu Rusijoje netrukus susiformavo nauja valdančioji klasė, arba sovietinė nomenklatūra (klasikinio, t. y. britų užjūrio, kolonializmo atveju vadinama mimetine vertėjų klase). Ją sudarė visų pirma komunistų partijos nariai, formalias galios pozicijas užimantys asmenys, politinis elitas, viešai deklaruojantis lojalumą dominuojančiai sovietinei ideologijai. Sovietinė nomenklatūra netrukus įsitvirtino kaip privilegijuota klasė, kuri planinės ekonomikos ir prekių deficito sąlygomis buvo aprūpinama specialiais butais, tarnybiniais automobiliais, apsipirkdavo šios klasės atstovams skirtose parduotuvėse, t. y. turėjo geresnes vartojimo sąlygas. Kadangi *skirstanti renta* yra ne rinka dėl pajamų konkurencijos, o suformuojama iš resursų politinės kontrolės teisės, šis modelis, atrodo, unikaliai tinka analizuoti resursų paskirstymą ne rinkos sąlygomis. Užuot atmetus privačią nuosavybę ir rinkos konkurenciją vardan teisingumo, iš tikrųjų nuosavybės teisė ir konkurencija paprasčiausiai buvo transformuota į politinės rinkos patronažą, arba nomenklatūrinę sistemą. Nomenklatūra susijusi su plačiu susipinusių valstybės monopolijų politiniu karteliu. Monopolijų, kurios dirba tam, kad aprūpintų ir saugotų privilegijas tų, kurie yra paskirti į galios pozicijas, kontroliuodami patekimą ir konkurenciją į tas pozicijas. Nomenklatūra vertė kartu veikti atskiras valstybines įmones ir ministerijas, tad sovietinė sistema veikė kaip efektyvi politinė ir ekonominė monopolija. Kokio nors vieno monopolininko neteisėtas patekimas ir konkurencija su kitu valstybės sankcionuotu monopolininku dėl privilegijuotos rinkos srities buvo kontroliuojama, kad nebūtų atimtos privilegijuotos monopolijos, kurios naudingos kyšių ir papildomų pajamų pavidalu (Boettke, Rosolino, 2018). Sovietinė biurokratija tapo suinteresuotu agentu palaikyti esamą sistemą, kuriam esamos sistemos būklės stabilumas buvo labiausiai naudingas.

7. MODERNIZACIJOS PROCESO SOCIALINIŲ AGENTŲ IR SOCIALINĖS STRUKTŪROS ASPEKTŲ SĄVEIKA: SKIRTINGOS VISUOMENIŲ RAIDOS TRAJEKTORIJOS

Struktūrinis moderniosios visuomenės modelis leidžia tipologiškai identifikuoti konkrečią visuomenę, o socialinio veikėjų ir jų veiklos motyvų tyrimas – paaiškinti tokio moderniosios visuomenės raidos modelio įgyvendinimo procesą. Abu šie aspektai gali būti jungiami, nes bet kurio socialinio agento veikla priklauso ir nuo socialinio visuomenės struktūrinio konteksto bei istorinio kelio. Pvz., A. Giddensas struktūracijos arba P. Bourdieu lauko teorijoje aptardami socialines praktikas, sujungia struktūrinę ir agento perspektyvą bei suteikia galimybę aiškinti, kaip kuriama arba reprodukuojama socialinė tikrovė priklauso ir nuo ankstesnio visuomenės patyrimo bei agentų turimų resursų.

Skirtingai nei teigė funkcionalizmas, kuris yra normatyviškas ir šia prasme suponuoja tam tikrą įsivaizduojamą visuomenės būklę, reikia pripažinti, kad nėra jokios imanentinės socialinės struktūros raidos krypties. Sudėtinga vienareikšmiškai apibrėžti, kuris struktūros elementų rinkinys yra pats efektyviausias. Funkcionalistinė teorija didžiausią dėmesį kreipia į technologinį ir socialinį visuomenės struktūros apibūdinimą. Tiesa, funkcionalizmas pripažįsta ypač svarbią kultūros (vertybės, taisyklės, nuostatos) paskirtį dėl socializacijos, palaikančios socialinės sistemos pozicijų ir vaidmenų tarpusavio pusiausvyrą. Tačiau kultūros pavidalas yra funkcinės struktūros pozicijų ir vaidmenų padarinys. Savo teoriniame modelyje struktūrinis funkcionalizmas privilegijuoja institucinę Vakarų visuomenių struktūrą ir dominuojančius socialinius veikėjus, bet neakcentuoja ne tik lokalinių skirtumų, kurie daro įtaką modernizacijai, bet ir sąnaudų, kuriomis remiantis Vakaruose buvo plėtojama modernizacija (Outhwaite, Ray, 2005: 94)[176].

Universalaus evoliucinio prisitaikymo idėja suponuoja sampratą, kad ilgai trunkantis socialinių sistemų prisitaikymas remiasi šių sistemų efektyvių organizacijos formų, kurios tampa pastoviu sociokultūriniu reprodukavimu, sėkmingu prisitaikymu. Vis dėlto lieka neaišku, ar iš tiesų tokiu būdu veikia socialinė struktūra, kaip mano funkcionalistai. Gali būti, kad įsitvirtindamos nefunkcionalios praktikos tampa pastovios, o jas keisti būtų per brangu ir sudėtinga. Alternatyva tokiam požiūriui yra *kelio priklausomybės* idėja, pagal kurią orgnizacijos ne optimaliai prisitaiko, bet seka jau *nueito kelio logika*. Toks aiškinimas veikiausiai būtų adekvatesnis aiškinti skirtingas pokomunistinių moderniųjų visuomenių raidos trajektorijas.

---

[176] Pvz., tokie istoriniai reiškiniai kaip trečiojo pasaulio skurdumas, neokolonializmas, Vakarų karinis ir politinis dominavimas, tarptautinių kompanijų vykdomas naudos pasisavinimas, remiamas vietinių autoritarinių režimų (Outhwaite, Ray, 2005: 94).

Nueito kelio metafora apibūdinamas patyrimas riboja socialinio veikėjo pasirinkimą ir tarsi įrėmina socialinę raidą. Galbūt čia slypi paaiškinimas, kodėl Nepriklausomos Lietuvos pradžioje vykę procesai, nulemti elgesio *habitus,* būdingi tranzitiniu periodu įsitvirtinusiems sovietinio laikotarpio vyresniosios kartos atstovams. Ar tai gali būti susiję su sovietiniais laikais susiformavusia tautinės partijos valdoma tautine biurokratija arba vadinamuoju tautiniu komunizmu (Norkus, 2008b)?

Modernizacijos procesas suponuoja tam tikrus socialinės raidos būtinumus, bet jų įgyvendinimas priklauso nuo dominuojančių socialinių agentų. Šia prasme kiekvienos socialinio gyvenimo srities *sėkmingos* plėtros socialiniai agentai yra priklausomi nuo tos srities *„socialinio būtinumo“*, bet kartu yra laisvi pasirinkti. Todėl pasirinkimas priklauso ir nuo socialinių agentų motyvų, susijusių su konkrečiu kultūriniu, politiniu ar ekonominiu visuomenės kontekstu, kuriam ir priklauso dominuojantis socialinis agentas.

Tipologiškai sovietinė sveikatos priežiūros sistema priklausė ankstyvosios moderniosios visuomenės sveikatos priežiūros sistemai, grindžiamai biomedicininiu sveikatos modeliu. Šiame modelyje visuomenės sveikata priklauso nuo sveikatos priežiūros sistemos arba institucinės plėtros. Todėl buvo didinami ligoninių lovų, gydytojų ir žemesniojo personalo skaičiai. Tokia sveikatos politika pateisinama pirmosios modernybės laikotarpiu, kai dominuoja infekcinės ligos. Svarbu tai, kad ankstyvosios modernybės sveikatos politikoje paciento santykis su medikais yra pasyvus, pacientai visiškai prilauso nuo gydytojų ir besąlygiškai paklūsta gydymo proceso reikalavimams. Aiškiausiai tai yra suformulavęs struktūrinio funkcionalizmo kūrėjas T. Parsonsas, struktūriškai apibrėžęs paciento vaidmenį ir pirmasis pagrindęs sveikatos sociologijos tyrimo objektą. Struktūrinio funkcionalizmo požiūriu, paciento vaidmuo atsiranda kaip sveikatos sistemos dalis ir turėtų būti aiškinamas jos atžvilgiu, bet mažėjant infekcinių ligų laipsniškai iškyla biopsichomedicininio sveikatos modelio svarba. Šiuo modeliu grindžiama sveikatos politika privalo remtis pačios visuomenės sveikatinimu, o tai reiškia, kad ne sveikatos sistema, bet patys gyventojai turi rūpintis savo sveikata, todėl svarbu mobilizuoti pačią visuomenę.

Sovietiniu laikotarpiu žemės ūkio politika taip pat gali būti apibūdinama ankstyvosios (pirmosios) modernybės tipu. Jam būdinga intensyvi ir ekstensyvi industrializacija, gamybos komercializacija ir uždaros, sau gaminančios ekonomikos nykimas, mašininė ir fabrikinė gamyba. Masinė vienodų gaminių produkcija, konvejerių, standartizuoto rutininio darbo naudojimas, produkcijos didėjimas, susijęs su darbo intensyvumu ir homogenizacija bei įgūdžių praradimu (Bell, 1976). Kadangi žemės ūkis taip pat tampa atskiru gamybos vienetu ar žemės produktų gamybos įmone, čia taip pat diegiamas industrinis gamybos būdas – mechanizacija, chemizacija, elektrifikacija. Pieno ir mėsos gamyba tampa panaši į konvejerinės produkcijos gamybos fabrikus – *kolchozus*. Fordistinis gamybos būdas pasiekia ir žemės ūkį, todėl mažėja žemės ūkio darbuotojų. Tokia žemės ūkio plėtra darbuotojus paverčia gamybos priedėliu. Nors vėlyvuoju sovietmečiu politinė sistema jau nebuvo tokia autoritarinė ir

totalitarinė, kaip stalinizmo laikotarpiu, vis dėlto visuomenė valstybės gyvenime dalyvavo minimaliai, tad ir žemės ūkio fabrike kolchoznikai buvo priklausomi nuo kolchozo valdžios (Leonavičius, Ozolinčiūtė, 2008). Kita vertus, „stambios mechanizuotos žemės ūkio technologijos lengvino darbą, kėlė jo našumą, nors ir stipriai atsilikinėjo nuo išsivysčiusių Vakarų technologijų. Gyvenimas kolchozų gyvenvietėse teikė daug buitinių ir komunalinių, socialinių patogumų“ (Poviliūnas, 2012), todėl kolchoznikai tapo priklausomi nuo kolchozo valdžios ne tik užimtumo, bet ir visų teikiamų paslaugų atžvilgiu. Tokia sistema buvo ypač nesaugi.

Miestų plėtra yra neišvengiama ankstyvosios modernizacijos pasekmė, tiesiogiai susijusi su industrializacija ir gerovės valstybe. Urbanizacija yra priežastingai susijusi su industrializacija, tai tarsi „funkcinis imperatyvas“, verčiantis socialinius subjektus plėtoti miestus. Šia prasme sovietinio laikotarpio modernizacija taip pat buvo priversta plėtoti urbanizaciją (Leonavičius, Žilys, 2009). Urbanizacijos įvairovė iliustruoja heterogeniškų gerovės valstybės ir industrializacijos modelių skirtingą sąveiką. Anot J. Kemeny (1992), gerovės valstybės poveikis savitam urbanizacijos modeliui yra vienas pagrindinių, nes visos valstybinės ar privačios lėšos, skirtos gerovei skatinti, sutelkiamos vienoje vietoje – mieste. Analitiškai išskiriamas ir *sovietinis gerovės modelis,* kuriam būdinga planinė ekonomika, valstybinis gerovės teikimas, centrinis planavimas, milžiniškos valstybės galimybės mobilizuoti didelę populiacijos dalį (Vedery, 1996; Castells, 2007; Norkus, 2008).

Modernus Lietuvos miestas – tai sovietinio laikotarpio industrinis miestas, kuriame galioja dauguma sovietinio miesto apibrėžimų ir idealų. Pagal to meto urbanistų planus, visi dabartinės Lietuvos miestai atitiko 6–7-ojo dešimtmečių modelius. Miesto viešojo transporto plėtra taip pat atitiko tuometę politiką. Miesto autobusų tinklas buvo išplėstas iki troleibusų transporto tik Kauno ir Vilniaus miestuose, kurie perkopė 300 000 gyventojų ribą. Sovietinės gerovės valstybės sistemos nesugebėjimas patenkinti būsto poreikių lėmė greitą ir konvejerinę, bet nekokybišką namų statybą (Vanagas, 2003). Anot M. Castellso, nuolatinis trūkumas, prisidėjęs prie nekokybiškos statybos, buvo sistemiškai užprogramuotas – pirmiausia dėl lėšų permetimo į sunkiąją ir karo pramonę. Vartojimo sritis buvo finansuojama minimaliai (Castells, 2007). Kitas svarbus sovietinės urbanizacijos bruožas – gyenamųjų namų statyba, visos infrastruktūros sistemos buvo statomos planingai ir centralizuotai. Miesto gyventojai visiškai priklausė nuo centralizuotai tiekiamos elektros, dujų, kanalizacijos, vandentiekio, šildymo. Gyventojai neturėjo jokių galimybių išvengti tų grėsmių, kurias kėlė centralizuotų infrastruktūrų galimi gedimai.

Analizuojant sovietinio laikotarpio visuomenės savitumą, būtina aptarti keletą universalių moderniosios visuomenės socialinių veikėjų, kurie sovietinėje sistemoje turėjo savitą pavidalą.

8. SOVIETINĖS HIPOKRIZIJOS YPATUMAI IR PRISITAIKYMO PRAKTIKOS

Sovietinė sistema dažnai vadinama *perversine.* Pvz., gulago kalinių sveikinimo laiškai Stalino gimimo dienos proga. Nesiimsime spręsti, kiek tos perversijos buvo sovietiniais laikais, bet faktas, kad tai buvo apgaulės ir melo kupina sistema, tad pabrėšime, kad sovietinės sistemos socialinius agentus reikėtų tirti hipokrizijos reiškinio požiūriu, nes ji netiesiogiai apibūdina specifines skirtingų socialinių agentų galimybes daryti įtaką įvairiems visuomenės gyvenimo procesams.

Teigti, kad sovietinė *oficiali* ir *kasdieninė* visuomenės tikrovė skyrėsi, būtų truizmas[177]. Be to, toks tikrovių sugretinimas, kai kurių sovietinės visuomenės tyrėjų požiūriu (Yurchak, 2005), analitiškai neproduktyvus. Nors teoriškai galima brėžti ribą tarp kasdieninės ir institualizuotos viešosios erdvės, empirinėje tikrovėje ta riba ne visuomet yra ir buvo aiški. Dualistinis tikrovės matymas analitiškai konstruoja ne visai adekvatų sovietinės socialinės tikrovės supratimą. Institualizuota oficiali tikrovė formaliai atstovavo politiniais dokumentais įrėmintai ir reprodukuojamai sovietinei tvarkai, nors realiai joje egzistavo įvairios prisitaikymo ir neretai destruktyvios praktikos. Pvz., sovietiniame žemės ūkyje kolchozai negalėjo bankrutuoti, kaip ir bet kurios kitos sovietinės įmonės, todėl daugeliu atvejų, ypač esant nuolatiniam technikos trūkumui, kolchozų vadovai įlįsdavo į skolas, kurias valstybė nurašydavo.

Kaip *oficialios* ir *kasdieninės* tikrovės analitinio atskyrimo atveju reikėtų aiškinti eilinių piliečių, įvairių mokslininkų, menininkų, biurokratų, kolūkių pirmininkų ir kt. elgesį visuomenėje, kuri yra totaliai institualizuota, kurioje labai menka tikrovės dalis iškrinta iš reglamentuotos ir kontroliuojamos tikrovės tvarkos? Koks buvo visų šių socialinių agentų santykis su sovietiniu „socializmo statybos“ metanaratyvu, jei absoliuti dauguma visuomenės buvo tam tikros hipokrizijos būklės? Minėjome, kad pasirinkimas, kaip elgtis viešojoje institualizuotoje erdvėje, gali būti patalpintas į dviejų kraštutinių pasirinkimų erdvę – arba būti visiškai lojalus sovietinei sistemai ir atsisakyti savo autonomiškumo, arba būti nustatytų ribų ir tvarkos laužytojas. Tarp šių dviejų tipų rastume plačią įvairovę, apie kurią rašė ne vienas sociologas ar antropologas. Vis dėlto įdomiausias klausimas, kaip ir kiek buvo siekiama peržengti sovietinės galios ir dominuojančio diskurso nustatytas ribas.

Atsakydami į šį klausimą pirmiausia susiduriame su reiškiniu, kuris apibūdinamas *hipokrizijos* sąvoka. *Hipokrizija* (angl. *Hipocrizy*) apibūdina veidmainiavimą arba neatitikimą

[177] Tas skirtumas buvo ryškesnis okupuotose sovietinėse respublikose, o ypač Baltijos valstybėse, nes jos, skirtingai nuo kitų tautų, buvo trumpiau okupuotos – nuo 1940 m. su pertrauka, kai buvo okupuotos nacių.

tarp žmonių viešo kalbėjimo apie vertybes ir tuo pat metu su tomis vertybėmis prasilenkiantį jų realų elgesį. Pagal apibrėžimą, *hipokrizija* reiškia nedoro asmens savęs pateikimą doru. Toks elgesys gali būti tiek atskiro asmens savybė, tiek sistemiškai suformuota visuomenės daugumos elgsena. Lietuviškai tai būtų veidmainystė, bet ši sąvoka turi vertybinį aspektą, todėl buvo pasirinktas neutralesnis *hipokrizijos* terminas apibūdinti specifinį sovietinio laikotarpio socialinių agentų elgesį, analogiškas sociologijoje vartojamam *deviacijos* terminui. Hipokrizinę sąmonę ir elgesį galima aiškinti tiek metodologinio individualizmo, tiek holizmo prieiga, t. y. arba kaip atskiro individo pasirinkimo motyvus, arba kaip galios primestos struktūros suformuotą pasirinkimo ir elgsenos motyvaciją. Atskiri, pavieniai ar dažnesni individualios hipokrizijos atvejai būdingi visoms ir visų tipų visuomenėms. Individualistinė sociologinė prieiga leidžia išskirti atskirus tokio pasirinkimo motyvų tipus, susijusius, pvz., su specifinėmis pirminės socializacijos sąlygomis. Kai veidmainiauja individai, jiems taikome etinio vertinimo kriterijus. Ar galima taikyti etinio vertinimo kriterijus, kai sistema sukuria visos visuomenės veidmainiavimo reiškinį? Būtent mus domina sisteminės, makrolygmens hipokrizinės sąmonės sąlygos. Kadangi sovietinė sistema visų pirma struktūriškai formavo hipokrizinės sąmonės sąlygas ir visuotinai individai sprendė, būti ar nebūti hipokrizinio elgesio, aptarsime tik socialinės sistemos struktūrines hipokrizijos reiškinio sąlygas ir pasekmes.

Beapeliacinė[178] ir politiniams tikslams pajungta sovietinė sistema dėl savo prievartinės prigimties visu egzistavimo sovietiniu laikotarpiu blokavo bet kokią sistemos kritiką ir jai priešišką visuomenės elgesį. Šia prasme visos kartos išgyveno panašią patirtį, skyrėsi tik prievartos griežtumas ir pasekmės, bet ne pats hipokriziją sukuriantis struktūrinis modelis. Visuotinės kontrolės sąlygomis, kai ne tik laisvė viešai reikšti kritiškas mintis buvo blokuojama, ne tik informacijos sklaida buvo cenzūruojama, bet ir totaliai visų materialinių resursų disponavimo bei jų skirstymo teisė priklausė valdančiajai galiai, elgtis pagal savo įsitikinimus ir sąžinę reiškė būti išmestam už socialinės sistemos ribų. Siekdamas patenkinti savo materialinius, dvasinius, karjeros, saviraiškos ir kt. poreikius, asmuo buvo priverstas apsimesti lojaliu sistemai, gyventi pagal jos primestą tvarką, nors tuo pat metu viduje galėjo likti kritiškas arba priešiškas pačiai sistemai (Yurchako performatyvinis veiksmas). Dar Vaclavas Havelas 1978 m. savo esė „Bejėgių galia“ aprašo Rytų Europos XX a. 7-ojo dešimtmečio socializmo visuomenes, kai piliečiai viešojoje erdvėje elgiasi taip, „tarsi“ (*as if)* palaikytų ideologiją, nors privačioje aplinkoje mano, kad ji klaidinga (Havel, 1986 : 49–51). Panašiai teigia ir kiti autoriai (Kharkhordinas, 1997: 357).

Dėl to asmuo, norėdamas patenkinti savo poreikius ir gyvendamas sistemoje, kuri viską skirsto, priverstas apsimetinėti lojaliu sistemai, nors viduje lieka kritiškas arba priešiškas

[178] Nobelio premijos laureatė Svetlana Aleksijevič rašo, kad bet kokia kritika dėl Černobylio avarijos ir jos likvidavimo buvo traktuojama kaip priešiško sovietinei valstybei kapitalistinio pasaulio politikos palaikymas ir savo visuomenės bei valstybės išdavystė (Aleksijevič, 2015).

sistemai. Susan Gal ir Gail Kligman (2000: 51) teigia, kad kiekvienas sovietinės visuomenės narys daugiau ar mažiau buvo priverstas prisidėti prie sistemoje klestinčių protekcijų, melo, vagysčių, suvaržymų ir veidmainiavimo. R. Mertono adaptacijos tipų požiūriu (Merton, 1997: 66–84), sovietinė sistema absoliučią visuomenės daugumą struktūriškai[179] patalpino į sunkiai derinamą būklę tarp viešojoje erdvėje deklaruojamų normatyvų, tikslų ir visuomenės narių galimybių veikti pagal šias ideologiškai primestas normas ir tikslus[180]. R. Mertono *prisitaikymo* (angl. *Conformity)* sąvoka sukonstruota remiantis atvira ir demokratiška vakarietiška moderniąja visuomene, kurioje priemonės siekti visuotinų tikslų daugumai jos atstovų yra prieinamos, o prievarta ir struktūriškai pasiektas nuoseklus, beveik visuotinis visuomenės asmenų prisitaikymas įgyja pavidalą, kuris gali būti apibūdinamas *hipokrizijos* sąvoka. Sovietinėje viešojoje erdvėje didelė visuomenės dalis ne tik netikėjo deklaruojamais tikslais, vertybėmis, taisyklėmis, bet ir apsimetinėjo, kad jais tiki. Šia prasme pati valstybė sistemiškai formavo *hipokriziją,* kurios tiesioginis produktas yra neteisėtos prisitaikymo praktikos, – *vogimą, kombinavimą, kyšininkavimą* ir t. t. Ir galiausiai – anominė sąmonė.

Nors hipokrizija yra prisitaikymas, psichologiškai tokia asmens būklė yra gana sudėtinga. Asmuo patiria kognityvinį disonansą, nes viešosios erdvės diskurse kalbama apie dorą sovietinį žmogų, o realiai jis toks negali būti, nes nei valstybės, nei jos ideologijos nelaiko teisėtomis, bet tuo pat metu siekia patenkinti savo asmeninius dvasinius ir materialinius poreikius. Kai sistema neleidžia protestuoti arba protestas yra beviltiškas, dažniausiai pasirenkamas melavimas sau, pateisinant savo veidmainiavimą. Tokiu atveju formuojasi anomija, todėl savas deviantinis elgesys nevertinamas gėrio ar blogio kriterijais ir nelaikomas nusižengimu. Veidmainiškas lojalumas leidžia patenkinti asmeninius poreikius, bet toks „netikras lojalumas“ paralyžiuoja asmens iniciatyvą, kartu ir socialinį aktyvumą[181]. Tai reiškia, kad dėl asmeninės motyvacijos trūkumo prisidėti prie socialinių iniciatyvų tampa neįmanomi visuomenės pokyčiai. Kai dauguma aplink postringauja viena, o galvoja priešingai, labai sudėtinga keisti pačią tikrovę – tiesiog nelieka motyvų ką nors keisti. Viskas lieka po senovei, nes dauguma yra susitaikę gyventi pagal disfunkcionalią tvarką, apie kurią niekas viešai nekalba. Pvz., pereinant iš ankstyviosios moderniosios visuomenės sveikatos priežiūros sistemos į vėlyvosios modernybės sveikatos sistemą, sovietinė sveikatos ministerija neturėjo jokių akstinų kurti prevencinę pirmo lygmens visuomenės sveikatos programą, kuri remtųsi pačios visuomenės iniciatyva ir tipologiškai atlieptų vėlyvajai modernybei būdingą visuomenės sveikatos elgseną, nors dauguma mokslininkų žinojo apie

[179] Galima būtų pasakyti paprasčiau, kad okupuota visuomenė priversta veidmainiauti, tačiau vėlyvuoju sovietmečiu situacija buvo sudėtingesnė, nes sovietinėje Lietuvoje buvo išaugusios ir socializuotos dvi kartos, priverstos prisitaikyti prie sovietinės tvarkos.

[180] Ryškiausias pavyzdys – socialistinėse ir posocialistinėse šalyse vis dar egzistuojantys pacientų kyšiai sveikatos priežiūros sistemoje.

[181] Literatūrologas Vytautas Kubilius dienoraštyje buvo įrašęs tokius žodžius apie sovietinį žmogų: „Homo sovieticus – be iniciatyvos“, „Homo sovieticus – pasyvumas“ (Kubilius, 2007: 128).

širdies ir kraujagyslių ligų epidemiologiją. Struktūriškai sveikatos priežiūros sistema buvo centroinstitucinė ir derėjo su sovietine centralizuota sistema, be to, ji buvo priimtina vietinei sveikatos priežiūros sistemos nomenklatūrai.

8.1. Hipokrizinės visuomenės kaita

Nors sovietinė visuomenė buvo sistemiškai kontroliuojama, jokia tikslinė priežiūra nepajėgi sukontroliuoti socialinės tikrovės ir ji vienaip ar kitaip keičiasi. Dėl dvilypės socialinės būties prigimties tiksliniai dominuojančių socialinių agentų veiksmai struktūruojant tikrovę visuomet turi ir nenumatytų pasekmių, ką labai aiškiai identifikavo funkcionalistinė koncepcija. Tad sovietinė tikrovė neišvengiamai keitėsi ir keitėsi stagnuodama. Visuomenės pastangos peržengti nustatytas institualizuotos tikrovės ribas, kurti įvairias inovacijas buvo per menkos įveikti nefunkcionalią sovietinės modernybės struktūrą. Institualizuota ir griežtai kontroliuojama sovietinė sistema bandė peržengti nustatytas ribas ir įterpti į viešąjį gyvenimą, tai nesunkiai užblokuodavo biurokratinės ir saugumo struktūros.

Atkūrus Nepriklausomybę politinis išsilaisvinimas automatiškai nepanaikino hipokrizinių visuomenės nuostatų, todėl pirmojo Nepriklausomos Lietuvos dešimtmečio įvairių visuomenės gyvenimo sričių pertvarkymai yra pažymėti institucinio nepasitikėjimo ir veiklos imitavimo reiškiniu arba socialinio kapitalo trūkumu.

Konstruktyvistinės sociologijos teorijos teigia, kad pirmas žingsnis norint keisti nepageidaujamą visuomenės hipokrizinę būklę – pradėti viešai kalbėti apie deklaruojamų požiūrių (vertybių) neatitikimą realiam žmonių elgesiui. Įvairių visuomenės gyvenimo sričių (pvz., išgyvendinti kyšius sveikatos priežiūros sistemoje) realūs pokyčiai gali prasidėti tik tuomet, kai hipokrizija iškeliama į viešumą, viešai imama kalbėti apie neatitikimą, ir geriausia, jeigu apie tai ima kalbėti galios viršūnėse esantys žmonės[182]. Žinoma, vien kalbėjimas dar negarantuoja pozityvių pokyčių, nes hipokrizija atsiranda prisitaikant prie nepalankiai

[182] Sistemiškai formuojamos hipokrizijos atžvilgiu šiandienės Lietuvos gyventojus galima suskirstyti į keturias kartas:
1. 1985–2005 m. karta. 20–25 m., pati jauniausia nepriklausomoje Lietuvoje socializuota karta. Nebuvo veikiama sisteminės hipokrizijos.
2. 1965–1985 m. karta. 40–45 m., sovietinėje Lietuvoje gimusi ir socializuota karta, kurios tėvai taip pat socializuoti sovietinėje Lietuvoje. Pradžioje hipokrizijos nelabai suvokia, nes gyvena su tėvais, kuriems hipokrizija yra savaime suprantama būklė, bet 1990 m. ši karta buvo šokiruota.
3. 1945–1965 m. karta. 60–65 m., sovietinėje Lietuvoje gimusi ir socializuota karta, kurios tėvai socializuoti Nepriklausomoje tarpukario Lietuvoje. Išmoksta gyventi hipokrizinės būklės, bet tiesiogiai bendrauja su tėvais, todėl išlieka artimas ryšys su Nepriklausoma Lietuva.
4. 1925–1945 karta. 80–85 m., Nepriklausomoje tarpukario Lietuvoje gimusi ir socializuota karta. Pirmą kartą susiduria su sistemine hipokrizija, patiria šoką ir mokosi hipokrizijos.
Pirmoji karta (seneliai) buvo socializuota tarpukario Lietuvoje. Kai atėjo bolševikai su savo pseudovertybėmis, jie buvo šokiruoti, bet jiems nekilo kognityvinio disonanso, nes visa okupacinė kultūra buvo atmesta. Tad jiems teko išmokti hipokrizijos.
Antroji karta (tėvai) jau gimė ir buvo socializuota sovietinėje Lietuvoje. Nors jie dar tiesiogiai buvo socializuojami savo Nepriklausomybės metu socializuotų tėvų, hipokrizija tampa jų gyvenimo „normalia“ būsena.

funkcionuojančios sistemos, todėl būtina keisti pačią struktūrą. Subjektyvios žmonių nuostatos tvaresnės nei socialinės struktūros, nes nuostatos yra individų tapatybės pagrindas. Vis dėlto viešas kalbėjimas suteikia impulsą keisti sistemą ir visų pirma jauniausios kartos nuostatas. Sovietinė sistema net nesudarė galimybės viešai kalbėti apie hipokrizinę visuomenės būklę.

Trečioji karta gauna ištobulintą sovietinės socializacijos paketą ir ramius kaip belgas tėvus. Šios kartos tėvai darė karjerą prisitaikydami prie esamos sistemos, nes dar buvo gyvi prisiminimai. O jie matė tėvus, kuriems atrodė tarsi savaime aišku, kad galima daryti karjerą rodant lojalumą sovietinei sistemai. Tai labiausiai sovietizuota karta. Tad galima suprasti jų protestą, kai staiga viskas žlunga.
Ketvirtoji karta. Toks jausmas, kad ši nesusigaudo, kas darosi, nes jų tėvai gana skeptiški ar net ciniški.

9. SOVIETINĖ MODERNIZACIJA IR SOVIETINIO LAIKOTARPIO MODERNIZACIJA. APIBENDRINIMAS

Moderniųjų, kaip ir ikimoderniųjų, visuomenių plėtros tyrimas gali būti konstruojamas tiek iš socialinių agentų pasirinkimo, tiek iš socialinės visuomenės struktūros perspektyvos. Nei socialinė struktūra nėra fatališka ir tiesiogiai nederminuoja socialinių agentų pasirinkimų, nei socialiniai agentai yra laisvi pasirinkti. Todėl socialinės raidos padarinių atsiradimo priežastys gali būti išsamiau aiškinamos, jei analizuojama ši dvilypė socialinės tikrovės prigimtis arba, anot A. Giddenso struktūracijos teorijos, socialinė struktūra ir ją struktūruojantys veiksniai tuo pat metu yra ir sąlygojanti aplinka, ir veikimo rezultatas (Giddens, 1984: 2–4). Socialinė struktūra sudaro socialiniams agentams prielaidas ir kartu tam tikrus apribojimus pasirinkti. Šiuolaikinės sociologinės modernizacijos teorijos pripažįsta, kad moderniosios visuomenės, turėdamos būdingus struktūrinius ir tipinius socialinius agentus, tuo pat metu plėtojamos savitais pavidalais, nes tiek konkrečios visuomenės struktūros, tiek socialiniai agentai turi savitas istorinės raidos sąlygas, todėl, tyrinėjant moderniąsias visuomenes, siūlomos *daugiaropos, alternatyvios, hibridinės, susipynusios* ir kt. *modernybės* koncepcijos. Kiekviena paminėta modernybės koncepcija turi savitą požiūrį į moderniosios visuomenės raidą, bet visos laikosi vieno – kad moderniosios visuomenės nesivysto ir negali vystytis vienalinijiniu keliu. Kita vertus, jeigu moderniosios visuomenės tipologizuojamos būtent kaip moderniosios visuomenės, joms pripažįstami tam tikri bendri tiek struktūrinių elementų, tiek socialinių agentų rinkiniai. Tai būtų tarsi tam tikras „socialinis būtinumas“, su kuriuo tiesiogiai arba netiesiogiai susiduria socialiniai agentai, priimdami sprendimus. Pvz., kiekvienos moderniosios visuomenės industrinių revoliucijų (jų priskaičiuojama jau keturios) sąlygos suponavo ir atitinkamus socialinius, politinius bei kultūrinius visuomenės pavidalus. Vis dėlto nėra neišvengiama, kad šiam „būtinumui“ paklustų socialiniai agentai. Pasirinkimai daromi ir sprendimai priimami pagal dominuojančių agentų visuomenės sampratas, turimas žinias, vertybes ar interesus. Pvz., trijų lygių (vidurinis, aukštasis, doktorantūros) studijos yra būtinas kiekvienos moderniosios visuomenės elementas, todėl Europos Sąjungai nebuvo ypač sudėtinga unifikuoti ES aukštojo mokslo erdvę (bakalauro ir magistro), kartu paliekant santykinai savitas nacionalines vidurinio mokslo ir doktorantūros sistemas. *Daugiariopos, susipynusios, alternatyvios, hibridinės* ir kt. *modernybės* koncepcijos teigia, kad negali būti vieno universalaus vystymosi kelio, nes ne tik kiekvienos visuomenės socialiniai agentai daro savitus pasirinkimus, bet egzistuoja unikalios kiekvienos visuomenės istorinės raidos sąlygos, visuomenės randasi globaliame pasaulyje, kuriame vyksta be

galo įvairi jų tarpusavio sąveika. Sąveikaudamos visuomenės perima įvairius elementus ir formuoja įvairius savitus moderniosios visuomenės pavidalus.

Tuo remdamiesi manome, kad tikslinga skirti *sovietinės modernizacijos* ir *sovietinio laikotarpio modernizacijos* sąvokas. Pastaroji žymi ryšį su universalia moderniosios visuomenės samprata ir leidžia specifinėje sovietinės modernizacijos arba *socializmo statybos* projekte pamatyti bendresnių moderniosios visuomenės bruožų. Sovietinės visuomenės plėtrą formuojantis dominuojantis socialinis agentas (komunistinė oligarchija) siekė prievarta įsprausti totaliai kontroliuojamą visuomenę į tam tikrus planingo socialistinio gamybos būdo rėmus bei suformuoti kultūrinės ir politinės tapatybės požiūriu homogenišką sovietinę visuomenę. Šį modernybės projektą ir vadiname *sovietine modernizacija,* kuri suformavo savitų struktūrinių elementų ir socialinių agentų moderniosios visuomenės pavidalą.

Detalizuodami sovietinę modernizaciją ją pavadinome susipynusia modernybe, o jos produktus – sovietinės modernizacijos hibridais, nes, anot G. Therborno, globaliame pasaulyje moderniųjų visuomenių raida priklauso ne tiek nuo bendrų struktūrinių moderniosios visuomenės elementų, suponuojančių visuomenės raidos socialines prielaidas, kiek nuo moderniųjų visuomenių nuolatinės tarpusavio sąveikos, kurios metu socialiniai agentai perima vieni iš kitų įvairius struktūrinius elementus ir tarsi supina visuomenes į savitus pavidalus. Prisimindami struktūrinio funkcionalizmo perspektyvą galėtume tarti, kad tokiais atvejais socialiniai agentai įgyvendina arba neįgyvendina moderniosios visuomenės struktūrinių „funkcinių imperatyvų", kurių patenkinimas suteikia moderniosioms visuomenėms tam tikras prielaidas sėkmingai visuomenės plėtrai. Tik, skirtingai nuo struktūrinio funkcionalizmo, neteigiame, kad koks nors struktūrinių elementų rinkinys šiuo atveju yra būtinas ir kad egzistuoja bendri šios sėkmingos plėtros kriterijai. Daugiariopų ir kitų modernybių pagrindinis teiginys – moderniosios visuomenės struktūra įgyvendinama socialinių subjektų savitais įvairių tipologiškai tiek modernių ar antimodernių socialinių elementų konsteliacijos pavidalais. Vienas tokių ir yra labai specifinis sovietinės modernizacijos visuomenės pavidalas, kuris, pvz., industrializaciją kaip esminį moderniųjų visuomenių elementą plėtojo prievartiniu darbu, akivaizdžiai nederančiu su moderniosios visuomenės modeliu.

Sovietinės modernizacijos pavidalą arba pavidalus pavadinome hibridais ne tik dėl to, kad šiuo atveju susipina savi ir įvairūs skirtingų moderniųjų visuomenių elementai, bet ir dėl to, jog sovietinė sistema buvo kolonijinė. Pokolonijinių studijų koncepcijos hibridais vadinami kolonijinės modernizacijos sukurti rezultatai, kurių atsiradimui būdingi prievarta metropolijų diegiami modernumo projektai. Plačiąja prasme visi socialiniai ir kultūros pavidalai gali būti traktuojami kaip hibridai, bet šiuo atveju *hibrido* sąvoka siejama su prievarta įgyvendinamais modernizacijos projektais. Jie pirmiausia siejami su metropolija ir tenkina jos, o ne kolonijos interesus. Šiuos hibridus realiai sudėtinga arba iš viso neįmanoma išpainioti, nes jie funkcionuoja tik būdami kolonijinės sistemos dalis ir tampa nebefunkcionalūs, jei sistema žlunga. Tokia ir buvo sovietinė imperija – užsilikusi, savito tipo, bet kolonijinė

sistema, prievarta diegusi savąjį modernybės modelį ir sukūrusi ištisą hibridų pasaulį, kuriam išpainioti posovietiniu laikotarpiu prireikė ne vieno dešimtmečio.

Analitiškai atskiriant *sovietinės modernizacijos* ir *sovietinio laikotarpio modernizacijos* sąvokas, galima identifikuoti viešajame sovietinės valstybės kultūros ir visuomenės lauke veikusius sovietinės socialinės sistemos socialinius agentus (įvairių sričių specialistų klanai), kurie turi atitikmenis ankstyvosios modernybės visuomenės modelyje ir sovietinei sistemai specifinį jų santykį su dominuojančiu agentu (kompartijos oligarchija). Empiriniai duomenys rodo, kad vėlyvuoju sovietmečiu ribos, tarp kurių visi šie socialiniai agentai reprodukavo sovietinę sistemą, labiau prasiplėtė,[183] bet pati struktūra iš esmės nepakito, o prievarta diegiama standartizuota tikrovė[184] ir viską apimanti kontrolė tęsėsi. Taikant *sovietinio laikotarpio* ir *sovietinės modernybės* perskyrą, galima aiškiau brėžti liniją tarp universalios modernizacijos ir sovietinės modernizacijos susipynimo.

Šią perskyrą knygoje taikome analizuoti sveikatos priežiūros sistemą, urbanizaciją ir žemės ūkį. Visoms trims visuomenės gyvenimo sritims būdingi universalūs moderniosios visuomenės sveikatos priežiūros, urbanizacijos ir žemės ūkio plėtros struktūriniai bruožai. Dominuojantis sistemos agentas (kompartija) kievieną minėtą sritį vertė plėtoti pagal planingos socialistinės visuomenės modernizacijos modelį, todėl tarp šių sričių, nepaisant jų skirtingumo, yra bendrų tik sovietinei modernizacijai būdingų elementų. Tipiškos kapitalistinės moderniosios visuomenės sveikatos priežiūros sistema yra viešųjų paslaugų sritis ir tik dalinai susijusi su privačiu verslu, o žemės ūkis ir urbanizacija yra privataus verslo sritys, todėl šioms sritims perorganizuoti posovietiniu laikotarpiu iškilo esminiai nuosavybės restitucijos klausimai. Valstybės reguliuojama gyvenamojo būsto ir apskritai miestų plėtra bei kolūkinis žemės ūkis laikytini tam tikrais Sovietų Sąjungos universaliais projektais. Jie suformavo milžiniškus miestų mikrorajonus su menka daugiabučių šilumos izoliacija, pagrįsta pigia energija, nekokybiškomis elektros, vandens ir šilumos tiekimo infrastruktūromis ir atomizuotais daugiabučių gyventojais (išskyrus kooperatyvų gyventojus, kurie buvo priversti burtis į bendruomenes ir labiau komunikuoti). Kolūkis – autoritariškai valdomas

183 Kalbėdamas apie sovietiniais laikais nutiestą autostradą Vilnius–Kaunas A. Leliūga teigė: „Mums tris kartus buvo nutraukę finansavimą (iš Maskvos – V. L.). Galima sakyti, tiesėme tą kelią iš kitų kelių remonto pinigų. Įrengėme vieną būsimos autostrados juostą ir pavadinome ją laikinuoju keliu, kad valdžia neprisikabintų. Jeigu ne Vladislovas Martinaitis, kažin ar dabar turėtume tą autostradą.“ V. Martinaitis buvo LSSR automobilių transporto ir plentų ministras, vadovavo kelių ir tiltų atstatymo darbams po Antrojo pasaulinio karo, sukūrė kokybiškų kelių ir automagistralių tinklo viziją Lietuvoje, rūpinosi finansavimu iš SSRS centralizuotų fondų (Žirlienė, 2017).

184 Lietuviškos virtuvės tyrinėtojas, istorikas prof. Rimvydas Laužikas pastebi griežtą reglamentaciją ir standartizaciją net sovietinio laikotarpio mityboje ir klausia, „kodėl ir kaip ėmėme savo virtuvę tapatinti su cepelinais <...> didelės įtakos turėjo sovietmetis ir tai, kad tuo metu visa gastronomija buvo standartizuota. Tai reiškia, kad anų laikų šefas, vyr. virėjas, virtuvėje nieko negalėjo kurti, jis gaudavo standartizuotus patiekalų sąrašus ir receptūras. Šefas buvo vykdytojas. Buvo laikas, kai į standartizuotus patiekalų sąrašus buvo pradėti įtraukti skirtingų Sąjungos respublikų tradiciniai patiekalai, ir taip jau įvyko, kad lietuviškų patiekalų sąraše atsirado šaltibarščiai, balandėliai, kugelis ir cepelinai. Kaip tik dėl to apie juos pradėta kalbėti kaip apie vienintelius tikrus lietuviškus patiekalus. Su tuo išaugo kartų kartos, tai liko mūsų mąstyme“ (*Maisto istorijos profesorius*..., 2019). Galime tik pridurti, kad Lietuvoje tipiškas valgyklos sovietinis meniu – plovas (Vidurinė Azija), šašlykas (Kaukazas), solianka (Rusija), barščiai (Ukraina), kopūstų sriuba (Rytų Europa) ir rinkinėlis paminėtų lietuviškų patiekalų.

ir atomizuotų darbininkų maisto žaliavų gamybos fabrikas, o sveikatos priežiūros sistema, kaip ir bet kurioje kitoje modernioje visuomenėje, buvo gerovės valstybės atsakomybės sritis. Pereinant į kapitalistinės gamybos visuomenę, šiose trijose skirtingose srityse reikėjo spręsti skirtingus uždavinius. Sveikatos priežiūros sistemos atveju didžiausią atsakomybę ir toliau turėjo prisiimti valstybė arba, tiksliau, sveikatos sistemos oligarchija. Žemės ūkis ir urbanizacijos plėtra galėjo būti perkelti ant privačių ūkininkų arba kooperuotų socialinių agentų pečių. Tačiau visų trijų sričių socialiniams agentams reikėjo išspręsti hibridinį palikimą, t. y. autoritarinės valstybės iš socializmo statybos ir moderniosios visuomenės supintą darinį.

Po 1989 m., teigia Outhwaite'as ir Ray'us (2005: 95), posocialistinėms visuomenėms vakarietiškieji neoliberalai rekomendavo priimti Vakaruose randamą labai stilizuotą kainų ir nuosavybės institutų versiją, kuri buvo aktualizuota kaip reakcija į XX a. 8-ojo dešimtmečio krizę. Bet ar tai būtų tinkama eksportuoti į radikaliai skirtingą posocialistinių valstybių kontekstą. Autoriai teigia, kad, užuot socialinį vystymąsi traktavus kaip didėjantį priartėjimą prie tam tikrų optimalių organizacijos formų, kurios apima seną palikimą ir „neefektyvių" praktikų sugriovimą, į socialistinį palikimą būtų geriau žvelgti kaip į ateities resursus. Strateginiai sprendimai niekados negali būti daromi tiesiog remiantis technokratiniais kriterijais, įvertinant labiausiai optimalius rezultatus. Sprendimai turėtų vykti per vertybinių ir politinių tikslų prizmę, o visose posocialistinėse visuomenėse vyko intensyvūs debatai apie naujas nuosavybės teises. Vienas nuosavybės principas, kuris atsispindėjo restitucijos įstatymuose, rėmėsi požiūriu, kad nuosavybė yra natūrali teisė ir įstatymiškai priskirta pagal teisingumo principą, t. y. pagal istorinę nuosavybės teisę. Kadangi komunistinė nacionalizacija buvo neteisėta, nuosavybė turi būti sugrąžinta. Ir priešingai – labiau technokratinė nuosavybės teisė siejosi su efektyvumo reikalavimais, suponuojančiais mintį, kad tinkami savininkai bus tie, kurie savo turimą nuosavybę naudos efektyviai ir kūrybingai. Transformuojant Lietuvos žemės ūkį kaip tik ir buvo suformuluotos šios alternatyvos ar priešprieša. Pastarasis požiūris siekė priimti pokomunistinį *status quo* kaip įvykusį faktą, pripažinti komunistinio elito kvalifikaciją ir įgūdžius bei tinkamą valdyti ankstesnę socialistinę nuosavybę. Skirtingi požiūriai egzistavo skirtingose tranzitinėse visuomenėse, bet šie rezultatai atspindėjo savitą vertybių ir galių konkurenciją nacionaliniuose kontekstuose. Autoriai daro išvadą, kad nėra esminio modernizacijos proceso, bet yra prisitaikymas, grindžiamas kultūrinėmis, ekonominėmis ir politinėmis struktūromis, kadangi žmonės skirtingais būdais angažuojasi globalių sistemų, besiskiriančių efektyvumo laipsniu, atžvilgiu (Outhwaite, Ray, 2005: 95).

II SKYRIUS.

SOVIETINIS ŽEMĖS ŪKIO HIBRIDAS IR JO TRANSFORMACIJA

ĮVADAS

Lyginant su kitomis moderniosios Lietuvos visuomenės sritimis, žemės ūkio raida veikiausiai patyrė didžiausius pertvarkymus ir iššūkius. XIX a. pabaigoje – XX a. Lietuvos žemės ūkis buvo ne kartą daugiau ar mažiau radikaliai pertvarkomas – carinėje Rusijoje, tarpukariu, Sovietų Sąjungoje ir galiausiai vėl Nepriklausomoje Lietuvoje (Vitunskienė, 2001; Budvytis, 2003a; Poviliūnas, 2008; Treinys, 2008; Norkus, 2012, 2014a). Nors laikotarpiai labai skirtingi ir turi specifinių bruožų, vis dėlto tipologiškai visus juos vienija moderniosios, arba potradicinės, visuomenės žemės ūkio kūrimosi ir plėtros laikotarpis. Nepaisant skirtingų ekonomikos tipų, modernizacijos teorijų požiūriu, tarp jų galima rasti ir tam tikrą tęstinumą, ir pertrūkių, susijusių tiek su politinių sistemų transformacijomis, tiek su atitinkamų politinių dominuojančių galios veikėjų veiksmais. Įspūdingą pirmosios ir antrosios respublikos dvidešimties metų žemės ūkio raidos palyginamąjį tyrimą atliko Zenonas Norkus (2012, 2014a)[185]. Jis detaliai aptaria ypač nenuoseklią posovietinę žemės ūkio reformą, kai sprendimų galią turintys veikėjai (partijos) visiškai skirtingai suprato reformos tikslus ir savaip siekė juos spręsti.

Paskutinė posovietinė, arba dekolonizacinė, Lietuvos žemės ūkio transformacija, nors ir savita, bet nebuvo unikali. Anot lenkų sociologo J. Banskio (2008), 1990-aisiais Vidurio Europos pokomunistinių šalių žemės ūkio ekonomikos patyrė ypač svarbių pokyčių. Privatizacija, nuosavybės restitucija, visuotinis gamybos priemonių prieinamumas, kaip ir daugelis kitų socio-ekonominių procesų bei reiškinių pakeitė realybę, kurioje žemės ūkis iki tol funkcionavo. Tai buvo Vidurio ir Rytų Europos šalių perėjimo iš centralizuotai valdomos į rinkos ekonomiką pasekmė ir kartu pasiruošimas prisijungti prie Europos Sąjungos. Komunistinio žemės ūkio transformacija į rinkos ekonomiką jau imta domėtis pačioje šio proceso pradžioje (Schmitt, 1993; Turnock, 1996; Mathijs, Swinnen, 1997; Alanen et al., 2001; Milica, 2018; Gardner, Lerman, 2004; Rozelle, Swinnen, 2004), tačiau ši tema iki šiol neprarado aktualumo, ypač tyrinėjant dabartinę žemės ūkio raidą. Radikalios sovietinės žemės ūkio reformos, arba kolektyvizacijos, palikimas ir jo radikali dekolektyvizacija posovietinėje Lietuvoje, priklausomybės nuo kelio teorijos požiūriu, vis dar lemia šiandieninius žemės ūkio žemėvaldos ir žemėnaudos pokyčius. Galima teigti, kad Vidurio Lietuvos didieji

[185] Monografijoje Z. Norkus (2014a) lygina abiejų Lietuvos respublikų ekonomines sistemas ir siekia nustatyti jų kapitalizmo tipą bendrame tarptautinės kapitalizmo įvairovės kontekste, o straipsnis apie žemės ūkio palyginimą (2012) tapo atskiru minėtos monografijos poskyriu.

tūkstantinių hektarų ūkiai, sulaukiantys nemažai kritikos, tiesiogiai susiję tiek su buvusia kolchozų sistema[186], tiek su posovietine žemės ūkio reforma[187].

Sovietinį žemės ūkį aptarsime jau minėtomis *sovietinio laikotarpio modernybės* ir *sovietinės modernizacijos* sąvokomis. Taigi, klausiame, kaip sovietinio laikotarpio modernus žemės ūkis buvo įgyvendintas Lietuvoje, kitaip tariant, kaip hibridizacija, paremta moderniosios industrinės visuomenės susipynimu su sovietinio žemės ūkio modelio principais, atsispindėjo Lietuvos žemės ūkio plėtroje? Lietuvos ikisovietinis privačių ūkininkų žemės ūkis po 1940 m. buvo transformuotas į sovietinį modernų žemės ūkį, kurio institucinėmis formomis tapo kolchozas ir kolchozo žemės nuosavybė[188]. Toks pertvarkymas gali būti apibūdinamas kaip skirtingų modernių žemės ūkio sistemų susipynimas ir pavadintas sovietinio laikotarpio modernaus žemės ūkio hibrido sukūrimu.

Hibridinė modernybė reiškia skirtingų visuomenių ir jų kultūrų istorinį susipynimą bei įvairių socialinių ir kultūrinių hibridų atsiradimą. Susipynimui būdinga tai, kad atsiradę socialiniai ir kultūriniai hibridai sunkiai gali būti skaidomi, atsirenkant vienas ar kitas jo dalis bei vertinant vienos ar kitos grupės požiūriu. Hibridai atsiranda užsitęsus okupacijos ar kolonijiniam laikotarpiui, kai modernių ir tradicinių ar okupuotų modernių visuomenių susipynę skirtingi elementai įgyja sunkiai išpainiojamą hibridinį pavidalą, kai elementai vienas be kito sunkiai gali būti apibrėžiami ir atskiriami. Hibridinės modernybės atsiradimas sukuria sąlygas, kurios naudingos dominuojančiai sistemai, todėl, pasikeitus politinėms, ekonominėms ir socialinėms sąlygoms, hibridas ne tik tampa sunkiai išpainiojama problema tolesniam vienos ar kitos srities sistemos funkcionavimui, bet ir šiose visuomenės srityse veikiančius socialinius agentus paverčia ankstesnių sąlygų įkaitais – hibridas yra jų konstruojamo gyvenimo pagrindas, bet išorinės sąlygos, kuriomis buvo sukurtas hibridas, yra pasikeitusios, todėl sudėtinga pratęsti tokio hibrido išlikimą. Sovietinę okupaciją laikant kaip ilgai užsitęsusią sovietinio tipo kolonizaciją, hibridinės modernybės koncepcija leidžia sudėtingą posovietinio laikotarpio transformaciją aiškinti kaip sovietinės modernizacijos hibridų ir naujų aplinkybių komplekso sudėtingai derinamą sąveiką bei paaiškinti sunkiai sprendžiamas posovietinio laikotarpio dilemas.

---

186 Knygoje vartosime *kolchozo* terminą, nors sovietiniu laikotarpiu buvo įsitvirtinęs rusiško žodžio *колхоз* vertimas *kolūkis*, kurio reikšmė yra *kolektyvinis ūkis.* Manytume, kad *kolchozo* terminas labiau atskleidžia sovietinio laikotarpio žemės ūkio specifiką, kuri buvo ne kolektyviška, bet autoritarinė ir nedemokratiška. Kolchozas buvo ypač specifinė sovietinės erdvės žemės ūkio institucija, kuri skyrėsi nuo panašaus tipo įstaigų kitose socialistinėse respublikose. Verta pastebėti, kad *kolūkio* terminas rodo sovietinio ir vietinio turinio susipynimą bei hibridiškumą. Juk vartojant rusiškus terminus *kolchozas* arba *sovietinis* nuolat būtų primenama primesta okupacinė tvarka, o *kolūkio* terminas labiau maskavo primestą tvarką, tarsi pastiprindavo vietinį, lietuvišką kontekstą.

187 Europos Sąjungos (ES) statistikos tarnybos 2016 metų duomenimis, vos per 3,5 % Lietuvos ūkių, kuriems priklauso daugiau kaip 100 ha naudojamos žemės ūkio paskirties žemės, valdo apie 50 % žemės ūkio paskirties žemės. Specifinė kolchozinė sovietinė žemės ūkio modernizacija (visų pirma industrializacija) sugriovė iš kartos į kartą paveldimą ūkininkavimo tradiciją, todėl po beveik 50 metų okupacijos pradiniu dekolektyvizacijos laikotarpiu net buvo neaišku, kas galės būti privačios nusosavybės ir rinkos ekonomikos žemės ūkio socialinis veikėjas.

188 Sovietinės konstitucijos (1970) 8 str. teigiama, kad „kolūkių užimamoji žemė užtvirtinama jiems naudotis neatlygintinai ir neribotam laikui, tai yra amžinai", bet realiai žeme disponavo valstybė.

Šiame skyriuje aptarsime vėlyvojo sovietmečio, kuris apima kompartijos generalinių sekretorių L. Brežnevo (1965–1985) ir gana trumpą M. Gorbačiovo (1985–1990) valdymą, bei ankstyvosios Nepriklausomybės perėjimo laikotarpius. XX a. 7-ojo dešimtmečio antrojoje pusėje jau galima konstatuoti minimalius Lietuvos žemės ūkio ir kaimo žmonių geresnio materialinio gyvenimo požymius po drastiškų pokario pertvarkymų (Budvytis, 2003a; Poviliūnas, 2008; Treinys, 2008). Vėlyvuoju sovietmečiu, nepaisant centralizuoto ir autoritariško Sovietų Sąjungos politinio valdymo, jau radosi daugiau santykinai savarankiškų socialinių veikėjų, minimaliai prasiplėtė žemės ūkyje savarankiškų sprendimų galimybės, įvairiose visuomenės gyvenimo srityse atsirado šiek tiek platesnė (ne)prisitaikymo praktikų įvairovė.[189] Žvelgiant į vėlyvojo sovietmečio Lietuvos visuomenės raidą sociologinėmis modernybių, o konkrečiau – susipynusios (angl. *entangled*) ir hibridinės modernybės teorijomis, galima matyti tiek bendresnių moderniosios visuomenės, tiek specifinių arba hibridinių[190], tik sovietinei modernizacijai būdingų žemės ūkio plėtros padarinių bruožų. Išsiaiškinsime struktūrines sąlygas ir socialinių agentų veiksmus, lėmusius Lietuvos kolchozinio žemės ūkio transformacijos į individualų žemės ūkį savitumus.

---

189 Remdamosi empiriniais tyrimais, J. Kavaliauskaitė ir A. Ramonaitė teigia, kad tiek, kiek kalbama apie antrąjį sovietinio režimo laikotarpį (postalininis laikotarpis – V. L.), empiriniai prisiminimai jau rodo visuomenės pastangas nekariniais metodais priešintis režimui Lietuvoje (Kavaliauskaitė, Ramonaitė, 2011; Ramonaitė, 2015). Vertėtų pastebėti, kad tuo laikotarpiu atsiranda ne tik rezistencijos, bet įvairėja įvairių prisitaikymo prie režimo praktikų. Žemės ūkyje konkretus pavyzdys galėtų būti žymaus sovietinio laikotarpio Lietuvos žemės ūkio mokslo organizatoriaus ir politikos formuotojo Antano Būdvyčio siūlymas Lietuvos kompartijos centro komitetui atsisakyti Maskvos primesto kukurūzų sėklų auginimo dėl nepalankių klimato sąlygų (Būdvytis, 2003: 6–7). Sovietmečio pabaigoje žemės ūkyje, nors ir ribojami, priėmus Valstiečių įstatymą 1989 m. šalia kolchozų atsirado individualūs ūkininkai.

190 *Hibridinės modernybės* sąvoka ir samprata antropologijoje vartojama jau nuo praeito amžiaus paskutinių dešimtmečių ir nesusijusi su šiandien politiniuose moksluose plačiai vartojama *hibridinio karo* sąvoka, nors ir turinčia bendrą *sumaišymo* reikšmę.

1. KAPITALISTINIO IR SOCIALISTINIO ŽEMĖS ŪKIO MODERNIZACIJOS BENDRUMAI IR SKIRTUMAI

Technologiniu požiūriu, XX a. moderniosios visuomenės kapitalistiniame ir socialistiniame žemės ūkyje vyko panašūs plėtros procesai, kuriuos galėtume apibūdinti universaliu moderniosios visuomenės industrinio žemės ūkio modeliu ir jo sudėtinių dalių plėtros kompleksu: industrializacija, biurokratizacija, elektrifikacija, melioracija, chemizacija (pesticidai, insekticidai, fungicidai, mineralinės trašos ir t. t.), darbų mechanizavimas, laukų dydžio stambinimas ir kaimo gyventojų mažėjimas. Modernizacijos projektai, mokslo ir technologijų pagalba plėtojantys gamtos ir visuomenės kontrolę, būdingi tiek kapitalistiniam, tiek socialistiniam visuomenės kūrimui (Raffin, 2008: 330). Ekonomikoje tai – darbo ir atlygio bei jį reguliuojančio instituto, kuriuo Sovietų Sąjungoje tapo kolūkinis žemės ūkio modelis, santykio atsiradimas[191]. Komentuodamas nuoseklaus universalisto A. Giddenso modernybės koncepciją, Fredricas Jamesonas (2012: 10) ironiškai sutinka su juo mažiausiai dėl vieno dalyko – modernybė buvo klausimų ir atsakymų rinkinys, charakterizuojantis modernybę kaip neužbaigtą ar dalinę visuomenės būklę, o pomodernybė yra tai, kas kryptingai pasiekia labiau išbaigtos modernizacijos. Išbaigtumą F. Jamesonas apibendrina dviem pasiekimais: žemės ūkio industrializacija, t. y. visų valstietiškų tradicijų sunaikinimu, ir masinės kultūros komercializacija.

Industrinis žemės ūkio modelis įgalino modernias visuomenes didinti žemės ūkio produktyvumą ir patenkinti didėjančius tų visuomenių maisto produktų poreikius. Dėl akivaizdesnio skirtingų ekonominių sistemų panašumo Sovietų Sąjungos žemės ūkio modernizaciją geriausia lyginti su JAV ar Australijos žemės ūkio plėtra, nes tarp jų yra daugiau tam tikrų panašumų, nei su Vakarų Europos moderniųjų visuomenių žemės ūkiu. Pastarųjų žemės ūkio modernizacijai labai didelę įtaką darė jų socialinis ir kultūrinis palikimas, t. y. Europos visuomenių žemės ūkio modernizacija buvo plėtojama labiau atsižvelgiant į jų ankstesnį istorinį kelią[192]. Tarp socialistinio bloko valstybių tik Lenkijai pavyko išlaikyti smulkių ir vidutinių ūkių savininkų žemėvaldą, nors, plėtros teorijos požiūriu, smulki žemėvalda laipsniškai darosi neefektyvi. JAV ar Australijos žemės ūkiui produktų gamyba buvo prioritetinė ir plėtojama ignoruojant ankstesnę vietinių gyventojų istoriją, vyko „išvalytoje" (*Terra nullius*) socialinėje ir kultūrinėje erdvėje[193]. Panašiai elgėsi sovietinės kaimo ir žemės ūkio

191 Piniginis kolchozninkų apmokėjimas Lietuvoje įvestas tik 1965 m., iki tol darbadieniai iš esmės buvo apmokami natūra.

192 Pokario Europoje plėtojant urbanizaciją, tradicinės europietiškos kaimo kultūros išsaugojimas buvo traktuojamas kaip vienas prioritetų vis spartesnės urbanizacijos amžiuje (Kojala, 2019).

193 Žymi australų istorinės antropologijos mokslininkė Lynette Russell (2001) rašo: „*Terrae Nullius*' principo teisinis įgyvendinimas tarnavo kolonizatorių siekiams paneigti, kad vietinis (angl. *indigenous*) kraštovaizdis reiškė tam tikrą struktūrą

modernybės įgyvendintojai – istorinis socialinis ir kultūrinis palikimas jiems nebuvo svarbus, priešingai – buvo stengiamasi jį naikinti, prioritetą teikiant žemės ūkio produktų gamybai[194]. Todėl buvo absoliutinama technologinė efektyvaus ūkio plėtra, galinti patenkinti milžišką sovietinės visuomenės maisto produktų stoką. Iš čia santykinai kilo dideli melioracijos mastai, greitai ir pigiai statomos fermos ir kompleksai, nesirūpinant ekologiniais gamybos aspektais, vienkiemių iškėlimas į gyvenvientes[195]. Kaip ne kartą pastebėta, pokolonijiniu teorijų požiūriu, sovietizacijos santykis su vietine kultūra ir visuomene primena klasikines metropolijos ir kolonijos santykių formas (*Baltic Postcolonialism*..., 2006), tik šiuo atveju kalbama apie dviejų moderniųjų visuomenių susipynimą bei savitus visuomenės ir kultūros hibridus, t. y. apie universalius moderniosios visuomenės ir sovietinės modernybės modelio susipynimą, kuriame buvo siekiama nepalikti ikisovietinės visuomenės artefaktų ir jų simbolių.

Prancūzų ekonomistas Bernard'as Chavance'as (2000), tyrinėjantis posocialistines visuomenes, teigia, kad, apibendrintu istoriniu ir teoriniu požiūriu, tarp kapitalizmo ir socializmo buvo svarbių ir giminingų panašumų, įgytų vienalaikės evoliucijos (angl. *coevolution*) proceso metu. Abi ekonominės sistemos turi panašias ir labai stipriai diversifikuotas monetarines bei darbo užmokesčio sistemas, atsirandančias iš ekonomikos bei organizacijų išplėtoto darbo pasidalinimo. Joms kyla tų pačių tvaraus kapitalo kaupimo ir pajamų paskirstymo režimų paieškų problemų. Tačiau analizuojant socialistinį ir kapitalistinį ūkį svarbiausia yra B. Chavance'o pastebėjimas dėl darbo pasidalinimo koordinacijos sudėtingos ir monetarinės ekonomikos šalyse bei darbo ir atlyginimo ryšio reprodukavimo, kuriems reikia rasti tinkamą ir suderintą institucinį pavidalą. B. Chavance'as šiuos pavidalus vadina mediacijomis. Būtent šie instituciniai pavidalai turėtų skatinti augimą ir plėtrą – būtinas sisteminio tvarumo sąlygas bei, itin svarbu, užtikrinti socialinio dominavimo teisėtumą. Kai nacionalinės ekonomikos sistemos reprezentuoja sudėtingas daugelio tarpusavyje priklausomų institucijų konfigūracijas (vienos paprastai esti suplanuotos, kitos tarsi pačios išsirutulioja, bet dažniausiai vyksta pagal modelį „du viename"), jos susiduria, viena vertus, su prieštaringa darnumo ir stabilumo, kita vertus, su lankstumo ir prisitaikymo būtinybe (Chavance, 2000). Nacionaliniam žemės ūkiui galioja tie patys reikalavimai – tvaraus kapitalo kaupimo ir pajamų paskirstymo režimų paieškos, užtikrinančios tvarų sistemos augimą ir plėtrą. Praktika parodė, kad sovietinė kolchozinė sistema nebuvo tas institucinis režimas, kuris galėjo užtikrinti tvarų žemės ūkio augimą ir plėtrą. Visų pirma žemės ūkio vystymas

---

(angl. *framework*), per kurią buvo kuriama istorija, <...> kartu delegitimuojant čiabuvių ryšius su savo žeme." Analogiškai sovietinės sistemos brukamas klasinis požiūris į palikimą neskatino saugoti bajoriškos kultūros palikimo.

194 Galima būtų pridurti, kad Sovietų Sąjungai kaip buvusiai imperijai buvo būdingas kultūrinis imperializmas, o jo „sėkmė reiškia šalių, kurios yra jo objektas, kultūros pakeitimą. Kai ta sėkmė yra visiška, visa šalies, kuri yra kultūrinio imperalizmo objektas, populiacija asimiliuojasi, praranda tautinę ar etninę tapatybę. <...> Tapatybės formulę „mes – lietuviai katalikai" jos savimonėje pakeičia formulė „mes – lietuviai, tarybiniai žmonės, didžiosios rusų tautos jaunesnieji broliai" (Norkus, 2009: 121).

195 Kompleksinis gyvenviečių kūrimas ypač paspartėjo nuo 1980 m., 1990 m. apie 70 % visų kolchozninkų gyveno gyvenvietėse.

buvo planuojamas tik iš „viršaus“, o lankstumas ir prisitaikymas vyko iš „apačios“ ir dažnai neteisėtomis praktikomis. Kolchozai rasdavo įvairių būdų, kaip vykdyti nustatytus produkcijos planus (pvz., privataus ūkio produkcijos įtraukimas į kolchozo bendrą produkciją ir t. t.), nors dauguma ūkių buvo nuostolingi (žr. 1 lentelę). Žinoma, socialistinėje ekonomikoje, kai skolos dažniausiai buvo nurašomos, kolchozams negrėsė bankrotas, tad praskolintą ūkį galima traktuoti ir kaip „sumaniai“ ūkininkaujančio pirmininko „pasiekimą“.

1 lentelė. Kolūkiai pagal jų turimo turto praskolinimą. 1990 m. sausio 1 d.
(šaltinis: LR Aukščiausiosios Tarybos Agrarinės komisijos surinkta informacija, žr. Treinys, 2008; 120)

Kolūkių grupės pagal prasiskolinimo dydį (%)	Kolūkių skaičius	Procentinė dalis
Neturi skolų	28	2,6
0–10	254	23,2
10–20	272	24,8
20–30	196	17,9
30–40	128	11,7
40–50	65	5,9
50–60	53	4,8
60–70	37	3,4
70–80	24	2,2
80–90	16	1,5
90–100	9	0,8
Daugiau nei 100	14	1,3
Iš viso:	1 096	100

Esame minėję, kad tipologiškai sovietinė modernybė priskirtina ankstyvajai arba pirmajai modernybei (Leonavičius, 2010). Pirmajai (Beck, 1999), kietai (Bauman, 2000; 2015) arba materialistinių vertybių (išlikimo ir saugumo) (Inglehart, 2005) modernybei būdinga griežta, aiškiai apibrėžta institucijų, pozicijų ir vaidmenų struktūra bei funkcijos, politinių ir ekonominių institucijų stipraus vaidmens svarba tiek mobilizuojant visuomenę, tiek užtikrinant jos saugumą, stiprus individų fizinio ir materialinio saugumo poreikis. Pirmoji modernybė apibūdinama kaip sistemocentrinė, todėl stiprinamas ir plečiamas institucijų vaidmuo, o joms keliamas uždavinys – užtikrinti visuomenės ir individų saugumą, mobilizuojant visuomenę materialinei gamybai, sveikatos apsaugai ir švietimo sklaidai. Neabsoliutinant moderniosios visuomenės modelio sudėtinių dalių būtinumo, vis dėlto tipologiškai modernioji visuomenė apibrėžiama kaip tam tikra sistema su tam tikrais funkciniais reikalavimais, kuriuos tenkina sistemos struktūriniai elementai. Socialistinė moderniosios visuomenės

ekonomika negalėjo jų ignoruoti, siekdama sukurti saugią ir stabilią visuomenę, bet kartu specifiškai arba pagal sovietinį modelį juos įgyvendino.

Kaip teigia B. Chavance'as (2000), ankstyvuoju raidos periodu sovietinės ekonomikos augimo būdas rėmėsi specifine nestabilumo (angl. *disequilibrium*) strategija ir turėjo specifinį sovietinės valstybės pirmenybių sąrašą: industrija svarbiau nei žemės ūkis, sunkioji pramonė – nei lengvoji ir apskritai pramonė svarbiau nei vartojimas. Tokia vystymo strategija buvo įtvirtinta tiek instituciškai, tiek ekonominių agentų elgesiu ir laipsniškai įgavo labai nelankstų plėtros pavidalą, akivaizdžiai besipriešinantį vėlesnėms reformistinėms pastangoms pakeisti esamą tvarką (Chavance, 2000). Šia prasme kolchozo žemės ūkio tvarka net ir vėlyvuoju laikotarpiu turėjo griežtą ankstyvosios sovietinės ekonomikos institucinį pavidalą, menką visuomenės teisėtumą ir pirmiausia buvo orientuota tik į gamybą. Kolchozai buvo kuriami kaip žemės ūkio produktų fabrikai[196], ignoruojant socialinius kaimo žmonių poreikius[197]. Per visą sovietinės okupacijos laikmetį žemės ūkio sąskaita (žemos produktų supirkimo ir per didelės pramoninių prekių kainos, okupacijos pradžioje tiesiog nusavinant gamybos produktus) buvo plėtojama sunkioji ir karinė pramonė. Nors chruščioviniu (1953–1964 m.) ir brežneviniu (1965–1985 m.) laikotarpiu padidėjo dėmesys žemės ūkiui – padidėjo investicijų į žemės ūkį, didėjo techninis-materialinis aprūpinimas, sumažintos žemės ūkio produktų supirkimo užduotys ir padidintos žemės ūkio produktų kainos – vis dėlto žemės ūkis išliko podukros vietoje[198]. Paskutinį sovietinės okupacijos dešimtmetį dalis Lietuvos kolchozų jau buvo nenuostolingi (žr. 1 lentelę), darbadienius pakeitė pastovus atlyginimas, gerėjo jų materialinė padėtis (Budvytis, 2003; Poviliūnas, 2008). Tačiau tik M. Gorbačiovo valdymo laikotarpiu (nuo 1985 m.) kompartija viešai pripažino, kad sovietinei ekonomikai besąlygiškai buvo keliami gamybos tikslai, menkai rūpinantis socialiniais ir gyventojų poreikiais[199].

Pripažįstant, kad Sovietų Sąjungos visuomenės modernizacija vis dar buvo užstrigusi pirmosios modernybės pakopoje, iš dalies galima paaiškinti gamybos, galinčios užtikrinti

---

196 Atskirai reikėtų kalbėti apie neefektyvias sovietines žemės nuosavybės, žemėvaldos, žemėnaudos ir vadybos formas. Tik į Sovietų Sąjungos pabaigą buvo imta siūlyti įvairias priemones, galinčias užtikrinti efektyvesnį žemės ūkį, bet visa tai liko tik siūlymai, nes sugriuvo pati Sovietų Sąjunga (Poviliūnas, 2008: 176).

197 Kaip teigia Z. Norkus (2014b: 126–127), „socialistinio bloko šalyse iki pat jo žlugimo 1989–1991 m. buvo naudojama atskira makroekonominės apskaitos sistema, kurios kūrėjai nepriėmė nacionalinių sąskaitų sistemos prielaidų, pagrįstų JAV ekonomisto Simono Kuznetso (1901–1985) darbuose. Remdamiesi dogmatiškai interpretuojama K. Marxo ekonomine teorija, sovietų ekonomistai ir statistikai naujai sukurtu turtu pripažino tik „materialios gamybos" produkciją, eliminuodami iš jo sudėties didžiąją dalį paslaugų. <...> sovietinė statistika nesilaikė „buržuazinių" autorių principo „materialioje gamyboje" naujai sukurto turto apskaitoje atsižvelgti tik į galutinę – vartoti skirtą produkciją".

198 Masinis prievartinis kolchozų steigimas Lietuvoje pradėtas 1948 m., o lūžis įvyko 1949 m. Tų metų pradžioje dar nedidelė dalis visų ūkių buvo suvaryti į kolchozus, tačiau metų pabaigoje tokių buvo daugiau nei 60 %. Beveik niekas savarankiškai nenorėjo stoti į kolchozus, mėgino įvairiais būdais priešintis, todėl valdžia turėjo griebtis prievartos: represijų ir trėmimų, ekonominio ir psichologinio spaudimo. Tik tokiais būdais iki 1952 m. pradžios pavyko sukolektyvinti apie 90 % ūkių. Ši kolektyvizacija turėjo skaudžių pasekmių: porai dešimtmečių užsitęsė žemės ūkio atsigavimas, dalis kaimo gyventojų palūžo ir patyrė moralinį nuosmukį, prasidėjo masinis bėgimas į miestus (Poviliūnas, 2008).

199 Kaip pripažįsta Lietuvos žemės ūkio ekonomistai (Poviliūnas, 2008: 175), XX a. antrojoje pusėje Vakarų kapitalistinėse valstybėse apie 70 % BVP buvo skiriama asmeniniam vartojimui ir socialinėms reikmėms, o Sovietų Sąjungoje nesiekė nė 50 %.

materialinį saugumą, prioritetizavimą[200], bet kartu, modernizacijos teorijos požiūriu, vienareikšmiškai reikia pripažinti Sovietų Sąjungos atsilikimą nuo išsivysčiusio kapitalizmo. Išsivysčiusių kapitalistinių šalių ekonomikose pokariu didėjo paslaugų sektorius, kurio plėtra socialistinėse šalyse buvo stabdoma. Siekdama pagrįsti socializmo ekonomikos pranašumą, kompartija kūrė specifinius apskaitos modelius. Socialistinėse šalyse naujai sukuriamo turto apskaitos metodika (pirma apskaičiuojamas žaliavų išgavimas, po to antrą kartą – iš jų pagamintas produktas) sumenkindavo kapitalistinių ūkio šalių augimą (kuriose vis didėjo paslaugų sritis, būdinga vėlyvosios modernybės visuomenei), kartu išpūsdama socialistinių šalių ūkių laimėjimus. Taip ekonominė statistika tapo vienu ideologinių šaltojo karo frontų (Norkus, 2014b: 127), maskuojanti socialistinės stovyklos valstybių atsilikimą.

Kadangi žemės ūkio technika ir technologijos net ir prieš sovietinės eros pabaigą vis dar buvo nekokybiškos[201] ir jų nuolat trūko, kaimo gyventojų skaičius buvo dirbtinai palaikomas ir net buvo perteklinis, todėl kaime gyveno daugiau gyventojų nei jų galėjo būti naudojant kokybišką žemės ūkio techniką[202]. Net labiau už Sovietų Sąjungos išvystytame Vokietijos Demokratinės Respublikos žemės ūkyje po Vokietijų suvienijimo perregistruotiems ir išlikusiems žemės ūkio kooperatyvams teko palaipsniui atleisti darbuotojus, nes jų tiesiog buvo per daug (Wolz et al., 2010). Žemės ūkiui būdingas sezoniškumas vertė Lietuvos kolūkių vadovybę užtikrinti žmonėms darbą, į kaimą pritraukiant pramonės įmonių filialų ar laikinai įdarbinant savas statybininkų brigadas miesto įmonėse, kirsti mišką ir t. t. (Poviliūnas, 2012; Kudirkienė, 2019). Demokratiški ir ūkiški kolchozų pirmininkai buvo išimtys, todėl sistemiškai įtvirtintas autoritarinis kolchozų valdymas ne tik neįgaudavo socialinio legitimumo (veberiškąja prasme), bet griovė kaimo bendruomenių savarankiškumą ir pačias bendruomenes (Leonavičius, Ozolinčiūtė, 2008).

Ubagai (kalba apie kolchozus – V. L.), gaila žiūrėti <...> išleidau 8 kolūkio pirmininkus, bet tik vienas iš jų <...> ėjo mano keliu, užsidirbo pinigų, tai mes dviese rajone buvom, kurie uždirbo <...>. Įsivaizduokit, rajono kolūkyje traktoristas mirė, pakliuvo po technika, skambina man iš rajono centro, aš buvau rajono žemdirbių vadas, ir sako – duok tu tam pirmininkui pinigų, tegul

---

200 Tačiau toks užstrigimas ties gamybos plėtra pirmiausia buvo susijęs ne tiek su ateities siekiu kuo daugiau lėšų skirti socialinei sričiai, išvysčius sunkiąją ekonomiką, bet su tuo, kad sovietinė imperija neadekvačiai savo išsivystymo potencialui ir ignoruodama visuomenės interesus pirmiausia siekė plėtoti karinį industrinį kompleksą bei plėsti savo imperinę įtaką pasaulyje. Jau gorbačiovinės pertvarkos metu sovietinės žemės ūkio vystymo strategas, Lietuvos žemdirbystės instituto direktorius Antanas Budvytis pripažino: „Dėl neefektyvaus žemės ūkio pirmiausiaireikia kaltinti visą šalies (Sovietų Sąjungos – V. L.) liaudies ūkį, kuris, tenkindamas begalines kosmoso užkariavimo, ginklavimosi bei revoliucinio eksporto ambicijas, pajėgė tik kelias dešimtis Lietuvos kolūkių pakenčiamai (technologiškai – V. L.) aprūpinti.“.Kas jau kas, o A. Budvytis gerai žinojo, kokiais keliais ir kurie kolūkiai pirmiausiaibuvo aprūpinami technika.

201 „...žvilgterkim į laukuose dirbančią techniką, – pripažįsta sovietinio laikotarpio žemės ūkio industrializacijos ir didelių ūkių plėtros šalininkas bei kolūkių griovimo kritikas A. Būdvytis (2003: 242), – ir pamatysime vazdą – vienas kombainas dirba, o iš kito ima detales, galingas traktorius stovi, nes nėra guolio, arba kultivatoriaus, trūksta kuro. Ir taip kur bepažvelgsi.“ Anot A. Poviliūno (2012), nepaisant žemės ūkio industrializacijos, per 1940–1990 m. laikotarpį Lietuvos žemės ūkio produktų gamyba padidėjo tik 2,4 karto.

202 Kita vertus, nuimant derlių dėl nekokybiškos technikos ir jos stokos kolūkiuose trūkdavo darbuotojų, todėl sovietinė valdžia sezoniškai per prievartą mobilizuodavo miesto gyventojus.

nuperka karstą <...> ant tiek buvo tokių žioplių, netikusių, prisiplakėlių, kurie norėjo tik sau turėti naudos (kalba apie pirmininkus – V. L.) (respondentas Nr. 5, buvęs kolchozo pirmininkas).[203]

Dvarų, istorinių ir kultūrinių simbolių naikinimas, bažnyčios persekiojimas[204] silpnino istorinę vietinę ir tautinę savimonę, o kartu ir kaimo žmonių solidarumą. Paskutiniais sovietinio laikotarpio dešimtmečiais pradėti masiškai statyti kultūros namai turėjo dviprasmiškų pasekmių kolchozų gyventojams. Viena vertus, kolchoznikai buvo organizuojami dalyvauti saviveikloje, aktualizuoti ir transformuoti vietines etnografijos ir folkloro kultūros tradicijas, išvysti kultūros namuose profesionalius Lietuvos atlikėjus[205]. Kita vertus, kultūra ir socialiniai santykiai buvo uzurpuoti kolchozinio fabriko ir buvo jo infrastruktūros dalis, negalinti funkcionuoti savarankiškai, kai šis fabrikas nustoja egzistuoti (Leonavičius, Ozolinčiūtė, 2008). Kolchoziniai kultūros namai – tai kolchozinio hibrido sudėtinė dalis. Jame susipina vietinė ikisovietinė kaimo tradicinė kultūra, ikisovietinė pradėta modernizuoti nacionalinė kultūra ir sovietinis modernios kultūros projektas. Šio susipynimo veikėjai tiražuodavo daugiau ar mažiau pasisekusius masinės kultūros reiškinius: kaimo kapelas, chorus, folkloro, šokių ansamblius.

Universalūs, būdingi kapitalistiniam ir socialistiniam žemės ūkiui bruožai – tai visų pirma techninė ir technologinė žemės ūkio industrinė plėtra bei tinkamo ir suderinto darbo pasidalinimo koordinacijos sudėtingose monetarinėse ekonomikose bei darbo ir atlyginimo ryšio reprodukavimo institucinis pavidalas, skatinantis sistemos augimą ir plėtrą bei užtikrinantis socialinio dominavimo teisėtumą. Pagal sovietinę žemės ūkio politiką, Lietuvos kaimas turėjo tapti žemės ūkio produktų fabriku (kolūkiais ir sovietiniais ūkiais). Kartu tai buvo autoritarinė ir centralizuotai valdoma žemės ūkio ekonomika. Kai kurie rusų istorikai (Krylova, 2014: 191) pastarąjį modelį vadina sovietine ne rinkos industrine modernybe (angl. s*oviet non-market industrial modernity*). Absoliučią visų kolchozų ir valstybinių ūkių pirmininkų daugumą skyrė ir jiems vadovavo rajonų ar Lietuvos kompartijos institucijos. Anot žemės ūkio ekonomisto Antano Poviliūno (2008: 117), kompartijos CK sekretoriai tiesiogiai nurodinėdavo ūkių dydžius, sėjomainas, technologijų taikymą, darbo organizavimą. Rajonų ar respublikos partiniai vadovai siųsdavo specialistus į kolchozų pirmininkų kursus, o vėliau skirdavo valstybinių ir kolektyvinių ūkių vadovais, skirstydavo materialinius

203 Panaši situacija buvo ir kitose srityse. Žr. III skyriuje apie sovietinio laikotarpio urbanizaciją. Kaip teigia buvęs vienas iš miestų plėtros vadovų, „*na buvo pora tokių trestų vadovų, pažįstu, kurie vadovaudavo statyboms atmestinai, kaip sakoma, darydavo dėl darymo, nes statybos užplanuotos keliems metams į priekį. Aišku, darbus vykdydavo pagal standartus, bet ta kokybė buvo prastesnė, nei kur vadovaudavo atsakingai* <...>“ (E11).

204 Buvęs įtakingas agrarinio elito ir turtingo kolūkio pirmininkas, interviu (2019 05 30, respondentas Nr. 4) paklaustas, kodėl nerėmė vietinės bažnyčios, tiesiai net neatsakė, bet papasakojo, kaip rajono partijos komitetas jį persekiojo vien dėl to, kad kartu su kunigu pasakė kapinėse kalbą mirusiajam pagerbti.

205 Sovietinėje Lietuvoje, kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje, kultūros namų politiką reikėtų laikyti analogiška ir veikiausiai kopijuojama Vakarų visuomenėse susiformavusia aukštesniųjų sluoksnių bendravimo ir įvairių kitų laisvalaikio poreikių tenkinimo plačiai plėtojama klubų institucija, tik kultūrnamis buvo kuriamas kaip masinio kultūros vartojimo ir ideologijos skleidimo visuomenėje institucija. Jose į įvairias laisvalaikio veiklas (šokiai, dainos, estrada, darbščiųjų rankų ir technikų būreliai, gamtininkai, keliautojai, kolekcionieriai ir kt.) įsitraukdavo įvairaus amžiaus grupės.

ir techninius išteklius, nustatydavo prievoles ir mokesčius, vykdydavo ūkių reorganizacijas. Kadangi žemės ūkio plėtra buvo valdoma centralizuotai iš Maskvos *gosplano* (valstybinio plano) ir *gossnabo* (valstybinio tiekimo), kaimo ir žemės ūkio plėtra labiau priklausė nuo sąjunginės nei vietinės politikos. Vietinė (respublikos) partinė biurokratija privalėjo visasąjunginius uždavinius perkelti į vietinę dirvą. Sovietinė planinės ekonomikos teorija buvo grindžiama esminiu visos sovietinės ekonomikos veiksniu – centralizuota kontrole, todėl vietinės ekonomikos buvo tik nustatytų planų įgyvendintojos. Anot žemės ūkio ekonomisto Mečislovo Treinio, „sovietmečio ekonomistas iš tiesų buvo nelabai apibrėžiama figūra. Tai buvo komandinės ekonomikos įrankis, kuris turėdavo priimti ir decentralizuoti komandas „iš viršaus“ ir jas pritaikyti žemesniame lygyje. Šis principas tiko ir ministerijos, ir rajono lygio, ir ūkio ekonomistui. Remdamiesi ne tik taisyklėmis, bet ir tam tikrų instrukcijų telefonine teise, jie skirstė „fondus“ ir kontroliavo, kaip to skirstymosi laikomasi, rezultatus referuodami į vis aukštesnį komandinės ekonomikos ešeloną“ (Treinys, 2001: 12).

Stipri centralizacija atliko kontrolės vaidmenį, kuris sovietinės imperijos išlikimui buvo būtinas, norint išlaikyti sistemą, bet kontrolė kartu stabdė žemės ūkio augimą ir plėtrą, nes iš esmės eliminavo tiesioginių žemės ūkio produktų gamintojų interesus ir valią.

Moderniosios visuomenės plėtra tiesiogiai priklauso nuo įvairaus pobūdžio nuolatinių iššūkių ir įtampų, kurių sprendimas yra nuolatinis ieškojimas, susipriešinant visuomenei ar atskiroms socialinėms grupėms su dominuojančia galia. Ilgalaikės perspektyvos požiūriu, sprendimai negali būti efektyvūs, jeigu priimami tik aukščiausiu, sykiu ir atitolusiu nuo realybės valdžios lygiu. Nuolatinės įtampos ir priešpriešos glūdi pačioje moderniosios visuomenės prigimtyje, nes jos yra nuolatinės moderniosios visuomenės kaitos sąlygos. Moderniosios visuomenės iškilimas kaip niekad aiškiai atskleidė būtiną atvirumo sąlygą visuomenės vystymuisi.

Analizuojant posocialistinį žemės ūkio raidos laikotarpį, neišvengiamai reikia kalbėti apie socialistinės moderniosios visuomenės žemės ūkio tąsą su naujais kokybiniais pokyčiais, būdingais kapitalistinei rinkos ekonomikai.

2. POSOVIETINIS LAIKOTARPIS

Pereinant į rinkos ekonomiką, pokolūkinis Lietuvos kaimas atsidūrė beprecendentėje žmonijos istorijos situacijoje ir tiek teoriškai, tiek praktiškai implikavo milžinišką neapibrėžtumą. Perėjimas iš sovietinio uždaro ir planingo valstybinio žemės ūkio į atvirą rinkos ekonomiką nebuvo numatytas jokiuose ekonomikos vadovėliuose ir neturėjo jokio ankstesnio precedento. Vienas iš Lietuvos žemės ūkio reformos kūrėjų teigė:

<...> *Turiu pasakyti, kad agrarinėj reformoj, žemės reformoj mes ėjom pirmieji, <...> mes esam unikali valstybė, <...> nebuvo galima jokiu valstybės modeliu naudotis. Jokia valstybė iki mūsų kolūkio negrąžino į ūkininko ūkį, tiesiog niekur pasauly taip nebuvo buvę. Mes tais laikais, aš turiu omeny 1988–1990-tus, labai bendravom su Estijos, Latvijos, bet jie ėjo truputį iš paskos. Sakykim, valstiečių ūkį mes pirmieji padarėm, ūkininkus pirmieji ir taip toliau* (respondentas Nr. 1).

Kita vertus, toks perėjimas Lietuvoje nebuvo unikalus[206]. Visos buvusios socialistinės stovyklos valstybės patyrė panašių sunkumų ir didesnių ar mažesnių ekonomikos nuosmukių pereidamos iš socialistinio į kapitalistinį rinkos ekonomikos žemės ūkį. Todėl priekaištai dėl Lietuvoje sumažėjusios žemės ūkio produkcijos ir dirvonuojančios žemės pirmuoju posovietiniu dešimtmečiu (Būdvytis, 2003; Pronckus, 2008) yra visiškai neadekvatūs, nes išlaikyti tą patį produkcijos lygį net teoriškai buvo neįmanoma dėl kompleksinių pokyčių. Visos socialistinio lagerio šalys patyrė panašių išbandymų. Pirmuoju posovietinio laikotarpio dešimtmečiu perėjimo šokas sukėlė visuotinį žemės ūkio produkcijos kritimą, skirtumas tik tas, kad *Vidurio ir Rytų Europos* (VRE) valstybės greičiau atsigavo nei iš buvusių Sovietų Sąjungos respublikų susiformavusi *Nepriklausomų Valstybių Sandrauga* (NVS) (rus. *Содружество Независимых Государств, СНГ*) (žr. 3 lentelę). VRE valstybių bendra žemės ūkio produkcija stabilizavosi apie 1994 m., o NVS – 1998 m. (Gardner, Lerman, 2004).

[206] Socialistinės Rytų Vokietijos laikotarpiu galiojo žemės ūkio produktų gamybos kooperatyvų įstatymas (LPG-Law). Šis įstatymas nenumatė tokio kooperatyvo tipo likvidacijos ar transformacijos į registruotus kooperatyvus, grindžiamus individų bendryste ir laisvanoriška naryste, arba į ribotos atsakomybės verslo kompanijas ar akcines bendroves. Interviu buvęs kooperatyvo vadovas teigia: „Atvirai kalbant, mes neturėjome absoliučiai jokios idėjos ir supratimo apie šiuos skirtingus juridinius verslo tipus“ (Wolz et al., 2010).

2 lentelė. Vidurio Europos šalių žemės ūkio valstybinė žemės nuosavybė 1960 ir 1988 m.

Šalis	Žemės ūkio žemė, priklausanti valstybės sektoriui (%)	
	1960	1988
Bulgarija	91,0	89,9
Čekoslovakija	88,0	93,9
Vokietijos Demokratinė Respublika	92,4	90,2
Vengrija	95,5	85,8
Lenkija	13,1	22,8
Rumunija	94,2	90,5
Sovietų Sąjunga	99,0	98,2
Jugoslavija	14,0	15,7

Šaltinis: *Banski, 2008.*

Vis dėlto ir tarp jų buvo nemažai skirtumų. Kaip matyti 2 lentelėje, Sovietų Sąjungoje, o kartu ir Lietuvoje žemės ūkio žemė beveik visa buvo suvalstybinta (99 %), o tai reiškė, kad Lietuvoje ir kitose Baltijos valstybėse restitucija ir grįžimas prie privataus ūkio turėjo būti sudėtingesnis, palyginti su Vidurio Europos valstybėmis. Vengrijoje ir Rumunijoje, kur taip pat buvo nacionalizuota didelė žemės naudmenų dalis, suvalstybinta žemė buvo grąžinta savininkams panašiai kaip ir Lietuvoje. 2003 m. Vengrijoje 86–88 % žemės ūkio naudmenų jau priklausė privatiems savininkams, bet didelė jų dalis, kaip ir Lietuvoje, gyveno mieste ir net nesiruošė ūkininkauti, o žemės ūkio produkcija 2003 m. nukrito iki 78 % 1989 m. lygio (Kovacs, 2003). Bulgarijoje socialistinio laikotarpio kooperatyvų žemė buvo grąžinta savininkams. 2003 m. šioje šalyje jau buvo 666 tūkst. privačių ūkių, bet 99 % ūkių vidutiniškai turėjo vos po 1,4 ha žemės[207], apie 70 % žemės ūkio naudmenų priklausė verslo kompanijoms ar naujiems kooperatyvams (Banski, 2008).

[207] 2004 m. Lietuvos ūkis turėjo vidutiniškai 12,9 ha (*Lietuvos žemės*... 2008).

3 lentelė. Žemės ūkio produkcija, žemės ūkio darbo jėga, žemės ūkio darbo jėgos produktyvumas VRE ir NVS 1990–2002 m. (%)

	Žemės ūkio produkcija ***(agricultural output)***		**Žemės ūkio darbo jėga** ***(agricultural labor)***		**Žemės ūkio darbo jėgos produktyvumas** ***(agricultural labor productivity)***	
Metai	NVS	VRE	NVS	VRE	NVS	VRE
1990	100	100	100	100	100	100
1991	89	95	107	94	84	101
1992	85	82	113	90	76	**94**
1993	83	79	112	85	76	**99**
1994	73	**76**	110	84	67	**98**
1995	70	**81**	114	80	63	**113**
1996	67	**81**	116	80	60	**113**
1997	67	**81**	116	77	60	**118**
1998	**65**	**80**	117	75	**57**	**121**
1999	**68**	**78**	121	74	**59**	**123**
2000	**68**	**75**	122	71	**59**	**124**
2001	**75**	**79**	125	66	**64**	**143**
2002	**75**	**79**	124	63	**69**	**147**

Šaltinis: Gardner, Lerman, 2004.
Patamsinti skaičiai rodo atsigavimo laikotarpį po žemės ūkio reformos.

Pirmuoju posocialistinio laikotarpio dešimtmečiu Vengrijoje, Rumunijoje ir Bulgarijoje dauguma ūkių produkciją gamino tik vietos rinkai arba savo vartojimui, o Slovakijoje vietoj valstybinių ūkių susikūrė privačios kompanijos ar nauji kooperatyvai, todėl privatūs šeimos ūkiai disponavo tik apie 10 % visų žemės ūkio naudmenų. Lietuvoje 2005 m. iš 2 747 000 ha žemės ūkio paskirties žemės 46 700 ha, t. y. 1,7 %, priklausė juridiniams asmenims, t. y. žemės ūkio bendrovėms. Dar vienas svarbus skirtumas tarp VRE ir NVS valstybių susijęs su žemės ūkio darbo jėga ir produktyvumu. Nors Lietuva ir nepriklausė NVS, buvo sudėtinė Sovietų Sąjungos dalis ir jos žemės ūkiui galiojo universalūs sovietinės žemės ūkio politikos reikalavimai, todėl ir perėjimo laikotarpis, vėlgi lyginant su VRE valstybėmis, buvo sudėtingesnis (žr. 3 ir 4 lenteles)[208]. Oficialūs Vidurio Europos pirmųjų 5-erių perėjimo

208 4 lentelėje pateikiami duomenys paremti 1996 m. LDDP dominuojamo Seimo sudarytos laikinosios komisijos (LRS, 1995) tyrimu. Komisija tyrė Sąjūdžio dominuojamo Atkuriamojo Seimo (1900–1992) vykdytos žemės reformos pasekmes. Duomenys rodo, kad produkcijos kritimas buvo didesnis nei NVS kritimo vidurkis. Nors komisijos tyrimas buvo politiškai angažuotas, kritimas vis dėlto galėjo būti didelis. Reforma Lietuvoje buvo ypač radikali, palyginti su NSV. Be to, prieš Sovietų Sąjungos griūtį industrinis Lietuvos žemės ūkis buvo labiausiai išplėtotas Sovietų Sąjungoje, tad ir staigios reformos pasekmės turėjo būti didesnės. Pasaulio banko tyrimai pateikia panašius duomenis (Rozelle, Swinnen, 2004).

metų užimtumo duomenys rodo vidutiniškai 35 % sumažėjusį darbo užimtumą. Pvz., Čekijos Respublikoje – 46 %, Vengrijoje – 57 %, Slovakijoje – 29 %, Lenkijoje – 11 % (Rozelle, Swinnen, 2004: 415). Lietuvoje 2003-iaisiais ūkininkavo ir ūkiuose dirbo 545 000 žmonių, o 2016-aisiais – jau tik 257 800.

4 lentelė. Žemės ūkio produkcijos pokyčiai 1990–1994 m. (%)

Metai	Žemės ūkio produkcija Lietuvoje (Pronckus, 2004)	Žemės ūkio produkcija, Lietuvos ir Estijos vidurkis (Rozelle, Swinnen, 2004)
1990	100	100
1991	95	93
1992	72	68
1993	66	67
1994	54	66

Šaltinis: Rozelle, Swinnen, 2004; Pronckus, 2004.

Atskirai vertėtų paminėti Rytų Vokietijos atvejį, nes jis ryškiau atskleidžia Lietuvos kolchozų ir jų griūties specifiką. Žlugus socialistiniam režimui Rytų Vokietijoje, buvo tikimasi, kad kolektyviniai ūkiai turės būti transformuoti arba panaikinti. Tiek politikai, tiek žemės ūkio ekonomistai, pirmiausia Vakarų Vokietijoje, prognozavo, kad netrukus kolektyviniai ūkiai išnyks ir juos pakeis šeimos ūkiai. Tačiau daugiau nei 15 metų po susijungimo transformuoti žemės ūkio kooperatyvai ir kitos teisėtos ūkininkavimo asociacijos vis dar dominavo žemės ūkio sektoriuje, o šeimos ūkiai netapo populiarūs, kaip buvo tikimasi. Individualūs ūkiai, įskaitant ir ūkininkavimą su partneriais, apėmė mažiau nei pusę visos dirbamos žemės. Kooperatyvai vis dar buvo svarbus užimtumo ir pajamų šaltinis kaimiškuose regionuose. Duomenys rodo, kad kooperatyvai vis dar yra vienas efektyviausių Vokietijos žemės ūkio tipų, todėl išlieka ryškūs skirtumai tarp Rytų ir Vakarų Vokietijų. Kooperatyvai ir įvairios kooperatinės žemės ūkio formos dominuoja rytinėje Vokietijoje, o vakarinėje dalyje – šeimos ūkiai. Anot tyrėjų (Wolz et al., 2010), tokio dominavimo skirtumai nėra tik ekonominės, bet ir socialinės priežastys, tarp kurių viena svarbesnių – kaimo užimtumo funkcija. Vis dėlto kooperatyvų skaičius Rytų Vokietijoje laipsniškai mažėja[209] ir šį mažėjimą autoriai vadina „antrąja transformacijos banga“, kuri pastebima ir kai kuriose kitose Vidurio bei Rytų Europos valstybėse. Anot buvusio kooperatyvo vadovo, „jau transformacijos pradžioje buvo

[209] Rytų Vokietijos žmonės per 30 metų skynė ne vien teigiamus susivienijimo vaisius. Užtenka pažvelgti į dramatišką demografinę šios Vokietijos dalies raidą: jaunimas masiškai patraukė į Vakarus, ištisuose regionuose tuštėja kaimai. Likusius čia žmones apima ne tik apleistųjų jausmas, bet ir, anot politologės A. Lorenz, „pralaimėjusiųjų solidarumas“: https://www.delfi.lt/news/daily/world/po-vokietijos-politiko-vizito-pas-putina-pasipiktinimas-tai-triukas-baltijos-valstybiu-saskaita.d?id=81572187#cxrecs_s.

aišku, kad mums reikės mažinti darbuotojų skaičių. Mes pasakėme savo darbuotojams, kad narystė kooperatyve automatiškai jiems nesuteiks darbo. Tai buvo labai sudėtinga. <...> Jei vėl tektų imtis transformuoti kooperatyvą, tuoj pat mažinčiau darbuotojų skaičių. Bet tuo metu tai buvo keblu, nes mes nežinojome, kaip ir kuria kryptimi mes vystysimės. Pasakyti kolegoms, su kuriais dirbome 20–30 metų, kad jie mums nereikalingi, buvo ypatingai sunku“ (Wolz et al., 2010).

Ar galėjo Lietuvoje, analogiškai kaip Rytų Vokietijoje, išlikti žymiai daugiau korporacinių žemės ūkio įmonių arba bendrovių nei jų yra šiuo metu? Mokslininkai teigia, kad korporatyvinio ūkio nariai, turintys ūkio akcijų, gali vienokiu ar kitokiu būdu labiau reikšti savo individualius interesus ir daryti įtaką valdymui. O tiesioginis demokratinis sprendimų priėmimas, pagal taisyklę „vienas narys – vienas balsas“, susijęs su ypač dideliais susitarimo kaštais (angl. *transaction costs*). Todėl pripažįstama, kad rizikos ir neapibrėžtumo sąlygomis, su kuriomis nuolat susiduria žemės ūkis, korporatyvinės įmonės veiklų hierarchinis valdymas gali būti sėkmingesnis. Vis dėlto Rytų Vokietijoje išlikusios žemės ūkio korporacijos rodo, kad laisvanoriškai įkurtos žemės ūkio įmonės, neturinčios griežtos hierarchinės valdymo struktūros, išlieka gyvybingas žemės ūkio produktų gamybos organizavimo pasirinkimas ir neišnyko, kaip prognozavo dauguma ekonomistų (Wolz et al., 2010)[210].

Z. Norkus (2014: 234) teigia, kad Lietuvoje „laiku prisiminus tarpukario kooperacijos tradicijas, dekolektyvizacija būtų buvusi ekonomiškai racionalesnė. Deja, kaip galima spręsti iš vartotojų kooperacijos Lietuvoje istorikų Vytauto Žeimanto ir Vytauto Vaitkaus (2000) pateikiamos informacijos, nei Kazimiera Prunskienė, nei Gediminas Vagnorius bei jų patarėjai, kurie buvo sumanę nacionalizuoti „Lietkoopsąjungos“ turtą, o paskui privatizuoti, nieko apie jas nežinojo arba dėl vienų ar kitų sumetimų apsimetė, kad nežino“. Galbūt ir būtų buvusi racionalesnė, o gal ir ne. Skirtingai nuo Rytų Vokietijos, Lietuvos kolchoziniame kaime, kaip ir visoje sovietinėje visuomenėje, buvo žymiai stipriau „nudrenuotas“ socialinis kapitalas, nes tarp kolchoznikų trūko pasitikėjimo tiek tarpusavio, tiek kolchozo administracija. Griežta hierarchinė kolchozinio fabriko valdymo tvarka, pagal kurią visuotinis susirinkimas, turėjęs būti aukščiausia valdymo institucija, iš tikrųjų buvo tik iškaba, reguliavo ne tik darbą, bet ir kitas darbuotojų gyvenimo sritis, silpnino galimas įvairias socialines tinklaveikas ir socialinį kapitalą. Ilgus dešimtmečius neužtikrindamas elementarių materialinės egzistencijos

210 Z. Norkus, aptardamas Rytų Vokietijos agrarinės reformos varianto sėkmę, abejoja jo pritaikomumu Lietuvos sąlygomis, nes Rytų Vokietija, pirma, iš karto pateko į ES erdvę ir gavo dotacijas; antra, vokiečių „kolūkiečiai“ gavo pensijas, iš kurių galėjo pragyventi be papildomų pajamų iš sodybinio ūkio, tad žemės ūkio kooperatyvams nereikėjo aptarnauti savo buvusių darbuotojų sodybinių sklypų; trečia, atleidžiami darbuotojai galėjo pragyventi arba iš pensijos, arba migruoti į klestinčią vakarinę Vokietijos dalį; ketvirta, kolektyvinių ūkių neslėgė socialinės infrastruktūros išlaikymo našta. Z. Norkus daro išvadą, kad, reorganizuojant kolektyvinius ūkius, vadovai galėjo atsižvelgti tik į ekonominius kriterijus, nes jų neslėgė socialinės funkcijos (Norkus, 2014a: 389). Vis dėlto tai ne visai teisinga, nes Rytų Vokietijos kolektyviniai ūkiai tęsė dar socialistiniais laikais prisiimtas socialines funkcijas (Wolz et al., 2010).

sąlygų[211], kolchozas sistemiškai formavo anonimines nuostatas į kolchozinį turtą ir prievarta primestą tvarką. Kolchozinis kaimas – tai žemės ūkio produktų fabrikas arba specifinis sovietinio laikotarpio hibridas su stipriai anomijos paveiktais darbuotojais, tik iš išorės primenančiais kaimo bendruomenę. Kolchozas bendruomenę sunaikino, nes kaimą, kaip ir bet kurią įmonę, tvarkė išoriškai primesta kolchozo administracija. Kitaip tariant, veberiškąja prasme valdančioji galia niekados nebuvo legitiminė. Pirmųjų posovietinių kooperatyvų narių apklausos atskleidžia totalinį kaimo žmonių tarpusavio nepasitikėjimą:

Kaip jie (bendrijos nariai – V. L.) *džiaugėsi nupirkę pieno perdirbimo įmonės akcijų ir kaip „brangiai" jas pardavė, bet juk tai buvo „monkės biznis", o po to verkia dėl pieno supirkimo mažų kainų, <...> jie išleido iš savo rankų kooperaciją, kaip kad yra Lenkijos, Suomijos pieno kooperacija. <...> jiems trūko žinių, matymo į ateitį, nebuvo vienijančių jėgų. <...> Radviliškio rajone prasidėjo bendruomenių iniciatyva, iš pradžių rinkdavosi dėl kultūrinių dalykų, po to sugalvojo kartu kooperuotis ir parduoti svogūnus Leningrade, bet viskas baigėsi kivirčais, nes kooperatyvo žmonės atsisakė mokėti kooperatyvo pirmininkui algą, <...> ką aš tau turiu uždirbinėti pinigus. <...> Kitas kooperacijos pavyzdys – Mosėdyje <...> iš švedų atvežė žmonėms braškių daigus ir sumanė braškių kooperatyą organizuoti, <...> pasirodo, vieni savininkai sąžinimgai rūšiavo braškes, o kiti dėžutės apačioje dėjo nerūšines, o ant viršaus tinkamas, na, ir baigėsi bendras biznis. Dar kitas bendro biznio pavyzdys – Lazdijų rajone <...> pieno kooperaciją sumanė <...> tai dieną, kai ima pieno mėginius, viskas gerai, o kitą dieną vieni sąžiningai pila kaip reikia, o kiti pripila vandens į pieną, <...> krito kaina ir baigėsi kooperatyvas. Žygaičiuose bendruomenė pirmiausia kūrėsi dėl laisvalaikio, bet po to atsirado didelis pavydas, žmonės nebuvo nuoširdūs vieni kitiems, pradžioje buvo kilimas <...> o po to prasidėjo visokie vienas kito kaltinimai* (respondentas Nr. 6, žemės ūkio ekonomistas).

Posovietinei žemės ūkio transformacijai lemtingi buvo ne tik rinkos ir valstybinio socializmo ekonomikos skirtumai, ir ne tik nepalankios pirmaisiais nepriklausomybės metais žemės ūkio bendrovėms sudarytos ekonominės sąlygos, bet ir per 50 sovietinio laikotarpio metų vykdytos žemės ūkio transformacijos kompleksinių padarinių arba hibridų pritaikymas naujiems ekonominiams ir socialiniams santykiams. Socialinius ir ekonominius sovietinės okupacijos padarinius kaime tipologiškai galima gretinti su per ilgą kolonijinį laikotarpį sukurtais hibridais. Pastarieji sukuriami prievarta ir pirmiausia skirti tenkinti primestos sistemos poreikius, o svarbiausia – tokio hibrido funkcionavimas yra stipriai susipynęs ne tik su

---

211 Iki 1964 m. visuotinė pensijų programa nebuvo taikoma kolchoznikams ir tik "nuo 1964 m. liepos 15 d. įstatymą, kuris įsigaliojo 1965 m. sausio 1 dieną kolūkiečiai įgijo teisę gauti senatvės, negalios (nedarbingumo), našlių ir našlaičių pensijas, o moterys – motinystės pašalpas. 1964 m. įstatyme nustatytas 65 metų vyrų pensinis amžius su 25 metų darbo stažu ir 60 metų moterų pensinis amžius su 20 metų darbo stažu. 1967 m. kolūkiečių pensinis amžius buvo sutrumpintas 5 metais ir susilygino su kitose ūkio šakose dirbusiųjų pensiniu amžiumi"(Aidukaitė et al. 2012:169). 1965m. Lietuvoje buvo 2,954 mln. gyventojų (1970 m. Lietuvoje miesto ir kaimo gyventojų vis dar buvo 50/50), tad galima sakyti, kad iki 1965 m. sovietinė sistema tiesiogine to žodžio prasme be jokių socialinės apsaugos garantijų įbaudžiavino daugiau nei 1,477 mln. Lietuvos gyventojų.

dominuojančios sistemos, bet ir vietinės visuomenės poreikiais. Sovietinės okupacijos metais Lietuvos kaimas buvo transformuotas į glaudžiai su visa Sovietų Sąjungos ekonomika supintą žemės ūkio produktus gaminančių „fabrikų“ regioną, pasižymintį daugialypės infrastruktūros ryšiais (technologiniais, ekonominiais, socialiniais, kultūriniais), skirtais funkciškai įgyvendinti centralizuotos ir planingos maisto produktų gamybos bei paskirstymo sistemos užduotis. Visas kaimo žmonių gyvenimas ir poreikiai – darbas, laisvalaikis, pramogos, švietimas ir net sveikatos priežiūra sukosi ir buvo tenkinami kolchozinio fabriko (Leonavičius, Ozolinčiūtė, 2008). Lietuvos žemės ūkis, viena vertus, buvo sovietinio kolchozinio žemės ūkio modelio, kita vertus, universalaus moderniosioms visuomenėms būdingo žemės ūkio modelio *supainiojimo* (ang. *entanglement*) hibridas. Lietuvos žemės ūkis atitiko daugumą moderniųjų visuomenių žemės ūkio kriterijų, kita vertus, modernumas buvo įspraustas į sovietinę sistemą. Tai nebuvo koks nors „formos ir turinio“ santykio pavidalas, bet savita ir sunkiai išskaidoma įvairių elementų konsteliacijos žemės ūkio modernizacija. Šia prasme galima suprasti sovietinės Lietuvos žemės ūkio politikos strategus, teigiančius apie sovietinės Lietuvos žemės ūkio pasiekimus, nes jie norėjo matyti tik vieną modernizuoto sovietinio žemės ūkio pusę, nutylėdami ne dekolektyvizacijos (Būdvytis, 2003a; Pronckus, 2004), bet sovietinio modernaus žemės ūkio laikotarpio tamsiąją pusę.

Visiems kolchozo darbuotojams buvo primesta hierarchinė sistema ir nors modernioje visuomenėje visos įmonės turi panašią struktūrą, kolchozinio elito ir paprastų darbuotojų suskaidymo modelis buvo akivaizdžiai okupacinės autoritarinės sistemos padarinys, atvirai blefuojantis demokratinį kolchozo valdymą. Perfrazuojant R. Collinsą (Collins, Makowsky, 1993: 275), kolūkinė sistema žmones padalino į *tvarką primetančius* (privilegijuotus sovietinės kontrolės vykdytojus*)* arba, tiksliau tariant, primestos tvarkos sergėtojus, ir į *tvarką priimančiuosius*. Pirmieji labiau tapatinosi su kolchoziniu fabriku, jo gamybiniais pasiekimais, indoktrinavosi kolchozine ideologija[212] ir buvo pačios sistemos skiriami bei šalinami, todėl jų privilegijuotos pozicijos tiesiogiai priklausė nuo sistemos ir jie sunkiau priėmė arba visai nepriėmė kolchozinės sistemos transformacijos. Antrieji buvo pasyvūs primetamų ritualų stebėtojai ir vykdytojai, kuriems kolchozinė sistema leido, dažnai neteisėtais būdais, tenkinti ir savo individualius poreikius. Žymus sovietinio laikotarpio Lietuvos žemės ūkio politikos teoretikas ir įgyvendintojas, ypač kritiškai vertinęs posovietinę žemės reformą, dar 1974 m. savo dienoraštyje, taigi, ne viešumai, apgailestavo dėl didėjančios socialinės nelygybės, tuo pat metu tarsi nepastebėdamas sisteminio tokio susiskaidymo priežasčių ir netgi tikintis sovietinės sistemos demokratiškumu:

[212] Sovietinio žemės ūkio strategas A. Būdvytis, nusižiūrėjęs Šiaurės Amerikoje paplitusią javų nuėmimo tvarką, kai iš pietinių valstijų kombainininkų brigados kartu su kombainais juda per visą žemyną pagal bręstančių javų kalendorių į šiaurines valstijas, svajojo apie tai, kaip kombainininkų brigados kartu su kombainais galėtų judėti nuo pietinių iki šiaurinių Sovietų Sąjungos respublikų (Būdvytis, 2003). Totalinį technikos trūkumą išgyvenančiai Sovietų Sąjungai tai būtų buvusios fantastiškos galimybės. Ne veltui Lietuvos žemės ūkio strategai Sovietų Sąjungoje turėjo autoritetą.

„Niekas specialiai nesistengia, priešinasi ir visi įstatymai, o tarpas tarp vadovų ir eilinių didėja. Dalinai prisideda ir specializacija. Matyt, gamyboje taip ir bus. Tačiau kam to reikia žmonių santykiuose. Ir vis tik atstumas tarp eilinio artojo, traktorininko, melžėjos ir rajono vadovo didėja. Nemažai padeda ir įvairios privilegijos, kuriomis vadovai save aprūpina. Visos ekonomikos neapverčia (autorius turi mintyje socialistinę ekonomiką – V. L.). Visos „spec“ (privilegijos – V. L.) yra keleriopai mažesnės nei įsivaizduoja eilinis. Bet juk požiūris į vadovą susidaro ne iš to, kaip yra, o iš to, kaip žmonėms atrodo. Laikas nuo laiko kokio skundo pėdsakais apmindomas vienas kitas per daug pasipūtęs, bet, žiūrėk, vėl kažkur pučiasi. Taip ir trypia lyg amžinai rusenantį durpyną. Ir niekados neužgesins, kol gesins židinėlius.<...> Ką duos karas su spec. patogumais ūkio vadovui ar panašiai, jei rajone girnos jau aukščiau pakeltos, respublikoje – dar aukščiau, o Sąjungos viršūnė atsiskaito tik pati su savimi“ (Budvytis, 2003a).

Nors kritiškas, bet simptomiškas požiūris sovietiniam valdančiajam elitui – įstatymai geri, valdžia rūpinasi, bet kalti vadovai nenaudėliai ir paprastų žmonių nesupratimas – paprastiems žmogeliams viskas atrodo ne taip, kaip iš tikrųjų yra. A. Būdvyčio naiviu nepavadinsi, bet veikiausiai, kaip ir dauguma kolchozinės sistemos nomenklatūros atstovų, ne tik daug pasidarbavo kurdamas, tipologiškai tariant, moderniosios visuomenės Lietuvos kolchozinę sistemą arba sovietinio laikotarpio į hibridą, bet veikiausiai ir suvokė, kad sistemos griūtis gali ne tik nuvertinti jų indėlį į modernųjį žemės ūkį, bet ir sunaikins jų privilegijuotą padėtį. Anot buvusio pirmininko:

Nuėjome pas Atkuriamojo Seimo pirmininką ir jis sako: „Seno namo nesugriovęs naujo nepastatysi. Aš potvarkio pakeisti negaliu (kalbama apie Vyriausybės 1991 m. spalio 22 d. nutarimus Nr. 421 ir Nr. 422), eikite pas Vagnorių“ ir mes nukeliaujame pas Vagnorių <...>, o jis mums sako: „Ko jūs čia lankotės pas mane? <...> jūs jau likviduoti visi, juk kolūkių pirmininkų etatų nebėra“, na ir išėjome. <...> Ne aš vienas, mūsų 15 nuėjome, vedami I. Velikonio <...> visi parvažiavę numetėme, kurkitės sau... (respondentas Nr. 5).

3. KOLCHOZINĖS SISTEMOS PERTVARKYMO STRUKTŪRINĖS SĄLYGOS IR PAGRINDINIAI SOCIALINIAI VEIKĖJAI

Paskelbus Nepriklausomybę ir subyrėjus Sovietų Sąjungai, kolchozinis fabrikas ir jo darbuotojai[213] tapo sovietinio laikotarpio kaimo modernizacijos hibrido įkaitais. Šią situaciją galima apibūdinti objektyviais sovietinės modernizacijos ypatumais:

- Kaip daugialypis kompleksas kolchozas buvo sunkiai išskaidomas be didesnio ar mažesnio nuostolio žemės ūkio produktų gamybai ir darbuotojų poreikiams tenkinti. Tai buvo ne tik sudėtingas ūkinis vienetas (fermos, dirbtuvės, kiti gamybiniai ir infrastruktūros padaliniai), įdarbinantis ir mokantis atlyginimus darbuotojams. Struktūriniai kolchozinės sistemos elementai užtikrino ir dalies sveikatos, švietimo, socialinių ir kultūrinių bei techninių paslaugų individualiam sodybiniam ūkiui funkcionavimą. Kolchozų panaikinimas reiškė ne tik gamybos kritimą, bet ir viso šio paslaugų komplekso išardymą bei iššūkį kaimo žmonių egzistencijai.
- Melioracijos ir gyvenviečių plėtra pakeitė ikikarinio laikotarpio dirbamos žemės laukus. Buvo suformuoti dideli dirbamos žemės masyvai[214], kuriuose buvo ne tik sudėtinga nustatyti ankstesnes žemėvaldas, bet ir keitė pačios žemės vertę. Sovietiniu laikotarpiu, palyginti su tarpukariu, padidėjo žemės vertė. Lietuvos mokslininkų požiūriu (Mališauskas et al., 1963; Poviliūnas, 2008), padidėjusi žemės vertė buvo teigiamas agrarinio paveldo rezultatas: žemės naudmenų plotas, naudotas žemės ūkio produktų gamybai, sumažėjo 20 %, tačiau likusios naudoti žemės vertė, apskaičiuota santykiniais balais, padidėjo 40 %. Dirbtinis žemės kokybės pagerėjimas (dirbtinis žemės našumas) kompensavo žemės naudmenų ploto mažėjimą, dvigubai padidino žemės ūkio bendrosios produkcijos gamybą, palyginti su tarpukariu. Žvelgiant žemės restitucijos ir visos visuomenės intereso požiūriu, iškyla tam tikra kolizija. Valstybinės investicijos į žemės gerinimą sovietiniu laikotarpiu lyg ir yra visos visuomenės investicijos, o sovietiniu laikotarpiu pagerintos žemės restitucija tarpukario savininkams tarsi tampa žemės atgavėjų įsiskolinimu visai visuomenei. Tad svarstant žemės grąžinimo klausimą, šį argumentą naudojo kolchozinės sistemos apologetai.
- Plėtojant žemės ūkio industrializaciją, neišvengiamai vyko profesinė specializacija, todėl sovietiniu laikotarpiu buvo ruošiami siauros žemės ūkio specializacijos

[213] Analogiškai miestų gamykloms, pvz., kuro aparatūros, grąžtų gamyklos Vilniuje, dirbtinio pluošto, radijo gamyklos Kaune ir t. t.

[214] 1985 m. Lietuvoje buvo 737 kolūkiai (vid. dydis – 4 200 ha) ir 282 tarybiniai ūkiai (vid. dydis – 4 470 ha) (Poviliūnas, 2012).

darbuotojai (agronomai, zootechnikai, veterinarai, hitrotechnikai ir t. t.) ir baigę studijas paskirstomi po visą Lietuvą dirbti žemės ūkio fabrikuose[215]. Atkūrus Nepriklausomybę, daugelis žemės ūkio specialistų, kurie realiausiai galėjo pretenduoti kurti individualius ūkius, gyveno ir dirbo ne savo gimtinėse. Tačiau net ir tarp šių specialistų iš pradžių nebuvo daug norinčiųjų imtis neapibrėžto ir rizikingo žemės ūkio verslo[216].

- Sovietiniame žemės ūkyje dar reikėjo daug rankų darbo, todėl Nepriklausomybės laikotarpiu diegiant individualiuose ūkiuose naujas technologijas ir techniką išryškėjo kaimo gyventojų perteklius.
- Lietuvos žemės ūkis gamino daugiau produkcijos nei reikėjo Lietuvai, nes buvo bendros sovietinės ekonominės sistemos dalis. Griuvus sovietinei sistemai sutriko, o galiausiai ir visai nutrūko pašarų tiekimas iš buvusios sovietinės sistemos ir užsidarė jos beribė vartojimo erdvė.
- Tik nedaugelis privilegijuotų kolchozų turėjo pakankamai technikos. Daugumai kolchozų jos trūko.[217] Todėl vidutiniam ir smulkiam ūkininko ūkiui atsikurti trūko žemės ūkio technikos ir reikėjo didelių kapitalo bei darbo pradinių investicijų.

Posovietiniu laikotarpiu, demontuojant kolchozų sistemą ir vykdant agrarinę reformą, reikėjo ne tik įvertinti visus šiuos veiksnius, bet ir suvaldyti neišvengiamai iškilusį kolchozinio fabriko socialinį susiskaidymą tarp paprastų kolūkiečių ir administracijos bei įvertinti visų dalyvaujančių veikėjų interesus. Sovietinės sistemos kaimui primestas socialinis suskaidymas (kaimo bendruomenės pakeitimas kolchozinio fabriko hierachine sistema) galėjo būti nekvestionuojamas tik autoritarinės sovietinės sistemos sąlygomis, kai fabriko hierarchinė sistema buvo paslėpta po Lietuvos kaimo metafora. Žemės ūkio reforma jau iš pat pradžių pateko į šį visuomenės susipriešinimą ir tapo sunkiai valdoma. Griauti sovietinio laikotarpio kolchozinį hibridą ir grąžinti žemę buvusiems savininkams ar jų paveldėtojams reiškė žemę palikti be ūkininkų, nes dauguma ankstesnių savininkų negyveno kaime ir neūkininkavo. Suteikti žemę tuo metu dirbusiems žemę reiškė paneigti socialinį teisingumą.[218] Palikti

---

215 Diskutuojant dėl žemės grąžinimo 1990 m., A. Būdvytis (2003: 245) rašė: „Dotnuvos eksperimentiniame ūkyje dirba 1236 žmonės, o čia gimusių tik 424. Šis skaičius dar sumažėtų, jei patikrintume, kur gimė jų tėvai.“

216 Rytų Vokietijoje buvę ūkių vadovai atliko ypač svarbų vaidmenį transformuojant ir pritaikant socialistiniams ūkiams naują vakarietišką kooperacijos modelį, o specifinės individualių ūkininkų kūrimosi sąlygos parodė, kodėl įsivaizduojamas veržimasis į šeimos ūkius nesimaterializavo: individai, kurie tikrai norėjo ūkininkauti, neturėjo pakankamai nei būtino kapitalo, nei individualaus ūkio techninių gebėjimų; tie asmenys, kurie turėjo kažkiek individualaus ūkio valdymo žinių, buvo jau per seni viską pradėti iš naujo; galiausiai daugumos kolektyvizuotų ūkininkų vaikai buvo pasirinkę ne žemės ūkio profesijas, todėl nebuvo daug kandidatų ūkininkauti (Wolz et al., 2010).

217 Pradėjus galioti Valstiečio ūkio įstatymui ir kurtis individualiems ūkiams, Lietuvos žemdirbystės instituto direktorius ir vienas sovietinio laikotarpio agrarinės politikos strategų A. Būdvytis 1990 m. rašė: „Dažname kolūkyje 1-am traktoriui tenka po 60–80 ha naudmenų <...> ir kaip tą traktorių sukapoti, kad užtektų 3–5 ūkininkams, kurie tokiame plote kuriasi. Dar sunkiau padalinti kombainus, nes jiems tenka po 100 ha ir daugiau javų. <...> Teko išsikalbėti su daug ūkių vadovų ir nesutikau nė vieno, kuris nenorėtų dalies kolūkio žemės atsikratyti. Juk ir taip technikos bei žmonių visiems darbams gerai atlikti neužtenka“ (Būdvytis, 2003: 239–240). Interviu su buvusiu žemės ūkio ministru (2019 m. kovo 15 d.).

218 A. Poviliūnas (2012) teigia, „kad politinėms jėgoms nepavyko sutarti dėl bendrų žemės ūkio reformos principų. Keičiantis Seimo daugumai, žemės reformos įstatymas buvo visą laiką koreguojamas“. Jo požiūriu, „LŽS aktyvistai pirmieji ėmėsi

buvę kolchoznikai be žemės taip pat kėlė socialinio teisingumo klausimą. Žemės grąžinimo socialinio teisingumo svarbą ypač aštriai kėlė Lietuvos žemdirbių sąjūdžio atstovai, o vėliau – Žemės savininkų sąjunga:

<...> *nepamirškim kai kurių dalykų, reiškia, pirmas klausimas buvo – kieno yra žemė? Tai mūsų oponentai sakė – žemė yra valstybės. O mes sakėm, kaip valstybė ją įsigijo, nusipirko, ar kaip? Nėra jokio pagrindo, kad valstybės, tai kieno ta žemė?* (respondentas Nr. 2).

Kam ir kur grąžinti žemę – dirbantiems kolchozuose, bet neturėjusiems iki okupacijos žemės, dirbantiems kolchozuose ir gyvenantiems kitose Lietuvos vietose nei turėjo iki okupacijos žemes, nedirbantiems, gyvenantiems mieste, bet turėjusiems iki okupacijos žemės?

Perėjimas į rinkos ekonomiką iš tiesų buvo sudėtingas dėl iš esmės nesuderinamų kolchozinės sistemos ir XX a. pabaigos rinkos ekonomikos bei demokratinės visuomenės siekių. Dar iki Lietuvos žemdirbių sąjūdžio (LŽS) suvažiavimo buvo svarstomi sovietų atimtos žemės ir kito turto grąžinimo, kolchoznikų arba tuo metu žemę dirbančių žmonių ir bendro kolchozų turto paskirstymo bei kiti klausimai. Vieno atsakymo nebuvo ir negalėjo būti, nes kolchozas – sovietinio laikotarpio hibridas – industrinis ūkis, sukurtas prievarta ir apimantis ne tik atimtas prieš 45 metus privačias žemes ir kitą nuosavybę, bet ir per tuos metus pagerintą, melioruotą žemę, pastatytas fermas, gamybos ir bendro gyvenimo infrastruktūrą, skirtingų interesų kaimo socialines grupes ir buvusius savininkus. Kaip grąžinti buvusiems savininkams žemes, jei dauguma jų gyvena kituose Lietuvos kaimuose ir miestuose bei dauguma net nesiruošia ūkininkauti? Ką daryti likusiems be žemės kolchozams ir buvusiems kolchoznikams, jeigu žemė bus grąžinta savininkams? Kaip teigia hibridinės modernybės teoretikai, hibridas nedalomas, tad bet kurios reformos atveju turėjo nukentėti viena ar kita arba visos socialinės grupės. Kaip ir visose sovietinės valstybės okupuotose visuomenėse, Lietuvoje dar įsiterpia netvirtą legitimaciją turintis kolchozinio kaimo socialinis suskaidymas į valdančiuosius ir pavaldinius. Taikant Antonio Gramscio *hegemonijos* sampratą, galima teigti, kad kolchozinės sistemos idėja ir tikėjimas jos „teisingumu“ netapo pačių kolchoznikų savastimi, nors ir pavertė priklausomais nuo sistemos.[219]

Reformos pradžioje buvo svarstomas žemės dalinės restitucijos variantas, kurį siūlė LŽS Agrarinė komisija ir kurį palaikė dauguma skirtingų socialinių grupių (Sąjūdžio žemės ūkio reformos programos kūrėjai, kolūkių vadovai, vyriausybė) – *restitucija per reformą* – grąžinti savininkams nuosavybę, tik laisvą (neužimtą) žemę ir kitą išlikusią nuosavybę.

agrarinės reformos, realiai neįsivaizduodami būsimo žemės ūkio (kaip šalies ekonomikos šakos) ir kaimo (kaip jos būtino palydovo)“.

219 Anot A. Gramscio (1971), kapitalistinė valstybė susideda iš dviejų persidengiančių sričių – *politinės visuomenės*, valdančios galia, ir *pilietinės visuomenės*, valdančios nuolaidomis. Pastaroji *pilietinės visuomenės* reikšmė skiriasi nuo šiandien įprastos *asociatyvinės* reikšmės, kuri pilietinę visuomenę apibrėžia kaip laisvanoriškų organizacijų ir NVO sektorių. A. Gramscio pilietinė visuomenė – tai vieša erdvė, kurioje profesinės sąjungos ir politinės partijos įgyja tam tikrų nuolaidų iš buržuazinės valstybės, formuojamos idėjos ir tikėjimai. Svarbiausia, kad šių idėjų ir tikėjimų pagalba žiniasklaidos, universitetinės ir religinės institucijos kultūros erdvėje formuoja socialinį sutarimą ir esamos sistemos legitimaciją, kartu reprodukuoja buržuazijos dominavimą arba *hegemoniją.*

Jei nuosavybė užimta, savininkams kompensuoti ekvivalentu natūra arba skirti piniginę kompensaciją. Jau 1988 m. Žemdirbių sąjūdžio programiniuose dokumentuose buvo suformuluotos svarbiausios agrarinės reformos nuostatos, o 1989 m. kartu su Žemės ūkio ministerija, Žemdirbių sąjūdžiu ir žemės ūkio mokslininkais buvo parengtos nuostatos dėl žemės ir turto privatizavimo bei ūkininkų ūkių atkūrimo. Išrutulioti trys žemės reformos variantai: *nulinis, restitucinis, mišrus*[220].

Dauguma programos kūrėjų buvo už tai, kad restituciją reikia įgyvendinti grąžinant žemę savininkams, bet orientuojantis ne tiek į buvusių ūkių atkūrimą, kiek į naujų stiprių ūkių kūrimą[221]. Paraleliai iškilo ir kitas klausimas – kaip išlaikyti kolchozinio fabriko gamybinius pajėgumus? Anot žymaus sovietinio laikotarpio „milijonieriaus" kolchozo pirmininko,

<...> *reikėjo negriaunant kolūkių (perregistruojant įmones), grąžinti žemę savininkams ir leisti jiems tartis su pačiais kolūkiais* (respondentas Nr. 5, kolūkio pirmininkas).

Formaliai žvelgiant, tiesos tokiame pasiūlyme buvo, pvz., Rytų Vokietijos socialistiniai ūkiai susidūrė su panašiomis problemomis. Žemės privatizacijos ir restitucijos proceso metu atsirado iki 800 tūkst. žemės savininkų, o iš čia galėjo sekti labai didelė individualios žemės nuosavybės fragmentacija. Tačiau vokiečiai priėmė įstatymą, reikalaujantį kolektyvinius ūkius pertvarkyti taip, kad būtų savarankiškai veikiantis vienetas (angl. *self-responsible operational units*) ir galėtų efektyviai funkcionuoti rinkos ekonomikos sąlygomis. Kadangi buvo efektyviai sutvarkyta ir gerai funkcionavo žemės nuomos sistema, nepaisant didelio skaičiaus žemės savininkų, susidarė santykinai mažas ūkių skaičius (Mathijs, Swinnen, 1998: 1).

Bet ką reiškia minėto buvusio kolchozo pirmininko žodžiai Lietuvos sąlygomis? Kaip minėjome, kaime buvo mažai belikę socialinio kapitalo, kuris sudaro prielaidas atvirai ir pasitikint vienas kitu tartis tarpusavyje. Būtent ten, kur kolchozų pirmininkai buvo demokratiški ir sutarė su savo kolchozninkais, galėjo ir atsirado žemės ūkio bendrovės, kuriam laikui garantuojančios gamybos tęstinumą ir kaimo gyventojų užimtumą[222].

---

220 *Nulinis* – reforma be restitucijos. Iš kolektyvinių žemės ūkio naudotojų formuoti privačius ūkio subjektus, neatsižvelgus į savininkų praeityje turėtą žemės nuosavybę, o buvusiems turto savininkams nemokėti jokių kompensacijų.
Restitucinis – grąžinti visą turėtą ir paveldėtą nuosavybę ankstesniems savininkams ir paveldėtojams.
Dalinės restitucijos – grąžinti savininkams nuosavybę tik laisvą (neužimtą) žemę ir kitą išlikusią nuosavybę. Jei nuosavybė užimta, savininkams kompensuoti ekvivalentu natūra arba mokėti piniginę kompensaciją.

221 Kita vertus, buvo daug neapibrėžtumo, kas imsis ūkininkauti, ir dedama vilčių į dar gyvą tarpukario ūkininkų kartą: <...> *mes skubėjom dėl to, kad buvo tėvai, kuriuos daug kas turėjo, kai kas senelius, kad šaknys nenutrūktų* <...>*, na kol nenutrūkusi tradicija, kol dar turi jėgų pamokyti* (respondentas Nr. 1).

222 Susivienijus Vokietijoms, dauguma žemės ūkio kooperatyvų išliko, nes jų pirmininkai buvo ne partijos statytiniai, o specialistai, ir žmonės jais tikėjo. Vadovai buvo itin atsidavę savo ūkiams. Dauguma jų buvo paskirti ne partijos, bet atėjo iš žemės ūkio sričių ir turėjo gerą žemės ūkio išsimokslinimą. Jie nebuvo planingos sistemos marionetės, o svarbiausia – kaip jie mokėjo atlikti savo darbą, bendrauti ir tarp darbuotojų kurti gerą darbo klimatą. Kaip teigia vienas kooperatyvo vadovas, „aš išlikau vadovu žemės kooperatyvų transformacijos metu ir jei mes nebūtume sutarę vienas su kitu, kooperatyvas paprasčiausiai būtų iširęs. Jei vadovybė ir paprasti dirbantieji turėjo gerus santykius ir pasitikėjo vienas kitu, tuomet galima buvo kurti efektyvų kooperatinį ūkį, nepriklausomai nuo nustatytų teisinių formų. Svarbiausias dalykas yra tai, kad jūs gerai suprantate ir gerai vienas kitą traktuojate. Priešingu atveju jūs nieko gero nepadarysite" (Wolz et al., 2010).

Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio (LPS) Žemdirbių sąjūdžiui (ŽS) pirmiausia teko spręsti šiuos klausimus, nes kompartija ir sovietinis žemės ūkio elitas siekė išlaikyti *status quo* žemės ūkyje. LŽS atstovai prisimena, kad dar iki 1990 03 11, t. y. iki Nepriklausomybės paskelbimo, LPS agrarinė komisija (LPS AK), ruošdamasi žemės ūkio pertvarkai, siekė sutelkti visus žemdirbius ir kvietė *Kolūkių tarybos* atstovus surengti bendrą suvažiavimą tam, kad būtų galima atstovauti visiems žemdirbiams (Treinys, 2008). *Kolūkių taryba* buvo sukurta pagal universalų sovietinį modelį ir jos absoliučią daugumą sudarė kolchozų pirmininkai. Tarybos atstovai iš pradžių pritarė bendram visų Lietuvos žemdirbių suvažiavimui. 1989 m. sausio 17 d. tarp LPS AK ir *Kolūkių tarybos* buvo pasirašytas bendras susitarimas dėl Lietuvos žemdirbių sąjūdžio suvažiavimo nuostatų. *Kolūkių taryba* buvo pavaldi LKP CK, o 1989 m. Lietuva vis dar buvo LSSR ir Sovietų Sąjungos sudėtyje, tad veikiausiai dėl politinės situacijos neapibrėžtumo komunistinės Lietuvos vadovai neskubino įvykių ir po kelių LPS bei CK vadovų bendrų susitikimų CK galiausiai uždraudė *Kolūkių tarybai* dalyvauti LPS žemdirbių suvažiavime (Treinys, 2008). Anot M. Treinio (2008: 29), „tiek tuomet, tiek šiandien lieka šešėlyje pavardės LKP CK vadovų, kurie vetavo tuometinių žemdirbių sambūrio pastangas suvienyti jėgas ir surengti bendrą suvažiavimą, kurio nutarimai būtų orientuoti į Lietuvos kaimo ateitį. <...> potencialių stabdžių sąrašas neilgas <...>, sprendžiant žemės ūkio reikalus, tuomet turėjo tik du asmenys: LKP pirmasis ir antrasis sekretoriai".

1989 m. vasario 25–26 d. įvyko *Lietuvos žemdirbių sąjūdžio* suvažiavimas, o 1989 m. kovo 10–11 d. – LKP palaimintas *Lietuvos žemdirbių* (*Kolūkių tarybos*)[223] suvažiavimas. Toks pirminis dviejų žemdirbiams atstovaujančių institucijų atsiskyrimas dar nebuvo aiškiai susijęs su kokiomis nors žemės ūkio pertvarkos ir žemės restitucijos koncepcijomis, nes jų dar nebuvo. Atsiskyrimo priežastis veikiausiai buvo susijusi ne tiek su kolchozinės sistemos galima kritika suvažiavime, kiek su pačioje abiejų institucijų bendradarbiavimo pradžioje pasirašytomis LŽS suvažiavimo nuostatomis. Pagal jas delegatus į suvažiavimą turėjo siūlyti pirminės Žemdirbių sąjūdžio grupės, jų nesant – darbo kolektyvai, o išrinkti turėjo rajonų žemdirbių sąjūdžio konferencijos. Galima klausti, kiek LKP ir sovietinis agrarinis elitas[224] galėjo tikėtis, kad į suvažiavimą bus renkami *Kolūkių tarybos* atstovai (t. y. kolchozų pirmininkai), kuriuos kontroliavo LKP CK. Neseniai, 1988 m. spalio 22–23 d., buvo įvykęs Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio suvažiavimas, tad vargu ar buvo galima tikėtis, kad Lietuvos žemdirbių sąjūdžio suvažiavimo daugumą sudarys kolchozų nomenklatūros atstovai. Akivaizdu, kad po tokio suvažiavimo LKP būtų ne tik formaliai praradusi žemdirbių kontrolę, bet ir

---

[223] Dar okupacijos sąlygomis 1988 m. susikūręs LPS deklaravo kultūrinio atgimimo, demokratizavimo ir ekonominio savarankiškumo tikslus ir siekė bendradarbiauti su LKP, bet jau nuo 1988 m. lapkričio LPS užėmė savarankišką politinę poziciją ir vis labiau atsiribojo nuo LKP. LPS 1989 m. vasario 16 d. paskelbė, kad pagrindinis tikslas – nepriklausomos Lietuvos atkūrimas, ir tapo opozicija LKP, dar nesiryžtančiai kalbėti apie Nepriklausomą Lietuvą.

[224] Kaip pripažįsta M. Treinys (2008: 14), „sovietmečiu susiformavusi Lietuvos agrarininkų elito karta jautė savo vaidmens svarbą, nes Lietuvos žemės ūkis gamino daug maisto sovietijai", o susikūręs LŽS grėsė sumažinti agrarinio elito žemdirbių atstovavimo monopoliją ir įtaką.

galimybę jiems atstovauti. Tad LŽS suvažiavimą LKP ignoravo ir po to teigė, kad ir ji atstovauja žemdirbiams. Vienas LŽS agrarinės komisijos aktyvių atstovų pripažino:

Klausykit, yra toks punktas, pagrindinės klaidos. Tai šitas, matyt, būtų galima sutikti su tuo, kad su ūkių vadovais, turiu omeny kolūkių vadovais, tarybiniais vadovais, buvo galima dirbti daugiau ir labiau juos įtraukti į Žemės reformą, į Agrarinę reformą ir, matot, nebuvo paprastas dalykas. Mes Žemdirbių sąjūdy, 1988–89 metai, ŽŪ akademija, Žemdirbių sąjūdžio taryba, Žemdirbių sąjūdžio prezidiumas, pas mus ten buvo (vadovų) ir būtų galima paminėti labai, mes buvom pradžioj nutarę daryti bendrą suvažiavimą. 1988 m. pabaigoj buvo tai sprendžiama. Ir net buvom sutarę, buvo dar tokia kolūkių taryba. Taryba atstovavo kolūkius, mūsų atstovavo pertvarką, Sąjūdį. Bet vieną dieną jie pareiškė, kad jie šauksis atskirą suvažiavimą <...> ir tada buvo įskeltas, kaimas skilo, buvo didelis susipriešinimas. Buvo skirtingos programos, jie dirbo ir organizavo, kad išsaugotų kolūkius, mes dirbom ir organizavom, kad susikurtų, atsikurtų ūkiai. Tai va čia buvo galima įsivaizduoti... Bet tie, kurie mus suskaldė, tai, matyt, žinojo, ką daro, ir tikėjosi blogesnių / platesnių rezultatų (respondentas Nr. 2).

Jau vėliau, kai tiek *Lietuvos žemdirbių sąjūdis*, tiek *Lietuvos žemdirbių* (*Kolūkių tarybo*s) suvažiavimai pateikė savo žemės ūkio programas, išryškėjo ir skirtingi požiūriai į kolchozų sistemos reformą. Tuomet *Kolūkių taryba* akivaizdžiai priešinosi kolchozinės sistemos griovimui, o ją palaikė į LDDP persitvarkiusi LKP.

Paskelbus nepriklausomybę, Lietuvos žemės ūkis išsilaisvino iš sovietinės sistemos ir Lietuvos Respublikos Vyriausybės reguliavimo, bet kolchozų sistema ir jos elitas vis dar išliko savo pozicijose. 1991 m. spalio 21 d. LR Vyriausybės nutarimai (LR V 1991a ir LR V 1991b) sudarė sąlygas privatizacijai, suskaidyti kolchozus ir susikurti naujoms smulkesnėms ir tarpusavyje bendradarbiaujančioms bendrovėms (dokumente vadinamiems gamybiniais-technologiniais komplektais)[225]. Kartu buvo sustabdyta kolchozų renkamų institucijų (visuotinio susirinkimo ir valdybos) veikla ir įsteigtos laikinosios turto privatizavimo administracijos (pirmininkas, pavaduotojas, buhalteris). Jau minėta priešprieša tarp administracijos ir kolchozninkų bei socialinio kapitalo trūkumas lėmė, kad daugeliu atvejų į komisijas nebuvo renkami pirmininkai (Treinys, 2008). Teoriškai kolchozų administracija tuo metu turėjo galimybę, panašiai kaip Rytų Vokietijos kooperatyvuose, pakviesti kolchozninkus sėsti prie stalo ir derėtis, bet retas kolchozas tuo pasinaudojo, nes realiai dar sovietiniu laikotarpiu socialinis kolchozinio kaimo suskaidymas sutrukdė įgyvendinti tokią galimybę. Tuomet ir vis dar

[225] Anot žemės ūkio ekonomistės Vlados Vitunskienės (2001: 80), „daugumos suformuotų gamybinių-technologinių komplektų (GTK), kurių pagrindu kūrėsi žemės ūkio bendrovės, negalėjimas išlikti ir žlugimas buvo nekomplektiškumas – dalis ekonomiškai neapgalvotai sukomplektuotų ar suformuotų per smulkių GTK iškart tapo nefunkcionalūs“. Rytų Vokietijos kolektyvinių ūkių vadovai pasirinko kitą kelią. Priešingai nei teigė dauguma žemės ūkio ekonomistų ir žemės ūkio žurnalistų, kad Rytų Vokietijos ūkiai yra per dideli ir turėtų būti padalinti į mažesnius vienetus, jei nori tapti konkurencingi, Vakarų Vokietijos konsultantai siūlė parduoti kooperatyvus Vakarų Vokietijos investuotojams nesuskaidytus. Būtent šie siūlymai netiesiogiai įtikino kolektyvinių ūkių vadovus, kad dideli ūkiai bus konkurencingi rinkos ekonomikoje, ir tai vėliau pasitvirtino (Wolz et al., 2010).

šiandien iš kairės ir dešinės kritikuojami G. Vagnoriaus Vyriausybės nutarimai Nr. 421-422 (LR V 1991a; LR V 1991b), lėmę kolchozų „paleidimą" ir sukėlę visuotinį kolchozników nepasitenkinimą tuomete aukščiausiąja valdžia. Tačiau galima klausti, kodėl kolchoznikai kartu su administracija nesitarė neskaidyti kolchozų ir juos išlaikyti perregistruotus į akcines bendroves? Juk buvo ne sovietinio laikotarpio kolektyvizacija, kai reikėjo rinktis tarp kolchozo ir tremties į Sibirą. Juk buvo pavyzdžių, kai kolchoznikai elgėsi pagal savo poreikius ir interesus: „Valdžiai spaudžiant (Bukonyse), buvo sudaryti aštuoni komplektai (išskaidytas kolūkis), bet žmonės nesigarsindami sutarė nesidraskyti. Išėjo visai gerai. Arba Labūnavos bendrovė: tik prie ministerijos papiketavusi atsispyrė valdžios nurodymams. <...> Prisiminkime ir žemdirbių patriarchą Alfonsą Giedraitį. Su kokia pikdžiuga Alfonsą ujo ne tik vietos barzdočiai, o dabar į jo vadovaujamą Ėriškių bendrovę prašosi greta susikūrusios bendrovės nariai" (Būdvytis, 2003: 298)[226].

Vienas Rytų Vokietijos kolektyvinių ūkių vadovų teigė:

„Mes nieko neklausėme, išskyrus Rytų Vokietijos patarėjų. Kiti patarėjai iš Vakarų Vokietijos, su kuriais mes bendravome, norėjo perimti nesuskaidytus ūkius. Tarp jų buvo daug tokių, kurie jau turėjo vieną ar daugiau investuotojų, kurie tuoj pat galėjo perimti visą ūkį, bet mes orientavomės į vietinius žmones" (Wolz et al., 2010).

[226] 1992 m. Vyriausybė atsitraukė ir priėmė nutarimą, kuriuo leido vėl sujungti išskaidytus komplektus (Pronckus, 2004; Treinys, 2008).

4. ŽEMĖS NUOSAVYBĖS KLAUSIMAS

Papildomos sumaišties į kolūkinės sistemos reorganizaciją ir žemės restituciją jau Nepriklausomoje Lietuvoje įnešė dar sovietiniais laikais pradėta žemės ūkio liberalizacija ir žemės dalinimas ūkininkams arba, anot Vlados Vitunskienės, dar ikireforminiai grynai politiniai žemės klausimo sprendimai (Vitunskienė, 2001). Kai dar buvo mažai vilčių dėl politinės nepriklausomybės, gorbačiovinės pertvarkos metu atsirado palanki galimybė į kolchozinį žemės ūkio monopolį įterpti individualų ūkį. 1988–1989 m. buvo aktyviai svarstoma vidutinio fermerio ūkio idėja, 1989 m. priimtas *Valstiečių ūkio įstatymas*[227](LR AT, 1989), kurio tikslas – į kolchozų sistemą įterpti efektyviau ūkininkaujančius individualius ūkius, galinčius prisidėti prie žemės ūkio produkcijos didinimo[228]. 1989 m. įkurta *Lietuvos ūkininkų sąjunga*. Sovietinėje sistemoje ūkininkų atsiradimas teikė vilčių ir dėl galimų ekonominės bei asmeninės kaimo žmonių laisvės plėtros griežtai kontroliuojamoje kolchozų sistemoje. Pagal *Valstiečio ūkio įstatymą*, galiojusį 1989–1991 m., buvo įsteigta 5,1 tūkst. valstiečių ūkių[229]. Šiek tiek vėliau, jau paskelbus Nepriklausomybę, LR Aukščiausiosios Tarybos nutarimu (LR AT, 1990b) buvusiems kolchozų ir sovietinių ūkių darbuotojams nuomai buvo skirta 2–3 ha žemės, kuri vėliau tapo jų asmenine nuosavybe[230] (LR AT, 1991b). Tiek *Valstiečių ūkio įstatymas*, tiek „trihektarininkų" atsiradimas rėmėsi jau anksčiau Lietuvos kolchozuose praktikuojamais sodybiniais ūkiais, kurių produkcija leido ne tik darbuotojams apsirūpinti maisto produktais, bet ir „pakelti" kolchozų gamybos rodiklius. Dauguma kolchozų propagavo savotiškus „lažinius" mainus. Darbuotojai nuomai gaudavo žemės, kurią dirbo patys, bet dažniausiai įdirbdavo ir pasėdavo kolchozas, o už gautus grūdus ar bulves darbuotojai kolchozui nupenėdavo bekonų[231].

---

227 Valstiečių ūkio įstatymas: kolūkiečiams, kurie dirbo kolūkyje, bet norėjo dirbti savo ūkį, turėjo būti išskirta tam tikra technikos dalis bei duota tam tikra dalis žemės (iki 50 ha). Tačiau kolūkiečiams buvo duodama žemė, neatsižvelgiant, ar tai buvo jų prieš kolektyvizaciją turėta nuosavybė, ar ne ir ar ji buvo laisva, ar ne.

228 S. Rozelle'is ir J. Swinnenas (2004) mano, kad socialistinių CRE valstybių ir Sovietų Sąjungos žemės ūkio liberalizacija iš dalies buvo paskatinta praėjus dešimtmečiui po sėkmingos socialistinės Kinijos žemės ūkio pertvarkos.

229 Bene svarbiausias 1989m. liepos 4–5 d. vykusioje Aukščiausiosios Tarybos 12-ojoje sesijoje priimtas nutarimas buvo Lietuvos TSR *Valstiečio ūkio* įstatymas, įteisinęs privatų žemės ūkį kaip lygiateisę Respublikos ūkio sistemos dalį (2 str.). Pagal įstatymą, asmenims, norintiems steigti valstiečio ūkį, žemė suteikiama iš valstybinio rezervo, valstybinio miškų fondo, tarybinių (valstybinių) ūkių, kolūkių bei kitų įmonių ir organizacijų žemės, paimtos į valstiečių ūkiams skiriamą žemės fondą. Pirmumo teisę steigiant valstiečio ūkį turėjo 1940 m. nacionalizuotos, o 1948–1951 m. kolektyvizuotos žemės paveldėtojai, tačiau su sąlyga, kad jie gyvena ar dirba toje vietovėje. Ūkis negalėjo būti mažesnis kaip 10 ha ir didesnis kaip 50 ha žemės ūkio naudmenų (7 str.). „Manome, kad vidutinė darbšti šeima tokį plotą galės įdirbti be nuolatinės samdos", – pristatydamas deputatams įstatymo projektą kalbėjo jį rengusios komisijos pirmininkas, Lietuvos komunistų partijos CK sekretorius deputatas Stanislovas Giedraitis. (Truska 75 tomas)

230 1991 m. (1997 m. patikslintas) Žemės reformos įstatymas skiriasi tik ekologiniu ir žemėnaudos aspektais.

231 Privataus žemės ūkio pranašumą rodė Aukščiausiosios Tarybos sesijoje Lietuvos TSR valstybinio agropramoninio komiteto pirmininko pavaduotojo Genadijaus Konopliovo pateikti duomenys: apie 29 % Respublikoje gaminamos žemės ūkio produkcijos tiekia asmeninis žemės ūkis, t. y. kolūkiečių, darbininkų, tarnautojų sodybiniai žemės sklypai. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dvyliktoji sesija*. *Stenograma*… p. 12. Tai patvirtina ir interviu su buvusiu kolchozo pirmininku (2019 05 20).

Sovietinėje sistemoje tokia „inovacija“, nors ir kontroliuojama administracijos, galėjo sudaryti prielaidas kaime atsirasti savarankiškesniam socialiniam veikėjui. Tačiau, griuvus sovietinei imperijai, pagal *Valstiečio ūkio įstatymą* įsikūrę ūkininkai bei „trihektarininkai“ įnešė papildomos sumaišties grąžinant žemę buvusiems savininkams, nes valstiečių ūkiams ir nuomai skirta, o vėliau privatizuota trijų hektarų žemė buvo dalinama neatsižvelgus į ankstesnių savininkų turėtą žemę. Anot vieno pagrindinių posovietinės žemės reformos kūrėjo Mečislovo Treinio (2008; 95), „<...> ši grynai socialinė, bet ne ekonominė priemonė (trys hektarai) vėliau tapo didžiausiu sisteminės žemės reformos, ypač restitucijos, stabdžiu“. Kitas posovietinės žemės reformos vykdytojas, buvęs žemės ūkio ministras prisiminė susitikimą su aukščiausia to meto valdžia dėl trijų hektarų nuomos ir jų privatizavimo:

Mane dėl tų 2–3 hektarų pakvietė pakalbėti ir jis (aukščiausioji valdžia – V. L.) *man pasakė: „Nu, tu žinai.“ Tiksliau, jis kitus argumentus turėjo, na argumentą, kad jeigu žmogus nebus savarankiškas, tai pirmininkas jį reguliuos, o jeigu laikinai, na mes, žemę suteiksim, tai jis savarankiškesnis bus. Kolūkio pirmininkas turėjo teisę duoti arba neduoti, nušienauti ar nenušienauti <...> Aš pats dirbau ūkyje, aš pats taip dariau. Supranti, na aš tą žinojau, tai vienas dalykas, bet aš jam dar vieną dalyką pasakiau. Iš tikrųjų reformos metu, nu šitas reikalinga, nu kaip mes reformą darysim, jeigu ateis ūkininkauti vienas, kitas, o ką tiems žmonėms, kurie tos žemelės neturi? Jis turi darbo susirasti mieste? Jis turi išlaikyti tą karvutę, tą kiaulikę, kad išgyvent galėtų. Reikalinga buvo šitas, nu būtinai buvo reikalinga, <...> padarė diskusiją, žinai, sako: „...žinai, kad tą žemę privatizavo.“ Ne. Aš tada buvau su Kazimiera Prunskiene nuvažiavęs, nu kada paskyrė, bet ir ten parašyta buvo, kad ne paskirti, o suteikti tą žemę. Tai yra laikinai. Mes buvom užrašę, kad laikinai suteikti* (kalbama apie Sąjūdžio Vyriausybę – V. L.), *tai todėl suteikė tą žemę, bet LKP labai kritikavo šitą <...>. Bet paskui už tai jie patys privatizavo* (kalbama apie LDDP Vyriausybę) (respondentas Nr. 2, buvęs ministras).

Šią sudėtingą žemės ūkio pertvarkymo ir plėtros krypties pasirinkimo situaciją veikė ne tik žemės restitucijos modelio pasirinkimo klausimas, ne tik sovietinės žemės ūkio industrializacijos palikimas[232] arba sovietinio laikotarpio kolchozinis hibridas, bet ir jau sovietmečio pabaigoje sovietiniai įstatymai, leidę atsirasti individualiems ūkininkams (LR AT, 1989; LR AT, 1990b). Visi paminėti veiksniai paskatino susiskirstyti dar sovietiniu laikotarpiu suskaidyto kaimo socialinėms grupėms ir padalino posovietinės žemės ūkio transformacijos kūrėjus į dvi priešingas stovyklas. Abi stovyklos teikė savo siūlymus dėl sovietinio laikotarpio žemės ūkio hibridų pertvarkos. Kiekviena atskira grupė rėmėsi skirtingomis patirtimis ir turėtomis pozicijomis sovietinėje žemės ūkio sistemoje bei vertybinėmis prielaidomis. Sovietinės kolonizacijos suskaidytos visuomenės akivaizdoje kiekviena pusė selektyviai rinkosi svarius argumentus ginti savąją poziciją. Viena iškėlė socialinio teisingumo principą ir siūlė visuotinę

[232] Prievartinis kolūkių kūrimas pradėtas 1947 m., baigtas 1953 m. ir užsilikęs iki 1991 m.

žemės restituciją, siekė susilpninti kolchozų nomenklatūrą, kita pirmiausia siekė išsaugoti kolchozų gamybinį potencialą ir savo privilegijuotą poziciją. Pirmajai atstovavo Lietuvos žemdirbių sąjūdis ir po suvažiavimo 1989 m. sukurta LŽS taryba, po to *Lietuvos ūkininkų sąjunga*, dar vėliau – *Lietuvos žemės savininkų sąjunga*. Pastaroji jau aiškiai deklaravo savo grupinį interesą. Anot vieno iš Žemdirbių sąjūdžio atstovų:

Oponentai sakė, nu, praėjo daug metų, stichija, žemės drebėjimas, epocha ištisa, reikia atiduoti žemę tiems, kas ją dirba. O tai kaip atiduoti, kas ją gali atiduoti? Aš galiu savo žemę atiduoti, bet jeigu žemė ne valstybės, tai kaip ją atiduoti? Vėliau po šitos neryžtingos reformos įsikūrė Žemės savininkų sąjunga. Lietuvos žemės savininkų sąjunga. Tai jinai pasakė tiesiai, sako, mes nieko neįgaliojom, kad jūs atiduotumėt kam nors mūsų žemę. Žemė yra mūsų <...> (respondentas Nr. 1).

Toks požiūris, kurį palaikė ir Pasaulio banko bei Valiutos fondo specialistai, siūlė radikalią žemės restituciją, atkuriant vidutinius šeimos ūkius. Pasaulio banko atstovų nuomonė LR AT, kurioje dominavo LPS, buvo svarbi, ir tai iš dalies primena Pasaulio banko ir kitų tarptautinių organizacijų paramą, grindžiamą *plėtros diskurso* koncepcija pokolonijinėms valstybėms[233]. Pokolonijinėms trečiojo pasaulio valstybėms ši konsultacinė parama vyko dalyvaujant Vakarų šalių mokslininkams ir net antropologams.

Antrajai grupei atstovavo dar sovietinių laikų *Kolūkių taryba*, sukurta pagal universalų sovietinį modelį, ir *Lietuvos žemdirbių suvažiavimas* (1989), remiamas LKP CK. Jie siūlė laipsnišką transformaciją, kuriant akcines bendroves ar kitas organizacijas, išlaikant stambią, kolchozų laikais suformuotą žemėvaldą bei sukauptus gamybos resursus. LŽS kritikavo šią poziciją dar ir dėl to, kad *Lietuvos žemdirbių* atstovai buvo susiję su buvusia sovietine nomenklatūra[234]. Kolchozų likvidavimo kritikai pirmiausia mini 1991 m. spalio 12 d. LR Vyriausybės[235] priimtus nutarimus Nr. 421–422, kurie padėjo teisinius pagrindus reorganizuoti kolchozus į smulkesnius žemės ūkio padalinius, kurių dauguma taip ir nesugebėjo prisitaikyti prie rinkos ekonomikos[236].

Užsienio tyrėjai teigė, kad socialistiniam žemės ūkiui pertvarkyti iš esmės buvo trys realiausios alternatyvos – registruotis kaip dirbančių savininkų kolektyvinis ūkis, perorganizuoti kolūkį į akcinę bendrovę (angl*. joint-stock company*) arba viską išformuoti ir paskirstyti

233 Apibendrintai galima teigti, kad antropologija kaip mokslas tiesiogiai nebuvo susijusi su pokariniu turtingų ir neturtingų nacijų susidūrimu plėtros (angl. *development*) diskurso požiūriu. Nors dalis antropologų priešinosi plėtros intervencijoms, pasisakydami už vietinių tautų savitą vystymąsi, nemažai antropologų buvo įtraukta į plėtros organizacijų (Pasaulio banko, Tarptautinės plėtros agentūros Jungtinėse Valstijose ir kt.) veiklą. Šis problemiškas įtraukimas buvo ypač pastebimas 1975–1985 m.

234 Pvz., Antanas Būdvytis (1926–1998), agronomas, partinis, politinis ir visuomenės veikėjas, vėlyvuoju sovietmečiu, 1966–1989 m., Žemdirbystės instituto direktorius. Nuo 1960 m. žemės ūkio mokslų kandidatas (pagal dabartinę klasifikaciją – daktaras) ir SSKP narys. 1966–1976 m. – kandidatas į LKP CK narius, 1976–1981 m. – LKP CK narys, nuo 1990 m. – LDDP narys, 1992–1996 m. – LR Seimo narys, dirbo LDDP frakcijoje.

235 Trečioji Vyriausybė. Ministras Pirmininkas Gediminas Vagnorius (1991 m. sausio 13 d. – 1992 m. liepos 21 d., žemės ūkio ministras Rimvydas Survila).

236 Dar 1994 m. buvo 3 194 žemės ūkio bendrovės, 2005 m. – 543, 2016 m.– 856 žemės ūkio bendrovės ir kitos įmonės.

žemę bei gamybos priemones kolchozų nariams (Lindsay, 2010; Lindner, 2007). Lietuvoje buvo aptariami visi variantai, bet pasirinkta trečia modifikuota alternatyva – viską išformuoti ir paskirstyti žemę bei gamybos priemones kolchozų nariams, masiškai vykdyti privatizaciją, įtraukiant buvusius savininkus. Teoriškai buvo galima derinti abiejų stovyklų pozicijas, t. y. perregistruoti kolchozus kaip žemės ūkio bendroves ir demokratiškai rinkti bendrovės vadovybę, o žemę grąžinti tik norintiems ir galintiems ūkininkauti. Visiems kitiems buvusiems savininkams bendrovės per nustatytą terminą galėjo išmokėti pinigines kompensacijas arba nuomoti iš savininkų žemę. Tačiau pasirinkimą išdalinti kolchozų turtą ir privatizuoti žemę lėmė ne tik neigiama nuostata apie buvusią tvarką ar įsitikinimas, kad kitos alternatyvos gali išlaikyti kolchozų pirmininkų ir buvusios nomenklatūros galią žemės ūkyje. Iš dalies tai buvo tiesa. Kita vertus, galima teigti, kad nė viena pusė neįvertino socialinio kapitalo svarbos transformuojant kolchozų sistemą ir kuriant bendroves, galėjusias perimti sovietinės modernizacijos sukauptus gamybos resursus. Skirtingai nuo Rytų Vokietijos kooperatyvų, kolchozų vadovybė daugeliu atvejų neturėjo socialinės legitimacijos tarp darbuotojų, tad neturėjo šansų būti demokratiškai perinkti bendrovių vadovais, o greitai rasti kitus vadovus, turinčius vadybos gebėjimų ir patirties, buvo sudėtinga, veikiausiai ir neįmanoma.

5. APIBENDRINIMAS

Lietuvos žemės ūkio posovietinė transformacija nebuvo išimtis Vidurio ir Rytų Europoje – panašūs transformaciniai raidos iššūkiai kilo visoms posocialistinėms valstybėms. Lietuvos žemės ūkio perėjimo savitumas, palyginti su kitomis Vidurio Europos visuomenėmis, ir kartu panašumas su Baltijos valstybėmis – tai jos sovietinė praeitis. Į Sovietų Sąjungą prievarta inkorporuotos valstybės patyrė nepalyginti didesnę totalitarinės valstybės prievartą ir visuomenės bei jos įvairių gyvenimo sričių transformaciją, nes sovietinė valdžia siekė Baltijos šalims pritaikyti jau sukurtus sovietinius įvairių visuomenės gyvenimo sričių modelius bei juos suvienodinti visoje Sovietų Sąjungoje. Kita vertus, net ir prievartinis siekis suvienodinti sovietines respublikas negalėjo būti įgyvendintas dėl savitų regioninių ir nacionalinių skirtumų. Baltijos šalys turėjo skirtingą nei likusios Sovietų Sąjungos respublikos ikisovietinę istoriją jau vien dėl to, kad buvo vėliau okupuotos ir turėjo 20 metų moderniosios visuomenės kūrimo patirtį. Todėl sovietinio laikotarpio Lietuvos modernybė buvo formuojama kaip labai visuomenei svarbaus Lietuvos tarpukario (ikisovietinės Lietuvos) moderniosios visuomenės ir sovietinio modernybės modelio susipynimas. Šia prasme galima kalbėti apie sovietinio laikotarpio Lietuvos moderniąją visuomenę ir jos hibridus kaip apie *sovietinio modernybės projekto* ir *ikisovietinės modernybės* susipynimą, kurį galima aiškinti struktūrne ir socialinio agento prieiga.

Posocialistinių visuomenių perėjimo į kapitalistinę visuomenę procesas analizuojamas ekonominiu, politiniu, sociologiniu ir kt. požiūriais. Šiame skyriuje Lietuvos žemės ūkio transformacija buvo analizuota sociologiniu *susipynusios modernybės* (angl. *entangled modernity*) ir jos padarinių – *hibridų* koncepcijos požiūriu (Terborn, 2003). Susipynusios modernybės teorinė prieiga leidžia atskleisti ne tik universalius moderniųjų visuomenių procesus ir padarinius, bet ir sovietinio bei posovietinio laikotarpio regionui būdingą socialinių veikėjų patirtį, paaiškinti savito perėjimo žmogiškuosius ir materialinius nuostolius bei naujai pažvelgti į kai kuriuos sovietinės tikrovės transformacijos į kapitalistinės gamybos visuomenę ypatumus.

Susipynusios modernybės ir jos hibridų taikymas analizuoti sovietinę modernybę kelia tam tikrus teorinius klausimus. Kiek galima taikyti sovietinei tikrovei tirti hibridinės modernybės koncepciją, kuria remiantis dažniausiai analizuojami visuomenės kultūriniai pavidalai? Manome, kad hibridinės modernybės koncepcija tinka analizuoti ir sovietinės visuomenės socialinės sistemos struktūrą bei socialinius agentus. G. Therbornas (2003), aptardamas išsivysčiusių ir mažiau išsivysčiusių moderniųjų visuomenių tarpusavio sąveiką globaliame pasaulyje, teigia, kad visuomenės susipina įvairiais, tiek kultūriniais, tiek socialiniais, santykiais, todėl įmanoma kalbėti ir apie įvairius socialinių institutų hibridinius pavidalus.

Sovietinio laikotarpio Lietuvos žemės ūkis buvo plėtojamas remiantis universaliais moderniosios visuomenės žemės ūkiui būdingais prisitaikymo ir išlikimo funkciniais

imperatyvais (industrializacija, elektrifikacija, chemizacija, biurokratizacija, melioracija, urbanizacija, darbo pasidalinimą koordinuojančiu bei darbo ir atlyginimo santykį reprodukuojančiu instituciniu pavidalu) (Harrison, 1996), kurie buvo įgyvendinami pagal sovietinį modernybės projektą. Lietuvos ikisovietinio žemės ūkio transformacijos priemone tapo *sovietinis žemės ūkio modelis,* kurio žemiausia hierarchinės sistemos institualizacijos grandis buvo *kolchozas* – maisto produktų žaliavų gamybos fabrikas. Kartu buvo siekiama selektyviai naikinti, atrinkti ir perinterpretuoti istorinę lokalią praeitį, silpninant istorinį kaimo bendruomenės tapatumą, todėl plito hipokrizinės ir anonimiškos kaimo gyventojų nuostatos, kaimo gyventojų atomizacija ir autentiškos bendruomenės nykimas.

Lietuvos visuomenės grįžimas į rinkos ekonomikos visuomenę – tai ne tik tapimas dar viena rinkos ekonomikos visuomene, bet nueito kelio patyrimo ir palikimo tąsa bei savita transformacija ir alternatyvios modernybės tolesnės raidos plėtojimas. Kita vertus, tiek Lietuvos visuomenė, tiek jos žemės ūkis ir kaimo gyventojai nebuvo išimtis tarp Vidurio ir Rytų Europos moderniųjų visuomenių – panašių transformacinių raidos iššūkių kilo visoms posocialistinėms valstybėms. Sovietinio laikotarpio Lietuvos visuomenės ir jos žemės ūkio perėjimo savitumas, palyginti su kitomis Vidurio Europos visuomenėmis, ir kartu panašumas su Baltijos valstybėmis – jos sovietinė praeitis. Į Sovietų Sąjungą prievarta inkorporuotos valstybės patyrė nepalyginti didesnę totalitarinės valstybės prievartą transformuojant ikisovietinį žemės ūkį pagal primestą sovietinės modernybės projektą. Sovietinio modelio žemės ūkio produktų gamyba, produktų ir prekių paskirstymas (tiekimas) buvo planingas ir glaudžiai susijęs su visa sovietine ekonomika, valdoma iš sąjunginio centro priklausomos ir hierarchizuotos vietinės biurokratijos. Sovietinio laikotarpio kolchozinis hibridas vargiai galėjo būti efektyviai ir be nuostolių transformuotas į rinkos ekonomikos žemės ūkio individualią ar korporatyvinę įmonę, nes hibridas ne tik buvo visos sovietinės žemės ūkio sistemos sudėtinė dalis, bet ir neturėjo pačių šio hibridinio darinio socialinių veikėjų socialinės legitimacijos pirmiausia dėl autokratinio valdymo, kuris labiau priminė ikimoderniąsias valdymo formas. Šia prasme moderniosios visuomenės alternatyvus *sovietinis žemės ūkio modelis* turėjo archajinių, nemodernių visuomenės bruožų.

Tipologinis sugrįžimo į rinkos ekonomikos ir demokratinę visuomenę apibūdinimas gana apibendrintai nusako sudėtingo pereinamojo laikotarpio raidą. Todėl analizuojant šią transformaciją daugiariopos, o konkrečiau – *supainiotos modernybės* (angl. *entangled modernity*) ir jos padarinių – *hibridų* koncepcijos požiūriu, sovietinio laikotarpio visuomenę galima analizuoti ne tik kaip atskirą universalaus moderniosios rinkos ekonomikos ir demokratinės visuomenės atskirą atvejį, bet ir kaip buvusiam sovietiniam regionui būdingą patirtį bei aiškinti savito perėjimo žmogiškuosius ir materialinius nuostolius.

Supainiotos modernybės ir jos hibridų koncepcijos požiūriu (Therborn, 2003, 1995), Lietuvos kolchozinis žemės ūkis tapo universalaus modernios visuomenės žemės ūkio modelio, įgyvendinto pagal sovietinį kolonijinį projektą, hibridu, pirmiausia skirtu tenkinti

centralizuotos sovietinės sistemos poreikius. Todėl vargu ar kolchozinis hibridas galėjo būti efektyviai ir be nuostolių transformuotas į rinkos ekonomikos žemės ūkio individualų ar korporatyvinį ūkį. Kadangi nebuvo institucinės legitimacijos, pereinamuoju laikotarpiu buvo sudėtinga sukurti darnų tvarką *primetančiųjų* ir *priimančiųjų* bendradarbiavimą, kuris buvo ypač svarbus vykdant ūkio transformaciją. Žemės ūkio transformacijos metu buvo svarbu ne tik pakeisti valstybinio socializmo ir rinkos ekonomikos skirtumus, bet ir įvertinti per 50 sovietinio laikotarpio metų susiformavusius žemės ūkio hibridų ypatumus. Kolchozinis kaimas – tai autoritariškai organizuotas žemės ūkio produktų „fabrikas"[237] su stipriai anomijos paveikta ir radikaliai suskaidyta darbuotojų visuma, tik iš išorės primenančia kaimo bendruomenę. Kolchoznikams trūko socialinio kapitalo, kitaip tariant, pasitikėjimo tiek tarpusavio, tiek kolchozo administracija, todėl tarp kolchozo darbuotojo beveik neliko nė vieno ryškesnio socialinės tinklaveikos tipo[238], būtino autonomiškoms ir veiklioms bendruomenėms. Būtent dėl to socialinius kolchozinio „fabriko" padarinius tipologiškai galima lyginti su kolonijiniu hibridu. Pastarieji sukuriami prievarta ir pirmiausia skirti tenkinti primestos sistemos poreikius, o, svarbiausia, hibridas ir jo funkcionavimas yra stipriai supinti ne tik su dominuojančios sistemos, bet ir su vietinės visuomenės poreikių tenkinimo būdais. Sovietinės okupacijos laikotarpiu Lietuvos kaimo žmonių gyvenimas – užimtumas, laisvalaikis, pramogos, švietimas ir net sveikatos priežiūra tapo kolchozinio hibrido neatskiriamais elementais (Leonavičius, Ozolinčiūtė, 2008).

Visi kolchozo darbuotojai buvo įtraukti į hierarchinę sistemą, kurioje išsiskyrė kolchozo elitas ir eiliniai darbuotojai. Taikant R. Collinso (Collins, Makowsky, 1993: 275) konflikto teoriją, galima teigti, kad kolchozų sistema žmones padalino į *tvarką primetančius* (privilegijuotus sovietinės sistemos planų ir kontrolės vykdytojus) ar primestos tvarkos sergėtojus, ir *tvarką priimančius* – eilinius kolchozinio fabriko darbuotojus. Pirmieji labiau tapatinosi su kolchoziniu fabriku, jo gamybiniais pasiekimais, diegė užsienyje nusižiūrėtas technologines inovacijas, indoktrinavosi kolchozine ideologija ir pozityviai vertino sistemos pasiekimus, todėl sunkiau priėmė kolchozų sistemos panaikinimą. Anot vieno buvusio pirmininko, *aš naudojausi ta proga, aš važinėjausi po pasaulį, <...> aš ėmiau pavyzdį iš kitų, ką iš to ūkio „pasivogti"* (turima mintyje idėją – V. L.) (respondentas Nr. 5, buvęs kolūkio pirmininkas).

Antrieji buvo pasyvūs primetamos tvarkos ir ritualų stebėtojai bei vykdytojai. Todėl skirtingai nei Rytų Vokietijoje, kur išliko žemės ūkio kooperatyvai dėl demokratiškai renkamo

[237] Anot Marko Harrisono (1996: 6), standartiniam kolchozo modeliui būdinga plečiamos žemėnaudos apimtys iki 10 tūkst. ha, suvalstybinama visa žemė ir visos gamybos priemonės, į gamybą įtraukiamos abi lytys, statomos valgyklos, bendrabučiai, vaikų darželiai, stiprinama kontrolė, draudžiamos arba ribojamos visos individualios iniciatyvos, nesusijusios su kolchozų tvarka, draudžiama arba ribojama kolchoznikų priesodybinė žemė ir individuali komercinė veikla. Nors Lietuvoje ribojimai buvo mažesni, o kai kurių net nebuvo, pvz., Lieruvoje kolchoznikai naudojosi priesodybine žeme, bet patys principai panašūs ir mažai keitėsi iki pat gorbačiovinės pertvarkos. O visą šią politiką įgyvendino vietinė žemės ūkio nomenklatūra.

[238] Vienijantys (angl. b*onding*) horizontalūs saitai, jungiantys (angl. *bridging)* horizontalūs saitai, prijungiantys (angl. *linking*) vertikalūs saitai ir t. t.

vadovo ir gana ryškaus žemės ūkio kooperatyvų darbuotojų pasitikėjimo (socialinio kapitalo) savo vadovais (Wolz et al., 2010), Lietuvoje po „garsiųjų“ G. Vagnoriaus nutarimų (LR V, 1991a; LR, 1991b) kolchozų pirmininkai nesugebėjo mobilizuoti savo darbuotojų ir išlaikyti ūkių. Paklaustas tas pats pirmininkas, ar nenorėjo jo darbuotojai išlaikyti į gamybinius kompleksus neišdalinto kolchozo, teigė, kad *žmonės norėjo pinigų ir turto, tad ir skubėjo dalintis <...> žmogus yra individas ir jis galvoja apie save <...>. Jei jis mato, kad tas kolektyvas ỹra <...>, nebėra kontrolės, tai rūpinasi savimi* (respondentas Nr. 5, buvęs kolūkio pirmininkas). Suomių sociologas, tyrinėjęs žemės ūkio posovietinę reformą Estijoje ir daręs interviu su buvusiais kolūkiečiais, taip pat pabrėžia kolchozų pirmininkų (kaip juos ten vadino, „raudonųjų baronų“) griežtą ir beapeliacinį vadovavimą (Alanen et al., 2001). Lietuvoje tik nedaugelis vadovų sugebėjo mobilizuoti darbuotojus ir laipsniškai perorganizuoti kolchozus į sėkmingai veikiančias žemės ūkio bendroves. Absoliuti dauguma kolchozų ir sovietinių ūkių, net ir perorganizuoti į bendroves, žlugo pirmuoju nepriklausomybės dešimtmečiu, nesugebėjus darbuotojams ir administracijai susitarti dėl tolesnio, bent pereinamojo laikotarpio kolektyvinio žemės ūkio tęstinumo, galėjusio amortizuoti kaimo gyventojų materialinius praradimus. Ir tai nebuvo tik teisinės bei ekonominės priežastys, į kurias dažniausiai kreipia dėmesį kolchozų sistemos gynėjai[239] (Pronckus, 2004; Budvytis, 2003).

Dar 1989 m. Lietuvos žemdirbių sąjūdis, siekdamas sutelkti visus Lietuvos žemdirbius ir kurti žemės ūkio reformą, susidūrė su LKP CK kontroliuojamos *Kolūkių tarybos*, kurios daugumą sudarė kolchozų pirmininkai, skirtinga pozicija kolchozų transformacijos tema. Jau tuomet ne tik išryškėjo sovietinės kolchozų nomenklatūros siekiai atsikratyti Maskvos ir vietinės aukščiausios valdžios kontrolės, bet ir išlaikyti savo privilegijuotą poziciją kaime. Nomenklatūra suvokė, kad jų dominuojanti pozicija, nepaisant kolchozų „pasiekimų“, daugeliu atvejų neturi darbuotojų legitimacijos. Dėl primesto sovietiniu laikotarpiu nedemokratiško valdymo ir jo abejotinos legitimacijos, socialinio kapitalo stokos kolchozinio „fabriko“ ne tik gamybinės hierarchijos, bet ir socialiai suskaidyti kaimo gyventojai blokavo galimybę efektyviau išnaudoti kolchozų pirmininkų vadybinius ir kitus patyrimo resursus sudėtingu žemės ūkio transformacijos laikotarpiu. Žemės reformos laikotarpiu greitai išryškėjo skirtingų socialinių grupių požiūris į žemės restituciją ir savo pozicijų kaime išlaikymą, buvo pasitelktos politinės manipuliacijos.

Po *Valstiečio ūkio* (LR AT, 1989) ir kolūkiečių sodybinio sklypo iki 3 ha išplėtimo (LR AT, 1990b) įstatymų priėmimo sekusi masinė žemės restitucija supriešino ekskolchozninkus ir žemės savininkus[240] ir net skirtingos „kilmės“ pačius ūkininkus – *Lietuvos ūkininkų*

---

239 Interviu su buvusių kolūkių pirmininkais (2019 m. gegužės 20 d.; 2019 m. birželio 21 d.).

240 ...liko neįgyvendinti žemės ūkio veikla užsiimančių asmenų lūkesčiai žemės reformos metu gauti žemės plotą ūkininkauti, kadangi žemės įsigijimas dabar priklausė daugiausia nuo naujųjų savininkų valios ir nustatomų sąlygų. <...> Žemės reformos žemėtvarkos projektuose buvo projektuojamos ne ūkių žemėnaudos, bet tik žemės sklypai, pagal nustatytą eiliškumą išdalijami pretendentams gauti žemę. Tarp jų pirmumas gauti žemės ūkio paskirties žemę pasirinktoje vietoje teko ne žemės naudotojams, bet piliečiams, turintiems teisę į nuosavybės teisių atkūrimą bet kurioje šalies vietovėje,

sąjungą, kuri vienija daugumą pagal *Valstiečio ūkio įstatymą* atsiradusių stambių ūkininkų, supriešino su *Lietuvos žemės savininkų sąjunga*, į kurią daugiausia susijungė buvę savininkai ir smulkūs ūkininkai. Šią priešpriešą išnaudojo dėl politinių galių konkuruojančios grupės – Sąjūdis (TS/LK) ir LKP (LDDP, LSDR), todėl net neliko galimybės susitarti. LKP pasinaudojo ekskolchoznikų nepasitenkinimu žemės reforma ir ilgam užsitikrino kaimo rinkėjų lojalumą, o žemės restituciją ir žemės savininkus palaikė TS/LK, nors praktiškai žemės grąžinimu buvo suinteresuotos visos pusės. Net ir vėlesniu Nepriklausomybės laikotarpiu sovietinio žemės ūkio palikimo transformacija į rinkos ekonomiką tapo besikeičiančių valdžioje politinių jėgų manipuliacijos priemone.

Kolchozinis hibridas vargiai galėjo derėti su sėkminga žemės restitucija, kai dauguma žemės savininkų gyvena ne savo gimtinėje ar net iš viso nesiruošia ūkininkauti, kai dauguma kolchozuose dirbančių žmonių nėra žemės savininkai, kai kolchozų sistema galėjo funkcionuoti tik autoritarinės ir nedemokratiškos sistemos sąlygomis.

neatsižvelgus į tai, ar jų esama ar būsima veikla susijusi su žemės ūkiu. Tai reiškė, kad žemės reformos metu pradėtas ūkių formavimo ir jų aprūpinimo žeme procesas buvo paliktas savieigai, pačių žemdirbių ir žemės savininkų susitarimui. <...> valstybė sudarė galimybę tik:

- įsigyti nuosavybėn tokį žemės plotą, kuris priklauso atkurti nuosavybės teises;
- pirkti iš valstybės asmeniniam ūkiui naudojamą žemę (jeigu šeima neturi žemės, į kurią atkuriamos nuosavybės teisės);
- pirkti iš valstybės laisvo fondo valstybinės žemės sklypus, kurių nepageidauja gauti lygiaverčiu plotu pretendentai į nuosavybės teisių atkūrimą, turėję žemės valdas kitose kaimo vietovėse ir miestuose (Aleknavičius, 2012: 250).

III SKYRIUS.

SOVIETINIO HIBRIDO PRITAIKYMAS LIETUVOS URBANIZACIJOJE IR JO POKYČIAI PIRMUOJU LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBĖS DEŠIMTMEČIU

ĮVADAS

Urbanizacijos procesas apibendrinamas kaip viena esminių modernėjančios visuomenės sudėtinių dalių, t. y. kaip modernizacijos sąrangos būtinas struktūrinis elementas. Urbanizaciją kaip procesą apibūdina daugelis veiksnių ar matuojamų kintamųjų – kaip miestų plėtra, urbanistinių vietovių populiacijos augimas, miestų tinklo konsolidavimas ar kiti sociodemografiniai visuomenės poslinkiai (Champion, 2001; Davis, 1963; Dyson, 2010; Enyedi, 1990; Pumain, 2006; Sillence, 2007). Visgi urbanizacija nėra tik imperatyvus miestietiškos populiacijos augimas, nulemtas kaimiškos populiacijos migracijos į miestus, kartu tai yra politinis ir ekonominis procesas, kurį reikšmingai lemia pasirinkto urbanizacijos modelio sistemingas įgyvendinimas (Leonavičius, Žilys, 2009; Lux et al., 2017; Szelenyi, 1996; Tsenkova, 2009).

Lietuvos nepriklausomybės atgavimas žymi ir besikeičiančios modernybės, ir kartu urbanizacijos modelio įgyvendinimą, kurio koncepcija gali tapti ir ankstesnio sovietinio urbanizacijos modelio dekonstrukcijos priemone. Nepriklausomos Lietuvos urbanistinis modelis remiasi rinkos ekonomikos santykių ir savanoriško gyvenamosios vietos pasirinkimo principais, o specifiniai egalitarinis lygybės ir vienodo (darbo, būsto ir viešųjų paslaugų) aprūpinimo standartų taikymas būsto, teritorinio ir regioninio planavimo politikos kryptyse yra sovietinės urbanizacijos bruožai. Šių principų pasikeitimai įprasminami įvairiomis teisinėmis ir administracinėmis reformomis bei paties viešojo sektoriaus veikėjų struktūros perkūrimu su visiškai skirtingomis atsakomybėmis, siekiant sukurti naujas institucines prielaidas vystyti naują urbanizacijos modelį.

Politinių reformų patirtys nėra unikalios tik Lietuvai – staigus institucinio perėjimo nuo centralizuoto valdymo ir komandinės ekonomikos prie decentralizuoto administravimo ir rinkos sąlygų laikotarpis buvo būdingas visoms posovietinėms ir posocialistinėms šalims. Atkūrus nepriklausomybę, pereinamuoju laikotarpiu kardinaliai pasikeičia socialinės, politinės ir ekonominės modernaus Lietuvos miesto vystymosi prielaidos. Atsisakoma plėtoti griežtą sovietinį industrinį ir paternalistinį miesto modelį ir hierarchinę regioninę politiką, kuri buvo paremta nacionaliniu būsto poreikiu ir teritoriniu planavimu. Nepriklausomoje Lietuvoje miestų plėtra, planavimas ir būsto sektorius turi būti paremti kitokio pobūdžio institucine sąranga, sprendimais ir administravimu, adaptuojant visą institucinių veikėjų sistemą prie naujų ekonominių ir politinių aplinkybių.

Lietuvos miesto raida sulaukia vis daugiau dėmesio akcentuojant būsto sektoriaus (Aidukaitė, 2013; Aidukaitė et al., 2014; Brazienė et al., 2018; Indriliūnaitė, 2018) ar specifinius teritorinio, viešųjų paslaugų ar būsto renovacijos raidą (Leonavičius, Žilys, 2009; Lipnevič, 2015; Vanagas, 2012), ar net tam tikrus daugiabučių renovacijos kaip energetinio saugumo klausimus (Leonavičius, Genys, 2017). Šios studijos apibendrina pereinamąjį

laikotarpį kaip reikšmingą, bet nesigilina į sovietinės modernybės urbanizacijos proceso specifiką. Tad kyla pagrįstų probleminių klausimų. Kaip sovietinio laikotarpio urbanizacijos modelis buvo įgyvendintas Lietuvoje ir kaip hibridizacija, paremta modernios industrinės visuomenės derinimu su sovietinės modernybės modelio principais, atsispindėjo miestų plėtroje ir sovietinio plano urbanizacijoje? Kaip sovietinio plano miesto įgyvendinimas (per centralizuotą būsto produkciją ir paskirstymą, hierarchizuotą teritorinį planavimą) iki kraštutinumų pasikeičia rinkos ekonomikos sąlygomis per pirmąjį Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetį?

Šiame monografijos skyriuje bus siekiama atskleisti, kaip buvo įgyvendinamos trys kertinės – būsto, regioninio ir teritorinio planavimo politinės reformos vėlyvuoju sovietmečio ir ankstyvuoju Lietuvos nepriklausomybės laikotarpiu, identifikuojant sovietinės modernybės specifiką. Taigi, skyriuje bus aptariama sovietinio teritorinio planavimo ir būsto politikos specifika kaip modernaus sovietinio miesto bruožų apibendrinimas, sovietinio centralizuoto teritorinio, regioninio planavimo ir būsto politikos funkcijų sąsajos su modernaus miesto idealais bei posovietinių šalių (ne)sėkmingų reformų patirtys reformuojant tris pasirinktas politikos sritis, kurios nubrėžia visiškai kitas modernaus miesto kūrimo prielaidas rinkos ekonomikos ir decentralizacijos sąlygomis.

Atskleisti Lietuvos urbanizacijos kelio raidą ir jos pertrūkius politiniame lygmenyje naudojama kokybinė metodologija, derinant du kokybinius tyrimo metodus – dokumentų analizę ir pusiau struktūruotus interviu su ekspertais. Didžioji dalis duomenų integruoja ir fokusuojasi į vėlyvojo sovietmečio bei pirmojo Lietuvos nepriklausomybės dešimtmečio laikotarpiais kintantį Lietuvos urbanizacijos modelį būsto, teritorinio planavimo ir regioninės politikos srityse. Dokumentų analizėje pasitelkiami analizuoti nacionalinės svarbos oficialūs politiniai ir teisiniai dokumentai nuo 1985 m. iki 2000 m., kuriais buvo reguliuojamos ar administruojamos LTSR arba LR būsto, teritorinio planavimo ir regioninės politikos sritys. Daugiausia analizuoti įstatymai ar teisiniai dokumentai ir jų redakcijos arba įvairūs ministrų įsakymai bei nutarimai tiriamuoju laikotarpiu. Interviu atlikti su 12 buvusių aukšto rango politikų ar nacionalinio lygmens specialistų[241], kurie dirbo ar tebedirba Lietuvos nacionalinėse institucijose, kurios buvo susijusios su būsto sektoriaus pertvarka ir būsto politikos formavimu ar kurios sprendė įvairius regioninės politikos, urbanizacijos ir teritorinio planavimo klausimus.

---

241 Informantai dirbo 1990–2000 metų laikotarpiu Lietuvos Respublikos statybos ir urbanistikos, Aplinkosaugos ir Ekonomikos ministerijose ar įvairių šių ministerijų departamentų arba agentūrų struktūrose, užėmė vadovaujamas pareigas. Informantų amžius – nuo 52 iki 86 m., o vidutinė visų informantų darbo patirtis viešajame sektoriuje (nacionalinio lygmens valdžios ar viešojo administravimo struktūrose) yra didesnė kaip 15 metų. Vidutinė interviu trukmė – apie 50 min. Siekiant išlaikyti informantų anonimiškumą, skyriuje informantų tapatybė užkoduota nuo E1 iki E12. Minėtas kodavimas susijęs su tyrimo etikos procedūra, kurios įsipareigojo laikytis autorius, kadangi didžioji dalis visos informantų grupės reikalavo užtikrinti anonimiškumą.

Taigi, pasirinkta dokumentų analizė parodo nuoseklią istorinę Lietuvos regioninės, būsto ir teritorinės politikos raidą bei institucinio „karkaso" pokyčius teisinėje sistemoje, perskirstant įvairiems instituciniams veikėjams vaidmenis ir funkcijas tiriamose srityse, kai pereinama iš modernios sovietinės į modernią rinkos visuomenę. Interviu medžiaga iliustruoja politinių veikėjų, priimtų sprendimų motyvus ar netgi tam tikras to laikmečio vertybines orientacijas.

1. SOCIALISTINĖS (SOVIETINĖS) PLANINĖS URBANIZACIJOS AIDAI POSOVIETINIU LAIKOTARPIU

Vengrų ekonomistas ir geografas G. Enyedi (1999) teigia, kad urbanizacija socialistinėse šalyse niekuo nesiskyrė nuo kapitalistinių šalių miesto, kadangi urbanizacija industriniame pasaulyje yra imperatyvus ir būtinas globalus visuomenės progreso procesas. Esami dviejų pasaulių urbanizacijos skirtumai yra sukurti savitos visuomenės istorinės raidos ir politinių procesų, bet jie nėra tokie reikšmingi, o dauguma skirtumų turėtų nunykti ilguoju laikotarpiu. Taigi socialistinis urbanizacijos modelis galėtų būti pavadintas kaip specifinio geografinio regiono – Rytų Europos urbanizacijos atvejis (Tosics, 2005), ir tai nieko iš esmės nepakeistų, nes politinės-ekonominės sistemos reikšmė sukuriant specifinius sovietinio ar kapitalistinio miesto bruožus yra pervertinta. Baziniai urbanizacijos procesai yra vienodi visose industrinėse šalyse ir jie vyksta nuosekliai vystantis modernioms visuomenėms[242]. Rytų Europos urbanizacija visuomet atsiliko nuo Vakarų Europos urbanizacijos dar prieš socialistinės sistemos įvedimą, o daugelis šių šalių stengėsi replikuoti struktūrines Vakarų šalių praktikas, kad jas pasivytų modernizacijos lenktynėse dar ikisocialistiniu periodu (Andrusz, 1996).

G. Enyedi (1990) teigia, kad socialistinę / sovietinę Rytų Europos urbanizaciją galima įvardyti kaip pavėluotos visuomenės vystymosi (angl. *belated development*) rezultatą, kuris per ilgai užsitęsė ir pasiekė stagnaciją. Sovietinio / socialistinio modelio visuomenės vystymasis iš esmės rėmėsi industrializacijos akceleracija, kad sumažintų ekonominį atsilikimą nuo Vakarų, o tai yra pirmosios urbanizacijos stadijos esminis bruožas. Tokie sektoriai kaip energetika, žaliavų gavyba, sunkioji metalo, mašinų ar įrangos pramonė reikalauja didelės darbo jėgos koncentracijos, o tai sudarė prielaidas sistemingai plėsti naujuosiuose socialistiniuose / sovietiniuose miestuose ar rajonuose standartizuotą ir vienos rūšies (angl. *uniform*) būsto fondą, kuris paskirstomas darbininkams kaip nuomininkams ir taip užtikrinamas

---

242 Enyedi išskiria tris urbanizacijos esmines stadijas. Pirma urbanizacijos stadija įvardijama kaip greita industrinio sektoriaus ir užimtumo jame plėtra, kuri sąlygoja „miestas-kaimas“ migracijos akceleraciją ir miesto populiacijos staigų augimą. Antroji fazė pasižymi technine ir struktūrine kaita pramonėje, kuri lemia mažėjantį užimtumą industriniame, bet augantį užimtumą paslaugų sektoriuje, o tai lemia santykinai lėtėjančią populiacijos koncentraciją didžiausiuose miestuose, augančią dekoncentraciją periferijoje (priemiesčių plėtra) bei didesnį mažų ir vidutinių miestų augimą. Trečioji fazė apima tolesnę miesto populiacijos decentralizaciją, kai priemiesčių ar mažų ir vidutinių miestų populiacijos augimas lenkia didžiųjų miestų populiacijos augimą, vykstant tolesnei paslaugų ir neindustrinio sektoriaus plėtrai. Toks urbanizacijos stadijų klasifikavimas nėra kažkas nauja tarp mokslininkų, susidomėjusių urbanizacijos sąryšiu su ekonominės veiklos bei demografinių struktūrų pokyčiais ilguoju laikotarpiu. Pavyzdžiui, panašias urbanizacijos stadijų modernioje visuomenėje klasifikacijas apibūdina W. Zelinsky (1971): mobilumo-demografinio perėjimo modelis, įvairūs miesto gyvenimo ciklo modeliai (van der Berg et al., 1982; Champion, 2001) ar kt.

sovietinis egalitariškumo siekis[243]. Bet egalitariškumas taip ir nebuvo įgyvendintas iki galo, nes buvo sumažinti socioekonominių skirtumų ekstremumai, bet pati stratifikacija išliko, todėl šis žodis politinėse deklaracijose 6-ajame dešimtmetyje keičiamas žodžiais „efektyvumas“ ir „ekonomiškumas“. Minėtu laikotarpiu atsiranda pirmieji bendrieji teritoriniai regionų ir miestų plėtros planai, nes iki tol planuojama miestų plėtra, kuri buvo naudinga tik atskiriems lokaliems industriniams centrams ar fabrikams, nes pramonės plėtra buvo apibrėžiama kaip miesto plėtros ekvivalentas. Šiuo aspektu G. Enyedi (1998) teigia, kad panašias urbanizacijos patirtis ir teritorinio planavimo pamokas pirmosios urbanizacijos stadijos metu buvo išmokusios Vakarų visuomenės, tik gerokai anksčiau, o ir pats socialistinio miesto planavimas ar standartizuotas būstas nebuvo unikalus socialistinės / sovietinės urbanizacijos produktas. Ekonomistas įvardija, kad sovietinės / socialistinės urbanizacijos modelis, kuris rėmėsi pirmąja industrine stadija ir intensyviu pramonės sektoriaus augimu, jau buvo atgyvenęs ir vėlavo vystytis toliau, palyginti su Vakarų Europos šalimis, kur miestai žengė į trečiąją urbanizacijos stadiją. Taip pat net išvystytame socialistiniame / sovietiniame mieste industrializacijos stadija nebuvo baigta iki galo, palyginti su tipiniu kapitalistiniu miestu, nes reikšminga populiacijos dalis vis dar priklausė nuo kaimo sektoriaus[244] arba dirbo kolektyviniame žemės ūkyje. Szelenyi (1996) teigia, kad G. Enyedi tezė, kad socialistinis / sovietinis urbanizacijos kelias atsilieka keliomis stadijomis nuo Vakarų urbanizacijos, iš esmės remiasi neteisinga ekologine prielaida, kad urbanizacijos vystymą lemia tik gerai pritaikoma technologinė pažanga ir sklandi ekonominė kaita (iš agrarinės ekonomikos į industrinę, iš industrinės į poindustrinę visuomenę). Kaip kontrargumentą, kad negalima ignoruoti modernios visuomenės pasirinkto modernios visuomenės (socialistinio ar kapitalistinio) organizacijos būdo[245] reikšmės formuojant du skirtingo tipo miestus, pateikia Vakarų ir Rytų Berlyną kaip pavyzdį, tarp kurių esama ne tik panašumo, bet ir kokybinių skirtumų[246]. Sociologas teigia, kad pasirinktas socialistinis / sovietinis modernizacijos kelias ne tik nesuartino su kapitalistinio miesto prototipu, bet netgi pakreipė kokybiškai kitokia vystymosi trajektorija. Socialistinis / sovietinis miestas pasižymi mažesne įvairove, nes ekonominė organizacija grindžiama homogeniškos populiacijos formavimu (atmetant bet kokius skirtumus, grįstus vartojimu), o įgyvendinant teritorinį planą miesto erdvės mažiau ekonomiškai įvertinamos (angl. *economizing*) ir ne taip tankiai užstatomos, nes žemės

---

243 Tuo metu skurdžiose socialistinėse / sovietinėse šalyse urbanizacija rėmėsi dviem išskirtiniais principais, kurie nebuvo būdingi kapitalistinėms visuomenėms – egalitarizmu ir suplanuota (tvarkingai įgyvendinama) urbanizacija.

244 Pavyzdžiui, dažnas atvejis, kad net gyvenantys miestuose gamyklų darbininkai, norėdami apsirūpinti maistu, turėdavo savo dirbamos žemės sklypus ar sodus.

245 Modernios visuomenės organizacijos dažnai ekonomikos sociologijoje ir politinėje ekonomikoje įvardijamos kaip gamybos būdas (angl. *mode of production*).

246 Remiantis Enyedi hipoteze, galima spekuliatyviai prognozuoti, kad Rytų Berlynas turėtų supanašėti socioekonomine bei sociodemografine ir fizine struktūra į Vakarų Berlyną, jeigu tik Rytų Vokietijoje būtų tinkamu laiku pereita prie poindustrinės ekonomikos. Bet tuomet kyla klausimas, jeigu socioekonominės organizacijos būdas neturi didelės reikšmės kaip industrializcijos stadija modernaus miesto vystymuisi, tai kodėl dabartinis Rytų dalies „panašėjimas“ vyksta ilgą laiką, o įvairūs skirtumai vis dar išlieka „suvienytame“ Berlyne, kuriame dominuoja poindustrinė ekonomika?

panaudos monopolis priklauso valstybei, o ne individualiems sklypų valdytojams. Szelenyi pozicija yra ta, kad visuomenės socioistorinė modernizacijos raida yra reikšmingesnis nepriklausomas kintamasis (nei industrializacijos stadijos faktorius), kuris paaiškina modernaus miesto raidą Rytų Europos regione. Šia prielaida, kad skirtingi politiniai ir ekonominiai sprendimai yra reikšmingi, remiasi daugelis studijų, bandančių paaiškinti posocialistines / posovietines miestų transformacijas.

Posocialistinį miestą tyrinėjantys mokslininkai pabrėžia, kad būsto politikos reformos įgyvendinimas pereinamuoju (iš komandinės į rinkos ekonomiką) periodu buvo svarbiausias faktorius, sąlygojęs tolesnį (drastiškai pasikeitusį) urbanizacijos kelią ir urbanizacijos procesus (Aidukaitė, 2013; Bodnar, 1996; Clapham, 1995; Kim, 2006; Struyk, 1996; Sykora, 2006). Būsto politikos reformos daugelyje posocialistinių / posovietinių šalių pasižymėjo keliais bendriausiais kokybiniais tikslais – turimo valstybinio būsto sektoriaus privatizavimu, būsto nuomos kainos dereguliacija bei likusio ir naujo socialinio būsto fondo dedikavimu tik tiems asmenims, kuriems sunku įsigyti būstą rinkoje. Reikšmingiausias bendravardiklis, siejantis bendras būsto sektoriaus institucines transformacijas, tapo plačios aprėpties būsto privatizavimo programos. Privatizavimo schema rėmėsi JK būsto sektoriaus teisės įsigyti (angl. *right-to-buy*) sėkmingos reformos patirtimi, privatizuojant socialinio būsto fondą, kai buvo leidžiama socialinio būsto nuomininkams išsipirkti būstą lengvatinėmis sąlygomis (van Kempen et al., 2005). Toks būstų privatizavimas per trumpą laiką, suteikiant dosnias ir lengvatines sąlygas visiems gyventojams, kartais įvardijamas kaip dovanojamasis privatizavimas (angl. *give-way privatization*), nes buvo siekiama greito efektyvios privačios būsto rinkos sukūrimo efekto (Lux et al., 2014). Baltijos šalyse privatizavimo programa buvo sukurta centrinės įstatymų leidžiamosios valdžios, o šiame procese savivaldybių reikšmingesnis vaidmuo buvo eliminuotas, paliekant joms tik administruoti privatizavimo procesus (Lux, 2003). Baltijos šalys buvo vienos pirmųjų, greitai ir efektyviai įgyvendinusių privatizavimą, palyginti su kitomis posocialistinėmis šalimis dėl privatizavimo programos „dosnumo" ir jos staigaus įgyvendinimo (Lux et al., 2017; Pichler-Milanovich, 2001).

Nors beveik visos posocialistinės šalys rinkosi privatizavimą kaip pagrindinę reformą tiek sukurti privačią būsto rinką, tiek decentralizuoti būsto sektoriaus funkcijas, paliekant būsto apsirūpinimo klausimus patiems gyventojams, šių šalių pasirinkti politiniai tikslai ir būdai įgyvendinti privatizavimą skyrėsi (Lux, 2001; Yoveva et al., 2003). Būsto politikos reformų skirtumai pakoregavo, kaip skirtingoms šalims pavyko įgyvendinti naujas būsto politikos gaires po pirmojo dešimtmečio, t. y. poprivatizaciniu laikotarpiu. Lux (2003) pastebėjo, kad šalys išsiskiria savo būsto politikos efektyvumo parametrais, o diferencijuotas būsto aprūpinimo efektyvumas gali būti paaiškinamas tuo, kad vienos šalys rinkosi subsidijuoti aprūpinimą būstu poprivatizaciniu laikotarpiu, orientuojantis į pasiūlą (viešajam sektoriui prisiimant didesnį vaidmenį aprūpinant būstu), kitos – į paklausą (suteikiant paramą tikslinėms grupėms, kurios susiduria su būsto trūkumo problema). Studijoje pabrėžiama, kad tai

buvo nulemta privatizavimo reformų specifikos šalyje, kurios buvo įgyvendintos suinteresuotų politinių grupių sprendimu, kokia turėtų būti naujoji būsto politika, kiek būsto sektoriuje „turėtų likti“ valstybinio aprūpinimo, kas turėtų būti atsakingas už būsto klausimus. Po masinio privatizavimo įgyvendinimo posocialistinių šalių pastangos išplėsti socialinio būsto sektorių ar teikti apgyvendinimo paslaugas kaip socialines paslaugas tapo nesėkmingos. Pasak Lux, Cirman ir Sunegos (2017), iš 12 tirtų posocialistinių šalių tik Slovakijos socialinio būsto sektoriaus dalis augo, o likusių šalių politinės pastangos padidinti socialinio būsto sektorių tapo arba netvarios, arba socialinio būsto sektoriaus augimas liko mažas, arba „padidinta“ socialinio būsto sektoriaus dalis vėl buvo privatizuota. Dauguma posocialistinių šalių, bandžiusių atkurti socialinio būsto aprūpinimo lygį, tapo privatizavimo spąstų (angl. *privatization trap*) įkaitais dėl decentralizacijos paradokso. Decentralizacijos paradoksas apibendrina situaciją, kai *de jure* socialinio būsto programų ir paslaugų plėtra turėjusios užsiimti savivaldybės, kurios turėtų geriausiai žinoti būsto trūkumo poreikį, po kurio laiko išbandžiusios socialinio nuomotojo funkcijas, atsisako išlaikyti ar net plėsti socialinio būsto fondą, o esamą fondą privatizuoja pakartotinai. Decentralizacijos paradokso priežastys yra įvairios – tai ir nepakankamas nacionalinės valdžios lėšų asignavimas bei besikeičiančios įstatymų normos, savivaldybės administracijos kompetencijų administruoti socialinio būsto sektorių rinkos sąlygomis trūkumas, riboti fiskaliniai ir administraciniai instrumentai (pvz., reguliuoti socialinio būsto nuomos kainą), politinio ir socialinio legitimumo klausimas, kaip reikėtų finansuoti socialinio būsto plėtrą po privatizacijos būsto sektoriuje.

Šiame kontekste Aidukaitė (2013) išskiria būsto politiką posocialistinėse ir pokomunistinėse šalyse kaip atskirą šalių klasterį gerovės valstybių klasifikacijos kontekste. Būsto nuosavybė kaip pagrindinė disponavimo gyvenamuoju plotu forma, menka viešojo sektoriaus intervencija į būsto sektorių ir būsto fondo dereguliacija, privačių statybos įmonių dominavimas bei vis didesnės priežiūros ar net renovacijos reikalaujantys būstai, pastatyti sovietiniais metais, išskiriami kaip esminiai pokomunistinio būsto politikos modelio bruožai. Kiti autoriai teigia, kad pereinamojo laikotarpio būsto sektoriaus reformos posocialistinėse šalyse gali būti apibūdinamos kaip hibridinės, bandant suderinti liberalios ir konservatyvios būsto politikos funkcionavimą (Lux, 2013; Tsenkova, 2009).

Sovietmečiu būsto sektorius buvo vienas neefektyviausių, pasižymėjo griežtais instituciniais barjerais, didele centralizacija ir menku lankstumu, reaguojant į populiacijos pokyčius, nelanksčiomis biurokratinėmis taisyklėmis, stipria būsto nuomininko teisine apsauga, todėl socialdemokratinis kelias pertvarkant būsto sektorių buvo atmestas kaip per lėtas pereiti į rinkos santykiais grįstą būsto sektorių (Lux, 2001; Pichler-Milanovich, 1999, 2010; Struyk, 1996). Baltijos šalys išskiriamos posocialistinių šalių kontekste kaip aukščiausią liberalizavimo ir būsto politikos decentralizacijos lygį pasiekusios šalys bei labiausiai atitinkančios „grynuosius“ pokomunistinio būsto politikos modelio bruožus (Aidukaitė,

2013; Aidukaitė et al., 2014; Brazienė et al., 2018; Hegedus, 2013; Kahrik, Kore, 2013; Kahrik, Tammaru, 2010; Mandic, 2012; Tsenkova, 2003, 2009).

Būsto sektoriaus decentralizacija buvo grįsta būsto privatizavimu kartu su restitucijos derinimu. Lux ir kt. (2017) teigia, kad restitucijos programos tarp posocialistinų šalių skyrėsi turiniu ir įgyvendinimu, nes priklausė nuo 3 kintamųjų – šalies istorinio konteksto, fiskalinės galimybių ir prieš tai aptartų skirtingų privatizavimo modelių įgyvendinimo. Pagal šiuos aspektus Baltijos šalys yra savitas šalių klasteris pagal tai, kaip buvo įgyvendinta nekilnojamojo turto ir ypač gyvenamojo būsto restitucija. Restitucijos galimybės atgauti turtą buvo įteisintos iš karto pasikeitus režimui Baltijos šalyse, bet reformos apimtys buvo palyginti menkos, buvo siūlomos gana dosnios kompensacinės išmokos būsto gyventojams, kurie rezidavo būste, esančiame grąžintino turto sąrašuose. Studijoje minima, kad Estijoje tikrasis restitucijos procesas prasidėjo tik apie 1997 m., kai jau buvo beveik įgyvendinta privatizacija. Tokiu atveju atkurti turto nuosavybę tapo neįmanoma, tad valdžios institucijos iniciatyva buvo sukurtas kompensacinis fondas pretenduojantiems į jau privatizuotą būstą buvusiems savininkams.

Visgi Sykora ir Bouzarovski (2012) teigia, kad posocialistinės būsto sektoriaus ir kartu miestų transformacijos nesibaigė sulig institucine transformacija, pertvarkant ekonominę ir kartu politinę šalies struktūrą, nes tai yra tos pačios modernios visuomenės tąsa, tik su kokybiniais skirtumais. Sprendžiamas politinis ir kartu ekonominis decentralizacijos klausimas, perkeliant daugelį funkcijų iš centrinio aparato naujai susiformavusiomis savivaldybėmis, apibendrina bendrus struktūrinius pokyčius urbanizacijos modelyje, atsisakant valstybės intervencijos kontroliuojamų sričių, privatizuojant valstybinį turtą, liberalizuojant rinką bei teritorinio planavimo funkcijas ir atveriant ją privačioms investicijoms. Autoriai teigia, kad būsto sektorių ir teritorinio planavimo skirtumai tarp posocialistinių šalių gali būti paaiškinami institucinių reformų skirtumų įgyvendinimu bei tų reformų užmanytojų ir įgyvendintojų pasirinkimais. Decentralizavus sovietinio tipo urbanizaciją, masiškai privatizavus nuomojamą gyvenamąjį plotą, liberalizavus būsto politiką, nemaža miestų gyventojų dalis, kuri sovietiniu laikotarpiu buvo įtraukta į laukiančiųjų gyvenamojo būsto sąrašus, bei prasidėjus posovietinei deindustrializacijai, liko be jokios perspektyvos gauti būstą.

2. SOVIETINĖ URBANIZACIJA KAIP BŪSTO FONDO PLĖTROS IR TERITORINIO PLANAVIMO IŠRAIŠKA MODERNIOJE VISUOMENĖJE

Sovietinė urbanizacija buvo specifinis urbanistinis tipas, kuris skyrėsi ne tik nuo likusio Vakarų industrinio pasaulio (Leonavičius, Žilys, 2009; van Kempen et al., 2005), bet ir nuo likusių socialistinių šalių (Vanagas, 2012; Žilys, 2015; Valatka et al., 2014). Visų pirma sovietinio urbanizacijos modelio įgyvendinimas tiesiogiai priklausė nuo gyvenvietės dydžio (kaip gyventojų poreikių išvestinės), o šis – nuo valstybės institucijų suplanuoto prieinamo būsto fondo kiekio bei teritorinio planavimo. Pavyzdžiui, Lietuvos modernaus miesto sovietmečiu vystymąsi sąlygojo demografinis kontekstas, t. y. pokario Lietuvoje dauguma gyventojų gyveno vis dar kaimiškose teritorijose (Leonavičius, Žilys, 2009). Sparčiai plėtojant pramonę, o kartu ir urbanizaciją, „naujasis“ sovietinio laikotarpio miesto planas turėjo numatyti, apskaičiuoti ir tikėtis didelio miestietiškos gyventojų dalies pagausėjimo, įvertinti potencialiai didelius migracijos kaimas-miestas procesus bei greičiau pasirūpinti per karą sugriauto ir naujai statomo būsto fondo plėtra. Visgi, kaip pastebi Szelenyi (1996), ilgą laiką dauguma sovietinių (ir socialistinių) miestų buvo per mažai urbanizuoti (angl. *under urbanized*). Socialistinio laikotarpio miestų lėta urbanizacija reiškė, kad industrinio sektoriaus darbo vietų skaičius augo greičiau nei didėjo miesto gyventojų skaičius, o industrializacijos mastai ir darbo pasiūla lenkė tuomečius urbanizacijos mastus. Daugelis tyrėjų (Hegedus, Tosics, 1998; Musil, 1993; Sykora, Ouredniček, 2007; Hirt, 2006) pastebi, kad ši situacija buvo sovietinės (socialistinės) sistemos politinio-ekonominio prioritetizavimo padarinys. Miesto infrastruktūra ir būsto fondo plėtra buvo traktuojamos kaip per daug brangios investicijos, palyginti su investicijomis į sunkiosios ir karo pramonės sektorių. Prie mažos sovietinio miesto urbanizacijos prisidėjo ne tik užtrukęs spartesnis valstybinis investavimas į būsto sektorių, bet ir tai, kad sovietinė sistema skatino švytuoklinę migraciją (Sillence, 2007). Darbininkai miestuose ilgą laiką buvo kaimiškų vietovių gyventojai, kurie neturėjo galimybių apsigyventi mieste, kasdien vykdavo į darbą miestuose ir grįždavo iš darbo į gyvenamą kaimišką vietovę (Nuissl, Rink, 2005; Tosics, 2003; Sillence, 2007; Stankūnienė, 1997; Stravinskienė , 2006, 2014).

Būsto trūkumo miestuose klausimas pradėtas sparčiau spręsti tik pritaikius konvejerinę būsto gamybą, pasitelkus greitai surenkamas stambiaplokščių pastatų statybų technologijas ir projektą perduodant vienai regioninei būsto statyba užsiimančiai įmonei (Bessonova, 1992). Sovietinė urbanizacija buvo orientuota į tipinių daugiabučių statybą bei masinę plėtrą, kuri rėmėsi tiek pigiomis statybos technologijomis, tiek standartizuotais industriniais statybų pramonės sprendimo būdais. Taigi, iš esmės būsto fondo plėtra

miestuose buvo dar vienas sovietinės industrinės visuomenės tęsinys, siekiant panaudoti efektyviai („ekonomiškai“) esamus valstybinius resursus statybų sektoriuje, nes statybų organizavimas buvo ypač centralizuotas: centrinė *Gosstroy*[247] agentūra suplanuodavo, apskaičiuodavo ir prižiūrėdavo statybas, išduodavo leidimus įgyvendinti statybų projektus dviejų tipų valstybinėms statybų įmonėms – statybų kombinatams ir statybų trestams[248], kurie veikdavo kaip vienintelės ir monopolinės įmonės regione. Pasak Wright (1971: 17), tokia dviejų įmonių vadybos sistema funkcionavo kaip kaštų kontrolės mechanizmas, kuris leisdavo įvertinti *Gosstroy*, kuri sistema greičiau įgyvendins planuojamus projektus konkrečiuose regionuose. Visgi, daugiausia daugiabučių statybų vykdė kombinatai, o statybų trestai dirbo kaip subrangovai (Renaud, 1992).

Kadangi kombinatai būdavo atskaitingi centrinėms valdymo institucijoms, retai statydavo būstus ar koreguodavo planus priklausomai nuo gyventojų poreikių. Dauguma naujų būstų miestuose turėjo tik kelis būsto variantus, nes taip buvo patogiau per numatytą laiką įgyvendinti projektus, o kombinatų monopolinė padėtis konkretaus regiono vietiniame būsto sektoriuje leido intensyviai panaudoti turimus darbo jėgos, žaliavos ir kitus resursus.

Masto ekonomija būsto sektoriuje užtikrino ne tik kombinatų privilegijuotą padėtį, bet ir sukūrė prielaidas, kad statomo būsto kokybės kontrolė nebuvo svarbus projekto įgyvendinimo uždavinys (Kalinina, 1992)[249]. Nesikeičiančio dizaino tipinių daugiabučių „štampavimas“ su keliais būsto projektų variantais[250] kaip efektyviausia valstybinio būsto fondo plėtros praktika sukūrė prielaidas atsirasti ir dominuoti tokiems „statybų fabrikams“, nors būsto produkcija nebūtinai tenkino tiesioginius vartotojus (t. y. pačius gyventojus). Sovietinė urbanizacija rėmėsi ne tik masine daugiabučių statyba, bet ir individualaus

---

[247] *Gosstroy* agentūra (rus. *Государственный комитет СССР по строительству и инвестициям* arba *Госстрой*) buvo atsakinga už viso Sovietų Sąjungos būsto fondo plėtrą ir su pastatų produkcija susijusius klausimus, tokius kaip architektūros, statybinių medžiagų, šilumos izoliacijos ir kitų medžiagų montavimo, inžinerinių, statyboms skirto transporto ir žaliavų standartų įgyvendinimo klausimai. Minėta agentūra veikė hierarchiniu atskaitomybės ir pavaldumo principu, kadangi daugelis sprendimų buvo priimama agentūros administracinio aparato „viršuje“, nuleidžiant įgyvendinti tuos sprendimus agentūros struktūriniams vienetams „apačioje“ be teisės juos koreguoti.

[248] Trestai buvo statybų įmonės, kurios galėjo organizuoti savo veiklą kaip statytojai arba subrangovai, atliekantys įvairius statybos darbus statybų vietoje. O statybų kombinatai buvo specifinė statybų organizacija, kuri išsiskyrė tuo, kad vietinis statybinių medžiagų fabrikas kartu su statybos trestu buvo valdomas vieno vadybinio aparato, kuris buvo atsakingas už visos statybų eigos organizavimą pagal patvirtintus projektus.

[249] Sovietmečiu statyto būsto daugiabutyje prasta kokybė buvo vieša paslaptis. Pasak Renaud (1992), vidutiniškai naujai pastatyto būsto naujakuriui reikėtų išleisti apie 10 proc. daugiau, nei jų išleisdavo kombinatas, statydamas būstą, idant jis būtų tinkamas gyventi.

[250] Wright (1971) mini, kad statybų sektoriaus pareigūnai įvardija, jog viena svarbiausių tipinių daugiabučių projektų „štampavimo“ priežasčių buvo architektų trūkumas Sovietų Sąjungoje, todėl būsto standartizacija buvo ne tik architektūrinis-inžinerinis pasirinkimas, bet ir specialistų trūkumo sprendimas. Pavyzdžiui, 8-ajame dešimtmetyje santykiniais dydžiais architektų skaičius Sovietų Sąjungoje tesudarė 1/6 Bulgarijoje dirbančių architektų skaičiaus. O ir pati architekto profesija sovietmečiu buvo nuvertinta bei įprasminama daugiau kaip dekoratoriaus, bet ne kaip potencialaus dizainerio su specialiais įgūdžiais formuoti erdves. Ši situacija skatino architekto kaip profesijos įgūdžių atrofiją ir devalvavimą, nes tik maža dalis architektų galėjo prisidėti prie naujų būsto projektų koncepcijų kūrimo. SSRS tokiam „laimingajam“ architektui tekdavo geriausiu atveju vienas projektas per metus, kai tipinis architektas JAV prisidėdavo bent prie 6 unikalių projektų kūrimo eigos. Kita vertus, pasak Matrosovo ir Butovskio (1990, 1992), kitokia situacija ir negalėjo būti, kadangi būsto standartų laikymasis įgyvendinant projektą buvo ne rekomendacijos, bet prievolė architektui-inžinieriui, o bet kokius nuokrypius nuo standartų statybos proceso metu turėdavo patvirtinti *Gosstroy* centras mieste, respublikoje, o galiausiai ir Maskvoje.

būsto didesniuose nei 100 000 gyv. miestuose ribojimu. Priėmus 12-ojo penkmečio planą (t. y. *perestroikos* periodu, 1986–1990 m.) daugelį gyvenimo sričių, stipriai kontroliuojamų valstybės, buvo stengiamasi perduoti individualiai iniciatyvai, o taisyklės, ribojančios individualaus būsto statybą, liberalizuotos, tikintis greitesnio būsto deficito sprendimo ir kartu didesnės gyventojų atsakomybės už savo būsto poreikius (Lane, 1992). Bet kaip teigia Renaud (1992), padidėjusios galimybės pasistatyti privačiai nuosavą būstą nepadarė jokio didesnio proveržio būsto rinkoje, kadangi pati žemė turėjo priklausyti valstybei, o ne privačiam gyventojui, o ir vietinės savivaldos (tarybos) nemotyvavo centrinė valdžia perleisti žemės sklypus individualiai statybai, o ne daugiabučių projektams vystyti.

Sukurta specifinė būsto produkcijos industrinė linija buvo išskirtinis sovietinės urbanizacijos bruožas, kurią padiktavo sovietinės industrializacijos principai. Pavyzdžiui, 1968–1969 m. JAV architektų, inžinierių ir urbanistų delegacija, apsilankiusi SSRS, protokolų išrašuose pažymi, kad sovietinės būsto produkcijos grandinės efektyvumas yra preciziškai išvystytas tam tikrose grandyse ir remiasi hiperindustrinės statybos principais, kokius retai arba neįmanoma aptikti kitose industrinėse šalyse. Kruopštus būsto išlaidų skaičiavimas ir planavimas, operatyvi surenkamų plokščių, blokų ir kitų modulių gamyba bei paskirstymas, statybos technologijų ir inovacijų pritaikymas, kad kiekvienas nekvalifikuotas darbuotojas galėtų atlikti bet kuriuos statybos darbus[251], perėjimas prie betoninių plokščių ir blokų panaudojimo praktiškai visam namui pastatyti – tai esminiai sovietinės būsto industrijos išvystyti statybos ekonomiškumo bruožai. Bet delegacija pastebėjo, kad, nepaisant neįtikėtino sovietinės statybos įmonių gebėjimo sparčiai pastatyti daugiabučio karkasą, retesnės statybinės medžiagos (aliuminis, metalas, plastikas, stiklas, mediena ar keramika), kurios dažniausiai naudojamos būsto interjere, buvo normuojamos arba naudojami prastesnės kokybės pakaitalai (Wright, 1971). Jau tada pora informantų-ekspertų mini, kad statybų įmonės dirbdavo arba vykdydavo veiklas deficitinės ekonomikos sąlygomis ir susidurdavo su sunkumais gauti reikiamų statybinių žaliavų ar medžiagų, kurios buvo užtikrintos įmonei pagal visus patvirtintus *Gosstroy* planus:

<...> pastoviai [statybų metu] trūkdavo statyboms pabaigti ko nors, tai to, tai ano. Planuose, žiūri, turi būti, kaip ir viskas tvarkingai, bet realybėj tekdavo važiuoti į Maskvą audiencijos (E8).

Atsimenu <...>, kai dirbau tuomet treste vadovu, tai <...> dažnai kartais trūkdavo metalo gaminių, profilių ar metalo, reikalingo statybai, nors pagal popierių priklausydavo. Nejaugi stabdysi trestą? Tada susisieki su centru Maskvoj, tie sako metalo fabrikai neįvykdė normos, čia jums tik ant popieriaus tiek priklauso, o dabar neturim ką duoti. Tai ką darydavom, pasiskirstydavom

[251] Vieno eksperto spėjimu, sovietmečiu buvo atsisakyta daugiabučių statybai naudoti plytas ir pereinama masiškai prie greitai surenkamų modulių panaudojimo dėl to, kad plytoms kloti reikalingi kvalifikuoti mūrininkai, o moduliams surinkti nebūtina didelė darbo patirtis ar kvalifikacija. O tai iš esmės palengvina ir pagreitina būstų statybos apimtis, kadangi nebereikia (tiek) investuoti į mūrininkus.

ir važiuodavom aplinkinėse respublikose ieškoti po tuos fabrikus, ko trūksta <...> bet ne mes vieni buvom tokie protingi, nes visi buvo apdovanoti „popieriniu" metalu. Tai veikė principas, kas greitesnis, tas gudresnis (E10).

Taip pat pastebėta, kad industrinis principas greitai surinkti namą nebuvo pritaikytas būsto įrengimui, ypač elektros instaliacijai ir vamzdynui įrengti, kuriems reikėjo darbininkų, turinčių specialių įgūdžių (Wright, 1971). Visgi būsto trūkumo klausimas buvo sprendžiamas netolygiai, nes Baltijos šalyse ir vakariniuose Sovietų Sąjungos regionuose (ypač didžiuosiuose miestuose) buvo vystomi geresnės kokybės ir standartų būstai bei infrastruktūra (Renaud, 1992). Kaip vienas ekspertas prisiminė, kartais kvalifikuotų darbininkų trūkumas atlikti darbus būdavo nevienoda problema visoje SSRS, kuri atsiliepdavo būsto kokybei:

Na, PabaltIjy dar, dar, bet ir tai būdavo visko. Bet teko komandiruotis į Uzbekiją, Taškentą, mačiau savo akimis, kaip mūrininkai dirbdavo. Už tokius mūrininkų darbus rankas nukapotų Lietuvoje, bet ką jiems daryti, kai tik patyrę du mūrininkai ant viso objekto dirbdavo. Deficitas ne tik žaliavų, bet ir specialistų buvo ilgą laiką, ypač ten, toliau [už Baltijos šalių ribų]. Bet dabar kas ten iš tų namų likę, bijau ir spėlioti (E10).

Sovietinės būstų pramonės statomo būsto kokybė ilguoju laikotarpiu nebuvo svarbiausias tikslas, kadangi pačios įmonės dirbo deficito sąlygomis ir turėjo įgyvendinti projektus pagal pateiktus planus, siekiant sumažinti bendrą būsto deficitą. Statybos įmonių atlyginimų ir drausminimo sistema niekaip ir nebuvo sinchronizuota su būsto kokybe ar galutinių vartotojų (būsto gyventojų) pasitenkinimu, kas būtų svarbu vartotojiškose visuomenėse, bet susieta su greitesniu projektų įgyvendinimu ir gyvenamojo ploto intensyvia plėtra, kas būdinga masinės gamybos industrinei visuomenei. Kaip keli ekspertai teigė, būsto sektoriaus planavimo, gamybos ir būsto paskirstymo grandžių atskyrimas leido statybų įmonėms pagal atskaitomybių kompetencijas nekreipti dėmesio į būsto kokybės parametrus:

Jokiu būdu nebuvo galima nutraukti viso [statybų] proceso, oi, tikrai ne, negalima net buvo apie tai pamąstyti. Toks buvo mąstymas visų dirbančių tiek Gosstroy, tiek čia buvo. O ir mes turėdavom ne naujakuriui atsiskaityti, ne jie ir atlyginimus mokėjo, nei jie galėdavo išspręsti bendras problemas, nei su jais susidurdavome. Čia jau kitų skyrių darbas buvo su jais bėdavotis, jeigu broko būdavo (E8).

Na buvo pora tokių trestų vadovų, pažįstu, kurie vadovaudavo statyboms atmestinai, kaip sakoma, darydavo dėl darymo, nes statybos užplanuotos keliems metams į priekį. Aišku, darbus vykdydavo pagal standartus, bet ta kokybė buvo prastesnė, nei kur vadovaudavo atsakingai. <...> Loterija gyventojui buvo, ar atsidurs tam būste, kur žiūrėdavo į darbą vadovas sąžiningiau, ar ne <...> (E11).

Būsto gyventojų netraktavo kaip aktyvių veikėjų, galinčių išsakyti savo norus apie gyvenamąją vietą, ne tik statybos įmonės, bet ir būsto sektoriaus administratoriai. Pavyzdžiui, vienos ilgametės ekspertės žodžiais, būsto sektoriaus specialistai gyventojų vaidmens

nereikšmingumą pateisindavo tuo, kad ne jiems reikėdavo rūpintis būsto išlaikymo finansine našta:

Palaukit, kokie jie ten vartotojai [tipinio daugiabučio gyventojai]? Jie buvo gyventojai, nuomininkai. Vartotojas tai valstybė buvo, ji pastatydavo, apmokėdavo statybas, ji taisė būstą, ji palaikė nuomos kainas, ji padengdavo amortizaciją (E7).

Minėtas sovietinės urbanizacijos modelis, viena vertus, ne iki galo užtikrino deklaruojamą principą gauti vienodai kokybišką būstą, kita vertus, daugeliu būsto išlaikymo kaštų rūpindavosi valstybė. Ekspertės pastaba paaiškina, kodėl būsto kokybės klausimas buvo valstybės, o ne gyventojo rūpestis, nes dalį gyvenamųjų pastatų defektų kaštų padengdavo pati valstybė, kitą dalį - interjero, kuriam įrengti ypač trūko medžiagų, kokybę gerinti arba defektus šalinti reikėjo pačiam nuomininkui. Taip pat šilumos izoliacija ir energetinis būsto naudingumas ilgą laiką nebuvo traktuojami kaip problema apskritai, nes daugelį komunalinių išlaidų praktiškai padengdavo pati valstybė, subsidijuodama šilumos tiekimo paslaugą, o energetinių resursų ir žaliavų kainos faktiškai neturėjo finansinės reikšmės gyventojui. *Gosstroy*, kuris tvirtindavo naujus ar pasikeitusius pastatų šiltinimo ir izoliacijos standartus Sovietų Sąjungoje, remdavosi atskirų tyrimo centrų ir pavaldžių agentūrų skaičiavimais apie naujų medžiagų pritaikymą didesniam būsto šilumos efektyvumui gauti; bet jeigu inovacijos ar investicijos (ypač į pastatų šiltinimą) pasirodydavo per didelės, jos neatsirasdavo minėtuose standartuose, kartais net nepaisant ilgalaikės naudos (Sagers, Tretyakova, 1987, Matrosov, Butovsky, 1992). Skaičiuojama, kad 1987 m. Sovietų Sąjungoje būstai ir kiti nepramoniniai pastatai (parduotuvės, viešosios įstaigos ir pan.) suvartodavo tik 9 proc. visos pagaminamos elektros energijos, pvz., ši dalis Vakarų Europos šalyse siekė 20 proc., o JAV – 25 proc., bet Sovietų Sąjungoje energijos sunaudojimas apšiltinti rezidencinės ir komercinės paskirties pastatus yra santykinai didelis, palyginti su kitomis kapitalistinėmis šalimis. Tai rodo kelis sovietinės modernizacijos ir ekonominio prioritetizavimo principus: pirma, energijos ištekliai nebuvo taupomi ir energetikos sektoriui nebuvo keliami griežti *ekonomiškumo* ar *efektyvumo* reikalavimai, kaip kitiems ekonomikos sektoriams (pvz., būsto sektoriui); antra, dauguma energetinių išteklių buvo nukreipiami produktyviam gamybos sektoriui, o energijos poreikiai būsto sektoriuje tėra apibrėžiami kaip antriniai[252]; trečia, netaupus energijos tiekimas būstams šiltinti nebuvo vertinamas kaip neekonomiškumo problema, kurią reikėtų spręsti (Cooper, Schipper, 1992; *U. S. Congress...* 1993).

---

[252] Pavyzdžiui, žiūrint į tam tikrus energetikos sektoriaus statistikos rodiklius, Sovietų Sąjungoje teko tik 0,9 tonos anglių vienam gyventojui jo būstui šildyti, o Švedijoje šis rodiklis buvo 1,5 tonos, JAV – net 2,8 tonos, bet palyginus, kiek tenka vienam gyvenamojo būsto ploto m^2 šiltinti, Švedijoje prireikdavo 33 anglių kg/m^2, 57 kg/m^2 JAV ir 61 kg/m^2 SSRS (Matrosov, Butovsky, 1992). Ši statistika atskleidžia, kad energetinių išteklių kaina nėra iki galo įvertinama ar įkainojama *ekonomiškoje* sovietinėje ekonomikoje; kad valstybės išlaidos būstui šiltinti buvo mažos ir gana *efektyviai* panaudojamos, nes dauguma miesto gyventojų gyveno perpildytuose būstuose (apie būsto deficitą ir perpildymą užsimenama plačiau šiame poskyryje). Žinoma, šis rodiklių palyginamumas yra sąlyginis, nes ne tik anglys buvo naudojamos kaip kuras būstui šildyti minėtose šalyse, bet šios statistinės detalės gerai iliustruoja tam tikrus sovietinio būsto sektoriaus ir sovietinės urbanizacijos hibrido požymius.

Visgi pastebėtina, kad prieš sovietinės sistemos griuvimą susirūpinta neefektyvaus šilumos tiekimo problema ir akcentuojami šilumos taupumo būsto sektoriuje klausimai. Matrosovas ir Butovsky (1990) pateikia, kad, tinkamai panaudojus esamų (rezidencinių) pastatų šildymo sistemą ir ją renovavus, sovietinė ekonomika galėjo sutaupyti bent 20 proc. pagaminamos šilumos ir bent 50 mln. tonų iškastinių anglių. Pasak autorių, šių energetinių resursų sutaupyti įmanoma užtikrinant būsto ūkio infrastruktūros atnaujinimą bei investuojant į įvairius standartizuotus būsto šiltinimo būdus (ar juos renovuojant), o tai reiškia papildomas valstybės investicijas į sektorių, kuris buvo traktuojamas kaip „neproduktyvus" arba nevertas didelių investicijų. Bet *Gosstroy* ir kitos būsto sektoriaus išlaidas administruojančios agentūros šilumos taupumo klausimas buvo aktualizuojamas tik kaip ekonominis-techninis-administracinis uždavinys, kuris reikalavo skaičiuoti optimalius kaštus, reikalingus išleisti (minimaliai), investuojant į šiltinimo technologijas ir jų pritaikymą esamiems pastatams, ir gauti kuo didesnę sutaupytų resursų grąžą (Matrosov, Butovsky, 1992). Kita vertus, prieš sovietinės sistemos griūtį šie naujai iškilę ekonominiai energetikos klausimai ir uždavinių sprendiniai nepaliesdavo gyventojų tiesiogiai, kadangi dauguma gyventojų tebuvo valstybinio būsto nuomininkai. Būsto išlaikymo kaštai buvo ne privatus gyventojų, bet atsakingų viešųjų institucijų reikalas, kurios ir buvo galutinis vartotojas, apskaičiuodavęs ir sumokėdavęs šildymo sąskaitą, tad ir resursų taupymo klausimai nepaliesdavo „gyventojų kišenių". Pigios sovietinio būsto komunalinės paslaugos eiliniam gyventojui buvo specifinio sovietinės urbanizacijos modelio pritaikymo būsto sektoriuje išdava, o miesto gyventojų komunalinių ir kitų paslaugų poreikių „kolektyvizacija" sukūrė specifinę vartojimo masto ekonomiją. Joje dominavo monopolinis valstybės vaidmuo ir eliminuojamas pačių gyventojų kaip aktyvių veikėjų vaidmuo prisidėti prie savo būsto išlaikymo ir apskritai bet kokių būsto klausimų. Tik esant tokiems asimetriniams valstybės-miesto gyventojų santykiams (ir atsakomybių riboms) galima buvo pateisinti specifinį valstybinio būsto sektoriaus išlaikymo modelį", o *ekonomiškumas* neproduktyviame būsto sektoriuje ir *švaistūniškumas* produktyviame energetikos (ar kitame pramonės) sektoriuje gali būti išskiriamas kaip vienas ryškiausių sovietinės urbanizacijos hibrido požymių.

Dar viena sovietinės urbanizacijos hibrido ypatybių yra tai, kad būstų statybos finansavimas priklausė ne nuo statomo būsto tipo, gyventojų pajamų ar netgi galutinio gyventojų skaičiaus būste[253], o nuo pastatyto būsto naudingo gyvenamojo ploto. Valstybinės būsto statybos įmonės nebuvo suinteresuotos mažesnių namų ar individualaus būsto statyba, kuriai reikėjo didesnių valstybės investicijų (Kalinina, 1992). Ekonomiškumo principas

253 Nors statant daugiabutį pagal patvirtintą planą buvo numatytas maksimalus gyventojų skaičius pagal sanitarines normas, kaip teigė vienas informantas, realus gyventojų skaičius po būstų paskirstymo daugiabutyje dažnai viršydavo numatytą normą: <...> *buvo ydinga praktika ir [sovietinė būsto sektoriaus] sistema, sakyč, kad retai kas ten vietoje tarybose griežtai sukontroliavo paskirstymą pagal mūsų nustatytas ir susivienijimų pastatytas būstų normas gyventojui. Švelni kolchozo versija gaudavosi.* <...>*Betgi kitaip ir būti negalėjo, būstų trūko* (E2).

valstybinėje statybų pramonėje buvo maksimizuotas nustatant jai būsto produkcijos tikslus, susiejant su pastatyto ploto plėtros rodikliais, bet ne su gyventojų būsto poreikių mažėjimo rodikliais. Tiek būstų statybų pramonės grandis, tiek visi sovietiniame būsto sektoriuje dirbantys specialistai traktavo, kad abu rodikliai yra tapatūs: <...> *pristatydavo būstų, tai ir jausdavom kaip skyriuj [gyventojų] eilės [būstui gauti] mažėdavo, būtų statę daugiau, būtų tų eilių nebuvę* <...> (E2). Bet net ir ši motyvacinė statybų sektoriaus įmonių sistema, kuri buvo grįsta konvejerinės industrinės būstų gamybos principu, nesprendė ar neišsprendė būsto deficito klausimo prieš sovietinės sistemos griuvimą. Vakarų industrinėse šalyse dažniausiai buvo aptinkama „statistinė“ situacija, kad vienam asmeniui tekdavo vienas, o kartais daugiau nei vienas gyvenamasis kambarys, o Sovietų Sąjungoje (ypač urbanizuotose vietovėse) dažniausiai situacija buvo atvirkštinė[254], dažniausiai viename gyvenamajame kambaryje reziduodavo du arba trys asmenys (Kalinina, 1986; Renaud, 1992). Nesugebėjimas užtikrinti gyvenamojo būsto standartų apibrėžė ypač sunkią sovietinio būsto fondo situaciją, pavyzdžiui, daugiau nei trečdalis miesto gyventojų Sovietų Sąjungoje gyveno mažesniuose būstuose, nei nustatyta oficiali 9 m^2 vienam asmeniui gyvenamojo ploto minimali sanitarinė norma (Sillince, 2007: 16). Pavyzdžiui, Alexeevas (1988a) teigia, kad jaunų šeimų su vaikais rezidencinė situacija, tikėtina, turėjo būti viena sudėtingiausių, kadangi vaikų susilaukimas automatiškai nereikšdavo, kad padidėjęs namų ūkis galėdavo pretenduoti į didesnį būstą, jeigu namų ūkiui jau prieš tai buvo paskirtas naujas būstas. Apskritai Sovietų Sąjunga buvo vienintelė industrinė šalis, kuri neskelbdavo arba vengdavo publikuoti bet kokią statistiką, susijusią su gyventojais būsto sektoriuje, siekiant nuslėpti ar neparodyti visų sisteminių būsto sektoriaus problemų (Morton, 1980; Renaud, 1992)[255].

Kitas sovietinės urbanizacijos ir gyventojų migracijos išskirtinis bruožas buvo gyventojų miestuose ir miestų būsto fonde registravimo bei administravimo procedūra. Iš esmės sovietinė būsto paskirstymo sistema deficito sąlygomis rėmėsi 2 pagrindinėmis administracinėmis procedūromis – oficialus eilių formavimas būstui paskirti ir visuotinės

---

[254] Pavyzdžiui, Kalinina (1986) savo studijoje apie Rusijos Federacijos Tverės miesto būsto sektoriaus rezidencinę struktūrą mini, kad standartinė Vakarų modernaus miesto situacija, kai vienam asmeniui tenka vienas ar daugiau gyvenamųjų kambarių, tebuvo prieinama apie 28 proc. miesto gyventojų (Renaud, 1992). Visgi negalima teigti, kad ši situacija buvo būdinga visoms socialistinio bloko šalimis ir tai yra sovietinės ar socialistinės būsto sistemos vadybos rezultatas. Pavyzdžiui, 1975–1980 m. vidutinis asmenų skaičius, kuriam tenka bent vienas gyvenamasis kambarys, buvo 0,9 Čekoslovakijoje, 1,0 Vengrijoje ir Bulgarijoje ir tik Lenkijoje šiek tiek didesnis, kai vidutiniškai 1,2 asmens teko vienas kambarys (Sillince, 2007).

[255] Renaud (1992) teigia, kad pats nacionalinis gyvenamojo būsto produkcijos statistikos rinkimas ir panaudojimas paskirstant būsto vienetus buvo specifinis ir adaptuotas kaip instrumentas deficito sąlygomis techniškai „sumažinti“ esamas būsto eiles. Pavyzdžiui, vienas statybų sektoriaus rodiklių buvo gyvenamojo būsto ploto indikatorius, o į šio rodiklio apskaitą įeidavo tiek kambariai, tiek visos patalpos, tokios kaip virtuvė, vonia ir kt. Galima daryti prielaidą, kad gyvenamųjų kambarių nuo kitų patalpų neatskyrimas ir susumavimas buvo sistemingas žingsnis, nes leido biurokratinių procedūrų metu administratoriams, paskirstant būstą asmenims, kurie laukė būsto eilėje, nekreipti dėmesio į skiriamo būsto kokybinius parametrus. Tokioje būsto planavimo, produkcijos ir paskirstymo grandinėje 15 m^2 vienas kambarys bendrabutyje, į kurio plotą įeidavo bendra vonia ir virtuvė, buvo ekvivalentas tokio pat ploto vieno kambario butui su atskira vonia ir virtuve, nors tai dviejų skirtingų parametrų būstai.

privalomos gyvenamosios vietos registracijos leidimas *propiska* (rus. *прописка*), kurios užtikrino planuotą miestų gyventojų populiacijos augimą ir suvaldė migraciją „kaimas-miestas".

Sovietinė būsto sistema suformuodavo tris oficialias – savivaldybės (tarybos), darbovietės paskirtas ir kooperatyviniam būstui gauti eiles[256]. Namų ūkio pajamos ar finansinė padėtis nebuvo kriterijus tiek registruojant į oficialias eiles, tiek paskiriant būstą. „Eilių vadyboje" esminis kriterijus buvo universalus nustatytas higienos standartas, kad eilėje oficialiai buvo registruojami tik namų ūkiai, kai vienam asmeniui tenka mažesnis nei 9 m^2 naudingo gyvenamojo ploto. Tokio universalaus kriterijaus taikymas registruojant asmenis į eiles eliminuoja kitus su būstu susijusius kokybės kriterijus, tokius kaip ar būstas yra bendrabučio tipo, ar vietos, kaimynystės, paslaugų (fizinio) prieinamumo, komunalinių paslaugų teikimo faktoriai (Alexeev, 1988b; Renaud, 1992). Ši oficiali eilių formavimo procedūra administratoriams palieka situaciją „nieko nežinoti" apie namų ūkį ar asmenį, išskyrus tai, kad jie neatitinka higienos normų, o tai sudarė idealias sąlygas dideliems sukčiavimo mastams. Visu sovietinės sistemos gyvavimo metu visuomenė gyveno tinkamo gyventi būsto (angl. *adequate housing*), kaip jį apibrėžė sovietiniai higienos ar statybos standartai, trūkumo sąlygomis. Būstas kaip valstybinės ekonomikos produktas buvo deficitinis produktas, o visuotinio būsto skurdo sąlygomis vienos grupės turėjo greitesnį priėjimą nei kitos, pasinaudodamos valstybiniu būsto paskyrimo eilių sudarymu. Pirmieji sąraše geriausiems būstams gauti atsidurdavo kvalifikuoti darbuotojai ar specialistai, kuriuos norėdavo pritraukti įvairios valstybinės įmonės, pasiūlydamos darbuotojui darbą kartu su būstu, ar kitos privilegijuotos ir politinį palankumą turinčios grupės (Morton, 1980; Szelenyi, 1983). Tokioje būsto deficito situacijoje labiausiai nukentėdavo tie asmenys, kuriems būdavo skiriami prastesni – bendrabučio tipo būstai (Alexeev, 1991). Apskritai oficialios eilės būstui gauti gerai atspindėdavo ne tik tinkamo gyvenamojo būsto trūkumą miestuose, bet ir iškraipytus bei netolygius valstybinio investavimo (angl. *distorted regional investment*) srautus skirtinguose SSRS regionuose (Renaud, 1992). Eilių ilgis skirdavosi priklausomai nuo netolygios (dažnu atveju suplanuotos) regionų ekonominės plėtros ir ortodoksiško principo, kad investicijos į būsto sektorių yra neproduktyvios ir neduoda ekonominės grąžos valstybei, laikymosi visą sovietmetį. Tai pripažino ir vienas ekspertas:

<...> va, įsivaizduokit, ten sugalvodavo kur nors kokiam mieste kokią nors gamyklą statyti ar ištisą ekonominį sektorių plėtoti respublikiniu mastu, tai viskas investuojama į tos gamyklos infrastruktūrą ir statybą, o kažkokie realesni veiksmai daugiabutį pastatyti darbininkui sekdavo paskiau. Tai būdavo, būdavo to, kad pirma pristatydavo darbo vietų, o tik po to stogas virš galvos atsirasdavo. Tai kaip tos eilės nesusidarys? (E7).

[256] Riekia paminėti, kad nors eilės buvo formuojamos atskirai, jos nebuvo viena nuo kitos nepriklausomos. Asmuo ar namų ūkis, pakliuvęs į vieną iš 3 eilių, negalėjo tikėtis būti registruojamas į kitas eiles, tikintis greičiau gauti būstą.

Informantas pamini ne tik kad būsto sektorius urbanizacijos proceso planavime likdavo dažnai planų paraštėse, bet gerai iliustruoja, jog sovietinė urbanizacija buvo ne iki galo išvystyta ir sovietinis miestas ne iki galo urbanizuotas (Szelenyi, 1993). Kiekvienos valdžios tikslai modernioje visuomenėje stengtis subalansuoti, kad darbo vietų skaičius mieste atitiktų gyventojų skaičių, bet didesnis darbo vietų skaičius mieste nei gyventojų skaičius buvo sistemingas sovietinės urbanizacijos bruožas ir kartu politinis pasirinkimas. Sovietinės urbanizacijos projektas buvo esminis komandinės ekonomikos ir industrijos ramstis ne tik todėl, kad pati urbanizacija turėjo būti įgyvendinta industrinės ekonomikos pagrindu ir sukurti masinį užimtumą, bet ir todėl, jog urbanizacija buvo traktuojama kaip migracinių darbo jėgos srautų vadyba, skirta mobilizuoti (ir įkurdinti) gyventojus kaip darbo išteklius ten, kur apibrėždavo politinis-ekonominis poreikis. Sovietinio modernaus miesto plano įgyvendinimas ir bet kokio sovietinio miesto gyventojų skaičiaus augimas priklausė nuo to, kaip praktiškai buvo įgyvendinamos suplanuotos ekonominės veiklos konkrečioje teritorijoje ir kaip tos veiklos turėjo būti susietos su gamybiniais resursais ir ypač darbo jėgos koncentracija. Apskritai paskirtasis būstas priklausė nuo gyventojo darbo vietos, tad bet kokie individualūs namų ūkių norai keltis į norimas vietoves buvo ignoruojami ir laikyti nereikšmingais (Bessonova, 1992; Renaud, 1992; Bertaud, Renaud, 1997).

Šiam tikslui buvo pasitelkiama gyvenamosios vietos registracijos (*propiska*) sistema, kuri integravo vidinės migracijos pasų sistemos panaudojimą ir migracijos registraciją. Gyvenamosios vietos registras naudojamas daugelyje modernių visuomenių, bet sovietinė registracija buvo specifinė, nes tik asmuo, turintis gyvenamąją vietą, kurią suteikdavo valstybė, galėjo registruotis konkrečioje vietovėje. *„Sovietinė“ propiska*[257] sukurta kaip darbo jėgą disciplinuojantis instrumentas, kuris įgalino valdyti gyventojų migracijos srautus, įgyvendinti užsibrėžtus teritorinio planavimo tikslus ir paskirstyti populiaciją pagal ekonominį poreikį skirtinguose SSRS regionuose (Bessonova, 1992; Malle, 1990). Kadangi didelė populiacijos dalis gyveno kaimiškose vietovėse, sovietinėje visuomenėje visuomet egzistavo potenciali staigios ir stichiškos urbanizacijos (ypač iš kaimiškų ar vargingesnių į turtingesnes ir industrines respublikas ar regionus bei didžiuosius miestus) rizika. Bet to neįvyko, nes kiekvieno gyventojo gyvenamoji vieta turėjo būti registruota, o registracija kartais buvo kaip oficialus leidimas atlikti daugelį kasdienių veiklų – nuo tam tikrų prekių įsigijimo parduotuvėse[258] iki

---

257 *Propiska* kaip registracijos sistema nebuvo sovietmečio administracinio aparato inovacija, nes ji dar egzistavo Rusijos imperijoje kaip politinė-teisinė procedūra, užsiregistruojant vietiniame policijos skyriuje. Ypatybė buvo ta, kad sovietinė registracija buvo išvystyta ir integravo daug daugiau biurokratinių funkcijų, susijusių su gyvenamosios vietos registracija, iš kurių svarbiausia buvo griežtas vietos registracijos susiejimas su gyventojų migracijos kontrole ir teise pretenduoti į valstybinį būstą (Matthews, 1993). Ši sistema, griuvus sovietinei sistemai, su savitomis adaptacijomis kurį laiką buvo naudojama Rusijos Federacijoje (Katanian, 1998) ir iki šiol naudojama Kirgizijoje (Hatcher, Thiener, 2015).

258 Paprastų vartojimo prekių kasdieninio trūkumo laikotarpiais, kai būdavo taikomos prekių kvotos vienam pirkėjui, tik gyventojai su *registracijos pasais* galėjo oficialiai apsipirkti (Reinaud, 1992). Šis pavyzdys rodo, kad deficitas vartojimo ekonomikoje buvo savitai administruojamas sovietinės biurokratinės sistemos ir netgi buvo adaptuotas kaip tam tikras funkcionalus gyventojų migracijos valdymo mechanizmas. Būsto deficitas buvo ne tik problema, dėl kurios reikėjo sukurti administracinius įrankius kaip tam tikrą prevencijos priemonę, skirtą pažaboti savanorišką gyventojų migraciją,

kartais galimybės oficialiai dirbti ar mokytis ir studijuoti. Ši biurokratinė registracijos sistema tapo vienu svarbiausių trukdžių įgalinti didesnį namų ūkių mobilumą ir darbo rinkos reformas daugelyje respublikų jau posovietiniu laikotarpiu (Reinaud, 1992), o sovietinė darbo jėgos ir demografinė struktūra buvo ilgam „įšaldyta" dar posovietiniu periodu dėl sistemingo registracijos įgyvendinimo ir masinio būstų privatizavimo, pereinant prie rinkos ekonomikos.

Svarbus sovietinės urbanizacijos bruožas buvo tai, kad gyventojams nuomos kaina praktiškai nesiskyrė nuo būsto tipo, kiek gyvenamojo ploto ar kambarių būste buvo, nes didelę finansinę būsto išlaikymo naštą subsidijuodavo pati valstybė ar valstybinės įmonės (Pichler-Milanovich, 1999). Jau aptarta, kad gyventojai buvo nušalinti nuo bet kokio reikšmingesnio vaidmens informuoti apie būsto statybos kokybę, nes papildomus (šildymo) kaštus padengdavo pati valstybė subsidijuodama, kaip ir daugelį su būsto sektoriumi susijusių paslaugų. Visų pirma sovietinė būsto sistema visiškai buvo priklausoma nuo tuometinės biurokratinės būsto sistemos finansavimo struktūros, o tai, pasak Renaud (1992), tapo pagrindine prielaida, iškraipančia būsto sektorių kaip atskirą ekonomikos sektorių. Žemi darbuotojų atlyginimai[259] eliminuoja vartojimo prekių ir paslaugų perkamąją galią, o įvairios paslaugos kaip būsto aprūpinimas suteikiamos nemokamai arba yra stipriai subsidijuojamos (Malle, 1990). Taigi, būsto išlaikymas ar jo įsigijimas nepriklausė nuo asmens ar namų ūkio atlyginimo, bet nuo valstybinės aprūpinimo paramos sistemos, kadangi daugiau nei 78 proc. visų būstų sudarė viešojo būsto sektorius[260], o nominali nuomos kaina praktiškai buvo nepakitusi nuo 1928 m[261]. Renaud (1992) teigia, kad šį sovietinės būsto sistemos modelį labiausiai vystė penkios sąjunginės respublikos – Rusijos Federacija, Baltarusija ir visos trys Baltijos šalys, o šių respublikų didžiųjų miestų (daugiau nei 100 000 gyv.) būsto sektoriuje privati nuosavybė apskritai buvo beveik eliminuota. Infliacija ir kylanti nuomos kaina nebuvo žemus atlyginimus gaunančių namų ūkių rūpestis, nes oficialiai valstybė, kuri kontroliavo miestuose didelį būsto fondą, įsipareigodavo padengti daugelį išlaidų, susijusių su būstu. Žinoma, šis sovietinis valstybinio būsto sektoriaus finansavimo modelis niekuo nesiskiria nuo kapitalistinėse šalyse socialinio būsto finansavimo ir valstybinio subsidijavimo kaip garantijos išlaikyti būstą mažas pajamas gaunantiems namų ūkiams modelio, bet sovietinis atitikmuo pasižymi finansinės atsakomybės masteliais už praktiškai visą miestų populiaciją.

---

bet netgi tapo esmine tam tikros būsto sektoriaus biurokratijos dalies egzistavimo prielaida, kuo didesnis deficitas egzistavo – tuo labiau reikalinga tampa administracinė struktūra palaikyti kontroliuojamus migracijos srautus.

259 Atlyginimai (angl. *cash wage*) apibrėžia tik oficialias pajamas už darbą oficialiame sovietinės ekonomikos sektoriuje.

260 Sovietų Sąjungos būsto sektoriaus mastai buvo beprecedenčiai, kadangi nė viena industrinė ar besiindustrializuojanti valstybė nevaldė tokios santykinai didelės būsto sektoriaus dalies, pvz., viešasis būsto sektorius sudarė 67 proc. Kinijoje, 56 proc. Lenkijoje, 33 proc. Rumunijoje iš visų tuo meto socialistinių šalių bei 38 proc. Švedijoje ir 33 proc. JK iš kapitalistinių šalių (Renaud, 1992, 883).

261 Standartizuota nuomos kaina – 13,2 kapeikos už vieną gyvenamojo ploto kvadratą per mėnesį praktiškai buvo nepasikeitusi nuo 1928 m. Sovietų Sąjungoje dirbančiam asmeniui užtekdavo išleisti tik apie 2,5 proc. savo pajamų sumokėti už komunalines paslaugas ir nuomą, šis rodiklis Lenkijoje ir Rumunijoje buvo 4,4 proc., Vengrijoje – 8,7 proc., Jugoslavijoje – 9,3 proc., o Bulgarijoje – net 12,1 proc. (Renaud, 1992).

Tai sudarė prielaidas, kad dauguma gyventojų, kurie gaudavo mažus atlyginimus, bet tuo pačiu metu daugelis jų su būstu susijusių išlaidų būdavo subsidijuojamos arba padengiamos valstybės, neturėjo supratimo apie tikrąją būsto išlaikymo kainą[262]. Kaip vienas ekspertas įvardijo, šis paternalistinis modelis, besiremiantis nekintančia (ir neindeksuota) nuomos kaina, buvo „tylusis kontraktas“ tarp valstybės ir nuomininkų:

<...> sumokama nuoma niekada nepadengdavo komunalinio ūkio išlaikymo ar amortizacijos. <...> nors nedirbau konkrečiai būsto buhalterijoje, bet kaip visą gyvenimą pradirbęs su statybomis ir mokantis skaičiuoti, nesunkiai galima buvo primesti, kad valstybė kišdavo pinigus [į būsto išlaikymą] santykiu su nuoma du prie vieno ar trys prie vieno dar prieš perestroiką <...> bet čia buvo to meto tylusis kontraktas ar tos nuomos privilegija, o gal valstybės dovana (nusijuokė ironiškai) (E1).

Kitas sovietinės viešojo būsto sektoriaus[263] finansavimo skirtumas nuo kapitalistinių šalių buvo tai, kad nuomininkams nuomos kaina priklausė nuo būsto fizinių parametrų (dažniausiai nuo būsto vieneto gyvenamojo ploto)[264], bet ne nuo asmens ar namų ūkio socioekonominės padėties. Iš esmės tai reiškė, kad labiau subsidijuojama ir padengiama nuomos kaina buvo tiems namų ūkiams, kurie gyveno didesniame būste, bet ne tiems, kurie susidurdavo su ekonominiais sunkumais, todėl regresyvios valstybinės subsidijos tik dar labiau skatindavo nemonetarinę nelygybę būsto sektoriuje (Alexeev, 1988a)[265]. Kai kurie mokslininkai (Morton, 1980; Enyedi, 1990; Szelenyi, 1993) teigia, kad giliausi sovietinės visuomenės stratifikacijos rėžiai nemonetariniu pagrindu buvo aptinkami būsto sektoriuje, nepaisant egalitariškumo principo deklaravimo.

Sovietinio būsto sektorius gali būti apibūdinamas kaip deramai nesukurtas sovietinės ekonomikos sektorius, kadangi valstybinės institucijos, nesugebančios spręsti realių gyventojų būsto poreikių komandinėje ekonomikoje, nebuvo vieninteliai aktyvūs veikėjai būsto sektoriuje. Gyventojai pasitelkdavo šešėlinius rinkos ekonomikos santykius (kartais mokslinėje literatūroje įvardijamus kaip „antrinę“ ar „subsidiarią oficialiai“), siekdami spręsti būsto trūkumo klausimus[266]. Ir nors šešėlinė ekonomika labiau dominavo pietinėse, o ne

---

262 Pavyzdžiui, Centrinio būsto išlaikymo ir komunalinės ekonomikos komiteto skaičiavimais, nuomos kaina, kuri buvo įšaldyta daugiau nei pusamžį, turėjo būti pakelta bent šešis ar net aštuonis kartus 1989 m., siekiant, kad ji bent padengtų visus su nuomojamo būsto išlaidomis susijusius kaštus.

263 Viešasis būsto sektorius apima savivaldybės, valstybinių įmonių ir kooperatyvinių būstų segmentus.

264 Šiuo atžvilgiu valstybės išlaidos būsto sektoriuje buvo „suderintos“ su tuo, kaip buvo paskirstomos investicijos į būsto sektorių: finansavimas valstybinės statybos kompanijoms, kurios užsiėmė valstybinio būsto fondo plėtra, irgi priklausė nuo pastatyto naudingojo gyvenamojo ploto.

265 Svarbu atkreipti dėmesį, kad nelygybė tarp gyventojų (ir namų ūkių) būsto sektoriuje sovietmečiu negalėjo būti aptinkama per atlyginimų skirtumus, kai pinigine išraiška būsto išlaikymo kaštai nesudarė daugiau nei 3 proc. namų ūkio išlaidų. Šiuo aspektu nelygybė apibrėžia struktūrines būsto trūkumo sektoriuje problemas, kad geresnį būstą galėdavo įsigyti tie namų ūkiai, kurie prieidavo prie būsto paskirstymo grandinės antrinėje (šešėlinėje) ekonomikoje.

266 Pavyzdžiui, Alexeevas (1988a) mini du dažniausius nelegalius būdus – pareigūnų, atsakingų už būsto paskyrimą, papirkimas ir susikeitimas būstais su kitu namų ūkiu, padengiant piniginį skirtumą tarp būstų. Kitas legalus būdas buvo strategija, kai turtingesni tėvai gali išpirkti narystę savo vaikams kooperatyve, taip užtikrindami geresnius šansus gauti geresnį būstą, bet dažniausiai oficialios būsto trūkumo įrodymų procedūros buvo apeinamos paperkant tarnautojus.

šiaurinėse respublikose (kaip Baltijos šalys), pastebėta, kad šešėlinėje ekonomikoje dalyvaujantys asmenys, kurie siekė įsigyti tinkamą ar geresnį valstybinį būstą, naudodavosi ne oficialiais atlyginimais, bet kitaip sukauptais finansiniais resursais[267]. Ko nesugebėdavo valstybinis būsto sektorius „išnormuoti" (t. y. tinkamai paskirstyti valstybinio būsto fondo), tą atlikdavo patys gyventojai antrinėje ekonomikoje, pasitelkdami papildomus finansinius resursus, apeidami įvairias būsto skirstymo taisykles. Kaip teigia Alexeevas (1988, 421), „netgi esant palankiausioms administracinio [būsto] normavimo aplinkybėms vartotojai [gyventojai] sugebėdavo apeiti sistemą".

Kitas sovietinio miesto bruožas – žemės panaudojimas be nacionalinės valstybės institucijų žinios buvo netoleruojamas, o žemės fondo valstybinė kontrolė užtikrino, kad priemiesčių plėtra buvo visiškai apribota. Dėl minėtos kontrolės mieste buvo visiškai eliminuota individualių namų priemiesčių galimybė, nes gyventojai nei galėjo turėti žemės nuosavybės, nei keltis į kitą gyvenamąją vietą be oficialaus gyvenamosios vietos registracijos pakeitimo. Sovietinis urbanizacijos modelis rėmėsi centralizuotu būsto fondo planavimu, produkcija ir paskirstymu priklausomai nuo valstybinio įvairių nacionalinio lygmens valstybinių institucijų sprendimo, stiprėjančios vidinės migracijos ir individualaus būsto poreikių ribojimo teritorine kontrole.O miesto ir teritorijų planavimas buvo tiesiogiai susijęs su valstybinės gerovės paskirstymo ir tos gerovės teikimo grandinės planais bei, priklausomai nuo gyvenvietės dydžio, buvo normuojamos įvairios viešosios paslaugos (Leonavičius, Žilys, 2009). Sovietinis miestas buvo planuojamas pagal hierarchizuotą visuomeninių centrų išdėstymo schemą, o baziniu teritorinio miesto planavimo elementu tapo kaimynystės vienetai, kurie įvardijami kaip mikrorajonai (rus. *микрорайóн*). Mikrorajonai iš esmės apibrėžia rezidencinio kvartalo standartą, kuriam priskiriamas konkretus gyventojų skaičiaus normatyvas ir prie kurio „pririšamos" kasdienio aptarnavimo įstaigos (pvz., vaikų darželis, mokykla, maisto parduotuvė ir kt.) (Vanagas, 2012). Hierarchizuotas miesto gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklas buvo susijęs su naujai statomo sovietinio būsto fondo vienetų skaičiumi ir sovietiniame teritoriniame planavime įvardijamas kaip mikrorajonas. Šis tampa tuometinių generalinių miestų planų mažiausiu vienetu visuose Sovietų Sąjungos teritoriniuose planuose ir apibrėžia gyventojų skaičiaus, (apskaičiuotus) būsto poreikių, darbo vietų skaičiaus ir paslaugų poreikio normatyvus. Hierarchizuotas planavimas buvo įgyvendinamas ne tik vietiniu lygmeniu, bet tai apėmė ir visą Lietuvos teritorinį planavimą. Hierarchizuotas gyvenviečių ir miestų tinklas tapo esminiu regioninės politikos įgyvendinimo principu, siekiant užtikrinti tolygią miestų ir gyvenviečių plėtrą, kartu sovietinei industrijai darbo jėgos išteklių paskirstymą. Pavyzdžiui, Lietuvos TSR miesto perspektyvinio vystymo vieningos schemos nuostatos (1964) apibrėžė, kad visi Lietuvos didmiesčiai, miestai ir miesteliai buvo suskirstyti pagal rangą ir priskirti

[267] Alexeevas (1988a) teigia, kad dauguma ne atlyginimo pagrindu sukauptų pinigų buvo giminaičių sutaupytų pinigų paveldėjimas.

vienam iš 5 hierarchinių lygmenų, priklausomai nuo gyventojų kaip darbo jėgos potencialaus augimo ir tuometinės industrijos darbo jėgos poreikio (Krupickaitė, 1999). Kruopštus ir metodiškas minėtų nuostatų įgyvendinimas kartu su LTSR vieningos apgyvendinimo sistemos schema tiesiogiai susiejo administracinę miestų plėtros kontrolę teritoriniame planavime per industrializacijos ir darbo sferos bei būsto poreikio kontrolę. Urbanizacija planingai ir tiesiogiai buvo susieta su industrializacija, o tai reiškė, kad sėkmingas gyventojų įsikūrimas Lietuvos miestuose tiesiogiai buvo susijęs su planinga visasąjunginės industrializacijos sistema.

Taigi, Lietuvos urbanizacijos modelis sovietmečiu buvo politinių veikėjų ir planuotojų darbo rezultatas, nes urbanizacijos plėtra buvo nulemta įvairių politinių procesų, administracinių procedūrų, ekonominių skaičiavimų, būsto deficito būsto sektoriuje ir žaliavų trūkumo industriniu-konvejeriniu pagrindu veikiančioje statybos pramonėje, migracijos srautų vadybos ir būsto paskirstymo biurokratinių taisyklių. Idealiame sovietiniame urbanistiniame modelyje nelieka jokios vietos savivaldai ar vietinėms (savivaldos ar gyventojų) iniciatyvoms koreguoti esamus planus. Instituciniai nacionaliniai veikėjai paternalistiškai nuspręsdavo būsto ir viešųjų paslaugų poreikį, laikydamiesi nacionalinio lygmens planų ir normatyvų, kurie griežtai buvo susiję su centralizuotai visos sovietinės sistemos mastu plėtojama pramone, o gyventojams paliekamas tik pasyvus gerovės gavėjo vaidmuo. Taigi, dėl specifinio sovietinės modernaus miesto modelio išpildymo – tiek būsto politikos, tiek teritorinio ir regioninio planavimo sritys buvo stipriai centralizuotos ir priklausė ne tik nuo nacionalinio lygmens politinių ir administracinių struktūrų sprendimų, bet ir nuo centrinio Sovietų Sąjungos pramonės planavimo.

2.1. Vėlyvojo sovietmečio urbanizacijos modelio kaip hibrido požymiai Lietuvoje

Šis monografijos poskyris dedikuotas pažvelgti, kaip anksčiau aptarti sovietinio hibrido požymiai atsiskleidžia vėlyvuoju sovietmečio periodu Lietuvoje būsto, teritorinio ir regioninio planavimo politikos dokumentuose bei ekspertų pasisakymuose.

Kaip buvo užsiminta mokslinėje literatūroje, pabrėžiama, kad individuali gyvenamųjų namų statyba ir kartu priemiesčių plėtra buvo ribojama sovietinės sistemos kaip nepageidaujama. Nors individualaus būsto plėtra santykinai apibrėžiama kaip neatitinkanti sovietinės urbanizacijos modelio kryptis, vėlyvuoju sovietmečio modernizacijos laikotarpiu daugelis administracinių ribojimų individualiai namų statybai sumažėja ir netgi oficialiuose dokumentuose skatinama tokių būstų plėtra. Pavyzdžiui, LPK CK ir Lietuvos Ministrų Tarybos nutarime (Žin., 1987, Nr. 29-343) artikuliuojama, kad „*sukauptas tam tikras teigiamas patyrimas individualinės gyvenamųjų namų statybos srityje, <...> [tačiau] dėl <...> nepakankamo*

[valstybinių institucijų ir miestų bei rajono komitetų] dėmesio pradėta mažiau statyti individualinių gyvenamųjų namų". Nutarime netiesiogiai užsimenama apie būsto trūkumo problemas sovietiniame būsto sektoriuje, nes parama individualių gyvenamųjų namų statybai traktuojama kaip viena iš galimybių prisidėti prie šeimų aprūpinimo gyvenamuoju būstu.

Keliuose LTSR Ministrų Tarybos nutarimuose (Žin., 1987, Nr. 29-343; Žin.,1988, Nr. 12-96; Žin., 1989, Nr. 2-8) aiškiai artikuliuojamas asimetrinis santykis tarp valstybės institucijų ir gyventojų, kuriame atsispindi paternalistinis būsto aprūpinimo klausimas. Gyventojų būsto aprūpinimo klausimas priklauso nuo įvairių sovietinės sistemos institucijų, kaip Lietuvos komunistų, (vykdomųjų) miestų ir rajonų komitetai arba nuo valstybinės ekonomikos subjektų, kaip valstybinių (statybos) įmonių susivienijimai ar jų organizacijos. Gyventojai tėra įvardijami kaip pasyvūs *piliečiai* ar kolektyviniu vartojimu pasižymintys individai, kurie jaučia „*statybinių medžiagų nepriteklių*", „*stokoja finansinės paramos*" ar „*banko kredito pasiskolinimo*" galimybių ar į kurių užklausas neatsako institucijos „*remonto, [būsto] plėtimo ir rekonstravimo klausimais*". Dokumentuose aiškiai išskiriamos kiekvienos institucijos kompetencijų atsakomybės ir hierarchiniai instituciniai į(si)pareigojimai pasirūpinti individualaus būsto ir netgi apskritai Lietuvos gyventojų būsto trūkumo klausimais, o minėtos organizacijos tampa atsakingos nacionalinio lygmens institucijoms, kaip LKP Centro komitetui, Ministrų tarybai, Valstybinio plano, Valstybiniam statybos reikalų ir kitiems valstybinio lygmens komitetams.

Vienas svarbiausių tvarkingą ir nuoseklią urbanizaciją užtikrinančių mechanizmų buvo ne tik būsto sektoriaus institucinė sąranga ir jos logika (būsto sektoriuje dalyvaujančių viešojo sektoriaus administravimo ir finansavimo institucijų hierarchiškumas, įvairių institucijų hipercentralizuotas atsiskaitomumas nacionalinio lygmens institucijoms bei valstybinės statybos įmonių ir kitų ekonomikos subjektų (pvz., kolchozų), dalyvaujančių statybos sektoriaus produkcijoje, pavaldumas hierarchinei sistemai), bet ir teritorinio planavimo taisyklės, kaip ir kokie žemės sklypai gali būti skiriami, ar įvairūs žemėtvarkos ir regioninę plėtrą teritoriniu principu apibrėžiantys teisiniai normatyvai. Svarbu pabrėžti, kad hipercentralizuota būsto produkcijos, paskirstymo, administravimo ir priežiūros sistema buvo orientuota į nacionalinio lygmens teritorinį planavimą ir jo vykdymą, paliekant minimalias administracines galimybes pačioms to meto savivaldos institucijoms (miestų ir rajonų komitetams) koreguoti tuos planus. Patys nutarimai, suteikiantys vos didesnes laisves miestų komitetams koreguoti generalinius planus „*respublikinio pavaldumo miestų* <...> *priemiestinėse zonose* <...> *[ir leisti statyti] individualinės statybos kvartalus, kuriuose miesto gyventojai statydintųsi individualinius gyvenamuosius namus*" (Žin., 1987, Nr. 29-343), atskleidžia griežtą sovietinės nacionalinės žemėtvarkos ir teritorinio planavimo administravimo procedūrą bei sovietinės urbanizacijos modelio priklausomybę nuo generalinių planų. Dokumentuose neakivaizdžiai įvardijama, kad generalinis planas yra centrinis teisinis LTSR mechanizmas, kuriame nustatoma (ir kartu reguliuojama) funkcinė žemės paskirtis ir jos panauda, o korekcijos generaliniuose planuose

atliekamos tik esant pagrįstiems numatomiems ilgalaikiams teritoriniams žemės paskirties pokyčiams ir tik nacionalinio lygmens institucijų patvirtinimu.

Sovietiniame teritoriniame planavime aiškiai atskiriamos kaimiškos agrarinės (kolchozų) ir urbanizuotos miestų teritorijos[268], dedikuojant ganėtinai skirtingus teritorinio planavimo taisyklių rinkinius bei paskirstant skirtingų viešųjų institucijų atsakomybių ribas, priklausomai nuo žemės panaudos ir poreikio. Miestų plėtra ir sovietinė urbanizacija atskiriama nuo kaimo plėtros ir kolchozų kaip kaimo modernizacijos procesų instituciniu lygmeniu naudojantis teritorinio planavimo normomis, priklausomai nuo to, ar žemė skirta „*agropramoninei*“, ar kitai veiklai vystyti. Analizuotuose dokumentuose išskiriami skirtingi teisiniai urbanizuotų teritorijų apibūdinimai – „*respublikos pavaldumo miestai*“, „*rajono pavaldumo miestai*“, „*miesto tipo gyvenvietės ir miesto gyventojų gyvenvietės respublikinio pavaldumo miestų priemiestinėse zonose*“ ir „*kaimo gyvenvietės*“ – parodo ne tik skirtingą tų teritorijų administracinį traktavimą ir hierarchizuotą sovietinį teritorinį-regioninį planavimą, bet ir simboliškai atskleidžia, kad visos teritorijos yra priklausiniai nacionaliniam lygmeniui ir praktiškai jokia didesnė savivalda neegzistavo. Ekspertai, dirbę sovietmečiu miestų plėtros ir urbanistinio planavimo institucijose, patvirtina, kad generaliniai planai buvo pagrindiniai nacionalinio teritorijų planavimo orientyrai, kai visas žemės fondas išimtinai priklausė valstybei:

Miesto planui nerūpėdavo, kur, ką ten kokiam kolūkyje planuojama plėtra ir kaip su žeme tvarkosi, net jei kolūkis ribojasi su miestu ir prieštarauja miesto plėtrai. Jeigu miesto plėtros planai prieštaraudavo, tai tereikėdavo kreiptis į aukštesnę instanciją, tie sutvarkydavo ir išspręsdavo pagal genplaną žemės klausimus. Nereikėjo peštis su besiribojančiu kolūkiu dėl valstybinės žemės klausimų. Tvarkingai pagal pavaldumą taip išsispręsdavom teritorinius ginčus (E7).

Apskritai komandinės ekonomikos sąlygomis buvo eliminuotas bet koks individualus gyventojų būsto poreikis kaip priešingybė ir neatitikimas bendrajam kolektyviniam gyventojų populiacijos poreikiui, kuriuo buvo paremtas sovietinis urbanizacijos modelis[269]. Dauguma ekspertų, kurie dirbo savo laiku sovietmečio planavimo ar administravimo institucijose ar valstybinių įmonių žinybose, mini, kad kolektyvinis būsto aprūpinimas buvo tiesiogiai susijęs su valstybės suplanuotu ir apskaičiuotu būsto vartojimu (poreikiu), kuris

---

268 Tiesa, teritorijos skirstomos į skirtingo lygmens urbanizuotas teritorijas, nes tam tikri teritorinio planavimo taisyklių rinkiniai dar gali būti grupuojami į skirtus „*respublikinio pavaldumo*“ miestams, kurortinėms teritorijoms ir miestams bei likusiems rajono pavaldumo miestams. Toks urbanizuotų teritorijų nevienodas traktavimas teritoriniame planavime atitinka sovietinį urbanizacijos modelį Lietuvoje, kuris buvo grįstas urbanizuotų teritorijų ir darbo jėgos paskirstymu Lietuvos teritorijoje pagal suplanuotą hierarchizuotą apgyvendinimą ir populiacijos (ir migracijos) kontrolę skirtingo tipo pavaldumo miestuose.

269 Pastebėtina ir tai, kad dokumentuose atsiradusios legalios didesnės galimybės pasistatyti individualaus pobūdžio būstą traktuojamos ne kaip individuali gyventojo teisė į pasirinkimą, kokiame jis būste norėtų gyventi, bet kaip kolektyvinis gėris ar įmanoma išimtis, skirta konkrečioms smulkesnėms „*piliečių grupėms*“. Tai geriausiai iliustruoja teisiniai apibrėžimai apie tai, kas gali pretenduoti pasistatyti individualų būstą, nes jo pasistatymo galimybės įvardijamos tik per kolektyvines piliečių grupes kaip miesto gyventojai, kolūkiečiai, kaimo gyventojai, tarybinių ir valstybinių ūkių darbininkai bei tarnautojai ir pan.

įvardijamas kaip integrali masinės industrinės ekonomikos modelio dalis ir kuris buvo susijęs su institucijų „*suharmonizuotu*“ totaliniu teritoriniu apgyvendinimo ir darbo jėgos paskirstymo planavimu bei įgyvendinimu regionuose:

Visa miestų, regionų ar bendra šalies ekonomikos plėtra buvo pastatyta ant bendro suderinto valstybės plano, o ekonomika tai buvo vystoma masinė, industrinė ir valstybinė. Regionų ekonomika ir plėtra priklausydavo nuo to, kokia pramonė buvo numatyta vystyti ir kokios darbo jėgos poreikis <...> Daleiskim taip, kaip buvo planuojama ir vystoma stambi ekonomika ir industrija, taip ir miestai ir apgyvendinimas juose turėjo būti vystomi masinio būsto aprūpinimo keliu, apgyvendinant darbininkus. Individualūs būstai ar atskiri žmogaus būsto norai pasistatyti saviškį būstą nebuvo svarbūs ir negalėjo būti svarbūs, juk individualumas negalėjo būti aukščiau bendro šalies ar miesto būsto plano ar žemėtvarkos plano, ar, daleiskim, bendros valstybinės vizijos. (E5)

Na, žinok, tada būstas turėjo aiškią funkciją – tik gyvenamą paskirtį, tai ten žiūrėt į kiekvieno asmeninius norus net nebūdavo reikalo ir netgi žalinga visam [teritorinio planavimo] procesui <...> Valstybė visą [būsto ir teritorinio planavimo] procesą kontroliavo iki smulkmenų, viską nuo A iki Ž. Įsivaizduok, kad tarnybose dirbantys susėsdavo ir ilgai išdiskutuodavo dėl plano ir jo menkiausių detalių, paskaičiuodavo būsto poreikį, kiti paplanuodavo žemę, kur statyt tą būstą, dar kiti biudžetus ir sąmatas suderindavo. Dirbdavom kaip sustyguotas orkestras. O jeigu kiekvienam gyventojui dar būtume davę po dūdą ar trimitą, pasakyti, kokį būstą nori ir kur nori, tai kas iš to orkestro darbo būtų likę? (E2)

Teritorinis planavimas užtikrino pasirinktą nuoseklų urbanizacijos modelio įgyvendinimą sovietmečiu ir garantavo sovietinės industrinės bei paternalistinės visuomenės funkcionavimą ilguoju laikotarpiu, nes valstybinė industrinė masinė produkcija turėjo patenkinti valstybės institucijų apskaičiuotus ir suplanuotus kolektyvinius (masinius) gyventojų poreikius. Būsto sektoriuje minėtos industrinės visuomenės ir modernizacijos principo reprezentacija gali būti identifikuojama įvairiuose statybos medžiagų ir būsto produkcijos (ar net regioninės plėtros) planuose, nustatant gyventojams tenkančias apskaičiuotas būsto normas ir poreikius per numatytą laikotarpį[270] (Žin., 1985, Nr. 9-126; Žin., 1988, Nr. 19-202; Žin., 1989, Nr. 5-42). Teritorinio planavimo srityje žemės priskyrimas teritoriniams vienetams buvo susijęs su žemės paskirtimi (kokia ekonominė veikla bus vystoma) arba teritorijos populiacijos dydžiu (kokio dydžio vietovė atitinka pavaldumo hierarchiją), o skirtingo hierarchinio lygmens teritorijos turėjo vadovautis skirtingais nustatytais maksimaliais žemės dydžio normatyvais plėsti būsto fondą administruojamoje teritorijoje (Žin., 1987, Nr. 12-96; Žin., 1987, Nr. 29-343; Žin., 1988, Nr. 19-202). Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad tik paskutiniais sovietinės industrinės visuomenės gyvavimo metais (praktiškai prieš pat nepriklausomos

[270] Pavyzdžiui, skirtinguose LTSR Ministrų tarybos nutarimuose, susijusiuose su būsto produkcija, nustatomi vis kiti kiekybiniai parametrai, kiek naudingojo gyvenamojo ploto turi būti suteikiama vienam gyventojui, kokio minimalaus dydžio turi būti virtuvė ar kitos gyvenamosios patalpos, ir pan.

Lietuvos atkūrimą) buvo koreguojamas „idealusis“ sovietinis urbanizacijos modelis, leidžiant tik šiek tiek didesnę decentralizaciją bei užtikrinant vietinių savivaldos ir privačių gyventojų iniciatyvų galimybes koreguoti teritorinius planus ar leidžiant statyti individualius būstus didžiųjų miestų priemiesčiuose, kurie buvo iki tol ypač griežtai ribojami (Žin., 1987, Nr. 29-343; Žin.,1988, Nr. 12-96; Žin., 1989, Nr. 2-8). Reikia pabrėžti, kad minėtuose dokumentuose įteisinta minimali decentralizacija ir nukrypimas nuo griežtų administracinių teritorinio planavimo taisyklių atsiranda tik dėl to, kad būtų sprendžiama efektyviau chroniška būsto trūkumo problema, o individualių namų statyba tampa „*neatidėliotina priemone* <...> *prisidedanti prie* <...> *aprūpinimo atskiru butu ar namu iki 2000 metų*“

Decentralizacijos apraiškos hipercentralizuotose būsto politikos ir teritorinio planavimo srityse atsiranda kaip būsto trūkumo problemos efektyvesnių sprendimų paieškos, keičiant ir reformuojant esamą urbanizacijos sovietinį modelį. Visgi decentralizacija buvo atlikta siekiant išlaikyti totalinio industrinio miesto prototipo aktualumą ir pratęsti jo „galiojimo laiką“, nes gyventojų įtraukimas į būsto aprūpinimo klausimus buvo ribotas, o vietinės savivaldos iniciatyvos kontroliuojamos nacionalinių valdžios ir administravimo institucijų, nepaisant minėtų pokyčių.

3. RINKOS EKONOMIKA GRĮSTA URBANIZACIJA IR INSTITUCINIS SOVIETINIO HIBRIDO DEKONSTRAVIMAS LIETUVOJE

Kaip buvo apžvelgta, sovietmečiu parama gyventojams klausimais, susijusiais su būsto aprūpinimu ar sektoriumi, buvo kruopščiai prižiūrima ir administruojama politiniu ir teisiniu lygmeniu. Kokio masto buvo valstybinis būsto sektorius ir kaip detaliai buvo reguliuojamas sovietmečiu, geriausiai reprezentuoja tai, kad naujai atkurtos Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu (Žin., 1992, Nr. 36-1103) panaikinami 148 teisiniai dokumentai, susiję su įvairiais gyventojų būsto aprūpinimo klausimais, iš jų net 129 dokumentai buvo sukurti sovietmečiu ir skirti to meto būsto sektoriaus (ypač būsto trūkumo ir produkcijos) problemoms spręsti[271]. Pirmieji LR Vyriausybės nutarimai, susiję su būsto sektoriumi, buvo orientuoti į kuo greitesnį perėjimą prie privačios būsto rinkos, kurioje kiekvienas gyventojas tampa ne pasyviu valstybinės paramos gavėju, bet aktyviu dalyviu-vartotoju.

Vienas iliustratyviausias būsto apsirūpinimo klausimais kardinalaus gyventojo ir savivaldybių vaidmenų pasikeitimas fiksuojamas LR nutarime dėl lengvatų statant individualius ir kooperatinius gyvenamuosius namus (Žin., 1991, Nr. 16-438). Sovietinėje būsto politikoje gyventojams parama būstui įsigyti ar pasistatyti visiškai priklausė nuo nacionalinio lygmens institucijų su minimalia decentralizacijos galimybe savivaldoje daryti tam tikras korekcijas teritoriniuose planuose, o minėtame nutarime išdėstomas planas ir naujo pobūdžio institucinė sąranga, kaip valstybės parama turi pasiekti gyventojus. Nacionalinio pobūdžio institucijos, tokios kaip LR finansų, Statybos ir urbanistikos ministerijos, Lietuvos bankui priskiriamos koordinacinio, o ne kontrolės pobūdžio funkcijos sukurti atskirą būsto paramos sistemą, kurią prižiūrėtų tiek minėtos institucijos, tiek kiti LR teritorijoje veikiantys bankai ir pačios savivaldybės. Didelis vaidmuo teikiant paramą tenka savivaldybėms, kurios turi administruoti gyventojų paramos teikimą ir darbą su gyventojais, o likusios nacionalinės institucijos užsiima labiau finansinės paramos donorų ar koordinatorių veikla. Nutarimu įtvirtinama nebe fasadinė, bet reali decentralizacija, perduodant didelę administracinę atsakomybę savivaldybėms. Verta pastebėti, kad nutarime nebelieka netolygaus teritorinių

[271] Daugelis panaikintų sovietmečiu galiojusių LKP CK ir Ministrų Tarybos nutarimų ir *„netekusių galios administracinių sprendimų butų klausimais"* buvo skirti koordinuoti ne tik bendrą *„piliečių"* būsto fondo plėtrą, bet ir spręsti specializuotas gyvenamojo būsto trūkumo problemas tarp atskirų *„piliečių"* grupių. Atskiri sprendimai dedikuojami esamiems ir buvusiems karininkams, konkrečių stambių industrinių įmonių darbininkams, medicinos sektoriaus darbuotojams, energetikos ir transporto sektoriuje dirbantiems darbininkams ir tarnautojams, profesinės sąjungos nariams, kolūkio darbuotojams ir tarnautojams, kooperatyvo susivienijimams, pensininkams, jaunoms šeimoms ir jauniems asmenims, gyvenantiems ugdymo įstaigų bendrabučiuose. Nacionalinio lygmens dokumentų, skirtų specializuotoms grupėms spręsti būsto trūkumo problemą, gausa rodo, kaip detaliai buvo apskaitomas ir fiksuojamas būsto poreikis nacionaliniu lygmeniu, bei totalinį būsto politikos koordinavimą ir būsto fondo priežiūrą.

vienetų traktavimo pagal skirtingą hierarchinį-administracinį „*pavaldumo*“ lygmenį, o visi teritoriniai vienetai administruoja paramą kaip savivaldybės su universaliu taisyklių rinkiniu[272]. Kitas svarbus skirtumas, kad parama būstui teikiama ne komandinio kolektyvinio aprūpinimo forma, bet kaip kontraktinė finansinė parama-kreditas (tarp valstybės ir privataus gyventojo), kurį išmokėti įsipareigoja pats gyventojas kaip sąmoningas paramos gavėjas-vartotojas. Nutarime nustatomos gyventojams bendrosios kreditų sistemos taisyklės apie kredito palūkanas, įnašą, išmokėjimo terminą ir kitas kredito-paramos sąlygas. Naujasis nepriklausomos Lietuvos pasirinktas miestų ir urbanizacijos plėtros kelias atmeta sovietinį industrinį modelį, paremtą kolektyviniu būsto aprūpinimu ir parama kaip nebetinkamą rinkos ekonomikos sąlygomis, o būsto paramos sistemos dereguliacija grindžiama decentralizacija, suteikiant didesnę atsakomybę savivaldybėms ir perleidžiant aktyvų vaidmenį paramos gavėjams, nes parama traktuojama kaip grąžintinas kreditas.

LR Vyriausybė pirmaisiais nepriklausomybės metais stengiasi užtikrinti ir skatinti būsto paramą išskirtinai gyventojams, kurie siekia pasistatyti ar įsigyti individualius namus. Plataus masto individualaus namo plėtra kategoriškai prieštarauja sovietiniam miesto plėtros modeliui, nes tokio būsto plėtra sovietmečiu buvo traktuojama kaip neekonomiškas būsto sektoriui skirtų valstybės lėšų ir resursų (statybinių medžiagų ar net žemės) panaudojimas. Bet naujasis nepriklausomos Lietuvos urbanizacijos kelias rėmėsi nebe kolektyviniu būsto aprūpinimu, užsakant ir statant valstybinėms statybų įmonėms daugiabučius, bet įvairių apribojimų individualiems namams panaikinimu ir kartu pačių gyventojų aktyviu įsitraukimu į būsto apsirūpinimo klausimus:

Aplamai jau pačioj pradžioj po [valstybinės ekonomikos] subyrėjimo matėme, kad neįmanoma tęsti tokios aprėpties komunalinės infrastruktūros vystymo ir kvartalinės daugiabučių statybos darbų. Centrinė valdžia ar pati valstybė anei turėjo tam lėšų finansuoti statybų įmones ar tęsti [statybas], anei buvo pajėgi duoti po butą gyventojams, kuriems jo trūko... Dar buvo blokados ir kitos ekonominės problemos. Vienintelis kelias tuomet atrodė, tegu patys gyventojai statosi sau namus, kuriems to reikia. Kai valstybė nieko negali duoti apskritai, tai nebeturi teisės ir drausti, ar ne taip? (E7)

Individualaus tipo būstų ir namų statybos skatinimas susijęs ir su tuo, kad buvo bandoma palaikyti dar tuo metu valstybinių statybos sektoriaus įmonių funkcionavimą pasikeitus ekonominei situacijai. Kaip vienas ekspertas pakomentavo:

<...> *tada ministerijoje nusprendėm, daleiskim, kad valstybinės statybos galėtų būti išgelbėtos pačių gyventojų užsakymais ir statybinių medžiagų pirkimu ir asmeniniu vartojimu, o trestai ir kompanijos nepaliktų žmonių bedarbiais bent iki privatizacijos* (E5).

---

272 Tiesa, verta pastebėti, kad į šią paramą negalėjo pretenduoti gyventojai, kurie nori finansuoti būsto statybas žemės ūkio paskirties žemėje ar teritorijose, nes minėtai grupei sukuriama atskira programa.

Pakitusiomis ekonominėmis sąlygomis buvo stengiamasi reformuoti visą statybų sektorių ir kartu teritorinio planavimo principus, o tai suteikė daugiau galių savivaldybėms ir gyventojams spręsti būsto klausimus ir kartu decentralizuoti sovietinį urbanizacijos modelį. Pavyzdžiui, LR Vyriausybė (Žin., 1991, Nr. 16-438) netgi įpareigoja, kad savivaldybės turėtų „*skirti rinkos fondų statybines medžiagas pirmiausia individualių gyvenamųjų namų statybai*". O kitu nutarimu (Žin., 1991, Nr. 23-621) panaikinami visi įmanomi teisiniai apribojimai, galioję sovietinėje teritorinėje planavimo srityje, statyti individualaus tipo namus, įpareigojant visas savivaldybes ir pačius statytojus pasiruošti tinkamus planus ir sklypus individualiai statybai pagal naujus teisės aktus. Taigi, decentralizacijos procesai atsiranda ne tik būsto paramos ir apsirūpinimo, bet ir teritorinio planavimo srityse. Minėtame nutarime išskiriamas universalumo principas, kuris panaikina įvairius draudimus ar ribojimus skirtingo urbanizuotumo teritorijose, o „*individuali statyba plėtojama visuose miestuose, kaimo gyvenvietėse ir vienkiemiuose*". Pagrindinis vaidmuo sklypų formavimo ir žemės fondo administravimo procedūrose atitenka savivaldybių institucijoms, nes „*sklypus kvartaluose, skirtuose miesto gyventojų individualiai statybai* <..>*, skirsto miesto valdyba*", o LR Vyriausybė kaip nacionalinio lygmens institucija apsiima spręsti teritorinius nesutarimus tarp savivaldybių ar statybos įmonių bei pačių gyventojų. Gyventojų prašymus gauti sklypą namo statybai administruoja savivaldybė, o naujais inžineriniais, kelių, elektros ir kitais komunaliniais tinklais tuščiuose žemės sklypuose, kurie skirti „*individualios statybos kvartalams*", pasirūpina savivaldybė arba įmonės, vystančios kvartaluose privačias statybas. Savivaldybė tampa atsakinga už visus naujus būstų projektus, kad šie būtų parengti pagal naujus statybų reikalavimus, kuriuos tvirtina miesto vyriausiasis architektas, o projektus turi rengti patys privatūs subjektai (įmonės ar gyventojai).

Taigi, rinkos ekonomikos urbanizacijos modelis remiasi aiškia decentralizacija perduodant teritorinio planavimo ir kartu bet kokio regioninio vystymo instrumentus lokalaus lygmens instituciniams veikėjams, tokiems kaip savivaldybės ir jų atskiros institucijos, statybų įmonės ar patys gyventojai. Taip pat gyventojai tampa santykinai svarbiausiais veikėjais teritorinio planavimo ir miestų vystymosi dalyviais, palyginti su sovietmečiu, nes jų teisinį pagrindinį statusą apibrėžia nebe „*piliečių*" ar kita kolektyvinės grupės kategorija, kuri priklausė nuo užimtumo statuso, bet jie įvardijami kaip „*savininkai*" ar „*bendrasavininkiai*", kurie tampa atsakingi už savo būstą ir kartu žemę bei jos panaudą ir apstatymą. Taigi, dar vienas decentralizacijos dėmuo, drastiškai pareikalavęs atsisakyti sovietinio industrinio miesto modelio tąsos, yra grindžiamas gyventojų kaip savo būsto savininkų atsakomybe rinkos ekonomikos sąlygomis. Šiuo aspektu svarbu apžvelgti, kaip struktūriškai buvo sukurtas būsto nuosavybės institutas rinkos vakuume.

Apskritai pirmasis politinis ir ekonominis prioritetas, susijęs su nepriklausomos Lietuvos urbanizacija, tapo privačios būsto nuosavybės instituto kartu su atitinkama politine, administracine ir teisine struktūra sukūrimas. Nuosavo būsto institutas, kuris praktiškai

neegzistavo sovietinėje sistemoje, buvo pradėtas kurti 1991 m. priėmus Butų privatizavimo įstatymą (Žin., 1991, Nr. 17-449), kuris užtikrino teisines nuomininkų savo gyvenamojo būsto išsipirkimo sąlygas ir galimybes iš Valstybinio būsto fondo[273]. Įstatyme valstybinis nekilnojamasis turtas padalijamas į dvi dalis – restitucijos būdu grąžintinas būstas negali būti privatizuojamas, tad privatizacijos įstatymas taikomas sovietinio būsto fonde gyvenantiems. Privatizuojamas būstas įstatyme įvardijamas kaip pirkimo-pardavimo objektas, ir tai daugeliu atvejų Lietuvos gyventojams buvo tiek teisine, tiek simboline prasme pirmasis stambus privatus transakcinis sandoris naujai besikuriančioje privačioje būsto rinkoje. Minėtas įstatymas įteisino pirmuosius nepriklausomos Lietuvos būsto kreditavimo, būsto paskolų išdavimo ir išsimokėjimo pagrindus, pasinaudojant investicinių čekių ar tikslinių kompensacijų schemos taisyklėmis[274]. Įstatymas išskiria ir tam tikras tikslines grupes, kurios gali pretenduoti į dar didesnę paramą įsigyjant lengvatinėmis sąlygomis gyvenamąjį būstą[275]. Taigi, šiame įstatyme galima išskirti pirmuosius socialinės paramos parametrus naujai besikuriančioje būsto politikoje, kai į socialinę paramą būsto sektoriuje gali pretenduoti asmenys ar šeimos, kuriems sudėtinga apsirūpinti būstu dalyvaujant ir taip gana dosnioje masinio būsto privatizavimo schemoje. Reikia pridurti, kad tuometės tikslinės paramos grupės (neįgalūs, našlaičiai ir kt.) iki šių dienų išlieka tos pačios ar panašios grupės, kurioms teikiama pirmenybė socialinei paramai gauti jau dabartinėje Lietuvoje (Indriliūnaitė, 2018). Preferenciškai privatizavimo procese ir įstatyme traktuojamos ne tik minėtos grupės, bet ir kitos interesų grupės, tokios kaip politiniai kaliniai ir tremtiniai. Įstatyme iš privatizavimo gautas lėšas valstybė įsipareigoja skirti ne bendriems reikalams finansuoti, bet spręsti įvairias būsto sektoriaus problemas (būstų modernizacijos ar būstų komunalinio ūkio palaikymas ar net kompensacinės išlaidos už privatizuotą būstą, kuris turėjo būti grąžintas buvusiems savininkams). Butų privatizacijos įstatymas tapo svarbiausiu politiniu instrumentu, kuris įteisino, kad dauguma būsto nuomininkų galėjo tapti būsto savininkais, o tai kardinaliai pakeičia (ir sukuria naujas) urbanizacijos prielaidas, kai tvarkingi, hierarchiniai ir iš anksto suplanuoti viešųjų įstaigų sovietinės būsto politikos ir teritorinio planavimo principai nebegali būti įgyvendinami, nes dauguma būsto gyventojų tampa savininkais rinkos ekonomikos sąlygomis.

Visgi nors būstų privatizavimo schema buvo svarbiausia iš būsto sektoriaus reformų pirmaisiais nepriklausomos Lietuvos metais, reikšminga buvo restitucijos nukentėjusiųjų

---

273 Įstatyme nustatyta valstybinio butų fondo pirkimo-pardavimo tvarka nuomininkams, parduodamų gyvenamųjų namų / butų kainos, neprivatizuojami gyvenamieji namai, butai.

274 Nors asmenys, norintys privatizuoti būstą, galėjo iki 80 proc. padengti būsto kainos investiciniais čekiais, gyventojas turėjo įmokėti 10 proc. pradinį įnašą, o likusią 10 proc. sumą padengti per išsimokamą periodą, mokant kartu su palūkanomis.

275 Įstatyme išskiriamos tam tikros socialinės grupės, kurios gali pretenduoti į privatizuojamo būsto kainos nuolaidą – mažai urbanizuotose ir nekurortinėse vietovėse gyvenantys asmenys gali pretenduoti į iki 50 proc., našlaičiai, neįgalūs ir nedarbingi asmenys ar šeimos, auginančios neįgalų vaiką, – į 50 proc., pensinio amžiaus asmenys ar šeimos be darbingų asmenų – į daugiau nei 50 proc. nuolaidą.

nuo sovietinės nacionalizacijos programa. LR įstatymas dėl piliečių nuosavybės teisių į išlikusį nekilnojamąjį turtą atstatymo tvarkos ir sąlygų (Žin., 1991, Nr. 21-545) apibendrino sovietmečiu nusavinto ir nacionalizuoto nekilnojamojo turto atstatymo (restitucijos) buvusiems savininkams ar jų giminaičiams taisykles. Nors dauguma įstatymo nuostatų apibrėžė miškų ir žemės sklypų (ypač žemės ūkio paskirties sklypų) nuosavybės atstatymo ar kompensacijos gyventojams, kurie negalėjo atstatyti nuosavybės, įgyvendinimą, reikšmingi teisiniai restitucijos principai buvo dedikuoti būsto nuosavybei miestų teritorijose atkurti. Valstybė įsipareigojo grąžinti būstą tiems buvusiems savininkams, kurie arba jau gyveno grąžintiname būste, arba jeigu namas buvo tuščias ar pertvarkytas į negyvenamas patalpas. Jeigu name gyveno keli nuomininkai, juos buvo privalu informuoti apie visas įstatymo suteikiamas alternatyvas ir tik nuomininkams sutikus laisva valia išsikelti iš būsto, tada buvę būsto savininkai gali atgauti būsto nuosavybę. Tai rodo, kad nors ir buvo bandoma derinti būsto privatizavimo ir restitucijos klausimą ikisovietinio būsto fondo dalyje, net Restitucijos įstatyme būsto nuomininkai turėjo pirmenybę į gyvenamąjį būstą nei buvę savininkai[276]. Savininkams tokioje situacijoje buvo paliktos dvi galimybės išspręsti problemą – pretenduoti į "ekvivalenčią natūrą" kitoje vietoje, atsisakant būsto nuosavybės arba pretenduoti į valstybinę vienkartinę piniginę kompensaciją. Buvusių būsto savininkų-nuomininkų interesų dėl būsto nuosavybės klausimas buvo aktualus ir jautrus, tad supriešino šias dvi grupes. Savininkų ir nuomininkų teisių supriešinimą restitucijos procese išsprendė LR Konstitucinis teismas[277], kuris 1996 m. išaiškino (byla Nr. 8/96), kad įstatymas, gindamas būsto nuomininkų teises, pažeidžia buvusių būsto savininkų teises į būsto nuosavybės atgavimą bei pažeidžia LR Konstitucijoje numatytą principą į nuosavybės teisės apsaugą (23 ir 29 straipsniai). Reikia paminėti, kad Konstitucinio teismo sprendimas buvo vertinamas nevienareikšmiškai, ir informantai dviprasmiškai apibendrina šią situaciją – arba kaip istorinio teisingumo atkūrimą advokataujant būsto savininkų teisėms, arba kaip privatizavimo proceso įšaldymą advokataujant:

Teisingiausia buvo grąžinti tai, kas jiems, praradusiems [sovietmečiu (būsto) nuosavybę], priklausė. Tremtiniams, ištremtiems politkaliniams, visiems patriotams <...> o ir tarp restitucininkų buvo nebūtinai tik aktyvūs politiniai veikėjai, bet ir paprasti žmogeliai, ištremti į Sibirą ir praradę nuosavybę. Garbės reikalas buvo tai grąžinti, kai nuosavybės principas atsiranda naujoje ir nepriklausomoje valstybėje. Tais laikais [sovietmečiu], kada privatinės nuosavybės nebuvo, tai ir buvo galima gal juos ignoruoti <...> (E3).

---

276 Minėtoje situacijoje įstatymas įpareigoja, kad buvę būsto savininkai, atgavę būsto nuosavybę, privalo nuomoti būstą bent 10 metų būsto nuomininkams, jeigu šie nesutiko išsikraustyti ir pasinaudoti kitomis įstatymo garantijomis įgyti ar nuomotis būstą kitur. Taigi, įstatymo normos apibrėžia, viena vertus, būsto savininkų teisę į būstą, kita vertus, stipriai gina būsto gyventojų interesus.

277 Į LR Konstitucinį teismą kreipėsi tuometinė LR Seimo narių grupė, atstovaujama A. Kubiliaus (Tėvynės sąjunga) ir V. Žiemelio (Tėvynės sąjunga).

Kažkam reikėjo atstatyti istorines klaidas, o čia nepriklausomoj Lietuvoj. Tai visų pirma ne tik istorinė, bet ir politinė klaida nuo pradžių buvo buvusiems savininkams nesužiūrėti ir negrąžinti iš karto, o nuomininkams kažkur kitur aplink [gyvenamą būstą] pasiūlyti (E1).

<...> *kiek prisimenu, tai pastoviai tie nuomininkų ir savininkų teisminiai ginčai vilkino pačią privatizacijos pabaigą. Kaip tas nuomininkas gali privatizuoti, kai iš kažkur atsiradę [savininko] giminaičiai reikalauja išsikraustyti. Aišku, daugiausia problemų buvo su žemės atstatymu, ne kiek gyvenamais namais* (E2).

1997 m. minėtas įstatymas buvo sustabdytas kitu laikinuoju įstatymu (1997, Nr. 65-1558), nes rengiamas naujasis įstatymas turi suderinti teismo išvadas bei „*pagrįstus namų ir žemės savininkų, nuomininkų organizacijų pageidavimus bei pasiūlymus*“. Svarbu pabrėžti, kad įstatymo spragų taisymas susijęs su konsultavimosi procesu su interesų grupėmis ir, kaip vienas informantas teigė, „*tąkart bent atsiklausėme konkrečių gyventojų, o ne samprotavome, ko norėtų savininkas tokioj padėtyje ar į ką ir kur galėtų išsikraustyti nuomininkas, kaitaliodami įstatymą*“ (E10). Taigi, įstatymo spragų taisymas priklausė nuo konsultacijų su interesų grupėmis. Naujasis Restitucijos įstatymas (1997, Nr. 65-1558) pakeičia senesnius nustatytus teisinius santykius tarp buvusių būsto savininkų ir nuomininkų pirmųjų naudai, bet stengiantis laviruoti ir nepažeisti bei išlaikyti nuomininkų teises į gyvenamąjį būstą. Įstatymas įteisina dar vieno institucinio veikėjo – savivaldybės kaip mediatoriaus tarp būsto savininkų ir nuomininkų vaidmenį restitucijos procese. Savivaldybė įpareigojama perimti atkuriamos nuosavybės būstą iki to momento, kai savivaldybė suranda neatlygintinai tinkamą būstą nuomininkams persikraustyti[278]. Šie situacijos sprendimo būdai, tikėtina, galėjo būti apgalvoti dar įstatymų kūrimo stadijoje, bet informantai teigė, kad svarbiausias prioritetas buvo ne smulkus atskirų būsto savininkų interesų suderinimas dideliame būsto sektoriuje, bet efektyvus ir greitas būsto nuosavybės sukūrimas ir atkūrimas:

Ai, tai tikriausiai per daug uoliai nusiteikę buvom privatinės nuosavybės klausimu. Bet ir laukti kažko nebuvo laiko. Laukė krūva kitų darbų ir įstatymų, kur ten viską sužiūrėsi, kai viską kuri nuo nulio. Tarkim, vis tiek darai bandymų ir klaidų keliu, ar ne? (E5)

<...> *nuo pat pradžių įspėjau, sakiau, kad šitoje teisinėj mėsmalėj [nuomininkų ir savininkų interesų ginče dėl būsto] pirmiausia reikėjo įpareigoti pačias savivaldybes spręsti problemas dar tada, gal kokiais ar devyniasdešimt pirmais, ar antrais. Bet ir pats nenorėjau prieštarauti ir atrodė, kad visų reformų dėl tokio mažmožio nebuvo reikalo stabdyti ir dar diskutuoti* (E2).

Minėtu laikotarpiu su restitucijos ir privatizacijos procesais spręstini klausimai perleidžiami koordinuoti savivaldybėms, o savivaldybės kaip mediatorės ir koordinatorės vaidmuo išauga. Savivaldybės vaidmens svarbos atsiradimo pavyzdys yra restitucija

278 Įstatyme pateikta svarbi teisinė norma suderinant restituciją su privatizavimu, kad, nuosavybės teisių savininkams atsisakius ir pasinaudojus kitomis kompensacijomis už prarastą būsto nuosavybę, toks būstas turi būti pasiūlytas privatizuoti nuomininkams.

grįstos kompensacijų tvarkos pokyčiai po įstatymo pakeitimo. Piniginės kompensacijos skaičiavimas priklausė nuo LR Vyriausybės nutarimų, o kiekviena savivaldybė turi pateikti kompensacijų prašymus, apibendrintus duomenis ir poreikį kompensuoti lėšas LR finansų ministerijai, kuri vėliau kartu su kitomis atsakingomis institucijomis teikia atsakymus savivaldybėms dėl prašomų kompensacijų dydžių ir jų išmokėjimų (TAR, 1995, Nr. 336). Kompensacijų metodikos pokyčiai reikšmingai parodo institucinius politinius pokyčius restitucijos procese, kadangi visa turto įvertinimo procedūra perleidžiama savivaldybėms, kai įvertinimas turi būti pagrįstas sukurta standartizuota turto vertinimo metodika (Žin., 1996, Nr. 16-426) ir kurios įpareigotos padengti profesionalių ir atitinkamo vertinimo kvalifikaciją turinčių specialistų išlaidas, o ne nacionalinio lygmens institucijų ir LR Vyriausybės sprendimu (Žin., 1996, Nr. 16-426).

4. SOVIETINIO HIBRIDIŠKUMO PALIKIMAS NEPRIKLAUSOMOS LIETUVOS URBANIZACIJOJE. APIBENDRINIMAS

Analizuojant, kaip svarbiausius universalius moderniosios visuomenės urbanizacijos modelio elementus įgyvendino sovietinė sistema, buvo pritaikyta susipynusios modernybės koncepcija. Jos požiūriu, universalaus moderniosios visuomenės modelio, įgyvendinant pagal sovietinį urbanizacijos modelį, rezultatai apibūdinami kaip hibridai, o pats procesas – hibridizacija. Tad sovietinės modernizacijos pasekme laikoma hibridinė modernybė. Hibridinė modernybė siejama su kolonijine, arba okupacine, politika, kai dominuojanti galia primeta savąjį modernizacijos modelį, naudingą metropolijai. Sovietinė okupacija ypatinga tuo, kad buvo primestas ypač stipriai centrinės valdžios kontroliuojamas urbanizacijos modelis ir jo įgyvendinimas priklausydavo nuo centrinių būsto ir teritorinio planavimo biurokratinių įstaigų Maskvoje sprendimo.

Sistemingas urbanizacijos projekto įgyvendinimas buvo sovietinės komandinės ekonomikos ir industrijos ramstis, nes miestas buvo ta erdvė, kurioje užtikrinamas masinis užimtumas gamybos sektoriuje. Sovietinė urbanizacija kaip procesas buvo traktuojamas kaip migracinių darbo jėgos srautų vadyba ir nuoseklus darbo išteklių paskirstymas, priklausomai nuo politinių-ekonominių valstybės poreikių, kurie atsispindėdavo teritoriniame planavime. Sovietinis urbanizacijos modelis buvo išskirtinis tuo, kad pasižymėjo centralizuotu būsto fondo planavimu, produkcija ir paskirstymu, priklausomai nuo grįstu hierarchizuoto biurokratijos pagrindu institucijų sprendimo bei vidinės gyventojų migracijos kontrolės. Taigi, modernaus sovietinio miesto gyventojų skaičius priklausė nuo to, kaip buvo įgyvendinamos suplanuotos ekonominės veiklos konkrečioje teritorijoje ir kaip tos veiklos turėjo būti siejamos su gamybiniais resursais ir darbo jėgos koncentracijos poreikiu.

Paradoksalu, bet reikšmingam modernaus miesto projektui įgyvendinti buvo taupomos lėšos ir vykdoma *ekonomizacija*, nes išlaidos miesto viešajai infrastruktūrai ir būsto fondo plėtrai buvo traktuojamos kaip per daug brangios investicijos, palyginti su investicijomis į gamybos (ypač sunkiosios ir karo pramonės) sektorių. Prie nepakankamos sovietinio miesto urbanizacijos prisidėjo ne tik menkas valstybinis investavimas į būsto sektorių (palyginti su tikruoju būsto deficitu), bet ir tai, kad sovietinė sistema pasitelkdavo švytuoklinę migraciją pirmiausia plėsti gamybą miestuose, o tik po to plėtoti būsto fondą miestuose. Darbininkai miestuose ilgą laiką buvo kaimiškų vietovių gyventojai, kurie neturėjo galimybių apsigyventi mieste ir kasdien vykdavo į darbą miestuose bei grįždavo iš jo į gyvenamą kaimišką vietovę. Planinga ir centralizuota gyventojų migracijos kontrolė buvo įgyvendinama dviem *biurokratizuotomis* (ir valstybinėje ekonomikoje *racionaliomis*) procedūromis, kaip būsto eilių

formavimas darbovietėje, kuris tarnavo kaip būsto normavimas būsto deficito sąlygomis, ir visuotinės privalomos gyvenamosios vietos registracija, kuri išpildė valstybės poreikius dislokuoti. Šių dviejų procedūrų išskirtinis pritaikymas teritoriniam planui įgyvendinti yra specifinis, (tik) sovietinės urbanizacijos hibridui būdingas požymis, nes jos užtikrino suplanuotą stabilų miestų gyventojų populiacijos augimą (ir valdomą migraciją kaimas-miestas) ir ilgam įtvirtino pirmai urbanizacijos fazei būdingą miestų plėtrą, kada ji priklauso tik nuo užimtumo pramonės sektoriuje.

Dėl griežto būsto paskirstymo ir migracijos kontrolės buvo sustabdyta antros urbanizacijos fazė, t. y. individualių namų plėtros priemiesčiuose galimybė poindustrinėje ekonomikoje. Miesto gyventojai nei galėjo turėti žemės nuosavybės, nei keltis į kitą gyvenamąją vietą be oficialaus gyvenamosios vietos registracijos pasikeitimo. Taigi, sovietinės urbanizacijos modelis remiasi maksimaliu individualaus būsto poreikio slopinimu ir judėjimo teritorine kontrole. Idealiame sovietiniame miesto modelyje nelieka jokios reikšmingos vietos savivaldai ar vietinėms (savivaldos ar gyventojų) iniciatyvoms koreguoti esamus planus ar spręsti savas būsto problemas. Instituciniai nacionaliniai veikėjai paternalistiškai nuspręsdavo dėl būsto ir viešųjų paslaugų poreikio, laikydamiesi nacionalinio lygmens planų ir normatyvų, kurie griežtai buvo centralizuotai susieti su visos sovietinės sistemos mastu plėtojama pramonine veikla, o gyventojams paliekamas tik pasyvus gerovės gavėjo vaidmuo. Sovietinis modernusis miesto ir urbanizacijos modelis Lietuvoje rėmėsi griežtu būsto planavimu, jo ir kitų mieste resursų bei paslaugų normavimu bei centralizuotu teritorinių planų įgyvendinimu. Pats miestas ar vietinis administracinis vienetas buvo traktuojamas labiau kaip nacionaliniam lygmeniui pavaldus teritorinis vienetas, kuris galėjo išsiskirti tik pagal du parametrus – urbanizuotumo lygmenį ar pagrindinio ekonominio sektoriaus specifika. Tokiame modelyje miestų savivaldos ir žemesnio lygmens institucijos išpildė subordinacijos funkcijas, o gyventojai tebuvo apibrėžiami kaip pasyvūs piliečiai, kuriems teikiama gerovė kolektyviniu būdu pagal centrinio aparato sprendimus. Apskritai sovietmečiu Lietuvoje moderniosios visuomenės urbanizacija buvo tiesiogiai susijusi su industrializacija. Lietuvos miestų gyventojų gausėjimas ir jų sėkmingas įsikūrimas tiesiogiai priklausė ne tik nuo nacionalinės, bet pirmiausia nuo centralizuotai visos Sovietų Sąjungos mastu plėtojamos pramonės. Reikia pastebėti, kad vėlyvuoju sovietmečiu nusižengiama sovietinės urbanizacijos standartams, nes skatinama nežymi individualių namų statyba didžiųjų miestų periferijoje (t. y. skatinama priemiesčių plėtra). Tai iš esmės neatitiko „modernaus sovietinio miesto" idealų tiek būsto politikos, tiek teritorinio planavimo, tiek regioninės politikos atžvilgiu. Labiau individualizuoto būsto poreikio decentralizacija buvo atlikta tik dėl funkcinio poreikio paskatinti gyventojus prisiimti šiek tiek didesnę atsakomybę už savo būsto klausimus, o ne dėl pakitusio požiūrio į miesto plėtrą: centrinėms institucijoms buvo sunku spręsti gyventojų būsto trūkumo klausimą ir visus kolektyviai juo aprūpinti, todėl buvo leidžiama gyventojams patiems pasistatyti individualų būstą.1990 m. atgavus

Lietuvai nepriklausomybę, sovietinės urbanizacijos modelis buvo atgyvenęs ir vėlavo, palyginti su Vakarų kapitalistinėmis šalimis, nes buvo susijęs su pirmąja industrine stadija ir tik pramonės sektoriaus augimu (Enyedi, 1998). Kita vertus, taip vienareikšmiškai įvardyti industrializaciją kaip universalią modernizacijos prielaidą, kuri sąlygoja urbanizacijos stadiją, būtų neteisinga, nes, anot Szelenyi (1996), visuomenės socioistorinės modernizacijos, o šiuo atveju – sovietinio socializmo raida yra labai svarbus veiksnys, sukuriantis specifinį arba hibridinį sovietinį urbanizacijos pavidalą. Todėl galima teigti, kad sovietinės urbanizacijos atveju Enyedi ir Szelenyi ne tiek vienas kitam prieštarauja, kiek papildo. Sovietinė urbanizacija iš tiesų priklausė nuo industrializacijos, kaip ir bet kuri moderniosios visuomenės urbanizacija, bet urbanizacija buvo plėtojama pagal centralizuotos ir autoritarinės valstybės universalų visai Sovietų Sąjungai planą. Būtent todėl šios urbanizacijos produktą vadiname hibridu. Viena pagrindinių hibrido savybių – sunkiai arba iš viso nedalomas, o veikėjai, kurie gyvena su tuo hibridu, tampa jo įkaitais pasikeitus politinėmis ir ekonominėms sąlygos, t. y. kai hibridas nebefunkcionuoja pagal dominuojančios galios nustatytą tvarką. Ankstesni ikisovietinio laikotarpio būsto savininkai tampa įkaitais, nes iškyla problemų dėl nuosavybės, kuria sovietiniu laikotarpiu naudojasi nuomininkai, grąžinimo ikisovietinio laikotarpio savininkams, masinės sovietinio laikotarpio statybos daugiabučiuose gavę gyvenamąjį būstą asmenys tampa įkaitais, nes privatizavę prastos kokybės ir šilumos izoliacijos būstus, buvo priversti už gaunamas paslaugas mokėti rinkos kainomis, tad ir toliau vienokiu ar kitokiu būdu išlieka valstybės intervencija į gyvenamojo būsto politiką.

Galima teigti, kad visa Lietuvos miestų plėtra tapo sovietinės urbanizacijos įkaitais, kadangi visos prielaidos, leidusios plėtoti modernų industrinį miestą, kardinaliai pasikeičia rinkos ekonomikos sąlygomis. Sugriuvus sovietinei sistemai, miestas (ypač centralizuotas būsto sektorius ir jo komunalinis ūkis, būsto produkcijos grandinė ir teritorinis planavimas) ne tik negalėjo funkcionuoti pagal tuos pačius principus, bet sovietinis urbanizacijos hibridas iš esmės nepritaikomas rinkos ekonomikai. Liberalizacija būsto sektoriuje ir decentralizacija teritoriniame planavime susijusios su dviem pagrindinėmis sąlygomis: pirma, valstybė neturėjo nei materialinių, nei intelektualinių resursų laipsniškai pereiti prie koordinuojamos rinkos ekonomikos (pvz., palaikant reikšmingesnį valstybinį būsto aprūpinimo laipsnį); antra, buvo siekiama kuo greičiau išardyti centralizuotą autoritarinę sistemą, kurioje nebuvo vietos aktyviam individui, kurio būsto poreikius, gyvenamąją vietą ir darbovietę padiktuodavo valstybė. Decentralizavus sovietinio projekto urbanizaciją, masiškai privatizavus nuomojamą gyvenamąjį plotą, liberalizavus būsto politiką, nemaža miestų gyventojų dalis, kuri sovietiniu laikotarpiu buvo įtraukta į gyvenamojo būsto laukiančiųjų sąrašus ir prasidėjus „posovietinei deindustrializacijai“ arba, tiksliau, jos griuvimui, liko be jokios perspektyvos gauti būstą. Sovietinio urbanizacijos projekto svarbiausi principai (kaip egalitariškumas ir standartizuotas aprūpinimas būstu) atmetami iš karto Lietuvai atkūrus nepriklausomybę. Daugiausia buvo orientuojamasi į reformas, susijusias su būsto sektoriumi, ypač privatizavimo metu,

kuriame kiekvienas gyventojas tampa ne pasyviu valstybinės paramos gavėju, bet aktyviu dalyviu-vartotoju, o pagrindinis paramos teikėjo vaidmuo atitenka savivaldybėms, kurios turi administruoti jos teikimą gyventojams, o nacionalinės institucijos prisiima finansinių donorų ar koordinatorių vaidmenį. Būsto paramos sistemos dereguliacija yra vienas decentralizacijos požymių, kai suteikiamos didesnės atsakomybės savivaldybėms bei įteisinamas paramos gavėjų – savivaldybių gyventojų aktyvaus dalyvavimo procese vaidmuo.

Decentralizacija neapsiriboja tik paramos teikimo vaidmens perleidimu savivaldybėms, bet tai pastebima ir naujoje savivaldos administravimo sistemoje, nes nebelieka teritorinių vienetų traktavimo pagal skirtingą hierarchinį-administracinį „*pavaldumo*“ lygmenį. Decentralizacija įgyvendinama teritorinio planavimo srityje, panaikinami įvairūs statybų draudimai ar ribojimai skirtingo urbanizuotumo teritorijose, nebelieka centrinės valdžios agentūrų kaip institucinių arbitrų, kurie spręstų ginčus dėl teritorijų. Savivaldybė tampa atsakinga už visus naujus būstų projektus ir teritorijų planavimą, kad šie būtų parengti pagal naujus „lankstesnius“ nacionalinius reikalavimus. Decentralizacija apibendrina ir tai, kad gyventojai tampa santykinai svarbiausiais veikėjais, teritorinio planavimo ir miestų vystymosi dalyviais, palyginti su sovietmečiu, nes jų teisinį pagrindinį statusą apibrėžia nebe „*piliečių*“ ar kita kolektyvinės paramos gavėjų grupės kategorija, bet jie įvardijami kaip „*savininkai*“ ar „*bendrasavininkiai*“, kurie tampa atsakingi už savo privatų būsto poreikį ir gyvenamąjį būstą.

Reikšmingas įvykis, lėmęs rinkos ekonomika grįsto naujo urbanizacijos modelio raidą Lietuvoje, tapo būsto nuosavybės instituto įteisinimas ir pasirinkti politikų bei ekspertų būdai jį sukurti. Hierarchiniai nacionalinio lygmens įstaigų sovietinės būsto politikos ir teritorinio planavimo principai nebegali būti įgyvendinami, nes būsto gyventojai tampa savininkais su savo teisėmis. *De jure* pagrindu būsto nuosavybę buvo bandoma sukurti pasirenkant derinti būstų privatizacijos ir restitucijos reformas, bet praktiškai būstų privatizacijos įstatymas tapo svarbesniu ir greičiau įgyvendintu politiniu procesu. Įtampą tarp norinčių atkurti būsto nuosavybę gyventojų ir nuomininkų būsto fonde, kuris buvo priskirtinas grąžintinam restitucijos fondui, buvo palikta galutinai spręsti savivaldybėms, kurios turėjo suderinti skirtingus dviejų grupių interesus ir jau praktiškai po privatizacijos reformos intensyviausio periodo.

IV SKYRIUS.

HIBRIDINĖS SOVIETINĖS SVEIKATOS PRIEŽIŪROS TRANSFORMACIJA: VISUOMENĖS SVEIKATA IR DALYVAVIMAS

ĮVADAS

Lietuvos moderniosios visuomenės sveikatos priežiūros sistema jau buvo pradėta kurti tarpukariu, sveikatos paslaugos masiškai nebuvo prieinamos, o sveikatos draudimas apėmė tik miesto darbininkus, kurių dalis buvo nedidelė tarpukario Lietuvoje. Didžiausią Lietuvos visuomenės dalį sudarė kaimo gyventojai. Masinė ir valstybės finansuojama sveikatos priežiūros sistema buvo išplėtota sovietiniu laikotarpiu. Tipologiškai sovietinio laikotarpio sveikatos priežiūros sistemą galima laikyti moderniosios industrinės visuomenės sveikatos priežiūros sistema. Tačiau sovietinė sistema universalųjį moderniosios visuomenės modelį įgyvendino pagal savitą sovietinį modelį, todėl, susipynusios modernybės teorijos požiūriu, galime teigti, kad sovietinės modernizacijos pasekmė yra hibridinė modernybė, o sovietinio laikotarpio Lietuvos sveikatos sistema – kaip susipynusio universalaus moderniosios visuomenės sveikatos priežiūros modelio susipynimo su sovietiniu modeliu hibridas. Kaip ir visos Lietuvos sritys, sveikatos priežiūros sistema buvo prievarta plėtojama pagal vieną visai Sovietų Sąjungai SPS modelį. Hibridinė modernybė siejama su kolonijine arba okupacine politika, kai dominuojanti galia primeta savąjį modernizacijos modelį, naudingą metropolijai. Sovietinė okupacija buvo ypatinga tuo, kad čia buvo ypač stipriai centrinės valdžios kontroliuojamas primestas modelis.

1990 m. paskelbus nepriklausomybę, Lietuva ne tik tapo atvira laisvajam pasauliui, bet ir ėmėsi įgyvendinti jai būdingą sveikatos priežiūros sistemą (SPS).

Vienas pagrindinių vėlyvosios modernybės SPS bruožų yra asmens ir visuomenės dalyvavimas priimant su sveikata ir jos priežiūra susijusius sprendimus. Šiuolaikinėje sveikatos politikoje daug dėmesio skiriama tokiems vertybiniams principams kaip žmogaus ir paciento teisės, socialinis teisingumas, solidarumas, taip pat bendra atsakomybė už sveikatą, kuri suprantama kaip aktyvus asmenų, grupių, bendruomenių, institucijų, organizacijų ir sektorių dalyvavimas gerinant sveikatą (Jankauskienė, 2011: 8). Dalyvavimas kaip esminė geros sveikatos priežiūros dalis buvo apibrėžtas dar 1978 m. PSO Alma Atos deklaracijoje, kurioje teigiama, kad „žmonės turi teisę ir pareigą individualiai ir kolektyviai dalyvauti planuojant ir įgyvendinant savo sveikatos priežiūrą“ (PSO, 1978). Visuomenės dalyvavimo svarba siekiant sveikatos tvirtinimo apibrėžiama ir kituose PSO dokumentuose (PSO, 1981, 1986).

Sveikatos priežiūros sistemose sveikatos ir jos priežiūros klausimus tradiciškai sprendė sveikatos priežiūros specialistai, o gyventojų dalyvavimas sveikatos priežiūroje buvo apibrėžiamas per iš esmės pasyvų paciento vaidmenį, t. y. nuoseklų gydytojo skirtų gydymo nurodymų laikymąsi (Nettleton, 2013). Aktyvesnio gyventojų įsitraukimo į sveikatos priežiūrą prielaidos formavosi XX a. antrojoje pusėje vykstant tam tikriems paradigminiams pokyčiams sveikatos sampratoje, t. y. įsitvirtinant Pasaulio sveikatos organizacijos priimtam sveikatos kaip visapusės fizinės, dvasinės ir socialinės gerovės, o ne tik ligos ir

negalės nebuvimo, apibrėžimui (PSO, 1948). Socialinio aspekto įtraukimas praplėtė siaurą medicininę sveikatos sampratą ir ilgainiui sveikatos politikoje bei sveikatos priežiūroje pradedama akcentuoti, kad gera sveikata priklauso ne tik nuo medicininių sprendimų, bet ir nuo socialinės, ekonominės bei politinės sričių. Įtvirtinama nuostata, kad visuomenės sveikata yra bendros atsakomybės ir dalyvavimo reikalas: saugant ar gerinant visuomenės sveikatą, būtinas ne tik sveikatos priežiūros, bet ir kitų sektorių įsitraukimas, taip pat pačių gyventojų aktyvus rūpinimasis savo sveikata.

Svarbus veiksnys, skatinęs tiek pacientų, tiek ir visuomenės plačiąja prasme vaidmens sveikatos politikoje bei sveikatos priežiūroje pokyčius, buvo 7-ajame dešimtmetyje Vakaruose prasidėję įvairūs socialiniai judėjimai, kvestionavę tradicinių autoritetų ir galios santykių legitimumą. Dėl šių socialinių judėjimų kilęs judėjimas už pacientų teises ženklino augantį visuomenės nepasitikėjimą medicinos autoritetu ir nepasitenkinimą paternalistiniu gydytojo-paciento santykiuir ilgainiui sąlygojo paciento teisių, autonomijos ir informuoto sutikimo įtvirtinimą teisiniame diskurse bei sveikatos priežiūroje (McClelland, Szmukler, 2000). Iš esmės šie sveikatos sistemoje vykę ar ją palietę procesai atspindėjo moderniųjų visuomenių socioekonominę raidą, sąlygojusią tam tikrus vertybinius, o kartu ir nuostatų bei lūkesčių pokyčius sveikatos ir pačios SPS atžvilgiu. Augantis socialinis refleksyvumas, individualizacija, saviraiškos vertybių plėtra poindustrinėse vėlyvosios modernybės visuomenėse sudarė prielaidas formuotis į pacientų poreikius bei lūkesčius orientuotoms SPS (Leonavičius ir kt., 2007).

Lietuvoje apie būtinybę įtraukti visuomenę į su sveikata susijusių sprendimų priėmimą, taip pat apie pacientų teisių svarbą prabilta po Nepriklausomybės atkūrimo 1990-aisiais pradėjus nacionalinės sveikatos sistemos pertvarką. Sovietmečiu gydytojas buvo tas asmuo, kuriam tekdavo atsakomybė dėl tinkamiausio pacientų gydymo, o paciento vaidmuo čia buvo minimalus (Bankauskaitė, Saarelma, 2003). Nors Lietuvos TSR Sveikatos apsaugos įstatymo 6 straipsnyje buvo įtvirtinta nuostata, kad „sveikatos apsaugos organų ir įstaigų darbe toliau gerinant gyventojų sveikatos apsaugą plačiai dalyvauja visuomenė" (Vyriausybės žinios, 1971, Nr. 35-286), ši nuostata buvo daugiau deklaratyvaus pobūdžio, nes tiek pati politinė santvarka, itin centralizuotas sveikatos sistemos valdymas, tiek ir vyraujanti siaura medicininė sveikatos samprata nesudarė prielaidų gyventojams aktyviau įsitraukti į sveikatos klausimų sprendimą (Leonavičius ir kt., 2007). Todėl 1990-aisiais atkūrus Nepriklausomybę, nacionalinės sveikatos politikos strategams teko ne tik spręsti perimtas sovietinio sveikatos apsaugos modelio problemas, bet ir diegti pažangios sveikatos politikos principus visuomenėje, kuri buvo nepasirengusi aktyviai įsitraukti. Kita vertus, čia taip pat galima kelti klausimą, kiek patys to laikotarpio Lietuvos sveikatos sistemos pertvarkos kūrėjai galėjo suvokti visuomenės dalyvavimo priimant sveikatos politikos ir sveikatos priežiūros sprendimus svarbą, nes iki tol šios sritys buvo tiek politiškai, tiek instituciškai stipriai kontroliuojamos (ten pat). Taigi, galima teigti, kad pirmąjį Nepriklausomybės dešimtmetį vykdyta

nacionalinės sveikatos sistemos pertvarka neišvengiamai turėjo susidurti su sovietinės modernizacijos Lietuvos visuomenėje pasekmėmis, o konkrečiau – su tuo laikotarpiu susiformavusio sveikatos priežiūros sistemos modelio kaip specifinio sovietinio hibrido dilema.

Atsižvelgus į šį specifinį posovietinės visuomenės kontekstą, šiame skyriuje formuluojami tokie probleminiai klausimai: kaip sovietinė hibridizacija reiškėsi sveikatos priežiūros lauke? Kaip šis hibridas veikė nacionalinės sveikatos sistemos pertvarkos procesą pirmąjį Nepriklausomybės dešimtmetį? Konkrečiai bus siekiama apžvelgti, kokia visuomenės dalyvavimo samprata, t. y. šio dalyvavimo formos ir būdai, buvo įtvirtinta pamatiniuose nacionalinės reikšmės sveikatos politikos dokumentuose pirmąjį dešimtmetį po Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo. Sveikatos politikos dokumentuose įtvirtintos visuomenės dalyvavimo sampratos analizė pasitelkiama kaip atvejis siekiant iliustruoti tam tikras po šalies Nepriklausomybės atkūrimo vykdytos sveikatos sistemos transformacijos aplinkybes ir atskleisti sovietinės hibridizacijos poveikį nacionalinei SPS.

Sveikatos politikos ir sistemos formavimo nuo 1990-ųjų eigą bei iššūkius Lietuvos mokslininkai yra nagrinėję gana plačiai. Šie darbai leidžia geriau suprasti nacionalinės sveikatos sistemos pertvarkos kontekstą. Jankauskienė (2007, 2009, 2011) savo darbuose analizavo Lietuvos sveikatos politikos ir valdymo raidą bei kaitą, vertybinius principus, sveikatos sistemos pertvarkų problemas ir iššūkius; Grabauskas (2003) apžvelgė Lietuvos sveikatos politikos formavimo laikotarpį. Sveikatos priežiūros sistemos pertvarka įvairiais aspektais nagrinėta autorių kolektyvo parengtame leidinyje „Pirmasis reformų dešimtmetis: sveikatos priežiūros sektorius socialinių-ekonominių pokyčių kontekste“ (2000). Sveikatos priežiūros specifiškumus posovietinėje Lietuvoje yra nagrinėję Leonavičius (2003), Leonavičius ir kt. (2007), Bartuškaitė ir Butkevičienė (2013), Pūras ir kt. (2013), kurie sveikatos sistemos pertvarkos sunkumus siejo ne tik su sudėtingu socialinių, politinių, ekonominių permainų kontekstu, bet ir įžvelgė tam tikrų sovietinei sveikatos sistemai būdingų bruožų – biomedicininės sveikatos prieigos prioretizavimo ir sistemocentrizmo[279], medikų dominavimo sprendžiant visuomenės sveikatos ir sveikatos priežiūros klausimus, pasyvaus pacientų ir visuomenės dalyvavimo[280] bei menko pasitikėjimo SPS tąsą atkūrus Nepriklausomybę.

Vis dėlto daugumoje SPS pertvarkos procesus nagrinėjančių mokslinių darbų daugiausia dėmesio kreipta į organizacinius, valdymo, finansavimo pokyčius, o visuomenės vaidmens svarbos sveikatos priežiūros sistemoje problematika nagrinėta dažniausiai apsiribojant pacientų pasitenkinimo ar dalyvavimo asmens sveikatos priežiūroje galimybių analize (Jankauskienė ir kt., 2008; Jankauskienė, 2012; Peičius ir Kučinskaitė, 2014; Janušonis, 2016).

---

279 Viena biomedicininio sveikatos modelio ir sistemocentriškumo apraiškų SPS pertvarkoje posovietiniu laikotarpiu galima laikyti siekį visuomenės sveikatos gerinimą sieti visų pirma su medicininės įrangos diegimu, medicinos įstaigų reorganizavimu ir renovavimu (investicijomis „į betoną“), o ne su profilaktinių, sveikatos skatinimo priemonių, psichosocialinių paslaugų finansavimu (Pūras ir kt., 2013).

280 Iš esmės SPS reforma atgavus Nepriklausomybę buvo inicijuota ir vykdoma „iš viršaus“.

Nors paciento teisių įtvirtinimas apima vieną iš visuomenės dalyvavimo SPS formų ir ženklina svarbius šiuolaikinių SPS pokyčius, ne mažiau svarbus yra ir visuomenės dalyvavimas sveikatos politikos procesuose. Šiame monografijos skyriuje paliesime abi šias visuomenės aktyvumo SPS formas. Visuomenės dalyvavimas vertinamas kaip svarbus kuriant naują Lietuvos sveikatos sistemos valdymo modelį (Jankauskienė, 2009), tačiau visuomenės dalyvavimo sveikatos politikoje tyrimų nėra daug . Čia galima paminėti Petronytės ir Jasaitytės (2017) tyrimą apie pacientų interesams atstovaujančių nevyriausybinių organizacijų dalyvavimą valstybės sveikatos politikoje. Autorių atliktas tyrimas atskleidė, kad NVO dalyvavimą valstybės sveikatos politikoje iki šiol riboja hierarchiniai ryšiai, lygiateisio bendradarbiavimo ir dialogo su valdžios institucijomis stoka. Šis tyrimas aktualizuoja ir šiame skyriuje keliamus probleminius klausimus.

Skyriuje bus remiamasi mokslinės literatūros apžvalga ir pirmąjį Lietuvos Nepriklausomybės dešimtmetį priimtų sveikatos politikos dokumentų analize. Siekiant iliustruoti, išryškinti ar paaiškinti nagrinėjamą problematiką, bus pasitelkti ir giluminiai interviu su vienu iš sovietinės sveikatos priežiūros ir nacionalinės SPS pertvarkos dalyvių.

Paminėtina, kad pirmąjį sveikatos politikos dešimtmetį po Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo buvo pakloti šiuolaikinės Lietuvos sveikatos sistemos konceptualūs ir teisiniai pagrindai, todėl tuo laikotarpiu priimtų nacionalinio lygmens sveikatos politikos dokumentų analizė gali padėti geriau suprasti nacionalinės sveikatos sistemos iššūkius ir raidos specifiką. Be abejo, Lietuvos sveikatos politikos strategai, formuluodami konceptualius ir teisinius sveikatos sistemos pagrindus, vadovavosi PSO rekomendacijomis ir pažangia demokratinių valstybių praktika, tad dokumentai neišvengiamai atspindės svarbiausiuose tarptautiniuose sveikatos politikos dokumentuose deklaruojamas vertybes ir jų įtvirtinimo principus. Tačiau, kita vertus, remiantis šių dokumentų analize iš dalies bus galima įžvelgti ir nacionalinės sveikatos sistemos strategų nuostatas, kurioms poveikį darė specifinis istorinis, socialinis, politinis ir ekonominis kontekstas[281, 282].

---

[281] Kaip teigia Callaghan ir Wistow (2006: 597), nagrinėti, kaip sveikatos politikos dokumentuose konceptualizuojamas visuomenės dalyvavimas, visuomet svarbu, nes šie apibrėžimai turi „realių pasekmių".

[282] Šiame skyriuje keliami klausimai ir jų analizė pagilina ir tęsia ankstesnius mūsų atliktus Lietuvos sveikatos sistemos tyrinėjimus – sovietinės modernizacijos ypatumus ir tam tikrą poveikį sveikatos priežiūros sistemai esame nagrinėję ir apibendrinę monografijoje (Leonavičius ir kt., 2007). Turimas įdirbis leido sukonkretinti ir dar labiau išgryninti tyrinėjimų metu sukauptas mokslines įžvalgas – sveikatos priežiūros lauke kylančius sunkumus analizuosime pasitelkdami sovietinės hibridizacijos sampratą.

1. HIBRIDIŠKUMO BRUOŽAI: SVEIKATOS PRIEŽIŪROS SISTEMA SOVIETMEČIO LIETUVOJE

Siekiant geriau suprasti šiame monografijos skyriuje nagrinėjamus Lietuvos sovietinei modernizacijai būdingus hibridinius sveikatos sistemos bruožus ir šios hibridizacijos sąlygotas dilemas, kurias teko spręsti kuriant nacionalinę sveikatos sistemą, būtina apžvelgti sovietinio laikotarpio sveikatos priežiūros sistemą Lietuvoje. Kokiais bendrais bruožais pasižymėjo sovietinis hibridas sveikatos priežiūros sistemos atveju?

Sovietinė okupacija ženklino savitą Lietuvos sveikatos priežiūros sistemos raidos etapą. Viena vertus, galima teigti, kad sovietinė modernizacija iš dalies išsprendė kai kurias SPS problemas, kurių nepavyko išspręsti tarpukariu plėtojant tuometinės Lietuvos sveikatos priežiūros sistemą[283]. Sovietmečiu buvo plečiamas sveikatos priežiūros įstaigų tinklas, modernizuojama medicininė pagalba, augo kvalifikuoto medicinos personalo skaičius, vystomi medicinos mokslai, sveikatos priežiūra tapo prieinama iš esmės visiems gyventojams ir finansuojama valstybės (t. y. nemokama). Sovietinio laikotarpio SPS ypač daug dėmesio skyrė motinos ir vaiko sveikatai, tad sumažėjo tiek kūdikių, tiek gimdyvių mirtingumas, gyventojams tapo prieinamos ne tik medicininės, bet ir sveikatinimo (pvz., sanatorijų) paslaugos. Šie pokyčiai kelis pirmuosius sovietmečio dešimtmečius teigiamai atsiliepė bent jau kai kuriems visuomenės sveikatos rodikliams[284].

Iš esmės struktūriškai sovietinio laikotarpio SPS pasižymėjo bruožais, būdingais bet kurių modernių, o jei tiksliau, pirmosios modernybės industrinių visuomenių socialinėms sistemoms: SPS funkcionavo kaip būtina ir santykinai autonomiška institucija su aiškiai apibrėžta paskirtimi ir atsakomybės ribomis. Pagrindinė pirmosios modernybės SPS funkcija yra sergamumo mažinimas, ir ši funkcija sovietinio laikotarpio SPS (kaip ir kitų modernių visuomenių SPS) buvo įgyvendinama siekiant garantuoti visuotinį sveikatos priežiūros

---

[283] 1918 m. atkūrus Lietuvos valstybę, teko ne tik formuoti teisinius sveikatos sistemos pamatus ir spręsti aktualias organizacines problemas (pvz., plėtoti ligoninių tinklą, diegti būtiną medicinos įrangą, didinti kvalifikuoto medicinos personalo, kurio tuo metu labai trūko, skaičių), bet ir mažinti aukštus žmonių mirtingumo (pirmiausia nuo infekcinių ligų) rodiklius menkai išsilavinusioje visuomenėje. Nors tarpukariu iš dalies pavyko sumažinti mirtingumą nuo infekcinių ligų, išliko didelis kūdikių mirtingumas (*Lietuvos visuomenės sveikatos*..., 2018). Taip pat didelei visuomenės daliai kvalifikuota medicinos priežiūra buvo sunkiai prieinama. Pvz., 1926 m. priėmus Ligonių kasų įstatymą, buvo pradėti privalomai drausti valstybei, savivaldybėms ar privatiems asmenims dirbantys asmenys ir jų šeimos nariai. Ligos atveju apdraustieji nemokamai gaudavo pirminę medicinos pagalbą ir kitas nustatytas sveikatos priežiūros paslaugas (Pivorienė, Mikalauskaitė, 2005). Tačiau šiuo įstatymu nebuvo draudžiami žemės ūkio darbininkai, kuriais ligos ar nedarbingumo atvejais turėjo pasirūpinti artimieji, kaimo ir parapijų bendruomenės ir faktiškai jis apėmė tik apie 3–4 proc. Lietuvos gyventojų (tuometinė Lietuva buvo agrarinė valstybė – apie 77 proc. gyventojų gyveno kaimuose, be to, įstatymu nebuvo draudžiamos ir kitos gyventojų grupės, pvz., vyresni nei 50 metų, neįgalūs ir sergantys lėtine ir nepagydoma liga asmenys (Aidukaitė ir kt., 2012)).

[284] Pvz., mažėjo sergamumas ir mirtingumas nuo infekcinių ligų, taip pat jei tarpukariu kvėpavimo sistemos ligos buvo viena pagrindinių (po infekcinių ligų) mirtingumo priežasčių, sovietmečiu gyventojų mirtingumą nuo kvėpavimo sistemos ligų pavyko sumažinti perpus (*Lietuvos visuomenės sveikatos*... 2018).

paslaugų prieinamumą, gerinant paslaugų kokybę, vykdant ligų prevenciją, siekiant ilginti vidutinę tikėtiną gyvenimo trukmę (VTGT) ir t. t. (Leonavičius ir kt., 2007). Visuomenės sveikata buvo matoma kaip priklausanti nuo SPS, iš čia sekė ir nuostata, kad siekiant gerinti visuomenės sveikatos rodiklius būtina instituciškai stiprinti ir plėsti sveikatos priežiūros sistemą. Pagaliau sovietiniam SPS modeliui, kaip ir bet kuriai pirmosios modernybės SPS, buvo būdinga ir tai, kad esamą institucinę tvarką pagrindė biomedicininė sveikatos ir ligos samprata. Iš čia susiklostė ir paternalistinis mediko ir paciento santykis. Taigi, sovietinio laikotarpio SPS buvo plėtojama kaip institucinis atsakas, atliepiantis universalius pirmosios modernybės visuomenių principus.

Tačiau būdama sovietinės sistemos dalis, sovietinio laikotarpio Lietuvos SPS įgijo ir visai sovietinei sistemai būdingų bruožų, visų pirma kraštutinį sistemos dominavimą eliminuojant savarankiškus ir aktyvius dalyvius. Taip pat iki kraštutinumo buvo plėtojamas itin medikalizuotas visuomenės sveikatos problemų sprendimas.

Sovietinės valstybės ir sveikatos priežiūros sistemos vaidmuo visuomenės sveikatos atžvilgiu atsiskleidžia Lietuvos TSR Sveikatos apsaugos įstatyme (Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1971, Nr. 35-286). Įstatymo preambulėje pabrėžiama, kad „nuolatinį liaudies materialinės gerovės ir kultūros kilimą, darbo, buities ir poilsio sąlygų gerėjimą“ užtikrina socialistinė visuomeninė santvarka. Gyventojų sveikatos apsaugos lygis keliamas šalyje vykdomomis socialinėmis, ekonominėmis ir medicininėmis priemonėmis, plėtojant sveikatingumo kėlimo ir sanitarijos priemones, masinę kūno kultūrą ir sportą, nuolat vystant medicinos mokslą. Valstybė laiduoja nemokamą ir kvalifikuotą medicinos pagalbą. Įstatymo preambulėje aiškiai deklaruojama, kad būtent sveikatos apsaugos sistema „įgalino žymiai pagerinti gyventojų sveikatos būklę, sumažinti sergamumą, likviduoti daugelį seniau paplitusių infekcinių ligų, smarkiai sumažinti bendrąjį ir vaikų mirtingumą, žymiai pailginti žmonių gyvenimą.“ I skyriaus 1 straipsnyje atskleidžiama ir sovietinėje medicinoje vyravusi sveikatos samprata: sveikata suprantama kaip harmoningas piliečių *fizinių ir dvasinių* jėgų vystymasis, aukštas jų darbingumo lygis ir ilgametis aktyvus gyvenimas. Toks sveikatos apibrėžimas atspindi biomedicininę sveikatos paradigmą, kur sveikata yra ligos (fizinės ar dvasinės) nebuvimas, sveikatinimas suprantamas kaip fizinio aktyvumo, tinkamos mitybos ir pan. skatinimas, o pagrindinis vaidmuo gerinant asmens ir visuomenės sveikatą tenka medikams ir sveikatos priežiūros sistemai[285]. Beje, įdomu pastebėti, kad įstatymas

---

[285] Kai kurių autorių nuomone, sovietinėje medicinoje socialiniai ligos ir sveikatos aspektai nebuvo visiškai ignoruojami. Rzayeva (2013), nagrinėdama to laikotarpio sveikatos priežiūrą Azerbaidžane, teigia, kad sovietinė valstybė prisiėmė visišką atsakomybę už savo piliečių sveikatą. Sveikata buvo matoma kaip išorinių (aplinkos) ir vidinių (kūno) galimybių visuma. Todėl sovietinio mediko pareiga buvo ne tik gydyti sergantį kūną, bet ir tirti paciento darbo bei gyvenimo sąlygas, siekiant geriau suprasti sveikatos problemą arba užkirsti kelią ligos išsivystymui. Autorė mini sovietmečiu gyvavusią praktiką lankytis pacientų darbo vietoje ir gyvenamojoje aplinkoje, siekiant stebėti jų fzinę ir emocinę aplinką ir taip geriau diagnozuoti ligą bei paskirti tinkamesnį gydymą. Vis dėlto žvelgiant į sovietinėje medicinoje plėtotą sveikatos (kaip fizinių ir dvasinių galimybių) sampratą galima teigti, kad socialinių aspektų vaidmuo sveikatai buvo suvokiamas

buvo priimtas tuo metu, kai jau ryškėjo tam tikrų visuomenės sveikatos rodiklių prastėjimo tendencijos (apie tai kalbėsime šiek tiek vėliau).

Taigi, ideologiniu sovietinės sveikatos sistemos pagrindu buvo laikoma socialistinė visuomenės santvarka[286], valstybė prisiėmė atsakomybę už piliečių sveikatą[287], o biomedicininiu sveikatos modeliu grindžiama sveikatos apsaugos sistema ir jos plėtra buvo laikoma geros visuomenės sveikatos prielaida[288].

Įdomu tai, kad pagrindinius vėlyvosios modernybės sveikatos priežiūros sistemų principus suformavusi PSO Alma Atos konferencija 1978 m. įvyko būtent Sovietų Sąjungoje. Alma Atos konferencijoje priimtoje deklaracijoje buvo įtvirtinta nuostata, kad sveikata turi būti matoma kaip fizinės, dvasinės ir socialinės gerovės būsena, ne tik kaip ligos ar negalės nebuvimas. Kartu pabrėžiama, kad gera sveikata yra esminė žmogaus teisė ir pagrindinis socialinis bet kurios visuomenės siekinys, įgyvendinamas sutelkus ne vien medicinos, bet ir kitų socialinių bei ekonominių sektorių pastangas (PSO, 1978). Vis dėlto Sovietų Sąjungoje (o kartu ir Lietuvos TSR) ši visuminė sveikatos samprata nebuvo įgyvendinta (*„iki praktinės sveikatos sistemos nenusileido šitie dalykai“*[289]).

Kita vertus, dar 1972 m. tuometinio Kauno medicinos instituto mokslininkų grupė pradėjo tarptautinį vadinamąjį Kauno ir Roterdamo epidemiologinį išeminės širdies ligos (IŠL) profilaktikai skirtą projektą (KRIS), kurį koordinavo Pasaulio sveikatos organizacija. Projektu buvo siekiama „ištirti daugiafaktorinės IŠL profilaktikos galimybes valstybės reguliuojamoje sveikatos sistemoje, sukaupti duomenis, kurie būtų lyginami su rinkos ekonomikos sąlygomis funkcionuojančia sveikatos sistema“ (Grabauskas, 2003: 1184). Vykdant KRIS programą, buvo taikomi tuo metu Lietuvos epidemiologinių tyrinėjimų srityje visiškai nauji tyrimų metodai, apimantys socialinius, moderniosios biostatistikos, informatikos, sveikatos informacinių sistemų valdymo ir kitus mokslus. Po šio projekto Kaune buvo pradėta nemažai naujų tarptautinių mokslinių projektų, skirtų lėtinių ligų epidemiologijai, integravusių naujas sveikatos ugdymo koncepcijas, kurie buvo vykdomi iki pat (ir po) Nepriklausomybės atgavimo (žr. ten pat). Iš esmės, kaip teigia Grabauskas (ten pat), pirmą kartą pokario Lietuvos istorijoje buvo objektyviai išanalizuotos ir tarptautiniu mastu palygintos Lietuvos gyventojų sveikatos problemos bei pagrindinių sveikatos rodiklių tendencijos. Vis dėlto nors Kauno ir Roterdamo epidemiologinė programa ir jos vykdymo eigoje sukaupta patirtis davė pradžią tarptautiniams standartams epidemiologiniuose tyrimuose diegti Lietuvoje, naujoms

siaurai mediciniškai, gydytojai prižiūrėjo pacientą ne tik SPS, bet ir darbe bei namuose, užuot formavę savarankišką, atsakingą ir aktyvų savo sveikata besirūpinantį vartotoją.

286 Todėl tam tikri prastėjantys visuomenės sveikatos rodikliai (pvz., VTGT mažėjimas vyrų populiacijoje), ypač išryškėję XX a. 7–8-ajame dešimtmečiais, buvo slepiami, nes būtų ženklinę socialistinės santvarkos problemas.

287 Sovietinė ideologija pabrėžė skirtumą tarp sovietinės ir buržuazinės valstybės, teigdama, kad pastaroji neprisiima atsakomybės už darbo liaudies sveikatą (Rzayeva, 2013).

288 Kitaip tariant, sveikatos apsaugos sistemai buvo deleguota visiška atsakomybė už asmens ir visuomenės sveikatą.

289 Iš giluminio interviu.

koncepcijoms populiaciniuose tyrimuose bei visuomenės sveikatos programose, *„bet tai medikai, tai jie ir toliau suprato supermediciniškai tenai – žodžiu, tuos biologinius rizikos veiksnius tik reguliuoti“*[290], o surinktais moksliniais duomenimis iš esmės nebuvo galimybės pasinaudoti plėtojant tuometę SPS[291]. Kita vertus, šių tyrimų pagrindu sukaupta mokslinė informacija leido suformuoti pakankamą sveikatos rodiklių duomenų bazę, kuri vėliau buvo panaudota moksliniam nacionalinės sveikatos politikos formavimo pagrindimui (Grabauskas, 2003).

Dar vienas sovietinės sveikatos priežiūros sistemos bruožas, būdingas ir kitų sovietinės visuomenės gyvenimo sričių valdymui, buvo valdymo ir lėšų paskirstymo centralizacija. Lietuvos TSR Sveikatos apsaugos įstatymo (Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1971, Nr. 35-286) I skyriaus 9, 10 ir 11 straipsniuose apibrėžiamos TSR Sąjungos, Lietuvos TSR kompetencijos sveikatos apsaugos srityje, vadovavimas sveikatos apsaugai Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje. Minėtuose straipsniuose nurodoma, kad TSR Sąjungos kompetencijoje yra nustatyti bendrasąjunginę sveikatos politiką, SPS plėtros ir įgyvendinimo planus, kuriais vadovaujantis numatomi respublikinių SPS planai ir jų įgyvendinimas. I skyriaus 11 straipsnyje nurodoma, kad „sutinkamai su TSR Sąjungos ir sąjunginių respublikų sveikatos apsaugos įstatymų pagrindais TSRS sveikatos apsaugos ministerija vadovauja sveikatos apsaugai Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje paprastai per Lietuvos TSR sveikatos apsaugos ministeriją ir valdo tiesiogiai jai pavaldžias įstaigas, įmones ir organizacijas“. Taigi sovietinio laikotarpio SPS valdymas buvo itin centralizuotas, SPS plėtra planuojama Maskvoje ir „nuleidžiama“ atskiroms respublikoms (*„ten tada viską reguliavo tik Centras“*[292]). Maskvoje buvo nustatomi naudojamų išteklių normatyvai, kvalifikaciniai reikalavimai ir atlyginimai medikams, planuojama sveikatos priežiūros plėtra ir t. t. Todėl TSRS sudėtyje esančioms respublikoms formuoti savarankišką visuomenės sveikatos politiką nebuvo jokių politinių ir teisinių galimybių (Mačiūnas, Silickas, 2009).

Vis dėlto prisitaikant prie centralizuoto ir autoritarinio Sovietų Sąjungos politinio valdymo, sveikatos priežiūroje, kaip ir kitose visuomenės gyvenimo srityse, buvo bandoma ieškoti savarankiškumo galimybių. Viena vertus, galimybes tam tikroms savarankiškoms iniciatyvoms ilgainiui atvėrė politinio „atšilimo“ ir laisvėjimo laikotarpis:

„Čia jau buvo kaip jau iš viršaus nuleista, kokia struktūra turi realiai egzistuoti. Bet buvo toks elementas, kuris, nežinau, kada jis tenai atsirado, bet, sakysim, jau tuo laikotarpiu, kuris mano atmintyje yra, įsitvirtino tam tikros iniciatyvos, kurios kildavo daugiausia iš akademinių žmonių. Pavyzdžiui, profesorius Blužas buvo sugalvojęs kaimo kardiologiją vystyti kaip tokią.

---

290 Iš giluminio interviu.

291 *„<...> Problema buvo, ar galima – nu, realiai – funkcionuojančioje sveikatos sistemoje šituos dalykus iš tiesų daryti. Nes daktarai ką daro? Jie ieško simptomų, diagnozuoja, chirurgas pjauna, terapeutas kitaip daro <...>. Tai aš manau, kad susidėjo ten visi tie elementai, nes buvo labai rigidiška sistema, siaubinga izoliacija, visom prasmėm. <...> toj labai rigidiškoj, labai izoliuotoj visuomenėj ten šitos inovatyvios idėjos, jos ten tik kažkur tai tik ruseno. Be palaikymo jos paprasčiausiai žūdavo“* (iš giluminio interviu).

292 Iš giluminio interviu.

Kodėl ją buvo sugalvojęs? Todėl, kad tuo metu Lietuva garsėjo kaip šalis, kuri, pasinaudodama ta egzistavusia įstatymine baze, iš tiesų artino sveikatos, nu medicinos, paslaugas arčiau žmonių. Ir buvo išvystytas kaimo ambulatorijų tinklas. Tą įstatymas leido daryti ir ministerija pasinaudodavo tais. Tikriausiai galima būtų rasti pakankamai nemažai tų pavyzdžių, kur nuo tam tikros iniciatyvos, mokslu grįstos, jos atsirado čia, ir ypač kada jau laisvėjimo periodu, po Chruščiovo, ten Brežnevas toliau, kada atsirado tie kontaktai su išore. Tai, sakysim, Lietuva tada pakankamai, na kaip, aš sakyčiau, inovatyviai išnaudodavo"[293].

Kita vertus, nepaisant centralizuoto ir autoritarinio valdymo, sovietmečiu įsitvirtino dar viena itin gaji praktika – *„kas prieina prie valdžios ir įtikina, nu tai tas laimi. <...> Projektą, tai finansavimą, tai remontą ligoninei, tai naują ligoninę, žodžiu, viską ten"*[294]. Iš esmės, kaip ir kitose srityse, sveikatos priežiūroje galimybes realizuoti tam tikrus labiau savarankiškus sprendimus lėmė politinius ar kitus ryšius turinčios asmenybės, gebančios išnaudoti esamą sistemą.

Panašiais principais, siekdama asmeninių sveikatos priežiūros tikslų, veikė ir likusi dalis visuomenės. D'Hombres ir kt. (2010: 57) cituoja Rose, kuris sovietinę visuomenę palygino su smėlio laikrodžiu: šio laikrodžio viršuje egzistuoja tankus tinklas valstybinių organizacijų, prisiimančių beveik visą atsakomybę už gyventojų sveikatą ir priskiriančių pastariesiems pasyvų vaidmenį[295], o apačioje – tiek pat tankus rinkinys neformalių tinklų, kuriais individai saistėsi su draugais ir giminėmis, siekdami atsiriboti nuo partinių struktūrų. Tačiau socialiniai tinklai buvo naudojami ne demokratinėms struktūroms stiprinti visuomenėje, bet siekiant išnaudoti valstybę asmeninei naudai („blatas").

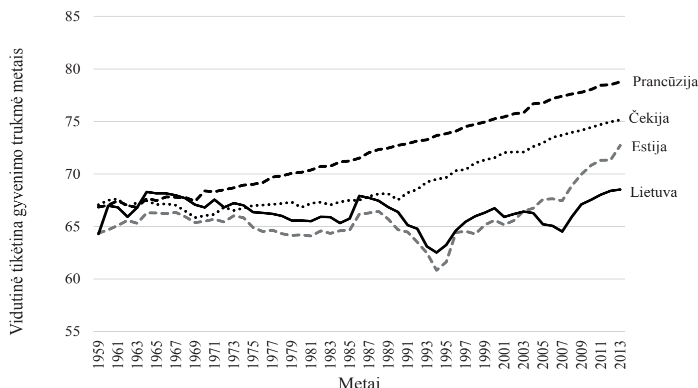
Visgi nors struktūriškai sveikatos priežiūra buvo gerai išplėtota, sovietinio laikotarpio SPS ilgainiui nebesugebėjo efektyviai atliepti kintančių modernėjančios visuomenės sveikatos poreikių. Pirmiausia tai atsispindėjo vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokyčiuose.

---

293 Iš giluminio interviu.

294 Iš giluminio interviu.

295 „<...> *valdžios sprendimai nebuvo diskutuojami. Tiesą sakant, ta liaudis, kuriai buvo skiriami jie, tie sprendimai, su jais nesikalbama"* (iš giluminio interviu).



2 pav. Skirtingiems ilgalaikiams mirtingumo raidos modeliams priskiriamų valstybių – Čekijos, Estijos, Lietuvos ir Prancūzijos – vyrų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokyčiai[296]

Kaip matome 2 paveiksle, pirmaisiais sovietinio laikotarpio dešimtmečiais Lietuvos vyrų VTGT ilgėjo, ir tai būtų galima aiškinti tiek modernėjančios visuomenės procesais, tiek ir pirmosios modernybės SPS, kuri gana efektyviai tvarkėsi su daugiausia infekcinių ligų nulemtu mirtingumu, plėtra. Tačiau 7-ajame dešimtmetyje prasidėjęs VTGT trumpėjimas ženklina sovietinės SPS paradoksą: nors SPS ir toliau plėtojama[297], mirtingumo kreivės kyla aukštyn. Vadinasi, esama SPS nebesugebėjo efektyviai paveikti mirtingumo rodiklių. Pavyzdžiui, mirtingumo nuo vėžio kreivė palaipsniui augo visą XX a. II pusės laikotarpį – nuo 8,6 mirties atvejo nuo vėžio, tekusio 10 000 gyventojų 1956 m., iki 13 mirčių nuo vėžio, tekusių 10 000 gyventojų 1973 m., o nuo XX a. septintojo dešimtmečio mirtingumo nuo vėžio rodikliai didėjo dar sparčiau[298]. Atitinkamai augo ir mirtingumo nuo kraujotakos sistemos ligų rodikliai[299]. Šiuo atveju svarbiau širdies ir kraujo, nes vėžys yra labiau išsivysčiusių šalių

[296] Šaltinis: Human Mortality Database 2016, diagrama sudaryta D. Jasilionio.
[297] Pvz., po II pasaulinio karo lovų skaičius ligoninėse tolygiai didėjo iki pat 1990 m. (*Lietuvos visuomenės sveikatos*..., 2018).
[298] Pvz., 2016 m. 10 000 gyventojų teko jau 28,6 mirties nuo vėžio atvejo (ten pat).
[299] Ten pat..

rodiklis. Nors sovietų valdžia pastaruosius rodiklius vertino savitai[300], jokia esminė pertvarka, kuri būtų leidusi SPS tinkamiau reaguoti į kintančią visuomenės sveikatą, neįvyko[301].

Iš esmės tiek onkologinės, tiek ir kraujotakos sistemos ligos susijusios su žmonių gyvensena bei mitybos ypatumais, kitaip tariant, su socialiniais sveikatos veiksniais, kuriems reikia visiškai kitokio SPS institucinio atsako: vadinamųjų gyvensenos ligų problema negali būti efektyviai sprendžiama taikant biomedicininę prieigą, nes šių ligų priežastys glūdi ne medicininiuose veiksniuose. Tai reiškia, kad SPS institucinė tvarka ir ją grindžianti logika turi kisti (pvz., su epidemiologine kaita susidūrusiose vėlyvosios modernybės visuomenėse biomedicininę sveikatos sampratą keitė biopsichosocialinė sveikatos samprata, didėjo paciento vaidmuo SPS[302], taip pat kito pačios SPS vaidmuo sprendžiant visuomenės sveikatos problemas – sveikata tapo ne tik SPS, bet ir pačių individų, visuomenės, taip pat kitų visuomenės sektorių reikalu). Nors instituciniu požiūriu, sovietinė SPS funkcionavo kaip industrinės moderniosios visuomenės institutas, kartu ji veikė ir kaip dar viena totalitarinės sistemos palaikymo priemonė, nes buvo funkciškai susijusi su sistema. Ši sąsaja neleido SPS keistis: medikai net jei ir įžvelgė socialinių veiksnių svarbą sveikatai, buvo įkalinti esamos institucinės tvarkos ir ją palaikančios logikos[303], o pacientas ir menkai išplėtota pilietinė visuomenė stokojo aktyvumo, galimybių ar net noro SPS keisti „iš apačios“ (Leonavičius ir kt., 2007). Sovietinės moderniosios visuomenės sveikatos priežiūros sistemą galima laikyti susipynusio universalaus moderniosios visuomenės SPS ir sovietinio SPS modelio hibridu, kuriam būdingas griežtas centralizuotas planavimas ir kontrolė, ribojanti bet kokią galimybę vietiniam medicinos elitui vykdyti kokius nors pertvarkymus, stipriai dominuojantis sistemocentrinis SPS pobūdis ir mediko vaidmuo, atskirta akademinė ir tiriamojo veikla nuo gydymo praktikos.

Galima kalbėti ir apie tai, kad socialinės, ekonominės ir kultūrinės posovietinės visuomenės sąlygos ženkliai skyrėsi nuo vėlyvosios modernybės Vakarų demokratinių visuomenių. Pavyzdžiui, su vartotojų visuomenės plėtra XX a. antrojoje pusėje Vakarų demokratinėse valstybėse sveikatos priežiūros sistemos tapo neatskiriama vartotojiškos ekonomikos ir vartotojiškos kultūros dalimi (Leonavičius, 2003). Tai ne tik reiškė kapitalistinės ekonomikos principų taikymą SPS (sveikatos paslaugos turi būti pelningos, bet kartu pigios ir kokybiškos), bet ir formavo naujus gydytojo kaip paslaugos teikėjo ir paciento kaip

---

300 *„<...> Tarybų Sąjunga visą laiką bandė lygiuotis į turtingiausią valstybę. Turtingiausiai valstybei sveikatos problema numeris vienas buvo kardiovaskulinės ligos ir jų sąlygotas mirtingumas. Ypač išeminė liga. <...> Tai ką rusai turi daryti – ir pas juos taip turi būti, žinoma. Problema buvo, kad su ta statistika ten buvo prastai. Bet, laikui bėgant, ten irgi buvo surinkta ta medžiaga, ir jie apsidžiaugė, kad ir pas juos didelis mirtingumas. Skamba keistai, ar ne?“* (iš giluminio interviu).

301 Pvz., minėtas Lietuvos TSR Sveikatos apsaugos įstatymas įtvirtino aiškiai biomedicininę sveikatos ir sveikatinimo prieigą, institucinę atsakomybę už sveikatą ir sveikatos priežiūrą, pasyvų paciento ir visuomenės vaidmenį.

302 Siekiant veiksmingiau valdyti vadinamąsias gyvensenos ligas ar užkirsti kelią jų atsiradimui, būtinas aktyvus paciento įsitraukimas į gydymosi ir sveikatinimosi procesą.

303 Biomedicininis ligos modelis Sovietų Sąjungoje santykinai turėjo palankesnes suabsoliutinimo sąlygas nei Vakarų kapitalistinėse demokratinėse visuomenėse. Politiniam režimui šis modelis buvo itin parankus, nes leido depolitizuoti socialines problemas (biomediciniame modelyje dėmesys sutelkiamas į fizines ligos priežastis) (Leonavičius, 2003).

sveikatos priežiūros paslaugų vartotojo vaidmenis. Sveikatos sistemose pradedama orientuotis į sveikatos priežiūros paslaugų vartotojo poreikius ir lūkesčius, sveikatos priežiūros paslaugų vartotojų pasitenkinimas tampa svarbiu paslaugų kokybės matu, siekiama apriboti medikų paternalizmą. Sovietinė visuomenė vartotojiška visuomene taip ir netapo dėl neišplėtoto paslaugų sektoriaus (Leonavičius, 2003), todėl ir sveikatos priežiūros sistemoje negalėjo formuotis gydytojo kaip paslaugos teikėjo ir paciento kaip vartotojo, turinčio tam tikrų poreikių ar teisių, vaidmenys. Išliko galios atžvilgiu nelygiaverčiai gydytojo ir paciento vaidmenys bei paternalistinis gydytojo-paciento santykis, kuris iš esmės atliepė totalitarinės sovietinės valstybės institucinės tvarkos poreikius. Čia būtų galima paminėti ir tai, kad jei Vakarų demokratinėse šalyse šalia moderniosios medicinos galėjo egzistuoti alternatyvūs gydymo būdai ir praktikos, Sovietų Sąjungoje jiems reikštis beveik nebuvo galimybių. Alternatyvi medicina remiasi aktyviu paciento įsitraukimu į gydymosi procesą, tad skatina individo savarankiškumą, o tai būtų buvę neparanku sovietinei sistemai[304].

Apibendrinant galima išskirti šiuos sovietinės modernizacijos eigoje susiformavusius hibridinius sveikatos priežiūros sistemos bruožus[305]:

- Ypač centralizuota, hierarchizuota ir planingai bei tuo pat metu klientelistiniais ryšiais grindžiamas SPS vystymas, valdomas ir kontroliuojamas iš sąjunginio centro.
- Absoliutinamas biomedicininis sveikatos modelis ir stiprinamas bei palaikomas visuomenės sveikatos ekspertinio (medikų) žinojimo dominavimas.
- Visuomenė traktuojama kaip pasyvus SPS poveikio objektas.
- Nesudaromos ir slopinamos sąlygos plėtoti pilietinės visuomenės sveikatos sąmoningumą ir atsakomybę už savo sveikatos puoselėjimą.
- Nepalaikomas ir neskatinamas pilietinės visuomenės dalyvavimas ginant sveikatos priežiūros vartotojų teises.
- Blokuojamos alternatyvios medicinos galimybės.

Šių problemų tąsą buvo galima stebėti ir pirmąjį sveikatos sistemos kūrimo dešimtmetį po Nepriklausomybės atkūrimo (Jankauskienė, 2009). Jankauskienė (p. 12), aptardama sveikatos politikos ir valdymo pokyčius pirmąjį Nepriklausomybės dešimtmetį, pastebi, kad, nepaisant to, jog buvo įsteigtos savivaldybių bendruomenių sveikatos tarybos, savivaldybės ir bendruomenės nebuvo įtraukiamos į visuomenės sveikatos problemų sprendimą, nes visuomenės sveikatos reforma ilgą laiką vyko tik dėl infrastruktūrinių pokyčių. Kita vertus, ir pačios bendruomenės stokojo aktyvumo, nes sovietmečiu nebuvo susiformavusi bendruomenės dalyvavimo sprendžiant sveikatos klausimus tradicija, pagaliau sveikata nebuvo laikoma vertybe ir tai neigiamai atsiliepė visuomenės sveikatos rodikliams (Duffy, 1997).

---

[304] Bartuškaitė ir Butkevičienė (2013), analizuodamos 2011 m. atliktos reprezentatyvios Lietuvos gyventojų apklausos duomenis, teigia, kad dabartinė Lietuvos visuomenė alternatyviąją mediciną vis dar vertina skeptiškai.

[305] Šie bruožai yra įvairiai susipynę.

2. VISUOMENĖS DALYVAVIMO PRIIMANT SVEIKATAI SVARBIUS SPRENDIMUS SAMPRATA

Prieš pereinant prie nacionalinės sveikatos sistemos pertvarkos ir pagrindinių nacionalinės reikšmės sveikatos politikos dokumentų analizės, derėtų bent trumpai pristatyti ir apibendrinti visuomenės dalyvavimo priimant su sveikata susijusius sprendimus sampratą.

Mokslinėje literatūroje nagrinėjama visuomenės dalyvavimo sveikatos sistemoje samprata nėra vienareikšmė. Sąlyginai dalyvavimą su sveikata susijusių sprendimų priėmime būtų galima skirstyti į *visuomenės dalyvavimą įvairiuose sveikatos politikos procesuose* ir į *asmens ar paciento dalyvavimą priimant konkrečius su gydymu ar sveikatinimusi susijusius sprendimus*.

Visuomenės dalyvavimas sveikatos politikoje yra procesas, kai pacientai ir visuomeninių organizacijų atstovai įtraukiami į sprendimų priėmimą kaip suinteresuoti subjektai, patarėjai ar disponuojantys pačia sprendimo teise (Thurston ir kt., 2005). Toks visuomenės dalyvavimas gali reikštis pacientų organizacijų ar bendruomenių interesų atstovavimu įvairiuose komitetuose, tarybose, darbo grupėse, kuriose sprendžiami su sveikata ir jos priežiūros valdymu, planavimu susiję klausimai (Carman ir kt., 2013). Taip pat gali būti kuriami įvairūs finansavimo mechanizmai, skatinantys bendruomenes kurti ir įgyvendinti joms aktualias sveikatos programas (Cyril ir kt., 2015). Visuomenė gali būti įtraukiama ir į sveikatos priežiūros paslaugų planavimą, organizavimą bei kokybės vertinimą (pvz., atliekant sveikatos priežiūros vertinimo, poreikių apklausas) (Souliotis, 2016). Grįžtamasis ryšys, gaunamas gyventojų apklausų metu, leidžia geriau atliepti visuomenės sveikatos poreikius, vertinti paslaugų kokybę ir prieinamumą, pagrįsti ar apibrėžti sveikatos politikos prioritetus, gerinti sveikatos sistemos valdymą (Tritter, 2009)[306].

Kadangi sveikatos politika ir sveikatos priežiūros sprendimai daro įtaką žmonių gyvenimui, visuomenės dalyvavimas sprendžiant sveikatos klausimus apibrėžiamas kaip pilietinė teisė (Vahdat ir kt., 2014; Tenbensel, 2010). Šios teisės realizavimas sudaro prielaidas įgyvendinti teisingumo ir atskaitomybės principais grindžiamą, į paciento ir visuomenės sveikatos poreikius orientuotą sveikatos priežiūrą, kuri geba tinkamiau, efektyviau, kokybiškiau, galiausiai ir ekonomiškiau spręsti sveikatos priežiūros problemas (Souliotis ir kt., 2018).

[306] Sveikatos priežiūros vartotojų tyrimai tapo ypač aktualūs XX a. paskutinį dešimtmetį, stiprėjant vartotojiškoms tendencijoms ir atskaitomybės poreikiui sveikatos priežiūros sistemose. Viena vertus, buvo suvokta, kad SPS nesugeba atliepti vartotojų poreikių bei lūkesčių, nes negauna iš jų grįžtamojo ryšio. Kita vertus, sveikatos priežiūros vartotojų apklausos leido ne tik tinkamiau, bet ir finansiniu požiūriu racionaliau planuoti sveikatos priežiūros paslaugas (Bowling, 1997; Jenkinson, 1997).

Asmens ar paciento dalyvavimas sveikatos priežiūroje apibrėžiamas kaip bendradarbiavimas su sveikatos priežiūros specialistais medicininių konsultacijų ar hospitalizacijos metu, siekiant priimti pacientui tinkamiausius, informuotu sutikimu grindžiamus gydymo ir sveikatinimosi sprendimus (Sahlsten ir kt., 2008). Asmens dalyvavimas sveikatos priežiūroje taip pat siejamas su atsakomybės už sveikimą bei sveikatinimąsi prisiėmimu (Eldh ir kt., 2004). Paciento dalyvavimas įgalinamas tiek skatinant sveikatos priežiūros specialistus įtraukti pacientus į jų sveikatos priežiūros sprendimų priėmimą, tiek teisiškai įtvirtinant pacientų teises (pvz., teisę atsisakyti gydymo ir t. t.). Mokslinėje literatūroje pabrėžiama tokio pacientų dalyvavimo svarba: tyrimai rodo, kad aktyvus pacientų ir sveikatos priežiūros specialistų bendradarbiavimas yra susijęs su geresniais gydymo rezultatais (Arnetz ir kt., 2008), teigiamais pokyčiais žmonių sveikatos elgsenoje ir sąmoningumu bei atsakomybe sveikatos atžvilgiu (Williamson, 2014). Taip pat paciento įtraukimas į su gydymu susijusių sprendimų priėmimą yra reikšmingas pasitenkinimo sveikatos priežiūros paslaugomis veiksnys (Thornton ir kt., 2017). Iš esmės sutariama, kad visuomenės ar asmens sveikatinimas bus trumpalaikis ir neefektyvus, jei sveikatinimo sprendimai bus „nuleidžiami iš viršaus“ (Williamson, 2014).

Kita vertus, nors visuomenės dalyvavimo sprendžiant su sveikata susijusius klausimus būtinybė formaliai deklaruojama daugelyje šiuolaikinių sveikatos politikos dokumentų, realiai tokio dalyvavimo galimybės gali būti ribotos. Callaghan ir Wistow (2006), pavyzdžiui, kelia klausimą, kiek pacientų visuomeninės organizacijos geba apginti savo interesus, kiek jų atstovai yra lygiaverčiai su gydytojais ar politikos formuotojais bei įgyvendintojais priimant pacientams aktualius sprendimus, ir įžvelgia tam tikrus interesų konfliktus tarp skirtingų sveikatos sistemos lauko veikėjų. Tradiciškai bet kokie sprendimai šiame lauke buvo ir daugeliu atvejų išlieka grindžiami ekspertinėmis (mokslinėmis) specialistų žiniomis, o kitos žinojimo formos vertinamos kaip nepakankamai pagrįstos ar adekvačios (Bryant, 2002). Todėl sprendimų priėmimo procese ekspertinis žinojimas dominuoja kitų žinojimo formų atžvilgiu, be to, iš šio žinojimo kylanti specialistų galia spręsti dažnai yra institualizuota, o visuomenės – ne visuomet.

Callaghan ir Wistow (2006) atkreipia dėmesį ir į terminologiją, kuria apibrėžiamas visuomenės vaidmuo sveikatos politikoje ir priežiūroje. Tam tikri dokumentuose vartojami terminai implikuoja skirtingas dalyvavimo formas. Šiandien gana plačiai vartojamas terminas *sveikatos priežiūros paslaugų vartotojas* nurodo iš esmės asmeninį interesą ir poreikius tenkinantį asmens santykį su sveikatos priežiūra. Vartotojas turi teisę į jo lūkesčius atliepiančias paslaugas, jis gali reikalauti kokybės iš *sveikatos priežiūros paslaugų teikėjo*, tačiau iš esmės vartotojo dalyvavimas sveikatos priežiūroje ar sveikatos politikos procesuose yra trumpalaikis, grindžiamas labiau asmeniniu nei viešuoju interesu. Vartotojas turi teisę dalyvauti, bet kartu ir teisę nedalyvauti (Callaghan ir Wistow, 2006: 585; Jung, 2010). Be to, nors vartotojas turi teisę pasisakyti, sveikatos politikos ar priežiūros sprendimų priėmimų

procesuose viešieji ar bendruomenių interesai gali būti prioretizuojami vartotojų lūkesčių sąskaita. Tuomet priimamus sprendimus lemia visuomenės sveikatos ekspertai ar kiti profesionalai.

Terminas *pilietis* ženklina teisinės, politinės ir socialinės narystės bendruomenėje teisėtumą. Piliečių dalyvavime prioretizuojami kolektyviniai interesai, todėl piliečių dalyvavimas peržengia asmeninį poreikį ir suponuoja prielaidas aktyviau įsitraukti į sveikatai svarbių sprendimų priėmimo procesus. Piliečiai gali pareikalauti tam tikros atskaitomybės tiek iš politikų, tiek iš sveikatos sistemos valdymo institucijų, tad iš dalies jų balsas priimant sveikatai svarbius sprendimus yra svaresnis nei vartotojų (Jung, 2010).

Skirtumas tarp *pacientų* ir *visuomenės* nėra toks aiškus. Šie du statusai iš dalies gali sutapti, nors jei pacientai, dalyvaudami priimant su sveikata susijusius sprendimus, gali remtis sveikatos priežiūros paslaugų patirtimi, tai visuomenės indėlis šiuo atveju sunkiau identifikuojamas (Callaghan, Wistow, 2006; Tritter, 2009). Kita vertus, pats terminas *pacientas* implikuoja tam tikras šio vaidmens ribas: paciento vaidmuo apima tam tikras teises ir pareigas sveikatos priežiūros institucijose, tačiau sprendžiant visuomenės sveikatai aktualius klausimus, kurie išeina už sveikatos priežiūros ribų, šis vaidmuo gali riboti dalyvavimą. Nepaisant politinių pastangų įtraukti visuomenę į sveikatos sprendimų priėmimą, vis dėlto kyla įvairių problemų, pastebi daugelis šios problematikos tyrėjų. Atkreipiamas dėmesys, kad efektyvų pacientų grupių dalyvavimą sveikatos politikoje neretai riboja jų turimi ištekliai ar gebėjimo reikšti ir ginti savo interesus stoka (Souliotis ir kt., 2018; Souliotis ir kt., 2016), sveikatos priežiūros lauke įsišakniję galios santykiai, kur profesionalus žinojimas vertinamas labiau nei vartotojų patyrimas ir požiūris (Scholz ir kt., 2018). Vis dėlto visuomenės dalyvavimo priimant su sveikata susijusius sprendimus įtvirtinimą galima vertinti kaip esminių pokyčių vėlyvosios modernybės visuomenėse ir jų sveikatos priežiūros sistemose išraišką. Pirmosios modernybės visuomenėse tiek paciento, tiek bendrai visuomenės dalyvavimo poreikio klausimų iš esmės negalėjo kilti, nes sveikatos sistema buvo formuojama ir įgyvendinama remiantis ekspertų žiniomis (Leonavičius ir kt., 2007). O vėlyvosios modernybės SPS atspindi specifinį visuomenės raidos etapą, kai modernizacijos procesų veikiama visuomenė ne tik susiduria su naujais epidemiologiniais iššūkiais, kuriuos būtina spręsti naujais būdais[307], bet ir tampa SPS kaitos katalizatoriumi: poindustrinės visuomenės atsiradimas ir socioekonominio vystymosi skatinama vertybinių orientacijų kaita (individualizacija, asmens atsakomybės, saviraiškos poreikiai) skatina socialinį refleksyvumą ir keičia individų tarpusavio sąveikas, formuoja naujas socialines praktikas bei atitinkamą institucinę tvarką (Giddens, 1990; Leonavičius ir kt., 2007). Savo ruožtu vartotojiškos visuomenės plėtra

307 Lėtinių ligų įsivyravimas sergamumo ir mirtingumo struktūroje paskatino tiek pačios sveikatos sampratos, tiek ir galios santykių sveikatos priežiūros lauke kaitą, nes be aktyvaus paciento įsitraukimo ir bendradarbiavimo su gydytoju tampa sudėtinga ar net neįmanoma efektyviai kontroliuoti lėtinių ligų (Bury, 2006).

sudarė prielaidas atsirasti naujiems gydytojo kaip paslaugos teikėjo ir paciento kaip vartotojo vaidmenims SPS, kurie transformavo iki tol vyravusį paternalistinį gydytojo ir paciento santykį į labiau vartotojo nei paslaugos teikėjo poreikius atliepiančias tarpusavio sąveikas.

Taigi, tiek asmens, tiek visuomenės dalyvavimo svarbos įtvirtinimas vėlyvosios modernybės sveikatos priežiūros sistemose ženklino SPS institucinį atsaką į modernybės transformacijas. Vėlyvosios modernybės SPS ir toliau siekė atliepti esminius sveikatos priežiūros sistemai keliamus uždavinius – užtikrinti visuotinį prieinamumą prie sveikatos priežiūros paslaugų ir šių paslaugų kokybę, užkirsti kelią ligų atsiradimui, mažinti mirtingumą, ilginti gyventojų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės rodiklius ir t. t. Tačiau pagrindine vėlyvosios modernybės SPS funkcija tapo visuomenės sveikatos saugojimas (t. y. galimybių gerai sveikatai sudarymas)[308], o racionaliu sveikatos priežiūros sistemos pagrindu – biopsichosocialinė sveikatos samprata, kur sveikata matoma ne tik kaip fizinių ligų nebuvimas (t. y. gera fizinė sveikata), bet ir kaip dvasinė bei socialinė asmens ir visuomenės gerovė. Socialinių veiksnių svarbos sveikatai suvokimas, spartūs demografiniai, o kartu ir epidemiologiniai Vakarų visuomenių pokyčiai[309], poindustrinės ir vartotojiškos visuomenės atsiradimas bei atitinkama vertybinių orientacijų kaita įtvirtino nuostatą, kad sveikatai skatinti ir išsaugoti būtinas ne tik sveikatos priežiūros, bet ir kitų socialinių-ekonominių sektorių įsipareigojimas, taip pat aktyvus asmens ir visuomenės vaidmuo.

Kitaip tariant, XXa. antrojoje pusėje poindustrinėse gerovės valstybėse vykusi SPS institucinė pertvarka rėmėsi aiškiai suvokiamomis tokios kaitos būtinybės socialinėmis prielaidomis. Būtent šis aspektas tampa aktualus nagrinėjant sovietinės modernizacijos pasekmes Lietuvos sveikatos sistemos pertvarkai.

---

308 Priminsime, kad pirmosios modernybės SPS didžiausią dėmesį skiria sergamumui mažinti (t. y. ligų gydymas).

309 Visuomenių senėjimas ir lėtinių ligų įsivyravimas sergamumo struktūroje.

3. VISUOMENĖS DALYVAVIMO APIBRĖŽTIS 1991–2002 M. NACIONALINIUOSE SVEIKATOS POLITIKOS DOKUMENTUOSE

Šiame poskyriuje nagrinėjama visuomenės dalyvavimo apibrėžtis pirmąjį dešimtmetį po Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo priimtuose sveikatos politikos pamatiniuose dokumentuose, kurie formavo teisinius Lietuvos sveikatos sistemos pagrindus. Visuomenės dalyvavimo samprata pasitelkta kaip pavyzdys iliustruoti hibridinės sovietinės modernizacijos poveikį posovietinės sveikatos sistemos transformacijai, nes visuomenės įsitraukimas yra viena pagrindinių sąlygų įgyvendinti šiuolaikinėms SPS keliamus tikslus. Pagrindinių SPS pertvarką įgalinusių dokumentų analizė mums leis ne tik įvertinti, koks vaidmuo posovietinėje SPS buvo numatytas visuomenei, bet ir teisiniuose dokumentuose įtvirtintas prielaidas visuomenei įsitraukti į su sveikata susijusių sprendimų priėmimą.

Poskyryje analizuojami tik tie dokumentai, kuriuose kalbama apie visuomenės dalyvavimą. Į analizę buvo įtraukti šie dokumentai: Lietuvos nacionalinė sveikatos koncepcija (1991), Lietuvos sveikatos programa (1998), Sveikatos sistemos įstatymas (1994), Psichikos sveikatos priežiūros įstatymas (1995), Alkoholio kontrolės įstatymas (1995), Tabako kontrolės įstatymas (1996), Sveikatos draudimo įstatymas (1996), Sveikatos priežiūros įstaigų įstatymas (1996), Pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymas (1996), Stomatologinės priežiūros įstatymas (1996), Gydytojo medicinos praktikos įstatymas (1996), Kraujo donorystės įstatymas (1996), Žmonių užkrečiamųjų ligų profilaktikos ir kontrolės įstatymas (1996), Narkologinės priežiūros įstatymas (1997), Maisto įstatymas (2000), Visuomenės sveikatos priežiūros įstatymas (2002). Dokumentai analizuojami taikant kokybinės turinio analizės principus, kai gilinamasi į dokumento turinį, ieškant tyrimui svarbių analitinių vienetų reikšmių.

Atkūrus Lietuvos Nepriklausomybę, 1991 m. Lietuva įstojo į Pasaulio sveikatos organizaciją, kurios patirtimi buvo remiamasi plėtojant sveikatos politiką ir kuriant nacionalinę sveikatos priežiūros sistemą. Tais pačiais metais buvo parengta ir LR Aukščiausiosios Tarybos patvirtinta Nacionalinė sveikatos koncepcija (LR Aukščiausiosios Tarybos 1991 m. spalio 30 d. nutarimas Nr. I-1939), kurioje suformuluotos sveikatos priežiūros sistemos perspektyvinės kryptys ir reformos principai.

Nacionalinė sveikatos koncepcija buvo grindžiama biopsichosocialine sveikatos samprata, jau keletą dešimtmečių vyravusia demokratinių šalių sveikatos politikoje. Remiantis šia samprata sveikata apibrėžiama kaip visapusiška individo ir visuomenės fizinė, dvasinė ir socialinė gerovė, ne tik ligų ar fizinių negalių nebuvimas (Žin., 1991-11-30,

Nr. 33-893)[310, 311]. Koncepcijoje vadovautasi ir PSO globalios strategijos „Sveikata visiems“[312] nuostatomis, pagal kurias sveikata laikoma didžiausia socialine-ekonomine vertybe. PSO strategijoje „Sveikata visiems“ akcentuojama, kad sveikata turėtų būti laikoma ekonominio vystymosi tikslu, o ne tik vienu iš būdų jį pasiekti. Sveikatai skatinti ir išsaugoti būtinas ne tik sveikatos priežiūros, bet ir socialinių-ekonominių struktūrų įsipareigojimas, taip pat aktyvus visuomenės ar bendruomenės įsitraukimas sprendžiant visuomenės sveikatos ir sveikatos priežiūros klausimus. „Sveikatos visiems“ strategijos pagrindu buvo laikoma pirminė sveikatos priežiūra.

Nacionalinėje sveikatos koncepcijoje minėtos nuostatos yra išlaikomos. Pagrindiniais sveikatos sistemos uždaviniais įvardijami sveikatos išsaugojimas, jos stiprinimas ir ligų profilaktikos prioritetas[313]. Koncepcijoje nurodoma, kad šiems tikslams įgyvendinti būtina įtraukti visas socialines-ekonomines struktūras, visuomenę ir kiekvieną jos narį. Akcentuojamas aktyvus visuomenės dalyvavimas priimant sveikatos sprendimus, kiekvieno *piliečio* vaidmuo bei atsakomybė siekiant ir palaikant sveikatą[314].

Kaip Nacionalinėje sveikatos koncepcijoje buvo apibrėžiamas šis aktyvus tiek piliečių, tiek ir visos visuomenės dalyvavimas?

Koncepcijoje remiamasi nuostata, kad „valstybė, visuomenė ir pats žmogus savo sveikatai gali padaryti gerokai daugiau negu visos medicinos tarnybos kartu, net jei jos funkcionuotų efektyviai. Pasaulio sveikatos organizacijos duomenimis, 70 % visuomenės sveikatos priklauso nuo aplinkos ir žmogaus gyvensenos, 20 % atsakomybės tenka paveldimumui, o medicinos tarnybų funkcionavimas sąlygoja tik 10 % gyventojų sveikatos būklės“ (Valstybės žinios, 1991-11-30, Nr. 33-893). Taigi, sveikata matoma ne tik kaip valstybės ar sveikatos priežiūros sistemos, bet ir kiekvieno jos nario reikalas. Valstybė turi sudaryti būtinas sąlygas visuomenei ir kiekvienam jos nariui gyventi sveikai, visuomenė turi būti informuojama sveikatos klausimais tam, kad galėtų aktyviai dalyvauti valdant sveikatos sistemą, o kiekvienas pilietis matomas kaip aktyviai siekiantis sveikatos (Koncepcijos II skyriaus 3 punktas).

---

310 PSO Konstitucijoje 1948 m. įtvirtintas sveikatos apibrėžimas. Prieiga per internetą: http://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf.

311 Iš esmės šio PSO sveikatos apibrėžimo įtvirtinimas turėjo ženklinti vieną esminių posovietinės SPS transformacijų Lietuvoje, nes atvėrė kelią formuoti šiuolaikine sveikatos samprata grindžiamą sveikatos politiką. Priminsime, kad sovietmečiu SPS buvo grindžiama biomedicinine sveikatos samprata, kuri visuomenės sveikatos problemas leido traktuoti tik siaurai mediciniškai.

312 1977 m. Pasaulio sveikatos asamblėjoje buvo nuspręsta, kad pagrindinis vyriausybių ir PSO socialinis siekinys yra iki 2000 m. padėti visiems žmonėms pasiekti tokį sveikatos lygį, kuris leistų jiems gyventi socialiai ir ekonomiškai produktyvų gyvenimą. 1978 m. Alma Atos konferencijoje buvo sutarta, kad pagrindas šiam tikslui pasiekti yra pirminės sveikatos priežiūros plėtra. 1979 m. Pasaulio sveikatos asamblėjoje buvo inicijuota globali „Sveikatos visiems iki 2000 m.“ strategija, kuri nubrėžia globalios sveikatos politikos gaires ir kuria šalys narės kviečiamos sukurti nacionalines strategijas, taip pat veikti kartu siekiant visuomenių sveikatos tikslų (prieiga per internetą: http://iris.wpro.who.int/bitstream/handle/10665.1/6967/WPR_RC032_GlobalStrategy_1981_en.pdf).

313 Būtinybė keisti į ligas orientuotą sveikatos apsaugos modelį buvo deklaruota dar 1989 m. gegužės mėn. įvykusiame VI Lietuvos gydytojų suvažiavime. Vienoje iš Lietuvos gydytojų suvažiavimo priimtų rezoliucijų buvo nurodyta, kad prioritetinė sveikatos apsaugos kryptis turi būti profilaktika. Šia linkme toliau buvo formuojama visuomenės sveikatos politika atkūrus Lietuvos nepriklausomybę (Mačiūnas, Silickas, 2009).

314 Ši aktyvi visuomenės sveikatos politika tapo Lietuvos SPS reformos tikslu (Jankauskienė, 2010).

Teisė į informaciją matoma kaip aktyvaus visuomenės ir kiekvieno jos nario dalyvavimo sveikatos išsaugojime pagrindas. Valstybė turinti užtikrinti piliečių teisę į informaciją apie aplinkos būklę ir gaminamos produkcijos kokybę (IV skyriaus 4 punktas). Dokumentu įtvirtinama ir kita svarbi teisė, kuri galėtų būti traktuojama kaip aktyvaus paciento vaidmens dalis, – tai laisvė kreiptis į bet kurią medicinos tarnybą (Koncepcijos VI straipsnio 2 punktas). Koncepcijoje numatytas ir dar vienas punktas, kuris žymėjo kintančią sveikatos priežiūros sampratą ir paciento vaidmenį joje: pacientas turi teisę gauti kompensacijas medicininės klaidos atveju (IX skyriaus 6 punktas).

Lietuvos nacionaline sveikatos koncepcija, kaip kad nusako pats dokumento pavadinimas, buvo siekiama suformuoti nacionalinės sveikatos sistemos koncepciją ir nubrėžti gaires tolesnei sistemos plėtotei, todėl dokumente tik įtvirtinama visuomenės, piliečių ir pacientų dalyvavimo svarba, tačiau koks konkrečiai turėtų būti visuomenės vaidmuo, nėra plėtojama.

Koncepcijoje numatyti sveikatos tausojimo ir stiprinimo, ligų profilaktikos prioritetai tapo pagrindu kuriant Lietuvos sveikatos programą (1998), kurioje buvo įsipareigota siekti tokių tikslų kaip gyventojų mirtingumo mažinimas ir vidutinės gyvenimo trukmės ilginimas; sveikatos santykių teisumas; gyvenimo kokybės gerinimas (Žin., 1998-07-17, Nr. 64-1842).[315] Galima teigti, kad šių tikslų įgyvendinimas iš esmės yra neatsiejamas nuo aktyvaus visuomenės ir kiekvieno jos nario įsitraukimo.

Gyvenimo kokybės gerinimas (III skyriaus 1.3 punktas) programoje tiesiogiai siejamas su aktyviu gyventojų dalyvavimu visuomenės gyvenime ir sveikatos politikos formavime bei sveikos gyvensenos kaip socialinės normos įtvirtinimu (o tai reikštų ir sąmoningesnį visuomenės požiūrį į savo sveikatą), tačiau gyvenimo kokybės gerinimo tikslas ir jo įgyvendinimas dokumente liko mažai išplėtotas.

Kokį vaidmenį visuomenei buvo numatę ar kaip jį suprato programos kūrėjai, iš dalies galima vertinti pagal specialiųjų tikslų įgyvendinimo formulavimą, taip pat pagal integruoto poveikio būdų (IV skyrius) įgyvendinimo ir prioritetinių sveikatinimo veiklos krypčių pristatymą (V skyrius).

Specialieji programos tikslai (III skyriaus 2 dalis) apėmė įvairias problemines ar spręstinas visuomenės sveikatos ir sveikatos priežiūros sritis: lėtines (2.1, 2.2, 2.7), užkrečiamąsias (2.5.1, 2.5.3), lytiniu būdu plintančias (2.5.2) ligas, imunoprofilaktiką (2.5.4), psichikos ligas ir savižudybes (2.4), nelaimingus atsitikimus ir traumatizmą (2.3), burnos sveikatą (2.6). Iš esmės tik įgyvendinant tris iš dešimties specialiųjų tikslų visuomenė buvo matoma kaip

[315] Lietuvos sveikatos programa buvo kuriama laikotarpiu, kai (nuo 1994 m.) Lietuvos gyventojų sveikata santykinai pradėjo gerėti. Lietuvos gyventojų VGT rodiklis buvo geriausias tarp Baltijos valstybių, nors ir atsiliko nuo ES vidurkio. Pagrindinės šio atsilikimo priežastys buvo mirtingumas dėl apsinuodijimo alkoholiu, augantis savižudybių, rūkančiųjų skaičius. Todėl, rengiant LSP, buvo laikomasi nuomonės, kad, norint pagerinti šalies gyventojų sveikatą, didžiausią dėmesį reikėtų skirti rizikingos gyvensenos ir dėl jos atsirandančių sveikatos sutrikimų bei mirčių mažinimui, mirčių dėl išorinių priežasčių mažinimui (*Sveikatos sistemos reformų analizė*, 2011).

aktyvi dalyvė (pvz., dokumente numatyta į gyventojų sveikatos stiprinimą ir išsaugojimą įtraukti visuomenines organizacijas, skatinti „Sveikų miestų“ ir pan. judėjimus, sprendžiant diabeto problemas siekti glaudaus bendradarbiavimo su nevyriausybinėmis organizacijomis). Siekiant daryti poveikį specifinėms visuomenės sveikatos problemoms, pagrindine priemone programoje laikomas visuomenės informavimas, švietimas, sveikatą palaikančių įgūdžių ugdymas ir pan. Galima daryti prielaidą, kadangi specialieji tikslai atspindėjo konkrečias sveikatos ar medicinos problemas, jų sprendimo būdai tuo metu buvo matomi daugiau kaip sveikatos priežiūros specialistų reikalas.

Analizuojant integruoto poveikio būdus (IV skyrius), taip pat matoma, kad visuomenė traktuojama daugiau kaip poveikio objektas (numatoma ją informuoti gyvensenos klausimais, pvz., mokyti mitybos principų ir t. t.), kita vertus, kalbama ir apie visuomeninių organizacijų įsitraukimą, pvz., formuojant ir įgyvendinant tabako kontrolės politiką (1.1.1 punktas), vykdant prieš narkomaniją nukreiptus projektus (1.1.3 punktas), remiant visuomenės veiksmus, nukreiptus į alkoholio sukeltos žalos profilaktiką, ir pagalbai asmenims, kenčiantiems nuo jo (1.1.2 punktas).

Visuomenės dalyvavimas minimas artimuosiuose (iki 2005 m.) šios programos dalies uždaviniuose. Pirmame uždavinyje kalbama apie siekį tobulinti sveikatos priežiūros valdymo struktūrą ir iš to atsirandančią galimybę visuomenei dalyvauti priimant sprendimus dėl sveikatos priežiūros (IV skyrius, 3.2 skirsnis). Šio dalyvavimo prielaida laikomos bendruomenės sveikatos tarybos savivaldybėse, taip pat Nacionalinė sveikatos taryba.

Programos V skyriuje, apibrėžiant prioritetines sveikatinimo veiklos kryptis, dar kartą akcentuojamas visuomenės dalyvavimas. Dokumente nurodoma, kad sveikatos programų rengimu siekiama „įtraukti visuomenę į sveikatos politikos formavimą“ (Žin., 1998-07-17, Nr. 64-1842).

Lietuvos sveikatos programoje suformulavus pagrindinius sveikatos reformos žingsnius, buvo numatytas ir jų monitoringas. Dokumente nurodoma, kad „sveikatos reformos žingsniai turi būti nuolat vertinami moksliškai pagrįstais metodais, taip pat kainų efektyvumo, paslaugų kokybės ir bendros medicinos praktikos vertinimo prasme. Turi būti atliekamos gyventojų apklausos ir jų pačių sveikatos kokybės vertinimas, žinių apie savo sveikatą įgijimas ir dalyvavimas sprendžiant sveikatos priežiūros valdymo problemas“ (Žin., 1998-07-17, Nr. 64-1842).

Nepaisant to, kad Lietuvos sveikatos programoje buvo nemažai kalbama apie visuomenės dalyvavimą, vis dėlto galima kelti klausimą, kiek jos kūrėjai suvokė šio dalyvavimo reikšmę, nes iš esmės programoje visuomenė daugiau matoma kaip poveikio objektas[316] (prie to grįšime vėliau).

[316] Kaip pastebi Murauskienė (2000), Lietuvos sveikatos programa buvo gana „medicininė“.

Taip pat apžvelgiamu laikotarpiu kuriant ir reformuojant Nepriklausomos Lietuvos SPS buvo priimta daug įstatymų, kurie svarbūs apibrėžiant visuomenės vaidmenį SPS.

Sveikatos sistemos įstatymas (1994) yra bazinis teisinis dokumentas, reglamentuojantis Lietuvos nacionalinę sveikatos sistemą, jos valdymą, gyventojų, sveikatinimo veiklos subjektų teises ir pareigas. Įstatymo I dalies, I skyriaus 6 straipsnyje nurodoma, kad sveikatinimo veikla reguliuojama remiantis tokiais principais: „Asmens sveikatos priežiūros priimtinumas, prieinamumas ir tinkamumas; asmenų laisvė vienytis į visuomenines organizacijas, ginančias asmens ir visuomenės sveikatos interesus, ir valstybės parama šių organizacijų veiklos programoms; visapusiškas, teisingas ir nepavėluotas visuomenės informavimas apie kuo geresnes sveikatos ugdymo sąlygas ir šių sąlygų reklama; visuomeninių organizacijų dalyvavimas sveikatinimo veiklos valdyme tiek tiesiogiai, tiek per demokratiškai išrinktus savo atstovus“ (Žin., 1994-08-17, Nr. 63-1231).

Beje, įdomu tai, kad Lietuvos TSR Sveikatos apsaugos įstatyme (1971m.) taip pat buvo pabrėžiamas aktyvus visuomeninių organizacijų vaidmuo gyventojų sveikatos apsaugoje (pvz., kartu su kitais organais, įstaigomis ir t. t. kontroliuojant sveikatingumo kėlimo priemonių vykdymą, propaguojant higienos žinias), o I skyriaus 6 straipsnis numatė visuomenės dalyvavimą: „Sveikatos apsaugos organų ir įstaigų darbe toliau gerinant gyventojų sveikatos apsaugą, plačiai dalyvauja visuomenė. Prie gydymo ir profilaktikos, sanitarijos bei profilaktikos ir kitų sveikatos apsaugos įstaigų gali būti sudaromos visuomenės tarybos.“ Tačiau koks turėjo būti šių visuomenės tarybų vaidmuo ir kokiu principu jos formuojamos, liko neapibrėžta.

Sveikatos sistemos įstatymas (1994) nagrinėjant visuomenės vaidmenį priimant su sveikata susijusius sprendimus aktualus tuo, kad jame konkretizuoti visuomenės dalyvavimo būdai. Įstatymo IV dalyje reglamentuojami sveikatinimo veiklos valdymo pagrindai. Šioje įstatymo dalyje numatomi visuomeninių organizacijų, ginančių visuomenės sveikatos interesus, veiklos programų rėmimo būdai (IV dalies I skyriaus 82 straipsnis), taip pat sveikatinimo veiklos subjektų finansavimo šaltiniai (IV dalies III skyriaus 98 straipsnis). Įstatymo V dalyje apibrėžiama Lietuvos nacionalinės sveikatos sistemos (LNSS) valdymo subjektų kompetencija, III šios dalies skyriuje – LNSS veiklos koordinavimo institucijos ir funkcijos. Išskiriamos dvi pagrindinės institucijos, koordinuojančios sveikatos politiką, – Nacionalinė sveikatos taryba (NST) ir Savivaldybės bendruomenės sveikatos taryba (SBST). Šios institucijos svarbios tuo, kad į jų sudėtį įtraukiami visuomeninių organizacijų, ginančių visuomenės sveikatos interesus, atstovai (1/3 NST ir SBST narių yra visuomenės atstovai)[317].

[317] Pastebėtina, kad nors savivaldybių bendruomenių sveikatos tarybos įkurtos dar 1998 m., savivaldybių bendruomenių sveikatos tarybų veiklos rekomendacijos buvo sukurtos tik 2015 m. sveikatos apsaugos ministro 2015 kovo 16 d. pavedimu Nr. 17-184 (Bendruomenių sveikatos tarybų veiklos rekomendacijos, 2015. Prieiga per internetą: https://sam.lrv.lt/uploads/sam/documents/files/Veiklos_sritys/Asmens_sveikatos_prieziura/Diagnostikos_metodikos_ir_rekomendacijos/Rekomendacijos/SVEIKATOS%20MOKYMO%20IR%20LIG%C5%B2%20PREVENCIJOS%20CENTRAS.pdf)

Įstatyme taip pat buvo įtvirtintos tam tikros sveikatinimo veiklos būtinosios sąlygos, kurios suteikė daugiau teisių asmenims patiems priimti sveikatos priežiūros sprendimus: asmens sutikimas gauti sveikatos priežiūros paslaugas (II dalies I skyriaus 15 straipsnis), priverstinės hospitalizacijos, diagnostikos bei gydymo priemonių apribojimai (II dalies II skyriaus 20 straipsnis)[318]. Įstatymu buvo apibrėžtos ir kitos gyventojų teisės sveikatos priežiūros institucijose bei sveikatinimo veikloje (VI dalies I skyriaus 132 straipsnis)[319], tarp kurių ir teisė dalyvauti Įstatyme nustatyta tvarka nustatant sveikatos priežiūros plėtojimo prioritetines kryptis, kontroliuojant sveikatos priežiūros prieinamumą ir tinkamumą. Pacientų teisės toliau buvo įtvirtinamos Psichikos sveikatos priežiūros (1995), Stomatologinės priežiūros (1996), Sveikatos draudimo (1996), Sveikatos priežiūros įstaigų (1996), Pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo (1996), Gydytojo medicinos praktikos (1996), Kraujo donorystės (1996), Žmonių užkrečiamųjų ligų profilaktikos ir kontrolės (1996), Narkologinės priežiūros (1997) įstatymais[320, 321].

Aktualus šiame skyriuje analizuojamam objektui Sveikatos priežiūros įstaigų įstatymas (1996), kuris apibrėžė sveikatos priežiūros įstaigų tipus, jų valdymo ypatumus, santykius tarp sveikatos priežiūros įstaigų ir pacientų. Šio įstatymo II skyriuje, 31 straipsnyje, apibrėžiami Lietuvos nacionalinės sveikatos sistemos viešųjų įstaigų patariamieji valdymo organai. Pagal šį straipsnį, visų lygmenų – pirminio, antrinio, tretinio – LNSS įstaigos privalo turėti stebėtojų tarybą, kuri yra patariamasis organas, sudaromas penkeriems metams. Įstatymo II skyriaus 33 straipsnis apibrėžė šios tarybos sudėtį: į ją įtrauktas vienas savivaldybės, kurios teritorijoje yra įstaiga, tarybos paskirtas visuomenės atstovas (Žin., 1996-07-12, Nr. 66-1572)[322].

---

318 Priverstinės hospitalizacijos, priverstinės diagnostikos ir priverstinio gydymo priemonės taikomos tik įstatymų nustatytais pagrindais ir tvarka, kai yra reali grėsmė, kad asmenys veiksmais ar dėl savo sveikatos būklės gali padaryti žalą savo sveikatai, gyvybei arba aplinkinių asmenų sveikatai, gyvybei (II dalies II skyriaus 20 str.).

319 Įstatymu įtvirtintos gyventojų teisės apėmė: teisę į informaciją apie sveikatos priežiūros įstaigas ir tarnybas bei jų teikiamas sveikatos priežiūros paslaugas; teisę į informaciją apie savo sveikatą; teisę į priimtiną, prieinamą ir tinkamą sveikatos priežiūrą; teisę į sveikatos priežiūros specialisto, sveikatos priežiūros įstaigos, sveikatos priežiūros rūšį pasirinkimą arba jų atsisakymą, jeigu įstatymuose nenumatyta kitaip (VI dalies I skyriaus 132 str.).

320 Pacientų teisių įtvirtinimas ženklino ryškų pokytį Lietuvos sveikatos priežiūros sistemoje. Pvz., Lietuvos TSR Sveikatos apsaugos įstatyme apie pacientų teises užsimenama tik keliose vietose – I skyriaus 3 straipsnyje bendrai deklaruojant piliečių teisę į sveikatos apsaugą, IV skyriaus 49 straipsnyje, kuriame numatoma, kad „siekdamas ligonį išgydyti ir gavęs jo sutikimą, o nesukakusių šešiolikos metų amžiaus ligonių ir psichinių ligonių atžvilgiu – gavęs jų tėvų, globėjų arba rūpintojų sutikimą, gydytojas gali panaudoti naujus, moksliškai pagrįstus, bet dar neleistus visiems naudoti diagnostikos, profilaktikos bei gydymo metodus ir vaistus“, ir to paties skyriaus 50 straipsnyje, kuriame nurodoma, kad chirurginės operacijos daromos ir sudėtingi diagnostikos metodai naudojami, gavus ligonių ar jų atstovų sutikimą, nebent „uždelsimas nustatyti diagnozę arba padaryti operaciją gresia ligonio gyvybei, o gauti minimųjų asmenų sutikimo negalima“ (Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1971, Nr. 35-286). Pastebėtina, kad Lietuvos TSR Sveikatos apsaugos įstatyme nekalbama apie paciento teisę į informaciją apie savo sveikatą ar visuomenės teisę gauti su sveikata ar jai kylančiomis grėsmėmis (pvz., epidemijomis ir t. t.) susijusią informaciją.

321 Pažymėtina, kad Žmonių užkrečiamųjų ligų profilaktikos ir kontrolės (1996) ir Narkologinės priežiūros (1997) įstatymai taip pat įtvirtino tam tikras asmenų ir ligonių teises (į asmens savanoriškumo principu grindžiamą gydymą, išskyrus tam tikrus įstatymais numatytus atvejus), kurių nebuvo Lietuvos TSR Sveikatos apsaugos įstatyme. Pvz., Lietuvos TSR Sveikatos apsaugos įstatymas numatė priverstinį narkologinių ligonių (IV skyriaus 55 str.), privalomą sergančiųjų tuberkulioze ir venerinėmis ligomis gydymą (IV skyriaus 52 ir 54 str.).

322 LNSS viešosios įstaigos (išskyrus valstybės aukštųjų mokyklų ar valstybinių mokslo įstaigų ir Sveikatos apsaugos ministerijos įsteigtas įstaigas) stebėtojų taryba sudaroma iš 5 narių; Valstybės aukštųjų mokyklų ar valstybinių

Sveikatos draudimo įstatymas (1996) apibrėžė tam tikras draudžiamųjų teises, tačiau sprendžiant sveikatos draudimo klausimus visuomenės dalyvavimas šiame dokumente nėra numatomas. Įstatymo IV skyriuje apibrėžiant Privalomojo sveikatos draudimo tarybos funkcijas ir sudėtį, nekalbama apie visuomeninių organizacijų galimybes įsitraukti į joms aktualių sprendimų priėmimą, nors, pavyzdžiui, pacientų visuomeninėms organizacijoms būtų aktualu dalyvauti svarstant asmens sveikatos priežiūros paslaugų, apmokamų iš Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto, sąrašo ir kitus klausimus (žr. Žin., 1996-06-12, Nr. 55-1287).

Visuomenės sveikatos priežiūros įstatymas (2002) apibrėžė visuomenės sveikatos priežiūrą. Šiame įstatyme visuomenės gebėjimas gerinti sveikatą daugiausia matomas kaip sveikos gyvensenos propagandos ir gyventojų sveikatos ugdymo klausimas, nors įstatymo III skyriaus 1 skirsnio 10 straipsniu įtvirtinama ir galimybė visuomenei dalyvauti viešai svarstant Lietuvos nacionalinės visuomenės sveikatos priežiūros strategijos įgyvendinimo rezultatus (Žin., 2002-06-07, Nr. 56-2225).

Alkoholio kontrolės (1995), Tabako kontrolės (1996) ir Narkologinės priežiūros (1997) įstatymuose visuomenė matoma tiek kaip poveikio objektas (būtina informuoti visuomenę apie psichiką veikiančių medžiagų vartojimo poveikį sveikatai, taip pat šio vartojimo socialinę ir ekonominę žalą), tiek kaip sveikatinimo subjektas (išskyrus Narkologinės priežiūros įstatymą). Pavyzdžiui, Alkoholio kontrolės įstatymo I skyriaus 3 straipsnyje pristatant pagrindinius valstybės alkoholio kontrolės politikos principus, numatoma remti sveikatos ir blaivybės organizacijų veiklos, nukreiptos į alkoholio vartojimo mažinimą tarp gyventojų, programas (Žin., 1995-05-26, Nr. 44-1073). Tabako kontrolės įstatymo III skyriaus 16 straipsnyje įtvirtinama nuostata, kad tabako kontrolės programas gali rengti ir visuomeninės organizacijos. Jos taip pat gali teikti siūlymus LR Vyriausybei, Nacionalinei sveikatos tarybai ir kitoms valstybės tabako kontrolės politiką formuojančioms ir įgyvendinančioms institucijoms dėl tabako kontrolės programų rengimo ir įgyvendinimo (Žin., 1996, Nr. 11-281).

Analizuojamu laikotarpiu priimtas Maisto įstatymas (2000) reglamentavo vartotojų teises ir jų gynimą. Tai yra pirmasis nacionalinės sveikatos politikos dokumentas po Nepriklausomybės atkūrimo, kuriame atsiranda terminas *vartotojas* ir kuriame kalbama apie šios tikslinės grupės *interesus* maisto saugos, kokybės ir informavimo apie tai srityse (Žin., 2000-04-19, Nr. 32-893). Įstatymo III skirsnio 10 strapsnyje nurodoma, kad vartotojų teisėms atstovauja visuomeninės vartotojų teisių gynimo organizacijos, turinčios teisę tirti vartotojų nuomonę, kreiptis į teismą dėl vartotojo teisių ar interesų pažeidimų, gauti informaciją iš gamintojų ir pardavėjų apie maisto saugą ir kokybę, steigti informavimo ir konsultavimo centrus bei bandymų laboratorijas maisto saugai ir kokybei tirti, stebėtojo

mokslo įstaigų ir Sveikatos apsaugos ministerijos įsteigtų įstaigų stebėtojų taryba sudaroma iš 7 narių (Žin., 1996-07-12, Nr. 66-1572).

teisėmis dalyvauti Nacionalinės vartotojų teisių apsaugos tarybos posėdžiuose ir teikti siūlymus dėl priemonių vartotojų teisių gynimui gerinti ar informuoti apie maisto saugą ir kokybę reglamentuojančių teisės aktų pažeidimus ir t. t. (Žin., 2000-04-19, Nr. 32-893). Taigi, įstatymu įtvirtinamas aktyvus vartotojų teisėms ir interesams atstovaujančių visuomeninių organizacijų vaidmuo maisto saugos ir kokybės gerinimo srityje.

1 lentelėje pateikiamas visuomenės dalyvavimo sampratos analizės sveikatos politikos dokumentuose apibendrinimas. Varnele pažymėta, kokia forma (t. y. per pacientų teisių įtvirtinimą, visuomenės informavimą sveikatos klausimais, visuomenės dalyvavimą sveikatos politikoje) matomas visuomenės dalyvavimas atskiruose dokumentuose. Dviem varnelėmis pažymėti dokumentai, kuriuose numatomi ir visuomenės dalyvavimo sveikatos politikoje būdai, trimis – kai šis dalyvavimas yra institualizuotas.

1 lentelė. Visuomenės dalyvavimo samprata pagrindiniuose sveikatos politikos dokumentuose

Dokumentas	Pacientų teisės	Visuomenės informavimas	Visuomenės dalyvavimas sveikatos politikoje
Lietuvos nacionalinė sveikatos koncepcija (1991)	✓	✓	✓
Lietuvos sveikatos programa (1998)		✓	✓✓
Sveikatos sistemos įstatymas (1994)	✓	✓	✓✓✓
Psichikos sveikatos priežiūros įstatymas (1995)	✓		
Alkoholio kontrolės įstatymas (1995)	✓	✓	✓✓✓
Tabako kontrolės įstatymas (1995)	✓	✓	✓✓✓
Sveikatos draudimo įstatymas (1996)	✓	✓	
Sveikatos priežiūros įstaigų įstatymas (1996)			✓✓✓
Pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymas (1996)	✓		
Stomatologinės priežiūros įstatymas (1996)	✓		
Gydytojo medicinos praktikos įstatymas (1996)	✓		
Kraujo donorystės įstatymas (1996)	✓		

Dokumentas	Pacientų teisės	Visuomenės informavimas	Visuomenės dalyvavimas sveikatos politikoje
Žmonių užkrečiamųjų ligų profilaktikos ir kontrolės įstatymas (1996)	✓	✓	
Narkologinės priežiūros įstatymas (1997)	✓	✓	
Maisto įstatymas (2000)	✓	✓	✓✓✓
Visuomenės sveikatos priežiūros įstatymas (2002)		✓	✓✓

Šaltinis: lentelė sudaryta autorių, remiantis nacionalinių sveikatos politikos dokumentų analize.

Taigi, bazinių dokumentų ir teisės aktų, kurie buvo priimti po Nepriklausomybės atkūrimo, apžvalga leidžia išskirti keletą pagrindinių būdų, kuriais nacionalinės sveikatos sistemos ir politikos kūrėjai apibrėžė visuomenės dalyvavimą priimant sveikatai svarbius sprendimus:

1. Visuomeninių organizacijų nariai dalyvauja sveikatos politikoje per ją koodinuojančias institucijas (t. y. Nacionalinę sveikatos tarybą ir savivaldybių bendruomenės sveikatos tarybas).
2. Visuomenės atstovai įeina į nacionalinės sveikatos sistemos viešųjų įstaigų stebėtojų tarybas.
3. Gyventojams (pacientams) suteikiamos įstatymiškai įtvirtintos teisės spręsti savo asmens sveikatos priežiūros klausimus.
4. Visuomenė informuojama sveikatos klausimais ir taip tampa aktyvesnė ir sąmoningesnė sveikatos atžvilgiu.
5. Visuomenė dalyvauja viešame sveikatai ar sveikatos priežiūrai aktualių sprendimų svarstyme[323].
6. Skatinama ir remiama visuomeninių organizacijų, ginančių visuomenės sveikatos interesus, veikla.

Kaip matyti 1 lentelėje, nacionaliniuose sveikatos politikos dokumentuose visuomenės dalyvavimas daugiausia buvo apibrėžiamas per pacientų teises. Iš 16 analizuotų dokumentų septyniuose kalbama apie visuomenės dalyvavimo sveikatos politikoje būdus (pvz., visuomenės įsitraukimas į sveikatai aktualių klausimų viešą svarstymą ir pan.), o penkiuose dokumentuose šie dalyvavimo būdai yra institualizuojami (pvz., visuomenė dalyvauja sveikatos politikoje per ją koodinuojančias institucijas (NST, SBST), LNSS stebėtojų

323 Taip pat sveikatos priežiūros kokybės vertinime išreiškiant savo požiūrį, lūkesčius ar pasitenkinimą sveikatos priežiūros paslaugomis.

tarybas, visuomeninių vartotojų teisių gynimo organizacijoms suteikiamas teises, taip pat numatant finansinės paramos šaltinius visuomeninių organizacijų sveikatinimo veikloms).

Taigi, bent formaliai pamatiniuose po Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo priimtuose sveikatos politikos dokumentuose buvo deklaruojama visuomenės dalyvavimo svarba. Šie dokumentai atitiko ir įtvirtino pagrindines to laikmečio tarptautiniuose dokumentuose deklaruotas nuostatas į sveikatą, sveikatinimą ir visuomenės bei individo vaidmenį, ir šia prasme ženklino siekį transformuoti visuomenės sveikatos poreikių nebeatitinkančią ir sovietinės valstybės politinio valdymo poreikius atliepusią SPS.

Kita vertus, nors visuomenės dalyvavimo svarba ir buvo pabrėžiama, daugelyje dokumentų nebuvo aiškiai apibrėžta, kaip visuomenė galėtų dalyvauti, ypač sveikatos politikoje. Visuomenės dalyvavimas dokumentuose labiau matomas ne tiek kaip įsitraukimas į sveikatos politikos formavimo ar įgyvendinimo procesus, bet kaip pacientų dalyvavimas priimant savo sveikatai svarbius sprendimus. Pati dokumentuose vartota terminologija – *visuomenė, gyventojai, asmenys* (išskyrus *pacientas*) – taip pat galbūt neleido sukonkretinti, kaip galėtų pasireikšti visuomenės dalyvavimas priimant sveikatai svarbius sprendimus ir ypač sveikatos politikos procesuose.

Galima kelti klausimą, kiek išties to laikotarpio sveikatos politikos strategai galėjo suvokti visuomenės dalyvavimo svarbą, o kiek deklaratyviai perėmė tarptautiniuose dokumentuose įtvirtintas nuostatas. Atsakymas į šį klausimą reikalauja tolesnių tyrimų, todėl jį apsvarstyti kol kas galime tik hipotetiškai. Tai padarysime šio monografijos skyriaus apibendrinime. Taip pat aptarsime, kokios galimybės pirmuoju Nepriklausomybės dešimtmečiu buvo įgyvendinti pamatiniuose sveikatos srities dokumentuose deklaruotas nuostatas, t. y. kiek pati visuomenė buvo pasirengusi prisiimti atsakomybę už sveikatą.

4. SOVIETINIO HIBRIDIŠKUMO POVEIKIS POSOVIETINEI SPS TRANSFORMACIJAI. APIBENDRINIMAS

„Bet esmė tai yra tokia, kad tas supermedikalizuotas modelis, jisai taip užgožęs viską buvo, ir dabar labai sunku su šitom naujom koncepcijom“[324]*.*

Posovietinė sveikatos sistemos pertvarka vyko sudėtingu politinių, socialinių, ekonominių transformacijų laikotarpiu, ir šios aplinkybės, be abejonės, darė ženklų poveikį galimybėms įgyvendinti užsibrėžtus institucinių reformų ir visuomenės sveikatos gerinimo tikslus. Apžvelgdama sveikatos politikos ir valdymo vystymą pirmuoju sveikatos reformų dešimtmečiu, Jankauskienė (2009) pastebi reformų eigoje negerėjančią visuomenės sveikatą – ženkliai nuo Europos Sąjungos valstybių atsiliekančią vidutinę gyvenimo trukmę, augantį mirtingumą nuo išvengiamų mirčių. LR Seimo 2013 m. patvirtintoje Lietuvos sveikatos 2014–2023 m. programoje (TAR, 2014-07-01, Nr. 9403) buvo išskirtos 1998–2010 m. Lietuvos sveikatos programos įgyvendinimo nesėkmės: nepakankamas tarpsektorinis bendradarbiavimas, sunkus kai kurių sveikatos priežiūros paslaugų prieinamumas, išliekantys sveikatos netolygumai, racionalaus sveikatos sistemos išteklių paskirstymo problema. Taip pat buvo pažymėta, kad taikytos sveikos gyvensenos įpročių ugdymo priemonės nedavė efektyvių rezultatų, nepavyko sumažinti ir širdies bei kraujagyslių ligų skaičiaus[325]. Taigi pirmąjį Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo dešimtmetį (o ir vėliau) vykdyta SPS pertvarka, ypač žvelgiant į kai kuriuos visuomenės sveikatos rodiklius, susidūrė su tam tikromis aplinkybėmis, kurios trugdė efektyviai siekti šia pertvarka išsikeltų tikslų. Šias aplinkybes mes sietume su sovietinio SPS hibridiškumo poveikiu posovietinei SPS transformacijai.

Atsižvelgus į tai, kad pertvarkos metu sunkiai sekėsi mažinti tam tikrus sergamumo ir mirtingumo rodiklius galima kelti klausimą, kiek šios pertvarkos strategai – ir čia mes kalbame pirmiausia apie medikų bendruomenę – išties suvokė pamatiniuose sveikatos politikos dokumentuose deklaruojamą aktyvaus visuomenės dalyvavimo svarbą. Kaip jau esame rašę, XX a. antrojoje pusėje Vakarų šalyse vykusios SPS institucinės pertvarkos rėmėsi aiškiu šių pertvarkų būtinybės socialinių prielaidų suvokimu. Tačiau vertinant pamatiniuose sveikatos politikos dokumentuose išliekančią tendenciją akcentuoti visuomenę kaip poveikio objektą, o visuomenės dalyvavimą apibrėžti per paciento teises sveikatos priežiūros įstaigose[326], taip pat atsižvelgiant į „medicininę“ Lietuvos sveikatos programos

[324] Iš giluminio interviu.
[325] Tolygiai didėjo ir mirtingumas nuo piktybinių navikų (*Lietuvos visuomenės sveikatos*... 2018).
[326] Pacientų teisės atspindi labai siaurą visuomenės dalyvavimo sampratą, nes pacientų teisės apibrėžia pacientų vaidmenį sveikatos priežiūros institucijose, bet ne už jų ribų.

(1998) pakraipą ir tarp reformos nesėkmių paminėtus nepakankamą tarpsektorinį bendradarbiavimą, išliekančius sveikatos netolygumus ir prastus visuomenės sveikatos rodiklius, galima daryti prielaidą, kad greičiausiai institucinė kaitos būtinybė nebuvo iki galo suvokta ir medikų bendruomenė linkusi išlaikytii kai kuriuos buvusios institucinės tvarkos elementus (pirmiausia savo dominavimą) bei ją pagrindžiančią biomedicininę logiką. Siekį išlaikyti bent tam tikrus buvusios SPS institucinės tvarkos elementus rodytų ir tai, kad, nepaisant pamatiniuose sveikatos politikos dokumentuose, ypač Nacionalinėje sveikatos koncepcijoje (1991), deklaruotų pažangių SPS principų ir orientacijos į naują – sveikatos saugojimo – funkciją, pirmąjį reformų dešimtmetį vyravo tendencija prioretizuoti infrastruktūrinius pokyčius, o ne įtraukti savivaldybes ir bendruomenes į visuomenės sveikatos problemų sprendimą (Jankauskienė, 2009) ar plėtoti nemedicinines sveikatos paslaugas (Pūras ir kt., 2013).

Kita vertus, minėtas SPS pertvarkos nesėkmes pirmuoju po Nepriklausomybės atkūrimo dešimtmečiu galima sieti ir su menku visuomenės dalyvavimu bei aktyvumu savo sveikatos atžvilgiu. Tradiciškai sveikatos priežiūros specialistai, kurių vaidmuo dar labiau buvo suabsoliutintas sovietinėje medicinoje, o sovietmečiu dar ir aukščiausieji valstybinės valdžios ir valstybinio valdymo organai spręsdavo, kokie yra asmens ir visuomenės sveikatos poreikiai, tad nenuostabu, kad pirmuoju sveikatos reformų dešimtmečiu visuomenės dalyvavimo ir atsakomybės už sveikatą svarbos suvokimas buvo menkas.

Tai, kad visuomenei trūko sveikatos sąmoningumo ir ji nebuvo pasirengusi prisiimti atsakomybės už sveikatą, iš dalies patvirtina 2011 m. atlikta reprezentatyvi Lietuvos gyventojų apklausa. Jos rezultatai atskleidė, kad beveik 75 proc. apklaustųjų sutinka, jog rūpintis sveikata turi ir patys žmonės, tačiau tik 58 proc. respondentų manė, kad atsakomybė už sveikatą turėtų tekti jiems patiems: didžiausią atsakomybę už sveikatą Lietuvos gyventojai vis dar buvo linkę priskirti sveikatos priežiūros įstaigoms ir Sveikatos apsaugos ministerijai (*Sveikatos sistemos reformų analizė*, 2011). Apklausa taip pat parodė, kad nesveiką gyvenimo būdą respondentai dažniausiai buvo linkę sieti su netinkama mityba. Kiti nesveiki įpročiai (pvz., nesaikingas alkoholio vartojimas) nebuvo laikomi problema. Menką sveikatos sąmoningumą būtų galima kildinti iš sovietiniu laikotarpiu susiformavusios vertybių sistemos, kai materialinio ir fizinio saugumo garantijos vertinamos labiau nei sveikata ir sveika gyvensena[327]. Tokias vertybines orientacijas palaikė ir sudėtinga socioekonominė šalies situacija po Nepriklausomybės atgavimo. Turint galvoje, kad sovietmečiu būtent valstybė ir jos valdžios institucijos buvo prisiėmusios atsakomybę už visuomenės sveikatą, nekeista, kad didelė dalis Lietuvos gyventojų, net ir praėjus keliems dešimtmečiams po Nepriklausomybės atkūrimo, atsakomybę už sveikatą vis dar buvo linkę deleguoti sveikatos priežiūros sistemai.

[327] Apie tai esame daugiau rašę monografijoje (Leonavičius ir kt., 2007).

Tuo iš dalies galima paaiškinti ir augančius mirtingumo nuo kraujotakos sistemos ligų ir piktybinių navikų rodiklius, kurie didėjo ir atgavus Nepriklausomybę.

Atitinkamai visuomenės pasyvumas sveikatos reikalų atžvilgiu turėjo reikštis ir kitoje plotmėje – kolektyviniame sveikatos interesų gynime. Tiek menkas sveikatos sąmoningumas, tiek atsakomybės už sveikatą neprisiėmimas, tiek ir tradicijos ginti savo interesus nebuvimas sunkino visuomenės įsitraukimą į su sveikata susijusių sprendimų priėmimą. Nors jau pirmąjį Nepriklausomybės dešimtmetį Lietuvoje kūrėsi įvairios pacientų organizacijos, joms gana sunkiai sekėsi atstovauti savo interesams valdžios institucijose. 2002 m. buvo įkurta Lietuvos pacientų organizacijų atstovų taryba, suvienijusi įvairias pacientų organizacijas, ginančias sergančiųjų įvairiomis ligomis teises. Tokios organizacijos tikslas buvo atstovauti visuomeninėms pacientų organizacijoms valdžios institucijose priimant įvairius sprendimus sveikatos klausimais, nes iki tol šių organizacijų balsas buvo menkai girdimas[328]. Jasaitytė ir Petronytė (2018: 124–125) pastebi, kad net ir praėjus keliems dešimtmečiams nevyriausybinių organizacijų, atstovaujančių pacientų interesams, dalyvavimas valstybės sveikatos politikoje yra problemiškas. Autorių atliktas tyrimas atskleidė, kad Sveikatos apsaugos ministerija kryptingai bendradarbiauja tik su keliomis NVO vienijančiomis struktūromis ir jis vyksta hierarchinių santykių lygmenyje. NVO, ypač jas vienijančios struktūros, pripažįstamos valstybės sveikatos politikos dalyvėmis, tačiau joms suteiktas ribotas vaidmuo sprendimų priėmimo procesuose. NVO neįtraukiamos į politinės darbotvarkės sudarymą ir prioritetų nustatymą. Sveikatos apsaugos ministerijos buriamų darbo grupių veikloje dominuoja ministerijos ir kitų valstybės institucijų atstovai. Autorės daro išvadą, kad NVO dalyvavimas valstybės sveikatos politikoje, atsižvelgus į jų bendradarbiavimo patirtį su valdžios institucijomis ir politinį įsitraukimą, priskiriamas konsultavimo ir įtraukimo lygiams. Jų dalyvavimo valstybės sveikatos politikoje negalima priskirti valdžios pasidalijimo (pasidalytoji įtaka ir atsakomybė) lygiui, kai įsitraukiama į sprendimų formulavimo ir priėmimo procesus (Jasaitytė, Petronytė, 2018: 126).

Jau esame pastebėję, kad pamatiniai Lietuvos sveikatos politikos dokumentai labiau akcentuoja pacientų teises nei visuomenės įsitraukimą į su sveikata susijusių sprendimų priėmimą. Jankauskienė (2009: 18), apžvelgdama sveikatos politikos ir valdymo pertvarkas pirmąjį dešimtmetį po Nepriklausomybės atkūrimo, taip pat atkreipė dėmesį į būtinybę labiau įtraukti visuomenę į sveikatos politikos procesus. Ji siūlė sudaryti sąlygas ne tik pacientų, bet ir sveikų žmonių nevyriausybinių organizacijų atstovams dalyvauti priimant su sveikatos priežiūra susijusius sprendimus, juos įtraukiant į Privalomojo sveikatos draudimo tarybą, Nacionalinę sveikatos tarybą, Sveikatos apsaugos ministerijos kolegiją ir pagrindinių strateginių dokumentų kūrimo darbo grupes.

---

[328] Prieiga per internetą: https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/susivienijo-pacientu-interesus-ginancios-organizacijos.d?id=1555511.

Beje, kad sveikatos sistemos pertvarkos strategai visuomenei suteikė labiau antraeilį vaidmenį, rodytų ir tai, jog tiek Nacionalinėje sveikatos taryboje, tiek savivaldybių bendruomenės sveikatos tarybose visuomenės atstovai sudarė trečdalį tarybų narių, o nacionalinės sveikatos sistemos viešųjų įstaigų patariamuosiuose valdymo organuose dalyvavo vienas visuomenės atstovas iš penkių arba septynių (atitinkamai jei įstaiga įsteigta valstybės aukštųjų mokyklų ar valstybinių mokslo įstaigų ir jei Sveikatos apsaugos ministerijos). Kiti šių organų nariai buvo sveikatos ar sveikatos priežiūros ekspertai (gydytojai, medicinos mokslų atstovai)[329]. Pasak Callaghan ir Wistow (2006), kai tokiose institucijose dominuoja ekspertai, visuomenės atstovų balsas gali likti neišklausytas arba turėti nelygiavertį svorį priimant aktualius sveikatai ar jos priežiūrai sprendimus. Tokia situacija nėra išskirtinis Lietuvos bruožas, tačiau polinkį prioritetizuoti ekspertinį žinojimą (pvz., medikų) posovietinėje visuomenėje būtų galima kildinti iš sovietinio SPS hibrido. Sovietų Sąjungoje medikų profesija vaidino esminį vaidmenį su sveikata susijusių sprendimų priėmimo procese. Viena vertus, sąjunginiai medicinos mokslinių tyrimų institutai apibrėždavo sveikatos priežiūros pobūdį, nustatydavo normas ir SP teikimo normatyvus (pvz., medicinos personalo ir ligoninių lovų santykį populiacijoje). Kita vertus, respublikos lygmeniu medicinos srities mokslininkai ir medikai profesionalai dalyvaudavo vertinant SP poreikius, apibrėžiant prioritetus ir numatant apytikres SP sąmatas, kurios po to būdavo teikiamos ir derinamos su partija ir valstybinės valdžios bei valsybinio valdymo organais (Rzayeva, 2013). Tad greičiausiai nenuostabu, kad 1990-aisiais ir pačią Nacionalinę sveikatos koncepciją kūrė būtent medikų bendruomenė (Grabauskas, 2000)[330, 331], o visuomenė pamatiniuose sveikatos politikos dokumentuose neretai matoma daugiau kaip poveikio objektas nei aktyvus SPS dalyvis. Atitinkamai sunkiai kelią skynėsi ir aktyvaus paciento vaidmens įtvirtinimas medicininėse konsultacijose[332].

Apibendrinant, sovietinio laikotarpio SPS hibridiškumas apibūdinamas universalaus pirmajai modernybei būdingo SPS modelio susipynimu su jo sovietiniu įdiegimu. Pastarąjį būtų galima apibūdinti tokiais bruožais: itin centralizuotu, hierarchizuotu ir planingai bei tuo pat metu klientelistiniais ryšiais grindžiamu SPS vystymu; suabsoliutintu biomedicininiu

329 Anot Kay (2001), medikų profesijos dominavimo priimant svarbius sveikatos politikos sprendimus legitimumas kildintinas iš jų gebėjimo kontroliuoti svarbų politinį resursą – technines ir specializuotas žinias, kurios būtinos visuomenės gerovei. Be to, medikų profesija paprastai suvokiama kaip apolitiška (bent jau partine prasme) ir nešališka, o tai suteikia jai moralinį autoritetą ir visuomenės palaikymą.

330 Vertindama nacionalinės sveikatos koncepcijos reikšmę, Murauskienė (2000: 155) atkreipia dėmesį, kad dokumente suformuluoti tikslai buvo nepakankamai susieti su to laikotarpio visuomenės galimybėmis ir ūkio pajėgumu (pvz., nebuvo aiškiai atsakyta į klausimą, kiek pasirengta perimti Vakaruose sukuriamas modernias medicinos technologijas ir metodus). Suformuota įstatyminė bazė dažnai buvo neefektyvi ir stiprino biurokratinio aparato galią, nes buvo stokojama platesnio susitarimo dėl esminių nuostatų, „nebuvo užtikrinti taip dažnai deklaruojamas „visuomenės dalyvavimas“ ar „įvairių grupių interesų derinimas“ (ten pat).

331 Čia būtų galima dar kartą svarstyti, kodėl sprendžiant visuomenės sveikatos problemas sudėtinga įgyvendinti tarpsektorinio bendradarbiavimo idėją. Galimai problema glūdi ir sovietmečiu įtvirtintoje nuostatoje, kad instituciškai sveikatos klausimai visų pirma yra SPS ir medikų prerogatyva. Tuomet tampa sudėtinga realizuoti ir kitą Nacionalinėje sveikatos koncepcijoje įtvirtintą nuostatą, kad 70 % visuomenės sveikatos priklauso nuo aplinkos ir žmogaus gyvensenos, 20 % atsakomybės tenka paveldimumui, o SP sąlygoja tik 10 % gyventojų sveikatos būklės.

332 Šią problematiką esame plačiau nagrinėję savo tyrimuose (Leonavičius ir kt., 2007).

sveikatos modeliu ir palaikomu ekspertiniu (medikų) žinojimo dominavimu; menkomis ir slopinamomis galimybėmis sveikatos priežiūros sistemoje ir politikoje reikštis pilietiniam aktyvumui; menku visuomenės sveikatos sąmoningumu ir atsakomybe už sveikatą. Sovietinio laikotarpio SPS buvo atskiras moderniosios visuomenės SPS atvejis arba sovietinis hibridas, apimantis, viena vertus, universalius, ankstyvajai modernybės stadijai būdingus SPS bruožus, sudariusius sąlygas iki pat 1970 m., prievarta mobilizavus visuomenę, sėkmingai eliminuoti šiai modernybės stadijai būdingas ligas bei pailginti VTGT; kita vertus, autoritarinė politinė sistema, slopindama pilietinę visuomenę ir jos įsitraukimą į sveikatinimo procesus, vienpusiškai plėtojo SPS, kurioje dominavo biomedicininiu sveikatos modeliu paremtas ekspertinis žinojimas. Nepaisant sovietinės SPS plėtros (ligoninių ir lovų skaičiaus didėjimo), visuomenės sveikatos ir mirtingumo rodikliai stabilizavosi arba blogėjo. Toks paradoksas paaiškinamas sovietinės sistemos nesugebėjimu arba nenoru keisti bendro visuomenės politinio klimato, tiesiogiai paveikusio SPS nesugebėjimą prisitaikyti prie kintančių visuomenės sveikatos socialinių ir politinių sąlygų ir keistis.

Šio sovietinio SPS hibrido tąsą galime įžvelgti ir posovietinėje SPS: sveikatos priežiūros sistemos pertvarka buvo vykdoma greičiausiai iki galo neįsisąmoninus institucinės tvarkos ir ją grindžiančios bomedicininės logikos kaitos būtinybės perimant ir bandant įdiegti poindustrinių gerovės valstybių patirtį atliepiančius pažangius SPS principus ir SPS deleguojamą sveikatos saugojimo funkciją. Todėl pirmąjį po Nepriklausomybės atkūrimo dešimtmetį, o ir vėliau numatytos SPS pertvarkos ir užsibrėžtų visuomenės sveikatos rodiklių gerinimo tikslų įgyvendinimas galbūt strigo dėl išliekančios tendencijos medikalizuotai suvokti nemedicinines sveikatos prielaidas ir išlaikyti ekspertinės galios pozicijas sprendžiant visuomenės sveikatos klausimus. Kartu SPS pertvarką apsunkino nepakankamas visuomenės sveikatos sąmoningumas ir menkas įsitraukimas į sveikatos klausimų sprendimą.

Ypač stipriai medikalizuota sveikatos priežiūros samprata grindžiama sovietinė sveikatos priežiūros sistema ir iš čia išplaukiantis stiprus medikų dominavimas pirmuoju nepriklausomybės dešimtmečiu tiesiog ribojo sveikatos politikos strategų pasirinkimą labiau plėsti pirminį sveikatos priežiūros lygį, o didžiausią finansų srautą, skirtą SPS, kreipė į tretinį ir antrinį lygmenis.

APIBENDRINIMAS

Sovietinė modernizacija ir sovietinio laikotarpio modernizacija: hibridinė modernybė

Moderniųjų, kaip ir ikimoderniųjų, visuomenių plėtros tyrimas gali būti konstruojamas tiek iš socialinių agentų pasirinkimo, tiek iš socialinės visuomenės struktūros perspektyvos. Nei socialinė struktūra nėra fatališka ir tiesiogiai nederminuoja socialinių agentų pasirinkimų, nei socialiniai agentai yra laisvi savo pasirinkimais, todėl socialinės raidos padarinių atsiradimo priežastys gali būti išsamiau aiškinamos, jei analizuojama ši dvilypė socialinės tikrovės prigimtis. Socialinė struktūra sudaro socialiniams agentams prielaidas ir kartu tam tikrus apribojimus pasirinkti. Šiuolaikinės sociologinės modernizacijos teorijos pripažįsta, kad moderniosios visuomenės, turėdamos tam tikrus bendrus struktūrinius ir tipinius socialinius agentus, tuo pat metu plėtojamos savitais pavidalais, nes tiek tam tikros visuomenės struktūros, tiek socialiniai agentai turi savitas istorinės raidos sąlygas. Todėl, tyrinėjant moderniąsias visuomenes, siūlomos *daugiaropos, alternatyvios, hibridinės, susipynusios ir kt. modernybės* koncepcijos. Kiekviena paminėta modernybės koncepcija turi savitą požiūrį į moderniosios visuomenės raidą, bet visos laikosi požiūrio, kad moderniosios visuomenės nesivysto ir negali vystytis vienalinijiniu keliu. Kita vertus, jeigu moderniosios visuomenės tipologizuojamos būtent kaip moderniosios visuomenės, joms pripažįstami tam tikri bendri tiek struktūriniai, tiek socialinių agentų bruožai. Tai būtų tarsi tam tikras „socialinis būtinumas“, su kuriuo tiesiogiai arba netiesiogiai susiduria moderniųjų visuomenių socialiniai agentai, priimdami sprendimus. Pvz., kiekvienos moderniosios visuomenės industrinių revoliucijų (jų priskaičiuojama jau keturios) sąlygos suponavo ir atitinkamus socialinius, politinius bei kultūrinius visuomenės pavidalus. Vis dėlto nėra neišvengiama, kad šiam „būtinumui“ paklustų socialiniai agentai. Pasirinkimai daromi ir sprendimai priimami pagal dominuojančių agentų visuomenės sampratas, turimas žinias, vertybes ar interesus. Pvz., trijų lygių (vidurinis, aukštasis, doktorantūros) studijos yra būtinas kiekvienos moderniosios visuomenės elementas, todėl Europos Sąjungai nebuvo ypač sudėtinga unifikuoti ES aukštojo mokslo erdvę (bakalauro ir magistro), kartu paliekant santykinai savitas nacionalines vidurinio mokslo ir doktorantūros sistemas. *Daugiariopos, susipynusios, alternatyvios, hibridinės* ir kt. *modernybės* koncepcijos teigia, kad negali būti vieno universalaus vystymosi kelio, nes ne tik kiekvienos visuomenės socialiniai agentai daro savitus pasirinkimus, bet egzistuoja unikalios kiekvienos visuomenės istorinės raidos sąlygos, visuomenės randasi globaliame pasaulyje, kuriame vyksta be galo įvairi jų tarpusavio sąveika. Sąveikos metu visuomenės perima įvairius elementus ir formuoja skirtingus savitus moderniosios visuomenės pavidalus.

Monografijoje sovietinio laikotarpio visuomenę analizuojant struktūrinės ir socialinio agentų prieigomis galima aiškiau analitiškai apibrėžti ir empiriškai pagrįsti *sovietinio laikotarpio modernizacijos* ir *sovietinės modernizacijos projekto* sąvokų atskyrimą. Toks skyrimas analitiškai naudingas, nes sovietinio laikotarpio moderniąją visuomenę galima analizuoti kaip sovietinio projekto ir ikisovietinės moderniosios visuomenės susipynusios sąveikos hibridą. Įgyvendindama *socializmo statybos.* arba moderniosios visuomenės. projektą sovietų valstybės politinė galia negalėjo ignoruoti moderniosios visuomenės „funkcinių imperatyvų“ (industrializacijos, urbanizacijos, biurokratizacijos, elektrifikacijos ir t. t.), kurie turėjo užtikrinti perėjimą iš tradicinės į moderniąją visuomenę, kita vertus, visas modernizacijos procesas buvo plėtojamas pagal sovietinį modernybės projektą, kuris struktūriškai apibūdinamas kaip valstybinės gamybos priemonių nuosavybė, valstybinis gamybos planas ir resursų bei produktų paskirstymas, viską apimanti centralizacija, vienpartinė politinė sistema ir partinis visų sričių valdymo dubliavimas ir t. t.). Dar prieš Baltijos valstybių okupaciją sovietinis modernybės projektas buvo sukonstruotas kaip tam tikras hibridas, įtraukiant į sovietinį projektą vakarietiško universalaus modernybės modelio elementų. Šia prasme sovietinė modernybė yra *reaguojančio* tipo modernybė, panaši į Japonijos modernizaciją (Therborn, 2003). Iki karo suformuotas sovietinis modernybės projektas buvo pritaikytas ir susipynė su okupuotų nacionalinių valstybių moderniomis visuomenėmis. Sovietinio laikotarpio visuomenės plėtrą formuojantis dominuojantis socialinis agentas (komunistinė oligarchija) siekė prievarta įsprausti totaliai kontroliuojamą visuomenę į tam tikrus planingo socialistinio gamybos būdo rėmus ir suformuoti kultūrinės bei politinės tapatybės požiūriu homogenišką sovietinę visuomenę. Šį modernybės projektą ir vadiname *sovietine modernizacija,* kuri suformavo savitą struktūrinių elementų ir socialinių agentų moderniosios visuomenės pavidalą. Išskirdami analitines *sovietinės modernizacijos* ir *sovietinio laikotarpio modernizacijos* sąvokas galime aiškiau identifikuoti po specifinėmis sovietinio socialinio mokslo sąvokomis paslėptus universalesnius moderniosios visuomenės modelio bruožus.

Detalizuodami sovietinę modernizaciją ją pavadinome *susipynusia* modernybe, o jos produktus – sovietinės modernizacijos hibridais, nes, anot G. Therborno, globaliame pasaulyje moderniųjų visuomenių plėtra priklauso ne tiek nuo struktūrinės moderniosios visuomenės prigimties, determinuojančios visuomenės raidos kryptingumą, bet nuo moderniųjų visuomenių nuolatinės tarpusavio sąveikos, kurios metu socialiniai agentai perima vieni iš kitų įvairius struktūros elementus ir tarsi supina savas visuomenes į svetimų ir savų visuomenių bruožų hibridus. Prisimindami struktūrinio funkcionalizmo perspektyvą galėtume tarti, kad tokiais atvejais socialiniai agentai įgyvendina arba neįgyvendina moderniosios visuomenės struktūrinius funkcinius imperatyvus, suteikiančius moderniosioms visuomenėms tam tikras sąlygas sėkmingai visuomenės plėtrai. Tik, skirtingai nuo struktūrinio funkcionalizmo, neteigiame, kad koks nors struktūrinių elementų rinkinys šiuo atveju yra būtinas. Daugiariopų ir kitų modernybių pagrindinis teiginys – moderniosios visuomenės

struktūra įgyvendinama savitais įvairių elementų konsteliacijos pavidalais. Šia prasme globalizacija turi dvejopą poveikį. Viena vertus, globaliai ir įvairiais ryšiais sąveikaudamos visuomenės sukuria daugiariopas modernybes, kita vertus, visuomenės yra priverstos (okupacija ar kolonizacija) arba savo noru (reaguojančios modernybės atveju) keistis, skolintis arba kopijuoti bendrus moderniosios visuomenės elementus, ypač jei moderniosios visuomenės stoja į konkurencines varžybas dėl regioninio ar pasaulinio dominavimo. Šia prasme galime kalbėti apie universalų moderniosios visuomenės struktūrinių elementų modelį. Vienas tokių modernybės variantų ir yra labai specifinis sovietinės modernizacijos projektas, pagal kurį buvo konstruojama susipynusi sovietinio laikotarpio modernybė.

Sovietinio laikotarpio modernybės padarinius pavadinome hibridais ne tik dėl to, kad šiuo atveju susipina savi ir įvairūs skirtingų moderniųjų visuomenių elementai, bet ir dėl to, jog sovietinė sistema buvo kolonijinė. Pokolonijinių studijų koncepcijos hibridais vadinami kolonijinės modernizacijos padariniai, kurių atsiradimui turi poveikį metropolijų prievarta diegiami modernumo projektai. Plačiąja prasme visi socialiniai ir kultūros pavidalai gali būti traktuojami kaip hibridai, bet šiuo atveju *hibrido* sąvoka siejama su prievarta įgyvendinamais modernizacijos projektais. Jų atsiradimas pirmiausia siejamas su metropolijos, o ne kolonijos interesais. Hibridus realiai sudėtinga arba iš viso neįmanoma išpainioti, nes jie funkcionuoja tik būdami kolonijinės sistemos dalimi ir tampa nebefunkcionalūs, jei sistema žlunga. Tokia ir buvo sovietinė imperija – retrogradinė, savito tipo, bet kolonijinė sistema, prievarta diegusi savąjį modernybės modelį bei sukūrusi ištisą hibridų pasaulį, kuriam išpainioti, tiksliau – sugriauti, posovietiniu laikotarpiu prireikė ne vieno dešimtmečio. Iš dalies tai būtų galima paaiškinti, kodėl tarpukariu per dvidešimt metų Lietuvos pasiekimai santykinai buvo didesni, anot Z. Norkaus (2014a), nei per tą patį dvidešimtmetį posovietinėje Lietuvoje. Nors ir ribojama, carų laikotarpio Lietuvos visuomenė rutuliojosi link europietiško ankstyvosios modernybės modelio, o sovietinis modernybės projektas ypač radikaliai transformavo ikisovietinę moderniąją visuomenę.

Po Sovietų Sąjungos griūties *sovietinio laikotarpio hibridai* ne tik „įrėmino" perėjimo laikotarpį, bet ir posovietinių valstybių socialinius agentus pavertė buvusios sistemos įkaitais. Socialiniai agentai, kurie reprodukavo sovietinio laikotarpio moderniosios visuomenės hibridus, sunkiai galėjo funkcionuoti kapitalistinės ekonomikos sąlygomis. Daugiausia problemų kilo tiesiogiai su verslu susijusiose srityse, o viešasis sektorius inertiškai galėjo funkcionuoti be didelių trūkių, nes tiek socialistinės, tiek kapitalistinės gerovės valstybės vaidmuo turi daug panašumų. Iš dalies tuo būtų galima paaiškinti skausmingai, bet greitai persiformavusį žemės ūkį ir gyvenamojo būsto statybą, o sveikatos sistemos reforma akivaizdžiai strigo. Panašiai atsitiko ir su švietimo sistema. Kapitalistinėje ir socialistinėje sistemoje gerovės valstybė turi panašius tikslus, bet skiriasi jų įgyvendinimas. Sovietinė gerovės valstybė socialinę apsaugą, švietimo ir sveikatos sistemas finansavo centralizuotai iš Maskvos. Nepriklausomoje Lietuvoje visos trys sritys toliau buvo finansuojamos valstybės,

todėl besiformuojantys kapitalistinės gamybos santykiai nebuvo stiprus išorinis stimulas keistis šioms sistemoms.

Sovietinio laikotarpio modernizacijos hibridus galima identifikuoti visose visuomenės gyvenimo srityse (žemės ūkyje, sveikatos priežiūros sitemoje, miestų plėtroje ir t. t.), kurie turi tiek bendrumų, tiek specifinių, tik tai sričiai būdingų bruožų. Sovietiniu laikotarpiu Lietuvos sveikatos priežiūros sistema, žemės ūkis ir miestų plėtra (urbanizacija), kuriems ir buvo skiriamas tyrimo dėmesys, priklausė nuo sąjunginės politikos, kurios modeliai buvo visuotini visai sovietinei erdvei. Struktūriškai ir socialinių agentų požiūriu, sovietinė sistema turėtų būti priskirta ankstyvosios arba pirmosios modernybės tipui (U. Beckas), todėl visoms trims tirtoms visuomenės gyvenimo sritims – sveikatos priežiūros sistemai, žemės ūkiui ir urbanizacijai – būdingi šio modernybės tipo socialinių agentų elgesio ir pasirinkimo galimybių ribojimai, susiję su institucinės tvarkos, hierarchijos, griežta vaidmenų, veiklų diferenciacija ir t. t.

Analitiškai atskiriant *sovietinės modernizacijos* ir *sovietinio laikotarpio modernizacijos* sąvokas, galima identifikuoti viešajame sovietinės valstybės kultūros ir visuomenės lauke veikusį dominuojantį agentą (kompartijos oligarchija) ar kitus sovietinės socialinės sistemos socialinius agentus (vidurinioji klasė, įvairių sričių specialistų dominuojantys klanai ir t. t.), kurie turi savo atitikmenis bendrame ankstyvosios modernybės visuomenės modelyje. Empiriniai duomenys rodo, kad vėlyvuoju sovietmečiu ribos, kuriose visi šie socialiniai agentai reprodukavo sovietinę sistemą, labiau prasiplėtė,[333] bet pati struktūra iš esmės nepakito, o prievarta ir viską apimanti kontrolė buvo tęsiama. Taikant *sovietinio laikotarpio* ir *sovietinės modernybės* perskyrą, galima aiškiau brėžti liniją tarp universalios modernizacijos ir sovietinės modernizacijos susipynimo. Sovietinio laikotarpio modernizacija – tai universalaus moderniosios visuomenės modelio įgyvendinimas pagal sovietinį projektą. Tokiu atveju vietiniai socialiniai agentai su savo kultūriniu patyrimu, žiniomis ir vertybėmis tampa universalaus ir sovietinio projekto susidūrimo bei įtampos liudininkais, o kartu ir hibridizacijos vykdytojais. Galima ir veikiausiai reikia kelti klausimą ir tirti empiriškai (pvz., N. Putinaitės archyviniai tyrimai apie sovietinio laikotarpio dainų šventes ar Rumšiškių muziejų), kiek vietiniai dominuojantys ir dominuojami socialiniai agentai elgėsi konformistiškai, priešinosi, vengė ar savaip kūrė ir konkrečius šios įtampos pavidalus.

Visoms trims visuomenės gyvenimo sritims būdingi universalūs moderniosios visuomenės sveikatos priežiūros sistemos, urbanizacijos ir žemės ūkio plėtros struktūriniai bruožai. Dominuojantis sistemos agentas (kompartija) kiekvieną minėtą sritį vertė plėtoti

---

[333] Kalbėdamas apie sovietiniais laikais nutiestą autostradą Vilnius–Kaunas A. Leliūga teigė: „Mums tris kartus buvo nutraukę finansavimą (iš Maskvos – V. L.). Galima sakyti, tiesėme tą kelią iš kitų kelių remonto pinigų. Įrengėme vieną būsimos autostrados juostą ir pavadinome ją laikinuoju keliu, kad valdžia neprisikabintų. Jeigu ne Vladislovas Martinaitis, kažin ar dabar turėtume tą autostradą." V. Martinaitis buvo LSSR automobilių transporto ir plentų ministras, vadovavo kelių ir tiltų atstatymo darbams po Antrojo pasaulinio karo, sukūrė kokybiškų kelių ir automagistralių tinklo viziją Lietuvoje, rūpinosi finansavimu iš SSRS centralizuotų fondų (Žirlienė, 2017).

pagal planingos socialistinės visuomenės modernizacijos modelį, todėl tarp šių sričių, nepaisant jų skirtumų, yra bendrų tik sovietinei modernizacijai būdingų elementų. Tipinės kapitalistinės moderniosios visuomenės sveikatos priežiūros sistema yra viešųjų paslaugų sritis ir tik dalinai susijusi su privačiu verslu, o žemės ūkis ir urbanizacija yra privataus verslo sritys, todėl šioms sritims perorganizuoti posovietiniu laikotarpiu iškilo fundamentalūs nuosavybės restitucijos klausimai. Valstybės reguliuojama gyvenamojo būsto ir apskritai miestų plėtra bei *kolchozinis* žemės ūkis laikytini tam tikrais specifiniais sovietiniais projektais. Pagal juos buvo suformuoti milžiniški miestų mikrorajonai su menka daugiabučių namų šilumos izoliacija, derinama su maža šildymo kaina, nekokybiškomis elektros, vandens ir šilumos tiekimo infrastruktūromis bei atomizuotais daugiabučių namų gyventojais (išskyrus kooperatinių namų gyventojus, kurie buvo priversti burtis į bendruomenes ir labiau komunikuoti dėl namo priežiūros). Kolchozas – autoritariškai valdomas ir atomizuotų darbininkų maisto žaliavų gamybos *fabrikas*, o sveikatos priežiūros sistema, kaip ir bet kurioje kitoje modernioje visuomenėje, buvo gerovės valstybės atsakomybės sritis. Pereinant į kapitalistinės gamybos visuomenę, tarp šių trijų skirtingų sričių reikėjo spręsti skirtingus uždavinius. Sveikatos priežiūros sistemos atveju didžiausią atsakomybę ir toliau turėjo prisiimti valstybė arba, tiksliau, sveikatos sistemos oligarchija. Žemės ūkis ir urbanizacijos plėtra buvo perkelta ant privačių ūkininkų arba kooperuotų socialinių agentų pečių. Tačiau visų trijų sričių socialiniams agentams reikėjo išspręsti hibridinį palikimą, t. y. autoritarinės valstybės iš „socializmo statybos“ ir moderniosios visuomenės modelio supintą darinį.

Po 1989 m., teigia Outhwaite‘as ir Ray‘us (2005: 95), posocialistinėms visuomenėms vakarietiškieji neoliberalai rekomendavo priimti ypač stilizuotą Vakaruose randama kainų ir nuosavybės institutų versiją, kuri buvo aktualizuota kaip reakcija į XX a. 8-ojo dešimtmečio krizę. Bet ar tai būtų tinkama eksportuoti į radikaliai skirtingą posocialistinių valstybių kontekstą? Autoriai teigia, kad, užuot socialinį vystymąsi traktavus kaip didėjantį priartėjimą prie tam tikrų optimalių organizacijos formų, kurios apima tiek seną palikimą ir „neefektyvių“ praktikų sugriovimą, į socialistinį palikimą būtų geriau pažvelgti kaip į ateities resursus. Strateginiai sprendimai niekados negali būti daromi tiesiog remiantis technokratiniais kriterijais, įvertinant labiausiai optimalius rezultatus. Sprendimai turėtų vykti per vertybinių ir politinių tikslų prizmę, o visose posocialistinėse visuomenėse vyko intensyvūs debatai apie naujas nuosavybės teises. Vienas nuosavybės principas, kuris atsispindėjo restitucijos įstatymuose, rėmėsi požiūriu, kad nuosavybė yra natūrali teisė ir įstatymiškai priskirta pagal teisingumo principą, t. y. pagal istorinę nuosavybės teisę. Kadangi komunistinė nacionalizacija buvo neteisėta, nuosavybė turi būti sugrąžinta. Ir priešingai, labiau technokratinė nuosavybės teisė siejosi su efektyvumo reikalavimais, suponuojančiais mintį, kad tinkami savininkai bus tie, kurie savo turimą nuosavybę naudos efektyviai ir kūrybiškai. Pastarasis požiūris siekė priimti pokomunistinį *status quo* kaip įvykusį faktą, pripažinti komunistinio elito kvalifikaciją ir įgūdžius bei jo tinkamumą valdyti ankstesnę socialistinę nuosavybę.

Skirtingi požiūriai egzistavo skirtingose tranzitinėse visuomenėse ir kartu atspindėjo savitą vertybių bei galių konkurenciją nacionaliniuose kontekstuose. Autoriai daro išvadą, kad nėra esminio modernizacijos proceso, bet yra prisitaikymas, grindžiamas kultūrinėmis, ekonominėmis ir politinėmis struktūromis, kadangi žmonės skirtingais būdais angažuojasi globalių sistemų, besiskiriančių efektyvumo laipsniu, atžvilgiu (Outhwaite, Ray, 2005: 95).

Žemės ūkis

Lietuvos visuomenės grįžimas į rinkos ekonomikos visuomenę – tai ne tik tapimas dar viena rinkos ekonomikos visuomene, bet nueito kelio patyrimo ir palikimo tąsa bei savita transformacija ir alternatyvios modernybės tolesnės raidos plėtojimas. Kita vertus, tiek Lietuvos visuomenė, tiek jos žemės ūkis ir kaimo gyventojai nebuvo išskirtinė išimtis tarp Vidurio ir Rytų Europos moderniųjų visuomenių – panašių transformacinių raidos iššūkių kilo visoms posocialistinėms valstybėms. Lietuvos visuomenės ir jos žemės ūkio perėjimo savitumas, palyginti su kitomis Vidurio Europos visuomenėmis, ir kartu panašumas su Baltijos valstybėmis – jos sovietinė praeitis. Į Sovietų Sąjungą prievarta inkorporuotos valstybės patyrė nepalyginti didesnę totalitarinės valstybės prievartą ir visuomenės bei jos įvairių gyvenimo sričių radikalią transformaciją pagal primestą sovietinės valstybės modelį. Tipologiškas sugrįžimo į rinkos ekonomikos ir demokratinę visuomenę apibūdinimas gana apibendrintai nusako sudėtingo perėjimo laikotarpio raidą. Todėl analizuojant šią transformaciją daugiariopos, o konkrečiau – *susipynusios modernybės* (angl. *entangled modernity*) ir jos padarinių – *hibridų* koncepcijos požiūriu, sovietinio laikotarpio visuomenę galima analizuoti ne tik kaip atskirą universalaus moderniosios rinkos ekonomikos ir demokratinės visuomenės atvejį, bet ir kaip buvusiam sovietiniam regionui būdingą patirtį, paaiškinti savito perėjimo žmogiškuosius ir materialinius nuostolius.

Susipynusios modernybės ir jos hibridų koncepcijos požiūriu (Therborn, 2003, 1995), Lietuvos kolchozinis žemės ūkis tapo universalaus moderniosios žemės ūkio modelio, įgyvendinto pagal sovietinį kolonijinį modelį, hibridu, pirmiausia skirtu tenkinti centralizuotos sovietinės sistemos poreikius.

Kita vertus, sovietinis žemės ūkis buvo plėtojamas remiantis universaliais moderniosios visuomenės žemės ūkiui būdingais prisitaikymo ir išlikimo funkciniais imperatyvais (industrializacija, elektrifikacija, chemizacija, biurokratizacija, melioracija ir net urbanizacija, t. y. miesto tipo gyvenviečių kūrimas) (Harrison, 1996). Visi šie funkciniai imperatyvai buvo įgyvendinami per prievartą, suformuojant žemės ūkiui specifinį sovietinį pavidalą: žemės ūkio produktų gamyba, produktų ir prekių paskirstymas (tiekimas) buvo planingas ir glaudžiai susijęs su visa sovietine ekonomika, valdoma nuo sąjunginio centro priklausomos ir hierarchizuotos vietinės biurokratijos. Kartu buvo siekiama selektyviai naikinti, atrinkti ir perinterpretuoti istorinę lokalią praeitį, silpninant istorinį kaimo bendruomenės tapatumą,

todėl plito *hipokrizinės* ir *anomiškos* kaimo gyventojų nuostatos, kaimo gyventojų atomizacija ir autentiškos bendruomenės nykimas, todėl vargu ar *kolchozinis* hibridas galėjo būti efektyviai ir be nuostolių transformuotas į rinkos ekonomikos žemės ūkio individualų ar korporatyvinį ūkį, nes kolchozinis hibridas neturėjo pačių šio darinio veikėjų socialinės legitimacijos dėl prievartinio ir autokratinio žemės ūkio modelio, todėl pereinamuoju laikotarpiu negalėjo būti darnaus tvarką *primetančiųjų* ir *priimančiųjų* bendradarbiavimo, vykdant ūkio transformaciją. Žemės ūkio transformacijai reikšmingi buvo ne tik valstybinio socializmo ir rinkos ekonomikos skirtumai, bet ir per 50 sovietinio laikotarpio metų sukurtų žemės ūkio hibridų ypatumai. *Kolchozinis* kaimas – tai autoritariškai organizuotas žemės ūkio produktų „fabrikas“ su stipriai anomijos paveikta ir radikaliai suskaidyta darbuotojų visuma, tik iš išorės primenančia kaimo bendruomenę. Kolchoznikams trūko pasitikėjimo tiek tarpusavio, tiek kolūkio administracija, todėl kolchoze beveik neliko nė vieno ryškesnio socialinės tinklaveikos tipo, būtino autonomiškoms ir veiklioms bendruomenėms. Būtent dėl to socialinius kolchozinio „fabriko“ padarinius tipologiškai galima lyginti su per ilgą kolonijinį laikotarpį sukurtu hibridu. Pastarieji sukuriami prievarta ir pirmiausia skirti tenkinti primestos sistemos poreikius, o svarbiausia – hibridas ir jo funkcionavimas yra stipriai supainioti ne tik su dominuojančios sistemos, bet ir su vietinės visuomenės poreikių tenkinimo būdais. Sovietinės okupacijos laikotarpiu Lietuvos kaimo žmonių gyvenimas – užimtumas, laisvalaikis, pramogos, švietimas ir net sveikatos priežiūra tapo *kolchozinio* hibrido dalimi (Leonavičius, Ozolinčiūtė, 2008).

Visi kolchozo darbuotojai buvo įtraukti į hierarchinę sistemą, kurioje išsiskyrė elitas ir eiliniai darbuotojai. Taikant R. Collinso (Collins, Makowsky, 1993: 275) konflikto teoriją, galima teigti, kad *kolchozų* sistema žmones padalino į *tvarką primetančius* (privilegijuotus sovietinės sistemos planų ir kontrolės vykdytojus) ar primestos tvarkos sergėtojus ir *tvarką priimančius* – eilinius „fabriko“ darbuotojus. Pirmieji labiau tapatinosi su kolūkiniu fabriku, jo gamybiniais pasiekimais, diegė užsienyje nusižiūrėtas technologijų inovacijas, indoktrinavosi kolūkine ideologija ir pozityviai vertino sistemos pasiekimus, todėl sunkiau priėmė kolūkinės sistemos panaikinimą. Anot vieno buvusio pirmininko, „*aš naudojausi ta proga, aš važinėjausi po pasaulį, <...> aš ėmiau pavyzdį iš kitų, ką iš to ūkio „pasivogti*“ (turima mintyje idėja – V. L.) (respondentas Nr. 5, buvęs kolūkio pirmininkas). Antrieji buvo pasyvūs primetamos tvarkos ir ritualų stebėtojai bei vykdytojai. Todėl, skirtingai nei Rytų Vokietijoje, kurioje dėl gana ryškaus žemės ūkio kooperatyvų darbuotojų pasitikėjimo (socialinio kapitalo) savo vadovais (Wolz et al., 2010), išliko žemės ūkio kooperatyvai. Lietuvoje po „garsiųjų“ G. Vagnoriaus nutarimų (LR V, 1991a; LR, 1991b) kolchozų pirmininkai nesugebėjo mobilizuoti darbuotojų ir išlaikyti ūkių. Interviu buvęs pirmininkas teigė, kad „*žmonės norėjo pinigų ir turto, tad ir skubėjo dalintis <...> žmogus yra individas ir jis galvoja apie save <...>. Jei jis mato, kad tas kolektyvas yra <...>, nebėra kontrolės, tai rūpinasi savimi*“. Suomių sociologas, tyrinėjęs žemės ūkio posovietinę reformą Estijoje ir daręs interviu su buvusiais kolchoznikais, taip

pat pabrėžė pirmininkų (raudonųjų baronų) griežtą ir beapeliacinį vadovavimą (Alanen et al., 2001). Lietuvoje tik nedaugelis vadovų sugebėjo mobilizuoti darbuotojus ir laipsniškai perorganizuoti kolchozus į sėkmingai veikiančias žemės ūkio bendroves. Absoliuti dauguma *kolchozų* ir sovietinių ūkių, net ir perorganizuoti į bendroves, žlugo pirmuoju nepriklausomybės dešimtmečiu, nesugebėjus darbuotojams ir administracijai susitarti dėl tolesnio, bent pereinamojo laikotarpio kolektyvinio žemės ūkio tęstinumo, galėjusio amortizuoti kaimo gyventojų praradimus. Ir tai nebuvo tik teisinės ir ekonominės priežastys, į kurias dažniausiai kreipia dėmesį kolchozų sistemos gynėjai (Pronckus, 2004; Budvytis, 2003).

Dar 1989 m. Lietuvos žemdirbių sąjūdis, siekdamas sutelkti visus Lietuvos žemdirbius ir kurti žemės ūkio reformą, susidūrė su LKP CK kontroliuojamos *Kolūkių tarybos*, kurios daugumą sudarė kolchozų pirmininkai, skirtinga pozicija *kolchozų* reorganizacijos klausimu. Jau tuomet ne tik išryškėjo sovietinės kolchozinės nomenklatūros siekiai atsikratyti Maskvos ir vietinės aukščiausiosios valdžios kontrolės, bet ir išlaikyti savo privilegijuotą poziciją kaime. Kolchozinė nomenklatūra suvokė, kad jų dominuojanti pozicija, nepaisant „pasiekimų“, neturi darbuotojų legitimacijos. Sovietinės sistemos suskaidytas kaimas ir darbuotojų legitimacijos neturėjusi kolchozų vadovybė, socialinio kapitalo stoka kaime blokavo galimybę efektyviau išnaudoti kolchozų pirmininkų vadybinius ir kitus patyrimo resursus sudėtingu žemės ūkio transformacijos laikotarpiu. Žemės reformos laikotarpiu greitai išryškėjo skirtingų socialinių grupių požiūriai į žemės restituciją ir savo pozicijų kaime išlaikymą.

Po *Valstiečio ūkio* (LR AT, 1989) ir Kolūkiečių sodybinio sklypo iki 3 ha išplėtimo (LR AT, 1990b) įstatymų priėmimo sekusi masinė žemės restitucija supriešino ekskolūkiečius ir žemės savininkus ir net skirtingos „kilmės“ pačius ūkininkus – *Lietuvos ūkininkų sąjungą*, kuri vienija daugumą pagal *Valstiečio ūkio įstatymą* atsiradusius stambius ūkininkus, supriešino su *Lietuvos žemės savininkų sąjunga*, į kurią daugiausia susijungė žemę atgavę ir smulkūs ūkininkai. Šią priešpriešą išnaudojo dėl politinių galių konkuruojančios grupės – Sąjūdis (TS/LK) ir LKP (LDDP, LSDR), todėl net neliko galimybės susitarti. LKP pasinaudojo ekskolchoznikų nepasitenkinimu žemės reforma ir ilgam užsitikrino kaimo rinkėjų lojalumą, o žemės restituciją ir žemės savininkus palaikė TS/LK, nors praktiškai žemės grąžinimu buvo suinteresuotos visos pusės. Net ir vėlesniu Nepriklausomybės laikotarpiu sovietinio žemės ūkio palikimo transformacija į rinkos ekonomiką tapo besikeičiančių valdžioje politinių jėgų manipuliacijos priemone.

Kolchozinis hibridas vargiai galėjo derėti su sėkminga žemės restitucija, kai dauguma žemės savininkų gyvena ne savo gimtinėje ar net iš viso nesiruošia ūkininkauti, kai kolchoze darbuotojų dauguma nėra žemės savininkai, kai ši sistema galėjo funkcionuoti tik autoritarinės sistemos sąlygomis.

Urbanizacija

Susipynusios modernybės koncepcijos požiūriu, universalaus moderniosios visuomenės urbanizacijos modelio įgyvendinimo pagal sovietinį modelį rezultatai apibūdinami kaip hibridai, o pats procesas – hibridizacija. Tad sovietinės modernizacijos pasekme laikoma hibridinė modernybė. Ji siejama su kolonijine arba okupacine politika, kai dominuojanti galia primeta savąjį modernizacijos modelį, naudingą metropolijai. Sovietinė okupacija ypatinga tuo, kad buvo ypač stipriai centrinės valdžios kontroliuojamas primestas urbanizacijos modelis, kurio įgyvendinimas priklausydavo nuo centrinių būsto ir teritorinio planavimo biurokratinių įstaigų Maskvoje sprendimo.

Sistemingas urbanizacijos projekto įgyvendinimas buvo sovietinės komandinės ekonomikos ir industrijos ramstis, nes miestas buvo ta erdvė, kurioje užtikrinamas masinis užimtumas gamybos sektoriuje, o sovietinė urbanizacija kaip procesas buvo traktuojama kaip migracinių darbo jėgos srautų vadyba ir nuoseklus darbo išteklių paskirstymas, priklausomai nuo politinio-ekonominio valstybės poreikių, kurie atsispindėdavo teritoriniame planavime. Sovietinis urbanizacijos modelis buvo išskirtinis tuo, kad pasižymėjo centralizuotu būsto fondo planavimu, produkcija ir paskirstymu, priklausomai nuo grįstu hierarchizuoto biurokratijos pagrindu institucijų sprendimo bei vidinės gyventojų migracijos kontrolės. Taigi, modernaus sovietinio miesto gyventojų skaičius priklausė nuo to, kaip buvo įgyvendinamos suplanuotos ekonominės veiklos konkrečioje teritorijoje ir kaip tos veiklos turėjo būti siejamos su gamybiniais resursais ir darbo jėgos koncentracijos poreikiu.

Paradoksalu, bet reikšmingam modernaus miesto projektui įgyvendinti buvo taupomos lėšos ir vykdoma *ekonomizacija*, nes išlaidos miesto viešajai infrastruktūrai ir būsto fondo plėtrai buvo traktuojamos kaip per daug brangios investicijos, palyginti su investicijomis į gamybos (ypač sunkiosios ir karo pramonės) sektorių. Prie lėtos sovietinio miesto urbanizacijos prisidėjo ne tik menkas valstybinis investavimas į būsto sektorių (palyginti su tikruoju būsto deficitu), bet ir tai, kad sovietinė sistema pasitelkdavo švytuoklinę migraciją – pirmiausia plėsti gamybą miestuose, tik po to būsto fondą miestuose. Darbininkai miestuose ilgą laiką buvo kaimiškų vietovių gyventojai, kurie neturėjo galimybių apsigyventi mieste, ir kasdien vykdavo į darbą miestuose bei grįždavo iš jo į gyvenamą kaimišką vietovę. Planinga ir centralizuota gyventojų migracijos kontrolė buvo įgyvendinama dviem *biurokratizuotomis* (ir valstybinėje ekonomikoje *racionaliomis*) procedūromis kaip būsto eilių formavimas darbovietėje, kuris tarnavo kaip būsto normavimas būsto deficito sąlygomis, ir visuotinės privalomos gyvenamosios vietos registracija. Šių dviejų procedūrų išskirtinis pritaikymas teritoriniam planui įgyvendinti yra specifinis (tik) sovietinės urbanizacijos hibridui būdingas požymis, nes jos užtikrino suplanuotą stabilų miestų gyventojų populiacijos augimą (ir valdomą migraciją kaimas-miestas) ir ilgam įtvirtino pirmajai urbanizacijos fazei būdingą miestų plėtrą, kai ji priklauso tik nuo užimtumo pramonės sektoriuje.

Dėl griežto būsto paskirstymo ir vidinės migracijos kontrolės buvo sustabdyta antroji urbanizacijos fazė, t. y. individualių namų plėtros priemiesčiuose galimybė poindustrinėje ekonomikoje. Miesto gyventojai nei galėjo turėti žemės nuosavybės, nei keltis į kitą gyvenamąją vietą be oficialaus gyvenamosios vietos registracijos pasikeitimo. Taigi, sovietinės urbanizacijos modelis remiasi maksimaliu individualaus būsto poreikio slopinimu ir judėjimo teritorine kontrole. Idealiame sovietiniame miesto modelyje nelieka jokios reikšmingos vietos savivaldai ar vietinėms (savivaldos ar gyventojų) iniciatyvoms koreguoti esamus planus ar spręsti savas būsto problemas. Instituciniai nacionaliniai veikėjai paternalistiškai nuspręsdavo būsto ir viešųjų paslaugų poreikį, laikantis nacionalinio lygmens planų ir normatyvų, kurie buvo griežtai centralizuotai susieti su visos sovietinės sistemos mastu plėtojama pramonine veikla, o gyventojams paliekamas tik pasyvus gerovės gavėjo vaidmuo. Miestas ar vietinis administracinis vienetas buvo traktuojamas labiau kaip nacionaliniam lygmeniui pavaldus teritorinis vienetas, kuris galėjo išsiskirti tik pagal du parametrus – savo urbanizuotumo lygmenį ar pagrindinio ekonominio sektoriaus specifika. Tokiame modelyje miestų savivaldos ir žemesnio lygmens institucijos išpildė subordinacijos funkcijas, o gyventojai tebuvo apibrėžiami kaip pasyvūs piliečiai, kuriems teikiama gerovė kolektyviniu būdu pagal centrinio aparato sprendimus. Apskritai sovietmečiu Lietuvoje moderniosios visuomenės urbanizacija buvo tiesiogiai susijusi su industrializacija. Lietuvos miestų gyventojų gausėjimas ir jų sėkmingas įsikūrimas tiesiogiai priklausė ne tik nuo nacionalinės, bet pirmiausia nuo centralizuotai visos Sovietų Sąjungos mastu plėtojamos pramonės. Reikia pastebėti, kad vėlyvuoju sovietmečiu nusižengiama sovietinės urbanizacijos standartams, nes skatinama nežymi individualių namų statyba didžiųjų miestų periferijoje. Tai iš esmės neatitiko „modernaus sovietinio miesto“ idealų tiek būsto politikos, tiek teritorinio planavimo, tiek regioninės politikos atžvilgiu. Labiau individualizuoto būsto poreikio decentralizacija buvo atlikta tik iš funkcinio poreikio paskatinti gyventojus prisiimti šiek tiek didesnę atsakomybę už savo būsto klausimus, o ne dėl pakitusio požiūrio į miesto plėtrą: centrinėms institucijoms buvo sunku spręsti gyventojų būsto trūkumo klausimą ir visus kolektyviai juo aprūpinti, todėl buvo leidžiama gyventojams patiems pasistatyti individualų būstą.

Lietuvoje 1990 m. atgavus nepriklausomybę sovietinės urbanizacijos modelis buvo atgyvenęs ir vėlavo, palyginti su Vakarų kapitalistinėmis šalimis, nes buvo susijęs su pirmąja industrine stadija ir tik pramonės sektoriaus augimu (Enyedi, 1998). Kita vertus, taip vienareikšmiškai įvardyti industrializaciją kaip universalią modernizacijos prielaidą, kuri sąlygoja urbanizacijos stadiją, būtų netikslu ir reikėtų patikslinti. Anot Szelenyi (1996), visuomenės socioistorinės modernizacijos, o šiuo atveju sovietinio socializmo raida yra labai svarbus veiksnys, sukuriantis specifinį arba hibridinį sovietinės urbanizacijos pavidalą, todėl galima teigti, kad sovietinės urbanizacijos atveju Enyedi ir Szelenyi ne tiek prieštarauja vienas kitam, kiek papildo. Sovietinė urbanizacija iš tiesų priklausė nuo industrializacijos, kaip ir bet kuri moderniosios visuomenės urbanizacija, bet urbanizacija buvo plėtojama pagal

centralizuotos ir autoritarinės valstybės universalų visai Sovietų Sąjungai planą. Būtent todėl šios urbanizacijos produktą vadiname hibridu. Viena pagrindinių hibrido savybių – sunkiai arba iš viso nedalomas, o veikėjai, kurie gyvena su tuo hibridu, tampa jo įkaitais pasikeitus politinėms ir ekonominėms sąlygos, t. y. kai hibridas nebefunkcionuoja pagal dominuojančios galios nustatytą tvarką.

Lietuvos miestai tapo sovietinės urbanizacijos įkaitais, kadangi visos prielaidos, leidusios plėtoti modernų industrinį miestą, kardinaliai pasikeičia rinkos ekonomikos sąlygomis. Sugriuvus sistemai sovietinis miestas (ypač centralizuotas būsto sektorius ir jo komunalinis ūkis, būsto produkcijos grandinė ir teritorinis planavimas) ne tik negalėjo funkcionuoti pagal tuos pačius principus, bet ir sovietinis urbanizacijos hibridas iš esmės nepritaikomas rinkos ekonomikai. Būsto sektoriaus liberalizacija ir teritorinio planavimo decentralizacija susijusios su dviem pagrindinėmis sąlygomis: pirma, valstybė neturėjo nei materialinių, nei intelektualinių resursų laipsniškai pereiti prie koordinuojamos rinkos ekonomikos (pvz., palaikant reikšmingesnį valstybinį būsto aprūpinimo laipsnį); antra, buvo siekiama kuo griečiau išardyti centralizuotą autoritarinę sistemą, kurioje nebuvo vietos aktyviam individui, kurio būsto poreikius, gyvenamąją vietą ir darbovietę nustatydavo valstybė. Decentralizavus sovietinio tipo urbanizaciją, masiškai privatizavus nuomojamą gyvenamąjį plotą, liberalizavus būsto politiką, nemaža miestų gyventojų dalis, kuri sovietiniu laikotarpiu buvo įtraukta į gyvenamojo būsto laukiančiųjų sąrašus, prasidėjus posovietinei deindustrializacijai, liko be jokios perspektyvos gauti būstą. Sovietinio urbanizacijos modelio svarbiausi principai (kaip egalitariškumas ir standartizuotas aprūpinimas būstu) atmetami iš karto Lietuvai atkūrus nepriklausomybę. Daugiausia buvo orientuojamasi į reformas, susijusias su būsto sektoriumi, ypač privatizavimo metu, kur kiekvienas gyventojas tampa ne pasyviu valstybinės paramos gavėju, bet aktyviu dalyviu-vartotoju. Tuo metu pagrindinis paramos teikėjo vaidmuo atitenka savivaldybėms, kurios turi administruoti jos teikimą gyventojams, o nacionalinės institucijos prisiima finansinių donorų ar koordinatorių vaidmenį. Būsto paramos sistemos dereguliacija yra vienas decentralizacijos požymių, kai suteikiamos didesnės atsakomybės savivaldybėms bei įteisinamas paramos gavėjų – savivaldybių gyventojų aktyvus dalyvavimo procese vaidmuo.

Decentralizacija neapsiriboja tik paramos teikimo vaidmens perleidimu savivaldybėms, bet tai pastebima ir naujoje savivaldos administravimo sistemoje, nes nebelieka teritorinių vienetų traktavimo pagal skirtingą hierarchinį-administracinį „*pavaldumo*“ lygmenį. Decentralizacija įgyvendinama teritorinio planavimo srityje, panaikinami įvairūs statybų draudimai ar ribojimai skirtingo urbanizuotumo teritorijose, nebelieka centrinės valdžios agentūrų kaip institucinių arbitrų, kurie spręstų ginčus dėl teritorijų. Savivaldybė tampa atsakinga už visus naujus būstų projektus ir teritorijų planavimą, kad šie būtų parengti pagal naujus „lankstesnius“ nacionalinius reikalavimus. Decentralizacija apibendrina ir tai, kad gyventojai tampa santykinai svarbiausiais veikėjais, teritorinio planavimo ir miestų vystymosi

dalyviais, palyginti su sovietmečiu, nes jų teisinį pagrindinį statusą apibrėžia nebe „*piliečių*“ ar kita kolektyvinės paramos gavėjų grupės kategorija, bet jie įvardijami kaip „*savininkai*“ ar „*bendrasavininkiai*“, kurie tampa atsakingi už savo privatų būsto poreikį ir gyvenamąjį būstą.

Reikšmingas įvykis, lėmęs rinkos ekonomika grįsto naujo urbanizacijos modelio raidą Lietuvoje, tapo būsto nuosavybės instituto įteisinimas. Hierarchiniai nacionalinio lygmens įstaigų sovietinės būsto politikos ir teritorinio planavimo principai nebegali būti įgyvendinami, nes būsto gyventojai tampa savininkais su savo teisėmis. *De jure* pagrindu būsto nuosavybę buvo bandoma sukurti pasirenkant derinti būstų privatizavimo ir restitucijos reformas, bet praktiškai Būstų privatizacijos įstatymas tapo svarbesniu ir greičiau įgyvendintu politiniu procesu. Įtampą tarp norinčių atkurti būsto nuosavybę gyventojų ir nuomininkų būsto fonde, kuris buvo priskirtinas grąžintinam restitucijos fondui, buvo palikta galutinai išspręsti kartu savivaldybėms, kurios turėjo suderinti skirtingus dviejų grupių interesus ir jau praktiškai po privatizavimo reformos intensyviausio periodo.

Sveikatos priežiūros sistema

Sveikatos priežiūros sistema, skirtingai nuo žemės ūkio ir urbanizacijos, yra ne verslo sritis, bet viena iš gerovės valstybės sričių, kurioje valstybės intervencija yra esminė. Veikiausiai todėl žemės ūkio ir urbanizacijos sovietinio laikotarpio hibridai negalėjo funkcionuoti laisvosios rinkos sąlygomis ir turėjo būti pakeisti, o sveikatos priežiūros sistema inertiškai tęsė savo egzistenciją ir Nepriklausomoje Lietuvoje, neskubėdama keisti sovietiniu laikotarpiu įtvirtinto pavidalo. Nors ir sudėtingomis ekonomikos sąlygomis pirmuoju Nepriklausomybės dešimtmečiu, valstybė ir toliau rėmė mažai kintančią sveikatos priežiūros sistemą, nors to meto dokumentuose buvo deklaruojamos sveikatos priežiūros sistemos reformos, atitinkančios vėlyvosios modernybės sveikatos priežiūros ir ugdymo reikalavimus.

Posovietinė sveikatos sistemos pertvarka vyko sudėtingu politinių, socialinių, ekonominių transformacijų laikotarpiu ir šios aplinkybės, be abejonės, darė poveikį galimybėms įgyvendinti užsibrėžtus institucinių reformų ir visuomenės sveikatos gerinimo tikslus. LR Seimo 2013 m. patvirtintoje Lietuvos sveikatos 2014–2023 m. programoje (TAR, 2014-07-01, Nr. 9403) buvo išskirtos 1998–2010 m. Lietuvos sveikatos programos įgyvendinimo nesėkmės: nepakankamas tarpsektorinis bendradarbiavimas, sunkus kai kurių sveikatos priežiūros paslaugų prieinamumas, išliekantys sveikatos netolygumai, racionalaus sveikatos sistemos išteklių paskirstymo problema. Taikytos sveikos gyvensenos įpročių ugdymo priemonės nedavė efektyvių rezultatų, nepavyko sumažinti ir širdies bei kraujagyslių ligų masto. Pirmąjį po Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo dešimtmetį (o ir vėliau) vykdyta SPS pertvarka, ypač žvelgiant į kai kuriuos visuomenės sveikatos rodiklius, susidūrė su tam tikromis aplinkybėmis, kurios trukdė efektyviai siekti šia pertvarka išsikeltų tikslų.

Atsižvelgus į tai, kad pertvarkos metu sunkiai sekėsi mažinti tam tikrus sergamumo ir mirtingumo rodiklius, galima kelti klausimą, kiek šios pertvarkos strategai suvokė pamatiniuose sveikatos politikos dokumentuose deklaruojamą aktyvaus visuomenės dalyvavimo svarbą, kuri sovietinio laikotarpio sveikatos priežiūros sistemoje buvo visiškai ignoruojama. XX a. antrojoje pusėje Vakarų šalyse vykusios SPS institucinės pertvarkos rėmėsi aiškiu šių pertvarkų būtinybės socialinių prielaidų suvokimu. Vertinant pamatiniuose sveikatos politikos dokumentuose išliekančią tendenciją akcentuoti visuomenę kaip poveikio objektą, o visuomenės dalyvavimą apibrėžti per paciento teises sveikatos priežiūros įstaigose, taip pat atsižvelgus į „medicininę“ Lietuvos sveikatos programos (1998) pakraipą ir tarp reformos nesėkmių paminėtus nepakankamą tarpsektorinį bendradarbiavimą, išliekančius sveikatos netolygumus ir prastus visuomenės sveikatos rodiklius, galima daryti prielaidą, kad greičiausiai institucinė kaitos būtinybė nebuvo iki galo suvokta ir posovietinės sveikatos strategai buvo linkę išlaikyti kai kuriuos sovietinio laikotarpio institucinės tvarkos elementus (pirmiausia dominavimą) bei ją pagrindžiančią biomedicininę logiką. Siekį išlaikyti bent tam tikrus buvusios SPS institucinės tvarkos elementus rodytų ir tai, kad, nepaisant pamatiniuose sveikatos politikos dokumentuose, ypač Nacionalinėje sveikatos koncepcijoje (1991), deklaruotų pažangių SPS principų ir orientacijos į naują – sveikatos saugojimo – funkciją, pirmąjį reformų dešimtmetį vyravo tendencija prioretizuoti infrastruktūrinius pokyčius, o ne įtraukti savivaldybes ir bendruomenes į visuomenės sveikatos problemų sprendimą (Jankauskienė, 2009) ar plėtoti nemedicinines sveikatos paslaugas (Pūras ir kt., 2013).

Kita vertus, minėtas SPS pertvarkos nesėkmes pirmuoju Nepriklausomybės dešimtmečiu galima sieti ir su menku visuomenės dalyvavimu bei aktyvumu puoselėjant savo sveikatą. Kadangi tradiciškai sveikatos priežiūros specialistai, kurių vaidmuo buvo ypač sureikšmintas sovietinėje SPS, pirmuoju sveikatos reformų dešimtmečiu (net ir šiandien) visuomenės dalyvavimo ir atsakomybės už sveikatą svarbos suvokimas buvo menkas.

Tai, kad visuomenei trūko sveikatos sąmoningumo ir ji nebuvo pasirengusi prisiimti atsakomybės už sveikatą, iš dalies patvirtina 2011 m. atlikta reprezentatyvi Lietuvos gyventojų apklausa. Jos rezultatai atskleidė, kad tik 58 proc. respondentų manė, kad atsakomybė už sveikatą turėtų tekti jiems patiems: didžiausią atsakomybę už sveikatą Lietuvos gyventojai vis dar buvo linkę priskirti sveikatos priežiūros įstaigoms ir Sveikatos apsaugos ministerijai (Sveikatos sistemos reformų analizė, 2011). Menką sveikatos sąmoningumą būtų galima kildinti iš sovietiniu laikotarpiu susiformavusios vertybių sistemos, kai materialinio ir fizinio saugumo garantijos vertinamos labiau nei sveikata ir sveika gyvensena. Tokias vertybines orientacijas palaikė ir sudėtinga socioekonominė šalies situacija atgavus Nepriklausomybę. Turint galvoje, kad sovietmečiu būtent valstybė ir jos valdžios institucijos buvo prisiėmusios atsakomybę už visuomenės sveikatą, nekeista, kad didelė dalis Lietuvos gyventojų, net ir praėjus keliems dešimtmečiams po Nepriklausomybės atkūrimo, atsakomybę už sveikatą vis dar buvo linkę deleguoti sveikatos priežiūros sistemai. Tuo iš dalies galima paaiškinti ir

augančius mirtingumo nuo kraujotakos sistemos ligų ir piktybinių navikų rodiklius, kurie didėjo ir atgavus Nepriklausomybę.

Menkas sveikatos sąmoningumas, atsakomybės už individualią sveikatą stoka, tradicijos ginti savo interesus trūkumas sunkino visuomenės įsitraukimą į sveikatos politikos sprendimų priėmimą. Jau pirmąjį Nepriklausomybės dešimtmetį Lietuvoje kūrėsi įvairios pacientų organizacijos, bet joms gana sunkiai sekėsi atstovauti savo interesams valdžos institucijose. 2002 m. buvo įkurta Lietuvos pacientų organizacijų atstovų taryba, suvienijusi įvairias pacientų organizacijas, ginančias sergančiųjų įvairiomis ligomis teises. Tačiau ir šiandien NVO, atstovaujančių pacientų interesams, dalyvavimas valstybės sveikatos politikoje yra problemiškas. Autorių atliktas tyrimas atskleidė, kad LR sveikatos apsaugos ministerija kryptingai bendradarbiauja tik su keliomis NVO vienijančiomis struktūromis ir tai vyksta hierarchinių santykių lygmenyje. Nors NVO pripažįstamos valstybės sveikatos politikos dalyvėmis, joms suteiktas ribotas vaidmuo sprendimų priėmimo procesuose. NVO neįtraukiamos į politinės darbotvarkės sudarymą ir prioritetų nustatymą. LR SAM buriamų darbo grupių veikloje dominuoja LR SAM ir kitų valstybės institucijų atstovai. Jų dalyvavimo valstybės sveikatos politikoje negalima priskirti valdžios pasidalijimo (pasidalytoji įtaka ir atsakomybė) lygiui, kai įsitraukiama į sprendimų formulavimo ir priėmimo procesus.

Pamatiniai Lietuvos sveikatos politikos dokumentai labiau akcentuoja pacientų teises nei visuomenės įsitraukimą į su sveikata susijusių sprendimų priėmimą. Tai, kad sveikatos sistemos pertvarkos strategai visuomenei suteikė labiau antraeilį vaidmenį, rodytų ir tas faktas, kad Nacionalinėje sveikatos taryboje ir savivaldybių bendruomenės sveikatos tarybose visuomenės atstovai sudarė trečdalį tarybų narių, o nacionalinės sveikatos sistemos viešųjų įstaigų patariamuosiuose valdymo organuose dalyvavo vienas visuomenės atstovas iš penkių arba septynių. Kiti šių organų nariai buvo sveikatos ar sveikatos priežiūros ekspertai (gydytojai, medicinos mokslų atstovai). Kai tokiose institucijose dominuoja ekspertai, visuomenės atstovų balsas gali likti neišklausytas arba turėti nelygiavertį svorį priimant aktualius sveikatai ar sveikatos priežiūrai sprendimus. Tokia situacija nėra išskirtinis Lietuvos bruožas, tačiau polinkį prioretizuoti ekspertinį žinojimą (pvz., medikų) posovietinėje visuomenėje būtų galima kildinti iš sovietinės SPS ypatumų, susijusių su griežta hierarchine ir autoritarine visuomenės sistema. Sovietų Sąjungoje medikų profesija vaidino esminį vaidmenį su sveikata susijusių sprendimų priėmimo procese. Viena vertus, sąjunginiai medicinos mokslinių tyrimų institutai apibrėždavo sveikatos priežiūros pobūdį, nustatydavo normas ir SP teikimo normatyvus. Respublikos lygmeniu medicinos srities mokslininkai ir medikai profesionalai dalyvaudavo vertinant SP poreikius, apibrėžiant prioritetus ir numatant apytikres SP sąmatas, kurios po to būdavo teikiamos ir derinamos su partija ir valstybinės valdžios bei valstybinio valdymo organais. Veikiausiai dėl to 1990-aisiais Nepriklausomos Lietuvos nacionalinę sveikatos koncepciją kūrė išimtinai medikų bendruomenė, o visuomenė

pamatiniuose sveikatos politikos dokumentuose neretai matoma daugiau kaip poveikio objektas nei aktyvus SPS dalyvis.

Sovietinio laikotarpio SPS hibridinis pavidalas gali būti apibūdintas kaip universalaus pirmajai modernybei būdingo SPS modelio susipynimas su sovietiniu jo įgyvendinimu. Sovietiniam sveikatos priežiūros sistemos modeliui būdingas centralizuotas, hierarchinis ir planingas valdymas, klientelistiniais ryšiais grindžiamas SPS vystymas; suabsoliutintas biomedicininis sveikatos modelis, palaikomas ekspertinio žinojimo dominavimu; menkos ir slopinamos galimybės sveikatos priežiūros sistemoje ir politikoje reikštis pilietiniam aktyvumui; menkas visuomenės sveikatos sąmoningumas ir atsakomybė už savo sveikatą. Sovietinio laikotarpio SPS buvo atskiras moderniosios visuomenės SPS atvejis arba sovietinio laikotarpio hibridas, apimantis, viena vertus, universalius, ankstyvajai modernybės stadijai būdingus SPS bruožus, sudariusius sąlygas iki pat 1970 m., prievarta mobilizavus visuomenę, sėkmingai eliminuoti šiai modernybės stadijai būdingas infekcines ligas bei pailginti vidutinę tikėtiną gyvenimo trukmę; kita vertus, autoritarinė politinė sistema, slopindama pilietinę visuomenę ir jos įsitraukimą į sveikatinimo procesus, vienpusiškai plėtojo SPS, kurioje dominavo biomedicininiu sveikatos modeliu paremtas ekspertinis žinojimas. Nepaisant sovietinės SPS plėtros (ligoninių ir lovų skaičiaus didėjimo), visuomenės sveikatos ir mirtingumo rodikliai stabilizavosi arba blogėjo. Toks paradoksas paaiškinamas sovietinės sistemos nesugebėjimu arba nenoru keisti bendro visuomenės politinio klimato, tiesiogiai paveikusio SPS nesugebėjimą prisitaikyti prie kintančių visuomenės sveikatos socialinių ir politinių sąlygų ir keistis. Visuomenės sveikos gyvensenos ir elgsenos plėtros negalima įgyvendinti prievarta. Tam būtinas visos visuomenės, įvairių jos sektorių įsitraukimas ir bendradarbiavimas.

Šio sovietinio laikotarpio SPS hibrido tąsą galime įžvelgti ir posovietinio laikotarpio SPS: sveikatos priežiūros sistemos pertvarka buvo vykdoma greičiausiai iki galo neįsisąmoninus institucinės tvarkos ir ją grindžiančios bomedicininės logikos kaitos būtinybės perimant ir bandant įdiegti poindustrinių gerovės valstybių patirtį atliepiančius pažangius SPS principus ir SPS deleguojamą sveikatos saugojimo funkciją. Todėl pirmąjį po Nepriklausomybės atkūrimo dešimtmetį, o ir vėliau, numatytos SPS pertvarkos ir užsibrėžtų visuomenės sveikatos rodiklių gerinimo tikslų įgyvendinimas galimai strigo dėl išliekančios tendencijos medikalizuotai suvokti nemedicinines sveikatos prielaidas ir išlaikyti ekspertinės galios pozicijas sprendžiant visuomenės sveikatos klausimus. Kartu SPS pertvarką apsunkino ir nepakankamas visuomenės sveikatos sąmoningumas bei menkas įsitraukimas į sveikatos klausimų sprendimą.

Ypač stipriai medikalizuota sveikatos priežiūros samprata grindžiama sovietinė sveikatos priežiūros sistema ir iš čia išplaukiantis žymus medikų dominavimas pirmuoju nepriklausomybės dešimtmečiu tiesiog ribojo sveikatos politikos strategų pasirinkimą labiau plėsti pirminį sveikatos priežiūros lygį, o didžiausią finansų srautą, skirtą SPS, kreipė į

tretinį ir antrinį lygmenis. Sovietiniu laikotarpiu susiformavusi griežta hierarchinė sveikatos priežiūros struktūra išliko ir posovietiniu laikotarpiu, išlaikydama priveligijuotą aukščiausių pozicijų medikų grupę ir būdama palanki jų interesams.

SUMMARY

Soviet modernity and modernization during soviet period: Hybrid modernity

The transformation of Lithuanian agriculture from collective farming to market economy took place under extraordinary conditions. A transformation from a socialist state economy to a capitalist market economy was a very distinct development alternative for a modern society. A return to a market economy is not the same thing as a transformation into a new market economy. It is a specific transformation of past experiences into a new direction for the future. On the other hand, neither the Lithuanian society nor its agriculture or rural population were an exception in Central and Eastern Europe. All postsocialist countries faced similar challenges of transformational development. Lithuania differed from the other Central European societies (and was similar to the other Baltic States) because of its soviet past. The countries that were forcefully incorporated into the Soviet Union experienced incomparably more repressions from the totalitarian state and an incomparably greater transformation of their societies and all areas of life. A typological description of a return to a market economy reflects in a rather broad manner the particular development of a difficult transition. This transformation can be analysed from the perspective of entangled modernity and its consequences – hybrids. This reveals the universal processes of modern societies and their consequences, as well as the particular experiences of the region. It also explains the human and material losses tied to the specific type of transformation. From the perspective of entangled modernity and its consequent hybrids, the collective agriculture in Lithuania is a result of an entanglement between the colonial soviet model and the local rural economy, technology, society and culture. Collective agriculture was, first and foremost, aimed at accommodating the needs of the centralised soviet system. The soviet agriculture was developed according to the universal functional imperatives of adaptation and survival (industrialisation, electrification, increased use of chemicals, bureaucratisation, land improvement and even urbanisation), which were commonly applied in agriculture in modern societies. On the other hand, these functional imperatives were implemented by force, and that gave agriculture a specifically soviet form. The production and distribution of agriculture goods was planned and closely aligned to the whole soviet economy, which was controlled by the local bureaucracy, which was hierarchical and dependent on the central power of the Union. An additional goal was to selectively destroy, select and reinterpret local history and to weaken the historical identity of the rural community. This led to hypocritical and anomic dispositions among the rural population, atomisation of the people living there, and destruction of the authentic community. It seems unlikely that a

soviet hybrid like this could have been effectively and without losses transformed into an individual or a corporate company under market economy, because the hybrid lacked social legitimation from its participants due to the autocratic model of collective agriculture. Rural communities were fragmented by the soviet system, and the management of collective farms were legitimised by the domination of soviet state power. This made the legitimisation suspicious in the eyes of the farm workers, and did not allow for a more effective use of the managerial resources and the social capital of the chairmen of collective farms during the complicated transformation of agriculture.

The concept of entangled modernity was used in order to provide a broad picture of specific soviet urbanization features and to showcase which of the universal principles of universal urbanization were applied as a part of the soviet modernity project in Lithuania. By following this approach, the universal features of urbanization, which were systemically implemented and sustained during the whole soviet period, can be defined as the results of the soviet urbanization model in Lithuania and as hybrid modernity, too. Hybrid modernity is tightly linked with the colonial or occupational policies, as a dominant political power enforce a distinctive (beneficial for metropole and extraneous to the locals) modernization pathway through various means. Soviet urbanization in Lithuania was a particular hybrid in the sense that most of executive decisions related with urban processes in 'the dependent territories' were structurally based on the regional planning (and housing) procedures created by the central soviet bureaucracy apparatus.

Two types of qualitative data sources – the document analysis and semi-structured interviews – were used to examine and showcase the hierarchies of decision-making within housing, territorial and regional policies during the late soviet period, and 'the new urbanization model', which was based on structural (market economy) reforms in Lithuania in 1990–2000. Most of the documents were various versions of laws, statutes, government's resolutions and orders and other legislature pieces in those policy fields during the 1985–2000 period. 12 high profile politicians and national civil servants have been interviewed who worked (in the late soviet and the early independence period) or are still working (at the present) Lithuanian national institutions, which were or are responsible for structural reforms in the housing sector and housing policy implementation, or various executive decisions in regional and territorial policies.

Systemic implementation of all territorial and regional plans and obeying bureaucracy by following all the guidelines, rules and regulations were the foundation of the state-command economy and industrialization performance. First, urban areas were created (and produced) as a space for full-time employment in the industrial sector, while their residential function was only secondary. Local rural-urban migration was perceived by civil servants and public planners as cases of excessive labor pool management, and the soviet urbanization model was treated as means of the modernization process which should (re)

distribute labor pool according to the highly hierarchized needs. Those needs were laid out in the variety of institutional (from the central USSR to the central Lithuanian SSR) plans, and it was especially evident in the LSSR territorial and regional plans. For example, population needs of housing were tightly linked to the management of internal (and even external) migration flows to the cities and to the housing planning, production and allocation. This is one of the prominent features of soviet hybrid urbanization in Lithuania because the urban population (especially in large urban areas) was highly dependent on what kind of local economic activities (and industrial plans) were approved, what kind of local economic sector needs of labor were estimated and observed and how highly concentrated labor pool needed to be.

A potential economic growth of large urban areas and population growth was forecasted, but, paradoxically, there was a constant chronic deficit of investments in the urban public infrastructure and the housing sector. The *economization* of investments in the housing sector was based on the principle that the industrial sector (and military industrial complex) should have the highest priority as it is more productive, and that all the economic dividends can be taken by the state and the housing sector (other various consumption sectors, such as social services etc.) was treated as an economic 'burden' which requires additional expenses. The public apparatus and various local urban industries in Lithuania have maintained the pendulum migration in order to keep up with higher investments in the industry with very limited investments in urban housing (and housing shortages). A substantial part of urban workers for a very long time were usually rural inhabitants (at least during the first decades of the soviet period before the development of the mature soviet housing industry), and the management of migration was implemented through two types of *bureaucratized* procedures, which were *standardized* and defined as a *rational* planning imperative. *Bureaucratized* procedures were based on waiting lists (to acquire the state housing unit) and mandatory residency (in urban areas) permits: waiting lists were functioning as a tool to ration the housing units in the housing sector with a widespread housing deficit, and a mandatory residency permit was used to balance out the 'urban resources' (i.e. labor market, housing sector and labor pool) and to prevent undesirable excessive migration from rural to urban areas. Soviet hybrid urbanization was the result of systemic industrial complex development and a steady urban population growth through the means of migration management, and soviet city model application has continued specific modern city development during the whole soviet period in Lithuania. Soviet urbanization was grounded in the first stage of urbanization, i.e. urban development and urban population growth was dependent just on the needs of employment in the industry sector.

This meant that a typical western style suburban development as a feature of the second stage of urbanization in the post-industrial society was halted, and a lot of soviet legislature of territorial and regional policies were premediated by public apparatus

agents and put into practice to suppress any kind of individual housing (i.e. single-family house) *en masse* production. Urban dwellers did not own residential-land lots, had no legal opportunity to control it or even move into a housing unit (which were built on the urban land) without an official residential permit. Lithuanian soviet urbanization has repressed any fulfilment of needs for an individual housing in urban areas or any desires to move freely in the cities to the maximum through the national and centralized rules, regulations and bureaucracy. The soviet municipal institutions (*tarybos*) were lacking any substantial self-governance power to correct territorial or regional plans or even to make any executive decisions in the local housing sector, regardless if municipalities had more up-to-date information about discrepancies of territorial plans or could forecast more precisely the local housing needs. The national LSSR (and the central USSR) institutional agents had the executive power, acted upon the national standards and regulations, and ignored any local urban needs as unimportant demands compared to the national needs which were presented in the official plans. City was treated as a mere territorial unit which was subordinated to the national agencies, and the only main differences among cities in some soviet period legislature were distinguished just by 'urbanization level' and 'the specifics of predominant economic sector'. It was imperative that municipalities and local public institutions were subordinated to the national ones in this soviet urbanization model, and urban dwellers were defined as (passive) 'citizens', who were in the need of welfare (re)distribution in a collective manner through central institutional apparatus' decision-making. However, the late soviet period legal acts at the national level represent that there were some transgressions from the ideals and standards of the soviet urban model – the ban of suburbanization was lifted and the construction of single-family houses in the periphery of largest Lithuanian cities was promoted at the small-scale. This meant that western style suburbanization became a real option for urban dwellers, and consequently it violated long-standing soviet housing, territorial and regional policies. However, these corrections of soviet hybrid urbanization were made only due to a functional need expecting that urban dwellers would take higher responsibility for their housing problems, and maybe it would ease the chronic housing deficit issues.

Small scale reforms and liberalization of rules were insufficient to solve the housing issue, restructure the rigid territorial and regional planning system and salvage the soviet urbanization model right before the restoration of Lithuanian independence. The first stage of urbanization (based on the industrial sector) in Lithuania was expanded to the maximum after the collapse of the USSR, but it meant at the same time that it became totally obsolete within the conditions of market economy. Western capitalist societies have entered the second stage of urbanization (based on post-industrial society development) long time before 1990's, and Lithuanian cities and towns became 'hostages' of the long-term soviet urbanization period after all the preconditions (which enabled the development of a

modern industrial city) changed radically and shifted towards the liberal market economy. Soviet city (with centralized housing production and allocation, and communal services' (i.e. utilities and the public infrastructure) sector) could not continue anymore after the collapse of the USSR because soviet hybrid urbanization could not function under market economy rules. *Liberalization* of the housing sector and *decentralization* of the territorial planning were chosen as the main policies to deconstruct the highly collectivized and centralized urbanization model, because, first, the reestablished state did not have any material or intellectual resources to transition to more market coordinated policies (i.e. to keep a substantial social housing sector), and, second, then there was a strong feeling and willingness to deconstruct all centralized and authoritative systems which eliminated any opportunity for an active individual to choose own living space or workplace. Decentralized soviet type urbanization, a massive privatization program to transfer the ownership rights to the sitting tenants, and liberalized rules of housing policies resulted in that a significant number of urban dwellers, who were on waiting lists to get the housing during the soviet times, remained without any options to get it. Most of market economy reforms were based in the housing sector during the first decade of independence, and the 'new' legislature (dedicated to privatization of the housing sector) defines the urban dweller not as a (passive) 'citizen', but as an active participant, 'consumer' and 'owner'. Political and administrative power in the territorial and regional planning is transferred to the municipalities and local public institutions, which should administer all local public services and welfare dedicated to the local dwellers, while the national agencies perform just a role of 'financial donor', 'coordinator' or 'mediator'. Decentralization has realigned the administrative system too because 'subordination' principles of hierarchical-administrative territorial units are abandoned in territorial planning rules, the rigid housing production regulations (according to different type of urbanization schemes) are discarded. Municipality should be responsible mostly for the registration of new housing projects and correction of municipal plans according to more flexible national standards. Decentralization secures the rights of local dwellers in the territorial planning compared to soviet urban planning framework, and the legal status of 'owners' or 'co-owners' shows that urban dwellers are expected to become responsible for their own housing needs.

Typologically, the Soviet-era health care system (HCS) can be considered as the modern industrial public health care system. However, the Soviet system implemented the universal model of modern society according to a peculiar model, forcibly imposing it on all spheres of public life. Therefore, from the point of view of the theory of entangled modernity, it can be stated that the consequence of Soviet modernization was hybrid modernity, and the Lithuanian health care system of the Soviet period was a hybrid that originated as a result of the entanglement of the universal model of public health care with the Soviet model. Like other spheres, the health care system in Lithuania was forcibly

developed according to one HCS model applied to the entire Soviet Union, that was based on strong control executed by the central government and that was beneficial to the dominant system. This hybrid could be characterized by features such as the highly centralized, hierarchical and systematic development of HCS based on clientelism; dominance of the biomedical health model and expert (medical) knowledge; lack of civic participation in the health care system and health policy; low health consciousness and lack of responsibility for health on the part of society.

The health care system reform in the post-soviet Lithuania was taking place during a period of difficult political, social and economic transformations, and these circumstances undoubtedly had a significant impact on the ability to achieve the goals set for institutional reform and public health. However, part of the problems that the HCS was facing during the first decades of independent Lithuania can be seen as related to the continuation of the Soviet health care hybrid and its institutional order in the post-Soviet HCS. The content analysis of the major health policy documents that were developed during the period of 1991–2002 allows to conclude that the conceptual and legal framework of the HCS reform represented an advanced perspective of a health care system that reflected major international trends in health policies: biopsychosocial approach to health, focus on health promotion and shared responsibility for health, understood as active participation of individuals, communities, institutions, sectors in improving health. However, despite this advanced approach and major reorganization of the health care system, during the first decade of the reforms certain rates of morbidity and mortality improved rather slowly, measures taken to promote healthy lifestyle habits of the population did not produce effective results, nor were they effective in reducing the prevalence of certain chronic diseases.

These and other public health failures suggest that the health care system reform in the post-soviet Lithuania was seemingly carried out without fully realizing necessity for the change of the prevailing institutional (medico-centred) order and its underlying (biomedical) logic, which was indispensable if the set reform and public health objectives had to be achieved. In other words, the reformers, majority of whom came from the medical community, most likely did not understood that the advanced approach to health care they tried to adopt, requires a qualitatively different institutional and societal response. For example, as some authors (Murauskienė, 2000: 164) observe, the major health promotion document - Lithuanian Health Programme (1998) – that defined priority health promotion activities, can be described as very "medical". Furthermore, the tendency during the first decade of reforms to maintain at least some elements of the former HCS's institutional arrangement is reflected in the inclination to prioritize infrastructural changes rather than involve municipalities and communities in public health issues (Jankauskienė, 2009) or to develop non-medical health services (Pūras et al., 2013). The continuing tendency to medically understand non-medical health issues and preserve medical expert power as

well as the lack of a health conscious and involved society has made the implementation of HCS reform objectives rather difficult. To conclude, the continuation of the Soviet health care hybrid and its institutional order in the post-Soviet HCS became a difficult to resolve dilemma for further functioning of HCS in independent Lithuania.

MOKSLINĖS LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. *African Modernities: Entangled Meanings in Current Debate*. (2002). Eds. Deutsch J. G. Probst, P. Schmidt, H. Portsmouth, N. H. Heinemann. 184. Prieiga per internetą: https://www.jstor.org/stable/3559453?newaccount=true&read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents

2. Aidukaitė, J. (2010). Gerovės valstybių patirtis vertinant socialinio teisingumo principo įgyvendinimą švietime: Švedijos, Škotijos ir Vokietijos atvejai. *Viešoji politika ir administravimas, 34*, 47–60.

3. Aidukaitė, J. (2011). Welfare Reforms and Socioeconomic Trends in the Ten New EU Member States of Central and Eastern Europe. *Journal of Communist and Post-Communist Studies, 44*(3), 211–219.

4. Aidukaitė, J. (2013). Būsto politika skirtinguose gerovės modeliuose. *Sociologija. Mintis ir veiksmas, 33*(2), 304–320.

5. Aidukaitė, J., Bogdanova, N., Guogis, A. (2012). *Gerovės valstybės kūrimas Lietuvoje: mitas ar realybė?* Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, Sociologijos institutas.

6. Aidukaitė, J., Lipnevič, A., Nefas, S., Narkevičiūtė, A., Anulytė, F. (2014). *Būsto politika ir visuomenės iniciatyvos mieste*. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.

7. Alanen, I., Nikula, J., Poder, H., Ruutso, R., Alanen, L. (2001). *Decollectivisation, Destruction and Disillusionment. A Community study in Southern Estonia*. Singapore: Ashgate.

8. Aleknavičius, P. (2012). Nepriklausomoje Lietuvoje atliktų žemės ūkio paskirties žemės pertvarkymo darbų lyginamoji analizė. *Viešoji politika ir administravimas, 11*(2), 246–259.

9. Aleksandravičius, E. (2016). *Lithuanian Paths to Modernity*. Kaunas: Vytautas Magnus university. Vilnius: Versus aureus.

10. Aleksejevič, S. (2015). *Moliva Černobilia*. Moskva: Vremia.

11. Alexander, J. (1999). (1994). Modernizmas, anti, post ir neomodernizmas: socialinių teorijų pastangos suprasti mūsų laikų „naująjį pasaulį“. *Sociologija. Mintis ir veiksmas, 1*(3), 22–39.

12. Alexander, J. C. (1995). *Fin de Siecle Social Theory: Relativism, Reduction, and the Problem of Reason.* London: Verso.

13. Alexeev, M. (1988a). Market vs. Rationing: The Case of Soviet Housing. *The Review of Economics and Statistics, 70*(3), 414–420.

14. Alexeev, M. (1988b). The effect of housing allocation on social inequality: A soviet perspective. *Journal of Comparative Economics*, *12*(2), 228–234.

15. Alexeev, M. (1991). If market clearing prices are so good then why doesn't (almost) anybody want them? *Journal of Comparative Economics, 15*(2), 380–390.

16. Andrusz, M. (1996). Structural Change and Boundary Instability. In G. Andrusz, M. Harloe, I. Szelenyi (eds.), *Cities after Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies (pp. 30–70).*

17. Annus, Epp (ed.). (2018). *Coloniality, Nationality, Modernity. A Postcolonial View on Baltic Countries under Soviet Rule. London:* Routledge. Prieiga per internetą: https://books.google.lt/books?id=J1-1DwAAQBAJ&pg=PA27&lpg=PA27&dq=Epp+Annus+2012.+The

+Problem+of+Soviet+Colonialism+in+the+Baltics&source=bl&ots=xIV1sAsG1i&sig=-ACfU3U3DzhvXkvKUvJuP_eL7NMVSqUbi0g&hl=lt&sa=X&ved=2ahUKEwjB9tT12rDlAhXh_CoKHW3ZBewQ6AEwCXoECAkQAQ#v=onepage&q=Epp%20Annus%202012.%20The%20Problem%20of%20Soviet%20Colonialism%20in%20the%20Baltics&f=false

18. Annus, E. (2012). The Problem of Soviet Colonialism in the Baltics. *Journal of Baltic Studies, 43*, Issue 1, 21–45.

19. Annus, E. (2018). *Soviet Postcolonial Studies: A View from the Western Borderlands*. London: Routledge, xvi, 282. Prieiga per internetą: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01629778.2011.628551

20. Annus, E. (2016). Between arts and politics: A postcolonial view on Baltic cultures of the Soviet era. *Journal of Baltic Studies*, *47*(1), 1–13. Prieiga per internetą: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01629778.2015.1103509

21. Annus, E. (2014). Layers of Colonial Rule in the Baltics: Nation-Building, the Soviet rule and the Affectivity of a Nation. *(Post-) Colonialism across Europe: Transcultural History and National Memory, Postkoloniale Studien in der Germanistik.* Göttsche Dirk and Axel Dunker (eds.), Bielefeld: Aisthesis Verlag.

22. Ansari, Sh. J. (1998). *Political Modernization in Gulf*. New Delhy: Northen Book Centre.

23. Appadurai, A. (1990). Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy. *Theory Culture Society, 7*(23), 295–310.

24. Arendt, H. (2001). (1951). *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius: Tyto alba.

25. Arjomand, S. A. (2004). Social Theory and the Changing World: Mass Democracy, Development, Modernization and Globalization. *International Sociology, 19*(3), 321–353.

26. Arnason, P. J. (1993). *The Future that Failed: Origins and Destinities of Soviet Model.* London: Routledge. Prieiga per internetą: https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/072551369504300109.

27. Arnason, J. (2005). Alternating Modernities. The Case of Czechoslovakia. *European Journal of Social Theory, 8*(4), 435–452.

28. Arnason, J. (2000). Communism and modernity. *Daedalus,* No. 1, 61–90.

29. Arnetz, J. E., Winblad, U., Arnetz, B. B., Hoglund, A. T. (2008). Physicians' and Nurses' Perceptions of Patient Involvement in Myocardial Infarction Care. *European Journal of Cardiovascular Nursing, 7*(2), 113–120.

30. Assmann, J. (2008). Communicative and Cultural memory. In A. Erll and A. Nünning (eds.), *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary Handbook* (pp. 109–118). Berlin/New York: de Gruyter.

31. Baker, G. (1998). Civil Society and Democracy: The Gap Between Theory and Possibility. *Politics, 18*(2), 81–87.

32. Baliulytė, E. (2016). Sovietmečio imperijos vaizdas žvelgiant pro Lietuvos rašytojų etninės savivokos „langą". *COLLOQUIA 36.* Prieiga per internetą: http://www.llti.lt/failai/Colloquia36_spaudai_137-145.pdf.

33. Baločkaitė, R. (2010). *(Post)kolonializmas Vidurio ir Rytų Europoje*. Metodinė priemonė. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.

34. Baločkaitė, R. (2016). Sovietinio laikotarpio kasdienybės – išgyvenimo strategijos ideologijų sankirtose. *Sociologija*. *Mintis ir veiksmas, 1*(38), 8–22.

35. *Baltic Postcolonialism*: *On the Boundary of Two Worlds: Identity, Freedom and Moral Imagination in the Baltics*. (2006). Edited by Violeta Kelertas. Amsterdam and New York: Rodopi.

36. Bankauskaitė, V., Saarelma, O. (2003). Why are People Dissatisfied with Medical Care Services in Lithuania? A Qualitative Study Using Responses to Open-ended Questions. *International Journal for Quality in Health Care, 15*(1), 23–9.

37. Banski, J. (2008). Agriculture of Central Europe in the Period of Economic Transformation. *Contemporary Changes of Agriculture in East-Central Europe, 15*, 7–20.

38. Baran, P. N. (1957). *The Political Economy of Growth*. New York: Monthly Review Press.

39. Bartuškaitė, M., Butkevičienė, E. (2013). Lietuvos gyventojų požiūris į sveikatos priežiūros sistemą ir alternatyviąją mediciną. *Viešoji politika ir administravimas, 12*(1), 94–107.

40. Bauman, Z. (1992). *Intimation of Postmodernity*. London: Routledge.

41. Bauman, Z. (1999). *Modernity and Holocaust*. Cambridge: Polity Press.

42. Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.

43. Bauman, Z. (2015). *Kultūra takioje modernybėje*. Vilnius: Apostrofa.

44. Beck, U. (1992). *Risk Society. Toward New Modernity*. London Sage.

45. Beck, U. (1999). *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press.

46. Beck, U., Lau, Ch. (2005). Second modernity as a research agenda: theoretical and empirical explorations in the „meta–change“ of modern society. *The British Journal of Sociology, 56*(4), 525–557.

47. Beck, U., Bonss, W., Lau, Ch. (2003). The Theory of Reflexive Modernization: Problematic, Hypotheses and Research Programme. *Theory Culture Society, 20*(2), 1–33.

48. Beer, D. (2005). Review Article Origins, Modernity and Resistance in the Historiography of Stalinism. *Journal of Contemporary History, 40*(2), 363–379.

49. Bell, D. (1976). *The coming of post-industrial society: a venture in social forecasting*. New York: Basic Books.

50. *Bendruomenių sveikatos tarybų veiklos rekomendacijos: Metodiniai patarimai*. (2015). Vilnius, Sveikatos mokymo ir ligų prevencijos centras. Prieiga per internetą: https://sam.lrv.lt/uploads/sam/documents/files/Veiklos_sritys/Asmens_sveikatos_prieziura/Diagnostikos_metodikos_ir_rekomendacijos/Rekomendacijos/SVEIKATOS%20MOKYMO%20IR%20LIG%C5%B2%20PREVENCIJOS%20CENTRAS.pdf.

51. Bertaud, A., Renaud, B. (1997). Socialist Cities without Land Markets. *Journal of Urban Economics, 41*(1), 137–151.

52. Bessonova, N. (1992). The reform of the Soviet housing model: The search for a concept. In B. Turner, J. Hegedus, I. Tosics (eds.), *The Reform of Housing in Eastern Europe and the Soviet Union* (pp. 196–220). New York: Routledge.

53. *Beyond State Crisis? Postcolonial Africa and Post-Soviet Eurasia in Comparative Perspective.* (2002). M. R. Beissinger, C. Young (eds.). Washington, DC: Woodrow Wilson International Center Press and Johns Hopkins University Press.

54. Bhabha, H. (1994). *Location of Culture*. London: Routledge.

55. Bhabha, H. K. (2017). Diaspora and Home: An Interview with Homi Bhabha. In F. Kläger, K. Stierstorfer (eds.), *Diasporic Constructions of Home and Belonging (pp. 11–20).* De Gruyter.

56. Bhambra, G. K. (2013). The Possibilities of, and for, Global Sociology: A Postcolonial Perspective. *Postcolonial Sociology. Political Power and Social Theory, 24*, 295–314.

57. Bill, St. (2014). Seeking the Authentic: Polish Culture and the Nature of Postcolonial Theory. *nonsite.org (Online Journal in the Humanities),* 12. Prieiga per internetą: http://www.postcolonial-europe.eu/essays/173-seeking-the-authentic-polish-culture-and-the-nature-of-postcolonial-theory#_ftn1.

58. Blažytė, D. (1998). Sovietinė kampanija prieš Lietuvos muzikus 1947–1948 m. *Lietuvos istorijos metraštis, 1997 metai,* 224–238.

59. Bodnar, J. (1996). 'He that Hath shall be given': Housing Privatisation in Budapest after State Socialism. *International Journal of Urban and Regional Research, 20*(4), 616–636.

60. Boettke, P. J. (1995). Credibility, commitment, and Soviet economic reform. In E. P. Lazear (ed.), *Economic transition in Eastern Europe and Russia* (pp. 247–275). Stanford, CA: Stanford University Press.

61. Bowling, A. (1997). *Research Methods in Health: Investigating Health and Health Services*. Buckingham: Open University Press.

62. Brazienė, R., Žilys, A., Indriliūnaitė, R., Mikutavičienė, I. (2018). *Jaunimas ir būstas Lietuvoje: skirtingos galimybės, trajektorijos ir iššūkiai*. Kaunas: VDU/Vitae litera.

63. Bryant, T. (2002). Role of Knowledge in Public Health and Health Promotion Policy Change. *Health Promotion International, 17*(1), 89–98.

64. Budvytis, A. (2003a). *Žmogui ir žemei. Straipsniai, mintys, pasisakymai*. Vilnius: Lietuvos žemdirbystės institutas.

65. Budvytis, A. (2003b). *Atėjo metas užrašyti. Dienoraščiai*. Vilnius: Lietuvos žemdirbystės institutas.

66. Bury, M. (2006). *Health and Illness in a Changing Society*. London and New York: Routledge.

67. Bychkov Green, S. (1997). Language of Lullabies: The Russification and De-Russification of the Baltic States. *Michigan Journal of International Law, 19*(219), 220–275.

68. Callaghan, G. D., Wistow, G. (2006). Publics, Patients, Citizens, Consumers? Power and Decision Making in Primary Health Care. *Public Administration, 84*(3), 583–601.

69. Canclini, N. G. (1995). *Hybrid Cultures. Strategies for Entering and Leaving Modernity*. With a New Introduction Nestor Garcia Canclini. Foreword by Renato Rosaldo. Translated by Christopher L. Chiappari and Silvia L. Lopez. Minneapolis: University of Minnesota Press.

70. Carman, K. L., Dardess, P., Maurer, M., Sofaer, S., Adams, K., Bechtel, C., Sweeney, J. (2013). Patient and Family Engagement: a Framework for Understanding the Elements and Developing Interventions and Policies. *Health Affairs, 32*(2), 223–31.

71. Carr, E. H. (1950–64). *History of Soviet Rusia*. N. Y.: Macmillan.

72. Caselli, G., Meslé, F., Vallin, J. (2002). Epidemiologic transition theory exceptions. *Paper presented at IUSSP Seminar on Determinants of Diverging Mortality Trends in Mortality*, 1–34.

73. Castles, F. G. (1982). *The impact of parties. Politics and policies in democratic capitalist states.* London: Sage Publications.

74. Čepaitienė, R. (2018). Vidinės kolonizacijos teorija ir jos taikymas (post)sovietinių visuomenių lyginamiesiems tyrimams. *Sociologija. Sociologija. Mintis ir veiksmas*, *2*(43), 71–94.

75. Čepaitienė R. (2016). Sovietmečio zombinimas – dar gyvas. Prieiga per internetą: http://www.vilniausforumas.lt/2016/05/rasa-cepaitiene-sovietmecio-zombinimas.html.

76. Čepaitienė, R. (2005). *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

77. Čepaitienė, R. 2012). „Totalitarinis miestas (I). Bernardinai". Prieiga per internetą: http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2012-10-29-rasa-cepaitiene-totalitarinis-miestas-i/90037.

78. Čepaitienė, R. (2016). Sovietinis kasdienybės paveldas: Žirmūnų atvejis. *Mokslinė-praktinė konferencija Pažangi architektūros paveldo apsauga: misija (ne)įmanoma?* 104–114. Prieiga per internetą: https://vkpk.lt/wp-content/uploads/2017/06/Architektura_leidinys_2017.pdf.

79. Champion, T. (2001). Urbanization, Suburbanization, Counterurbanization and Reurbanization. In R. Paddison (ed.), *Handbook of Urban Studies* (pp. 143–162). London: Sage.

80. Chavance, B. (2000)*. The Historical Conflict of Socialism and Capitalism, and Post-Socialism Transformation.* High-level Round Table on Trade and Development: Directions for the Twenty-first Century. Bangkok. UN Conference of Trade and Development. Prieiga per internetą: https://unctad.org/en/Docs/ux_tdxrt1d3.en.pdf.

81. Chibber, V. (2013). *Postcolonial Theory and the Specter of Capital*. London and New York: Verso.

82. Chubarov, A. (2001). *Russia's Bitter Path to Modernity. A History of theSoviet and Post-Soviet Eras.* London: Continuum, 318.

83. Clapham, D. (1996). Privatisation and the East European Housing Model. *Urban Studies, 32*(4–5), 679–694.

84. Cooper, R. C., Schipper, L. (1992). The efficiency of energy use in the USSR: An international perspective. *Energy, 17*(1), 1–24.

85. Crossley, N. (2002). *Making Sense of Social Movement.* Buckingham: Open University Press.

86. Collins, R., Makowsky, M. (1993). *The Discovery of Society.* New York: Mc Graw-Hill, Inc.

87. Cyril, S., Smith, B. J., Possamai-Inesedy, A., Renzaho, A. M. N. (2015). Exploring the Role of Community Engagement in Improving the Health of Disadvantaged Populations: a Systematic Review. *Global Health Action, 8*, 1–12.

88. D'Hombres, B., Rocco, L., Suhrcke, M., McKee, M. (2010). Does Social Capital Determine Health? Evidence from Eight Transition Countries. *Health Economics, 19,* 56–74.

89. Daujotytė-Pakerienė, V. (2016). Savas, savieji, savastis prigimtinio bendrumo ryšiuose. *Tautosakos darbai, 51,* 128–136.

90. David-Fox, M. (2015). *Crossing Borders: Modernity, Ideology, and Culture in Soviet Russia, 1921–1941*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

91. David-Fox, M. (2006). Multiple Modernities vs. Neo-Traditionalism: On Recent Debates in Russian and Soviet History. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, *54*, 535–555. Prieiga per internetą: https://www.academia.edu/8809156/_Multiple_Modernities_vs._Neo-Traditionalism_On_Recent_Debates_in_Russian_and_Soviet_History_Jahrb%C3%BCcher_f%C3%BCr_Geschichte_Osteuropas_55_4_2006_535-555.

92. Davis, K. (1963). The Theory of Change and Response in Modern Demographic History. *Population Index, 29*(4), 345–366.

93. Delanty, G. (2006). Modernity and the escape from Eurocentrism. In G. Delanty (ed.), *Handbook of Contemporary European Social Theory*, (pp. 266–278). New York: Routledge.

94. Delanty, G. (2015). Europe and the Emergence of Modernity. The Entanglement of Two Reference Cultures. *International Journal for History, Culture and Modernity, 3*(3), 9–34.

95. Diamond, L. (1997). Civil Society and the Development of Democracy. *Estudio / Working Paper*, 1–71. Prieiga per internetą: https://www.academia.edu/33874621/Civil_Society_and_the_Development_of_Democracy.

96. Dirlik, A. (2007). *Global Modernity; Modernity in the Age of global Capitalism*. New York: Routledge.

97. Donskis, L. (2008). Sovietinė kultūra ir sovietinės modernizacijos krachas. *Delfi*. Prieiga per internetą: https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/ldonskis-sovietine-kultura-ir-sovietines-modernizacijos-krachas.d?id=17385137.

98. Duffy, D. M. (1997). An Assessment of Health Policy Reform in Russia. *Policy Studies Journal, 25*(4): 535–556.

99. Dykovienė, A. (2019). V. Bergo vardo premija sukėlė audrą. *Kauno diena*. Prieiga per internetą: http://kauno.diena.lt/naujienos/klaipeda/miesto-pulsas/v-bergo-vardo-premija-sukele-audra-895669.

100. Dyson, T. (2010). *Population and Development: The Demographic Transition*. Chippenham and Eastbourne: Palgrave Macmillan.

101. Eisenstadt, S. N. (2000). Multiple modernities. *Daedalus, 129*(1), 1–26.

102. Eldh, A. C, Ehnfors, M., Ekman, I. (2004). The Phenomena of Participation and Non-Participation in Health Care-Experiences of Patients Attending a Nurse-Led Clinic for Chronic Heart Failure. *European Journal of Cardiovascular Nursing, 3*(3), 239–246.

103. Enyedi, G. (1998). Transformation in Central European Postsocialist Cities. In G. Enyedi (ed.), *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe* (pp. 9–35). Budapest: Akademiai Kiado.

104. Epstein, R., Peters, E. (2009). Beyond Information: Exploring Patients' Preferences *Journal of the American Medical Association, 302*(2), 195–197.

105. Ester, P., Loek, H., Ruut De, M. (1993). *The individualizing society. Value change in Europe and North America*. Tilburg: Tilburg University Press.

106. Esteva, G. (2010). Development. In W. Sachs (ed.), *The Development Dictionary. A Guide to Knowledge as Power* (pp. 1–24). London: Zed books.

107. Fischman, G. (1997). Review of book. Nestor Garcia Canclini. 1995. Hybrid Cultures Strategies for Entering and Leaving Modernity. *Comparative Education Review, 41*(4), 483–485.

108. Fitzpatrick, S. (1999). *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s.* New York: Oxford University Press.

109. Fitzpatrick, Sh. (2007). Revisionism in Soviet History. *History and Theory, 46*(4), Theme Issue 46: Revision in History, 77–91.

110. Furet, F. (1999). *The Passing of an Illusion. The Idea of Communism in the Twentieth Century*. Chicago & London: University of Chicago Press.

111. Galinis, R. (2019). Naują knygą parašiusi Putinaitė: apie tai, kam iš tikrųjų sumanytos Rumšiškės, ir Marcinkevičiaus vaidmenį sovietmečiu. Prieiga per internetą: https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1096641/nauja-knyga-parasiusi-putinaite-apie-tai-kam-is-tikruju-sumanytos-rumsiskes-ir-marcinkeviciaus-vaidmeni-sovietmeciu?fbclid=IwAR17yNMQxYr7g9uxzkgOtZq8cXeFGIcH0yeiMq4dtnMi60pn0eBISyAqydk.

112. Gaonkar, D. P. (1999). On Alternative Modernities*. Public Culture, 11*(1), 1–18.

113. Gardner, B., Lerman, Z. (2004). Agricultural Cooperative Enterprise in the Transition from Socialist Collective Farming. *Journal of Rural Cooperation, 34*(1), 1–18.

114. Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. London: Hutchison.

115. Giddens, A. (1990). *The Consequencies of Modernity*. Polity Press.

116. Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity*. Oxford: Polity Press.

117. Giddens, A. (2000). *Modernybė ir asmens tapatybė*. Vilnius: Pradai.

118. Giorgadze, T. (1997). *Economy and Governmental Policy In the Postsocialist Countries*. Final Report For the NATO Research Fellowsip. Prieiga per internetą: https://www.nato.int/acad/fellow/95-97/giorgadz.pdf.

119. Głowacka-Grajper, M. (2018). *‚Internal colonization'* [online] ECHOES: European Colonial Heritage Modalities in Entangled Cities. Prieiga per internetą: http://keywordsechoes.com/.

120. Godina, V. (2010). O indigenizaciji modernizacije in modernosti. *Traditiones, 39*(2): 47–64.

121. Grabauskas, V. (2000). Sveikatos politikos plėtojimas Lietuvoje. In G. Černiauskas, A. Dobravolskas, L. Murauskienė (sud.), *Pirmasis reformų dešimtmetis: sveikatos priežiūros sektorius socialinių-ekonominių pokyčių kontekste* (p. 75–84). Vilnius: Sveikatos ekonomikos centras.

122. Grabauskas, V. (2003). Nuo klasikinių epidemiologinių tyrinėjimų iki sveikatos politikos formavimo (Kauno–Roterdamo epidemiologinės programos patirtis). *Medicina, 39*(12), 1184–1192.

123. Gražulis, A. (2003). Dvarai – reikšmingas valstybės sąrangos palikimas. Prieiga per internetą: http://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2003~1369505595701/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content.

124. Greimas, A. (1991). *Iš arti ir iš toli. Literatūra, kultūra, grožis*. Sud. S. Žukas. Vilnius: Vaga.

125. Gudžinskas, L. (2012). *Pokomunistinių valstybių ir jų gerovės režimų transformacija: Baltijos šalių lyginamoji analizė.* Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas.

126. Habermas, J. (1992). Modernity: an unfinished project?. In C. Jencks (ed.), *The PostModern Reader*. London: Academy Editions.

127. Hall, P. A., Soskice, D. (2001). *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press.

128. Hamm, P. (2012). *Food Production during the Transition to Capitalism: A Comparative Political Economy of Russia and China.* Doctoral dissertation, Harvard University. Prieiga per internetą: https://dash.harvard.edu/handle/1/9556127.

129. Harrison, M. (1996). Soviet Agriculture and Industrialisation. In J. A. Davis, P. Mathias (eds.), *Agriculture and Economic Growth from the Eighteenth Century to the Present* (pp. 192–208). Oxford: Blackwell.

130. Hatcher, C., Thieme, S. (2016). Institutional transition: Internal Migration, the Propiska, and Post-socialist Urban Change in Bishkek, Kyrgyzstan. *Urban Studies, 53*(10): 2175–2191.

131. Hegedus, J. (2013). The Transformation of the Social Housing Sector in Eastern Europe: A Conceptual Framework. In J. Hegedus, M. Lux, N. Teller (eds.), *Social Housing in Transition Countries* (pp. 33–49). New York and London: Routledge.

132. Hegedus, J., Tosics, I. (1998). Towards new models of the housing system. In G. Enyedi (ed.), *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe* (pp. 137–169). Budapest: Akademiai Kiado.

133. Hirt, S. (2006). Post-Socialist Urban Forms: Notes from Sofia. *Urban Geography, 27*(5), 464–488.

134. Hobsbawm, E., Ranger, T. (1993). *The Invention of Tradition*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

135. Hollis, M. (2000). *Socialinių mokslų filosofija*. Vilnius: Rašytojų sąjungos leidykla.

136. Hoppu, P. (2014). The Indigenization of Swedish and Hungarian Elements in Finnish Folk Dance. *Narodna umjetnost, 51*(1), 71–87.

137. Huntington, S. (1968). *Political Order in Changing Societies*. New Haven and London: Yale University Press.

138. Huntington, S. (1971). The Change to Change: Modernization, Development, and Politics. *Comparative Politics, 3*(3), 283–322.

139. Indriliūnaitė, R. (2018). Socialinio būsto politikos samprata ir paramos būstui prieinamumo galimybės Lietuvoje. *Kultūra ir visuomenė: Socialinių tyrimų žurnalas, 9*(2), 169–193.

140. Inglehart, R., Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change, and Democracy*. *The Human Develoment Sequence*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

141. Inglehart, R., et al. (2000). *World Values Surveys and European Values Surveys, 1981–1984, 1990–1993, and 1995–1997.* Ann Arbor: Michigan university press.

142. Inglehart, R. (1997). *Modernization and PostmodernizationCultural, Economic, and Political Change in 43 Societies.* Princeton University Press.

143. Ivanauskas, V. (2006). Sovietinių biurokratų darbo etika, neformalios rutinos ir planavimo sistemos trūkumai (Lietuvos atvejis). *Filosofija. Sociologija, 4*, 1–12.

144. Ivanauskas, V. (2012). Vėlyvojo sovietmečio epochos bruožų apibūdinimas kultūros sferoje. *Lietuvos istorijos metraštis 2011, 1,* 97–112.

145. Ivanauskas, V. (2015). *Įrėminta tapatybė: Lietuvos rašytojai tautų draugystės imperijoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.

146. Yurchak, A. (2005). *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton: Princeton University Press.

147. Jameson, F. (2003). *A Singular History: Essays on the Ontology of the Present*. London: Verso.

148. Jankauskienė, D. (2007). Sveikatos apsaugos valdymo tobulinimo kryptys. *Visuomenės sveikata, 2*(37), 3–6.

149. Jankauskienė, D. (2009). Sveikatos politikos ir valdymo vystymas. *Sveikatos politika ir valdymas,* 4–22.

150. Jankauskienė, D. (2010). Sveikatos politikos ir valdymo raida bei pagrindiniai dabarties iššūkiai. In G. Černiauskas (sud.), *Lietuvos sveikatos sektorius amžių sandūroje*. *Kolektyvinė monografija* (p. 104–143). Vilnius: Sveikatos ekonomikos centras.

151. Jankauskienė, D. (2011). Sveikatos politikos vertybės ir iššūkiai artimiausiame dešimtmetyje. *Sveikatos politika ir valdymas*, 7–26.

152. Jankauskienė, D. (2012). Sveikatos priežiūros paslaugų kokybės vertinimo pacientų požiūriu palyginimas Lietuvoje ir kai kuriose Europos šalyse. *Sveikatos politika ir valdymas,* 84–101.

153. Jankauskienė, D.,943Ališauskienė, R., Navickienė, R., Vaitkevičienė, R. (2008). Pacientų dalyvavimo sveikatos apsaugos sistemos procese įvertinimas. *Visuomenės sveikata, 3*(42): 10–19.

154. Jankauskienė, D., Pečiūra, R. (2007). *Sveikatos politika ir valdymas*. Vilnius: MRU.

155. Janos, A. C. (1991). Social Science, communism and the dynamics of political change 1991. *World politics*, *44,* 81–112.

156. Janos, A. C., Jasilionis D. (2003). Lietuvos gyventojų mirtingumo raida – epidemiologinio perėjimo teorijos išimtis. *Filosofija. Sociologija, 2*, 63–67.

157. Janušonis, V. (2016). Kokybiška ir tinkama sveikatos priežiūra: pacientų nuomonė ir vertinimas. *Tiltai, 3*, 49–59.

158. Jenkinson, C. (1997). Assessment and Evaluation of Health and Medical Care: an Introduction and Overview. In E. Jenkinson, C. Buckingham (eds.), *Assessment and Evaluation of Health and Medical Care: a Methods Text*. (pp. 1–6). Philadelphia: Open University Press.

159. Jonkarytė, A. (2002). Antrojo demografinio perėjimo teorijos bruožai. *Filosofija. Sociologija, 3*, 35–42.

160. Jung, T. (2010). Citizens, Co-producers, Customers, Clients, Captives? A Critical Review of Consumerism and Public Services. *Public Management Review, 12*(3): 439–446.

161. Kahrik, A., Kore, J. (2013). Estonia: Residualization Without Social Tensions? In J. Hegedus, M. Lux, N. Teller (eds.), *Social Housing in Transition Countries* (pp. 163–179). New York and London: Routledge.

162. Kahrik, A., Tammaru, T. (2010). Soviet Prefabricated Panel Housing Estates: Areas of Continued Social Mix or Decline? The Case of Tallinn. *Housing Studies*, *25*(2), 201–219.

163. Kairys, J. (2000). Demografinė situacija Lietuvoje 1990–1999 metais. In G. Černiauskas, A. Dobravolskas, L. Murauskienė (sud.), *Pirmasis reformų dešimtmetis: sveikatos priežiūros sektorius socialinių-ekonominių pokyčių kontekste* (p. 55–74). Vilnius: Sveikatos ekonomikos centras.

164. Kalinina, N. (1992). Housing and housing policy in the USSR. In J. Hegedus, M. Lux, N. Teller (eds.), *Social Housing in Transition Countries*, (pp. 196–220). New York and London: Routledge.

165. Katanian, K. (1998). The Propiska and the Constitutional Court. *East European Constitutional Review, 52,* 52–57.

166. Kavaliauskaitė, J., Ramonaitė, A. (2011). *Sąjūdžio ištakų beieškant: Nepaklusniųjų tinklaveikos galia.* Vilnius: Baltos lankos.

167. Kavaliauskas, P. (2016). Nacionalinių parkų kelias arba kaip kurti Lietuvos kraštovaizdžio „altoriai". *Liaudies kultūra, 6*, 1–14.

168. Kavolis, V. (1996). *Kultūros dirbtuvė*. Vilnius: Baltos lankos.

169. Kay, A. (2001). Beyond Policy Community-the Case of the GP Fundholding Scheme. *Public Administration, 79*(3), 56–-577.

170. Kelertienė, V. (2006). *Kita vertus*... Vilnius: Baltos lankos.

171. Kim, A. M. (2006). The role of property rights reforms in Warsaw's housing market. In S. Tsenkova, Z. Nedović-Budić (eds.), *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe: Space, Institutions and Policy* (pp. 213–230). Heidelberg: Physica-Verlag.

172. Klumbis, V. (2009). *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu.* Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas.

173. Klumbyte, N., Sharafutdinova, G. (eds.). (2013). *Soviet Society in the Era of Late Socialism, 1964–1985*. New York: Lexington Books.

174. Knobl, W. (2003). Theories That Won't Pass Away: The Never-ending Story. In G. Delanty, E. F. Isin (eds.), *Handbook of Historical Sociology* (pp. 96–107). London: Sage.

175. Kojala, L. (2019). *Europa? Pokalbiai su prezidentais, ministrais, patarėjais ir taksistais apie mūsų ateitį.* Vilnius: Tyto alba.

176. Kolarz, W., Gretton, G. (1964). *Communism and Colonialism*. London: MacMillan Press.

177. Kopstein, J. (1994). Ulbricht Embattled: The Quest for Socialist Modernity in the Light of New Sources. *Europe-Asia Studies, 46*(4), 597–615.

178. Korek, J. (2009). Central and Eastern Europe from a Postcolonial Perspective. *Postcolonial Europe.* Prieiga per internetą: http://www.postcolonial-europe.eu/index.php/en/essays/60--central-and-eastern-europe-from-a-postcolonial-perspective.

179. Korek, J. (ed.). (2007). *From Sovietology to Postcoloniality: Poland and Ukraine from a Postcolonial Perspective.* Stockholm: Södertörn Academic Studies 32, 272 pages.

180. Kornai, J. (1992). *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Oxford: Oxford university Press.

181. Kotkin, S. (1995). *Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization*. Berkeley, CA: University of California Press.

182. Kotkin, S. (2001). Modern Times: The Soviet Union and the Interwar Conjuncture. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, *2,* 1, 111–164.

183. Kotkin, S. (2001; 2008). *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000.* Oxford: Oxford University Press.

184. Kovacs, K. (2003). The Agricultural Restructuring in Hungary 1990–2001. *Geographia Polonica, 76*(1), 55–72.

185. Kreivytė, L. (2014). Šiuolaikinio meno įvietinimas. *Bernardinai*. Prieiga per internetą: http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2014-07-22-siuolaikinio-meno-ivietinimas/120039.

186. Krylova, A. (2014). Soviet Modernity: Stephen Kotkin and the Bolshevik Predicament. *Contemporary European History, 23(*2), 167–192. Prieiga per internetą: https://www.academia.edu/6149034/Soviet_Modernity_Stephen_Kotkin_and_the_Bolshevik_Predicament_Contemporary_European_History_2014

187. Krupickaitė, D. (1999). *Lietuvos urbanizacijos geografinės problemos*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas.

188. Kubilius, V. (2007). *Dienoraščiai, 1978–2004.* Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

189. Kudirkienė, G. (2019). Buvęs kolūkio-milijonieriaus vadovas nesipurto pirmininko vardo. *Lietuvos rytas*. Prieiga per internetą: https://www.lrytas.lt/musu-zeme/kaime-gerai/2019/01/14/news/buves-kolukio-milijonieriaus-vadovas-nesipurto-pirmininko-vardo-8864870/.

190. Lai, T., Habicht, T., Kahur, K., Reinap, M., Kiivet, R., van Ginneken, E. (2013). Estonia: Health system review*. Health Systems in Transition, 15*(6): 1–189.

191. Lakis, J. (1977). Tarybinis išsivysčiusio socializmo patyrimas. *Problemos, 19*, 5–11.

192. Lane, D. (1992). *Soviet Society under Perestroika*. London: Routledge.

193. Lankauskas, G. (2008). Recenzija apie Baltic Postcolonialism. V. Kelertas (ed.). *Lietuvos etnologija*, *8*(17), 175–176.

194. Latour, B. (2004). *Mes niekad nebuvom modernūs*. Vilnius: Homo liber.

195. Laumenskaitė, I. E. (2016). Kas tikro? Apmąstymai apie nevienareikšmę sovietmečio patirtį ir jos tyrimus. *Colloquia, 37*, 137–148.

196. Lehmann, M. (2015). When Everything Was Forever: An Introduction. *Slavic Review, 74*(1), 1–8.

197. Leonavičius, V. (1999). Gamtosauginis rūpestis kaip materialistinių ir pomaterialistinių vertybių kriterijus. *Humanistika, 3*(5), 45–48.

198. Leonavičius, V. (2003). Visuomenės dalyvavimas buitinių atliekų tvarkyme kaip socialinės kaitos kriterijus: sveikatos sociologijos atvejis. *Aplinkos tyrimai, inžinerija ir vadyba, 3*(25), 71–79.

199. Leonavičius, V. (2003). Sociologijos recepcija Lietuvoje: sveikatos sociologijos atvejis. *Filosofija. Sociologija, 14*(3), 35–40.

200. Leonavičius, V., Baltrušaitytė, G., Naujokaitė, I. (2007). *Sociologija ir sveikatos priežiūros paslaugų vartotojas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.

201. Leonavičius, V., Genys, D. (2017). *Energetinio saugumo sociologija: teorija ir praktika*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, Vilnius: Versus aureus.

202. Leonavičius, V., Ozolinčiūtė, E. (2008). Socialinės kaimo bendruomenės formavimosi prielaidos sovietinio laikotarpio Lietuvoje. *Filosofija, Sociologija, 19*(2), 19–30.

203. Leonavičius, V., Rutkienė, A. (2010). *Aukštojo mokslo sociologija: studijų pasirinkimas ir vertinimas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.

204. Leonavičius, V., Žilys, A. (2009). Gerovės valstybė ir moderniosios Lietuvos urbanizacija. *Filosofija. Sociologija, 20*(4), 318–325.

205. Levi, S., C. (2015). *Antropologija modernaus pasaulio problemų akistatoje*. Vilnius: Žara.

206. Lewis, W. A. (1955). *The Theory of Economic Growth*. Homewood, Ill.: Routledge.

207. *Lietuvos statistikos departamentas* (2018). 2016 m. žemės ūkio struktūros tyrimo rezultatai. Vilnius: Lietuvos statistika.

208. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos KONSTITUCIJA (Pagrindinis įstatymas). (1978). Priimta devintojo šaukimo Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos neeilinėje devintojoje sesijoje 1978 m. balandžio 20 d. Vilnius: Mintis.

209. *Lietuvos ūkio sektorių finansavimo po 2020 m. vertinimas: sveikatos apsauga*. (2019). PricewaterhouseCoopers, ESTEP, Vilnius. Prieiga per internetą: https://www.esinvesticijos.lt/lt/dokumentai/lietuvos-ukio-sektoriu-finansavimo-po-2020-metu-vertinimas.

210. *Lietuvos visuomenės sveikatos būklės pokyčiai per šimtmetį*. (2018). Vilnius: Higienos institutas.

211. *Lietuvos žemės ūkio informacinė sistema. 2007 skaičiai ir faktai*. (2008). Vilnius: Žemės ūkio informacijos ir kaimo verslo centras.

212. Lipnevič, A. (2015). Daugiabučių namų atnaujinimas Lietuvoje: problemos ir gyventojų iniciatyva. *Viešoji politika ir administravimas, 14*(2), 177–193.

213. Lopez-Alves, F. (2011). Modernization Theory Revisited: Latin America, Europe, and the U.S. in the Nineteenth and Early Twentieth Century. *Anuario Colombiano de Historia Social y de la Cultura, 38*(1), 244–279.

214. Luahona, G. (2007). Book review: Alexei Yurchak, Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation, Princeton University Press. *International Journal of Communication*, *1*, 51–53.

215. Lux, M. (2003). Efficiency and Effectiveness of Housing Policies int he Central and Eastern Europe Countries. *International Journal of Housing Policy, 3*(3), 243–265.

216. Lux, M. (2001). Social Housing in the Czech Republic, Poland and Slovakia. *European Journal of Housing Policy, 1*(2), 189–209.

217. Lux, M., Cirman, A., Sunega, P. (2017). Housing Restitution Policies among Post-Socialist Countries: Explaining Divergence. *International Journal of Housing, 17*(1), 145–156.

218. Mačiūnas, E., Silickas, V. (2009). Visuomenės sveikatos politikos sampratų formavimas 1988–1989 metais. *Sveikatos mokslai, 3*(63), 2359–2366.

219. Maisto istorijos profesorius: nacionalinis lietuvių pasididžiavimas – cepelinai – sovietmečio palikimas. (2019). Prieiga per internetą: https://www.delfi.lt/maistas/sefo-virtuve/maisto-istorijos-profesorius-nacionalinis-lietuviu-pasididziavimas-cepelinai-sovietmecio-palikimas.d?id=82378783.

220. Mandic, S. (2012). Home Ownership in Post-Socialist Countries: Between Macro Economy and Micro Structures of Welfare Provision. In R. Ronald, M. Elsinga (eds.), *Beyond Home Ownership: Housing, Welfare and Society* (pp. 68–88). London: Routledge.

221. Marcuse, H. (2014). *Vienmatis žmogus*. Vilnius: Kitos knygos.

222. Maslovski, M. (2015). The Soviet Model of Modernity and Russia's Post-communist Political Transformations. *Historicka Sociologie* 2/2015. Prieiga per internetą: https://www.researchgate.net/publication/307813076_The_Soviet_Model_of_Modernity_and_Russia's_Post-communist_Political_Transformations

223. Mathijs, E., Swinnen, F. M. J. (1997). The Economics of Agricultural Decollectivisation in East, Central Europe and Former Soviet Union. *Economic Development and Cultural Change, 47*(1), 1–26.

224. Matrosov, Yu. A., Butovsky, I. N. (1990). Methodology and Principles Involved in the Setting of Codes on Building Heat Engineering in the U.S.S.R. *Energy and Building, 4*, 401–409.

225. Matrosov, Yu. A., Butovsky, I. N. (1992). Concepts of the development of building physics in the USSR. *Energy and Building, 18*, 25–33.

226. Matthews, M. (1993). *The Passport Society: Controlling Movement in Russia and the USSR*. Oxford: Westview Press.

227. Mazierska, E. (2011). *European Cinema and Intertextuality: History, Memory and Politics.* Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan.

228. McClelland, R., Szmukler, G. (2000). Consent and Capacity in Psychiatric Practice Revisited. *European Journal of Health Law, 7*(1), 47–55.

229. Merton, R. (1997). Socialinė struktūra ir anomija. *Sociologija. Mintis ir veiksmas, 1,* 66–84.

230. Michima, K. (2006). Some reflections on multiple, selective and entangled modernities and the importance of endogenous theories. Conference *Globalization and Modernity in East Asia*. Busan/Korea, 231–242. Prieiga per internetą: http://www.tku.ac.jp/kiyou/contents/economics/259/231_mishima.pdf.

231. Milica, U. (2018). *The rise and fall of market socialism in Yugoslavia*. DOC Research Institute. Prieiga per internetą: https://doc-research.org/2018/03/rise-fall-market-socialism-yugoslavia/.

232. Morton, A. P. (2000). *Hybrid Modernities. Architecture and Representation at the 1931 Colonial Exposition, Paris.* Cambridge & London: Massachusetts Institute of Technology Press.

233. Murauskienė, L. (2000). Sveikatos priežiūros valdymas. In G. Černiauskas, A. Dobravolskas, L. Murauskienė (sud.), *Pirmasis reformų dešimtmetis: sveikatos priežiūros sektorius socialinių-ekonominių pokyčių kontekste* (p. 151–167). Vilnius: Sveikatos ekonomikos centras.

234. Musil, J. (1993). Changing Urban systems in Post-Communist societies in Central Europe: Analysis and Prediction. *Urban Studies, 30*(6), 899–905.

235. Mykolaitytė, A. (2018). Sovietmečio atminties perkūrimas šiuolaikinėje kultūroje. *Lituanistica, 62*(3), 187–193.

236. Nagai, K. (2007). Glossary of Terms Used. In C. L. Innes (ed.), *The Cambridge Introduction to Postcolonial Literatures in English* (pp. 233–242). Cambridge: Cambridge University Press.

237. Neidhart, Ch. (2010). Review of book Yurchak A. 2006. Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation. *Journal of Cold War Studies, 12*(1), 204–206.

238. Nettleton, S. (2013). *The Sociology of Health and Illness*. Cambridge, UK: Polity.

239. Norkus, Z. (2001). Mokslo vertybinio neutralumo problema XX a. filosofijoje (M. Weberis, analitinė mokslo filosofija ir metafizika, kritinė teorija). *Problemos, 59,* 9–40.

240. Norkus, Z. (2007). Andropovo klausimu. Komunizmas kaip lyginamosios istorinės sociologinės analizės problema (I). *Sociologija. Mintis ir veiksmas, 1*(19), 5–32.

241. Norkus, Z. (2008a). Andropovo klausimu. Komunizmas kaip lyginamosios istorinės sociologinės analizės problema (II). *Sociologija. Mintis ir veiksmas, 1*(21), 5–36.

242. Norkus, Z. (2008b). *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?* Vilnius: VU leidykla.

243. Norkus, Z. (2009). *Nepasiskelbusioji imperija*. Vilnius: Aidai.

244. Norkus, Z. (2012). Agrarinių reformų Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos respublikose lyginamoji istorinė sociologinė analizė. *Sociologija. Mintis ir veiksmas, 1*(30), 5–52.

245. Norkus, Z. (2014a). *Du nepriklausomybės dešimtmečiai. Kapitalizmas, klasės ir demokratija. Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu.* Vilnius: Aukso žuvys.

246. Norkus, Z. (2014b). Kada Lietuva labiau praturtėjo. In A. Vasiliauskas, E. Jovaiša, G. Kuprevičius, V. Daujotytė, Z. Norkus (sud.), *Nerimas. Tautiškumas ir demokratija: tikros ir apgaulingos formos* (p. 117–216). Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla.

247. Nuissl, H., Rink, D. (2005). The ‘Production’ of Urban Sprawl in Eastern Germany as a Phenomenon of Post-Socialist Transformation. *Cities, 22*(2), 123–134.

248. Outhwaite, W., Ray, L. (2005). *Social Theory and Postcommunism*. Oxford: Balckwell.

249. Owczarzak, J. (2009). Introduction: Postcolonial studies and postsocialism in Eastern Europe. *Focaal*, *1*53), 3–19. Prieiga per internetą: https://www.researchgate.net/publication/45282905_Introduction_Postcolonial_studies_and_postsocialism_in_Eastern_Europe.

250. Pace, N. (2010). Limitations of “Indigenous Modernity”, The problems of culture-tradition, authenticity and the hybrid. *Ideas in History, 1*(1), 1–6.

251. Paju, I. (2014). *Suomijos įlankos sesės*. Vilnius: Homo Liber.

252. Pakštas, K. (1960). Colonialism and genocide in Lithuania. *LITUANUS. Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences, 3,* 98–103.

253. Palmer, J. (2018). *Entaglements of Modernity, Colonialism and Genocide*. Burundi and Rwuanda in Historical-Sociological perspective. London: Routledge.

254. Paretskaya, A. (2010). The Soviet Communist Party and the Other Spirit of Capitalism. *Sociological Theory, 28*(4), 377–401.

255. Parsons, T. (1964). Evolutionary universals in Society. *American Sociological Review, 29*, 339–357.

256. Parsons, T. (1971). *The system of modern societies.* Englewood Cliffs: Prentice Hall.

257. Peičius, E., Kučinskaitė, A. (2014). Lėtinėmis neinfekcinėmis ligomis sergančių pacientų dalyvavimas priimant pirminės sveikatos priežiūros sprendimus: kokybinio tyrimo analizė. *Visuomenės sveikata, 1*, 90–97.

258. Pieterse, J. N. (2001). Hybridity, So What?: The Anti-Hybridity Backlash and the Riddles of Recognition. *Theory Culture Society, 18(*2–3), 219–245.

259. Petronytė, G., Jasaitytė, R. (2017). Nevyriausybinių organizacijų, atstovaujančių pacientų interesus, dalyvavimas valstybės sveikatos politikoje. *Sveikatos politika ir valdymas, 1*(10), 115–131.

260. Pichler-Milanovich, N. (1999). *Housing Privatisation in Central and Eastern Europe: from Policy to Practice*. United nations University. Prieiga per internetą: http://archive.unu.edu/hq/library/Collection/PDF_files/IAS/milanovich.pdf.

261. Pichler-Milanovich, N. (2001). Urban Housing Markets in Central and Eastern Europe: Convergence, Divergence or Policy ‚Collapse‘. *International Journal of Housing Policy, 1*(2): 145–187.

262. Pivorienė, J., Mikalauskaitė, D. (2005). Tarpukario Lietuvos socialinės apsaugos sistemos formavimosi prielaidos. *Socialinis darbas, 4*(1), 87–94.

263. Poviliūnas, A. (2008). *Lietuvos žemės ūkio grįžimas į rinkos santykius ir ūkininkijos ekonominė raida*. Vilnius: Apostrofa.

264. Poviliūnas, A. (2012). Žemės ūkis – Lietuvos kaimo gyvybingumo veiksnys. *Žemės ūkio mokslai, 19*(3), iii–xiii.

265. Preyer, G. (2007). Introduction: The Paradigm of Multiple Modernities. *ProtoSociology. An International Journal of Interdisciplinary Research, 24,* 5–19.

266. Preyer, G., Sussmann, M. (eds.). (2015). Varieties of Multiple Modernities. *International Comparative Social Studies, 24*(33), 1–253.

267. Prikulis, J. (2018). Paradoxical Differences During the First Post-War Years from the Aspects of the Performed Capital Investments and Migration in Latvian and Lithuanian Industry. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 72*(4), 23–32.

268. Pronckus, M. (2004). *Tamsioji laisvės pusė*. Vilnius: Gairės.

269. Prozorova, Y. (2017). Civilizational analysis, political discourse, and reception of Western modernity in post-Soviet Russia. *Comparative Civilizations Review, 77*, Fall. Prieiga per internetą: https://www.studeersnel.nl/nl/document/niu-vshe-moskva/metody-sotsiologicheskikh-issledovaniy/college-aantekeningen/civilizational-analysis-political-discource/2162914/view.

270. Przeworski, A., Limongi, F. (1997). Modernization: Theories and Facts. *World Politics, 49*(2), 155–183.

271. Pugh, C., Lewin, S. (1991). Housing, Gender and Family Policies in the Soviet Union under Perestroika. *Netherlands Journal of Housing and the Built Environment, 6,* 47–55.

272. Pumain, D. (2006). The Urbanization Process. In G. Caselli, J. Vallin, G. Wunsch (eds.), *Demography: Analysis and Synthesis Vol. II* (pp. 319–331). Burlington, MA: Elsevier.

273. Pūras, D., Šumskienė, E., Veniūtė, M., Šumskas, G., Juodkaitė, D., Murauskienė, L., Mataitytė-Diržienė, J., Šliužaitė, D. (2013). *Iššūkiai įgyvendinant Lietuvos psichikos sveikatos politiką*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

274. Putinaitė, N. (2007). *Nenutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Aidai.

275. Putinaitė, N. (2007). *Šiaurės Atėnų tremtiniai*. Vilnius: Aidai.

276. Putinaitė, N. (2015a). *Nugenėta pušis. Ateizmas kaip asmeninis apsisprendimas tarybų Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos katalikų mokslo akademija.

277. Putinaitė, N. (2015b). Atminti ir pajausti „mūsų“ sovietmetį: Pamąstymai apie Martos Vosyliūtės filmą „Humanitarės gyvenimas ir mirtis“. *Naujasis Židinys-Aidai,* 8.

278. Putinaitė, N. (2017). 1946 metų Dainų šventė: kaip politinė tauta tapo dainuojančia liaudimi. *Naujasis Židinys-Aidai, 5*, 37–47.

279. Putinaitė, N. (2019). Liaudies buities muziejaus steigimas: Lietuviškoji „rezistencija“ ar sovietinis standartas. *Naujasis Židinys-Aidai*, 4, 21–27.

280. Raab, J., Butler, M. (2008). Introduction: Cultural Hybridity in the Americas. In J. Raab, M. Butler (eds.), *Hybrid Americas: Contacts, Contrasts, and Confluences in New World Literatures and Cultures*. Inter-American Perspecties/Perspectivas Interamericanas, vol. 2. Münster: LIT Verlag and Tempe: Bilingual.

281. Radžvilas, V. (2016). Asmens sąžinė tarp sovietizacijos Scilės ir europeizacijos Charibdės: tarp ir anapus gėrio ir blogio. Prieiga per internetą: http://www.propatria.lt/2016/05/vytautas-radzvilas-asmens-sazine-tarp.html.

282. Racevskis, K. (2002). Toward A Postcolonial Perspective on the Baltic States. *Journal of Baltic Studies, 32*(1), 37–56.

283. Racevskis, K. (2006). Toward a Postcolonial Perspective on the Baltic States. *Baltic Postcolonialism*: *On the Boundary of Two Worlds: Identity, Freedom and Moral Imagination in the Baltics*. Edited by Violeta Kelertas. Amsterdam and New York: Rodopi, 165–182.

284. Raffin, A. (2008). Postcolonial Vietnam: hybrid modernity. *Postcolonial Studies, 11*(3), 329–344.

285. Ramonaitė, A. (red.). (2015a). *Nematoma sovietmečio visuomenė*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai.

286. Ramonaitė, A., Kavaliauskaitė, J., Klumbys, V. (2015b). *Kažkas tokio labai tikro. Nepaklusniosios sovietmečio visuomenės istorijos.* Vilnius: Aukso žuvys.

287. Ramonaitė, A., Kukulskytė, R. (2014). Etnokultūrinis judėjimas sovietmečiu: nematoma alternatyva sistemai? *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos, 14*(23), 161–181.

288. Randeria, S. (1999a). Geteilte Geschichte und verwobene Moderne. In J. Rusen, H. Leitgeb, N. Jegelka, (eds.), *Zukunftsentwürfe. Ideen für eine Kultur der Veränderung* (pp. 87–96). Frankfurt am Main: Campus Verlag.

289. Randeria, S. (1999b). Jenseits von Soziologie und soziokultureller Anthropology: Zur Ortsbestimmung der nichtwestlichen Welt in einer zukünftigen Sozialtheorie. *Soziale Welt, 50*(4), 373–382.

290. Randeria, S. (2002). Entangled histories of uneven modernities: Civil society, caste solidarities and legal pluralism in post-colonial India. In Y. Elkana, I. Krastev, E. Macamo, S. Randeria (eds.), *Unraveling Ties: From Social Cohesion to New Practices of Connectedness* (pp. 284–311). Frankfurt am Main: Campus Verlag.

291. Raškauskas, K. (2008). Sovietinės Lietuvos inteligentija. Savivokos konstravimas. *Darbai ir dienos, 49,* 95–149.

292. Raun, T. (1994). *Baltic Independence 1917–1920 and 1988–1994: Comparative Perspectives.* Washington: The National Council For Soviet and East European Research. Title: WI/PROGRAMA.

293. Ray, L. J. (1996). *Social Theory and the Crisis of State Socialism*. Eheltenha: Edvard Elgar.

294. Renaud, B. (1992). The Housing System of the Former Soviet Union: Why do the Soviets need Housing Markets? *Cities, 3*(3), 877–899.

295. Robertson, R. (1992). *Globaliztion. Social Theory and Global Culture*. London: Sage.

296. Rontziokos, V. (2009). Tension of 'Two Worlds': Tradition and Modernity. *Ideas in History, 4*(1), 1–8.

297. Rosati, M., Stoeckl, K. (eds.). (2016). *Multiple Modernities and Postsecular Societies.* London: Routledge.

298. Rostow, W. W. (1979). (1960). *The Stages of Economic Grouth: A Non-Communist Manifesto*. Cambrigde: Cambridge University Press.

299. Rostow, W. W. (1991). Eastern Europe and the Soviet Union: A Technological Time Warp. In D. Chirot (ed.), *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left* (pp. 60–73). Seattle: University of Washington Press.

300. Roudometof, V. (1994). Globalization or modernity. *Comparative Civilizations Review 31*(31), 18–45.

301. Rozelle, S., Swinnen, F. M. J. (2004). Success and Failure of Reform: Insights from the Transition of Agriculture. *Journal of Economic Literature, 42*(2), 404–456.

302. Rubavičius, V. (2007). Neišgyvendinamas sovietmetis: atmintis, prisiminimai ir politinė galia. *Colloquia, 18,* 116–130.

303. Russel, L. (2001). *Savage Imaginings: Historical and Contemporary Constructions of Australian Aboriginalities*. Melbourne: Australian Scholarly Publishing.

304. Rymkiewicz, J. M. (2010). Elity nie potrzebują Polski – wywiad z Jarosławem Markiem Rymkiewiczem. *Bibuła: Pismo niezależne.* Prieiga per internetą: http://www.bibula.com/?p=28417.

305. Rzayeva, S. (2013). Oil and Health Care in Post-Soviet Azerbaijan. *European Journal of Sociology, 1*, 33–63.

306. Sachsenmaier, D., Riedel, J., Eisenstadt, S. S. N. (2002). *Reflections on Multiple Modernities: European, Chinese and Other Interpretations*. Boston, Leiden, Koln: Brill.

307. Sagers, M. J., Tretyakova, A. (1987). USSR, Energy Consumption in the Housing and Municipal Sector. *CIR Staff paper*, *3*(30), Washington D.C.

308. Sahlsten, M.J., Larsson, I. E, Sjostrom, B., Plos, K. A. (2008). An Analysis of the Concept of Patient Participation. *Nursing Forum, 43*(1), 2–11.

309. Said, E. (2006). *Orientalizmas*. Vilnius: Apostrofa.

310. Satre, J. (2001). *Colonialism and Neocolonialism*. Trans. A. Haddour, S. Brewer & T. McWilliams. London: Routledge

311. Šaulauskas, M. P. (2000). Socialinė kaita: metodologija ir bendrosios tendencijos. In D. Ulčinskaitė (red.), *Socialiniai pokyčiai: Lietuva 1990–1998* (p. 9–36). Vilnius: Garnelis.

312. Sakwa, R. (2013). The Soviet collapse: Contradictions and neo-modernisation. *Journal of Eurasian Studies, 4*, 65–77. Prieiga per internetą: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1879366512000267

313. Intelektualai postkolonijinėse / postkomunistinėse erdvėse: mentaliteto savybių kontūrai. In. V. Berenis, Gi. Beresnevičius, A. Samalavičius ir V. Savukynas. L*ietuvių mentalitetai: tautinė istorija ir kultūros problemos*. Vilnius: KFMI.

314. Samalavičius, A. (2008). Kas bijo postkolonializmo studijų? *Kultūros bara*i, *3*, 5–8.

315. Sayer, A. (2000). *Realism and Social Sciences*. London: Sage Publications.

316. Schmidt, V. H. (2006). Multiple Modernities or Varieties of Modernity? *Current Sociology, 54*(1), 77–97.

317. Schmitt, G. (1993). Why Collectivization of Agriculture in Socialist Countries Has Failed: A Transaction Cost Approach. In C. Csaba, Y. Kislev (eds.), *Agricultural Co-operatives in Transition* (pp. 143–159). Boulder, USA: Westview Press.

318. Scholz, B., Bocking, J., Platania-Phung, C., Banfield, M., Happel, B. (2018). Not an Afterthought: Power Imbalances in Systemic Partnerships between Health Service Providers and Consumers in a Hospital Setting. *Health Policy, 122*, 922–928.

319. Shelkle, W., Krauth, W. H., Kohli, M., Elwert, G. (2000). *Paradigms of Social Change: Modernizacion, Development, Transformation, Evolution*. Frankfurt and New York: Campus Verlag.

320. Shils, E. (1960). Political Development in the New States. *Comparative Studies in Society and History, 2*(3), 265–292.

321. Shils, E. (1972) (1963). Demagogues and Cadres in the Political Dvelopment of New State. In L. W. Pye (ed.), *Communication and Political Development* (pp. 64–77). Princenton: Princenton university.

322. Sidzikauskas, V. (1958). Soviet Colonialism. Social and Cultural Aspects. *LITUANUS. Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences, 4*(3). Prieiga per internetą: http://www.lituanus.org/1958/58_3_01Sidzikauskas.html.

323. Sillince, J. (ed.). (2007). *Housing Policy in Eastern Europe and the Soviet Union*. New York: Routledge.

324. Sirutavičius, V. (2012). Tautinis komunizmas ir jo raiška. Istoriografiniai problemos aspektai. Istorija*. Mokslo darbai, 87,* 48–58.

325. Sirutavičius, V. (2017). Istoriko pamąstymai apie Greimo tautinio komunizmo interpretacijas. *Dienos ir darbai, 68,* 129–144.

326. Škokič, T., Potkonjak, S. (2016). Working Class Gone to Heaven: From Working Class to Middle Class and Back. *Narodna umjetnost: Croatian journal of ethnology and folklore research, 53*(1), 117–132.

327. Skórczewski, D. (2009). Polska skolonizowana, polska zorientalizowana: Teoria postkolonialna wobec "Innej Europy". *Porównania, 6*, 96–105.

328. Snyder, T. (2011). *Kruvinoji žemė. Europa tarp Hitlerio ir Stalino*. Vilnius: Tyto alba.

329. Sönke, B., Maier, Th. (2015). Entangled History. InterAmerican Wiki: Terms – Concepts – Critical Perspectives. Prieiga per internetą: www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/e_Entangled_History.html.

330. Souliotis, K. (2016). Patient Participation in Contemporary Health Care: Promoting a Versatile Patient Role. *Health Expectations, 19*(2), 175–178.

331. Souliotis, K., Peppou, L.E., Agapidaki, E., Tzavara, C., Debiais, D., Hasurdjiev, S., Sarkozy, F. (2018). Health Democracy in Europe: Cancer Patient Organization Participation in Health Policy. *Health Expectations, 21*(2), 474–484.

332. Spohn, W. (2011). An appraisal of Shmuel Noah Eisenstadt's global historical sociology. *Journal of Classical Sociology, 11*(3), 281–30.

333. Stankūnienė, V. (1997). Migration as seen from Historical Perspective: Macro-historical Context of Migration in Vilnius Community. In A. Sipavičienė (ed.), *International Migration in Lithuania* (pp. 97–110). Vilnius: Mokslo aidai.

334. Stasinas, J. (2017). Stalininiai gamtos pertvarkymo planai ir Lietuvos gamtosauga. Gamtos apsaugos komiteto Lietuvoje įkūrimo 60-mečiui. *Lietuvos aidas*. Prieiga per internetą: http://www.aidas.lt/lt/gamta/article/16784-06-27-stalininiai-gamtos-pertvarkymo-planai-ir-lietuvos-gamtosauga-gamtos-apsaugos-komiteto-lietuvoje-ikurimo-60-meciui.

335. Stašys, R. (1999). Sveikatos priežiūros reforma Lietuvoje. Prieiga per internetą: https://www.researchgate.net/publication/280133196_Sveikatos_prieziuros_reforma_Lietuvoje.

336. Stravinskienė, V. (2006). Lenkų demografiniai pokyčiai Lietuvoje 1947–1959 metais. *Lituanistica, 66*(2), 20–33.

337. Stravinskienė, V. (2014). Vilniaus miesto etninė-demografinė padėtis: 1944–1951 metai. *Istorija, 95*(3), 40–57.

338. Streikus, A. (2002). *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

339. Streikus, A. (2005). Istorinės atminties sovietizavimo ypatybės Lietuvoje. *Bernardinai*. Prieiga per internetą: http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2005%E2%80%9311%E2%80%9316-arunas-streikus-istorines-atminties-sovietizavimo-ypatybes-lietuvoje/5678.

340. Streikus, A. (2016). Įrėminta knyga apie įrėmintus rašytojus. *Bernardinai*. Prieiga per internetą: http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2016-05-05-ireminta-knyga-apie-iremintus-rasytojus/143925.

341. Streikus, A. (2018a). *Minties kolektyvizacija: Cenzūra sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai.

342. Streikus, A. (2018b). Istorijos laboratorija. Ar aštrios sovietmečio cenzūros žirklės: kaip buvo karpoma tiesa? *Delfi*. Prieiga per internetą: https://www.delfi.lt/video/aktualijos/istorijos-laboratorija-ar-astrios-sovietmecio-cenzuros-zirkles-kaip-buvo-karpoma-tiesa.d?id=77807901#cxrecs_s.

343. Štromas, A. (2001). *Laisvės horizontai*. Vilnius: Baltos lankos.

344. Struyk, R. J. (1996). Housing Privatization in the Former Soviet Bloc to 1995. In G. Andrusz, M. Harloe, I. Szelenyi (eds.), *Cities after Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies* (pp. 192–213). Oxford: Blackwell Publishers.

345. Susivienijo pacientų interesus ginančios organizacijos. (2002). *Delfi, BNS*. Prieiga per internetą: https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/susivienijo-pacientu-interesus-ginancios-organizacijos.d?id=1555511.

346. Švedas, A. (2009). *Matricos nelaisvėje: Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985).* Vilnius: Aidai.

347. *Sveikatos priežiūros įstaigų veiklos rodiklių pokyčiai 2001–2012 m.* (2013). Higienos institutas, Sveikatos informacijos centras, Biostatistinės analizės skyrius, Vilnius.

348. *Sveikatos sistemos reformų analizės atlikimas*. (2011). Vilnius, VšĮ Sveikatos priežiūros vertinimo nepriklausoma agentūra ir UAB Sveikatos ekonomikos centras. Prieiga per internetą: http://www.esparama.lt/es_parama_pletra/failai/ESFproduktai/2012_sveikatos_sistemos_reformu_analize.pdf.

349. Swinnen, J. (1997). *Political Economy of Agrarian Reform in Central and Eastern Europe (LICOS Studies on the Transitions in Central & Eastern Europe) Ashgate Publishing Limited.*

350. Sykora, L. (2006). Urban development, policy and planning in the Czech Republic and Prague. In U. Altrock, S. Guntner, S. Huning and D. Peters (eds.), *Spatial Planning and Urban Development in the New EU Member States: From Adjustment to Reinvention* (pp. 113–140). Aldershot, The Netherlands: Ashgate.

351. Sykora, L., Bouzarovski, S. (2012). Multiple Transformations: Conceptualising the Post-communist Urban Transition. *Urban Studies, 49*(43), 43–60.

352. Sykora, L., Ouredniček, M. (2007). Sprawling Post-communist Metropolis: Commercial and Residential Suburbanization in Prague and Brno, Czech Republic. In E. Razin, M. Dijst, C. Vazquez (eds.), *Empolyment Deconcentration in European Metropolitan Areas* (pp. 209–234). Dordrecht: Springer Pub.

353. Szelenyi, I. (1996). Cities under socialism – and after. In G. Andrusz, M. Harloe, I. Szelenyi (eds.), *Cities after Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies* (pp. 286–317). Oxford: Blackwell Publishers

354. Tabet, S. (2017). Interview with Zygmunt Bauman: From the Modern Project to the Liquid World Theory. *Culture & Society, 34*(7–8), 131–146.

355. Tenbensel, T. (2010). Public Participation in Health Policy in High Income Countries – Why, Who, What, Which, and Where? *Social Science and Medicine, 71*(9), 1537–1540.

356. Therborn, G. (1995a). *European Modernity and Beyond. The Trajectory of European Societies 1945–2000*. London: Sage Publication.

357. Therborn, G. (1995b). Routes to/through Modernity. In M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson (eds.), *Global Modernities* (pp. 124–139). London: Sage.

358. Therborn, G. (2000). „Modernization“ Discourses, their Limitation, and their Alternatives“. In W. Shelkle, W. H. Krauth, M. Kohli, G. Elwert (eds.), *Paradigms of Social Change: Modernizacion, Development, Transformation, Evolution* (pp. 49–72). Frankfurt and New York: Campus Verlag.

359. Therborn, G. (2003). „Entangled Modernities“. *European Journal of Social Theory, 6*(3), 293–305.

360. Therborn, G. (2006a). Why and How Place Matters. In R. E. Goodin, Ch. Tilly (eds.), *The Oxford handbook of Contextual Political Analysis* (pp. 509–534). Oxford:Oxford University press.

361. Therborn, G. (2006b). After dialectics. Postmodernity, post-Marxism, and other posts and positions. In G. Delanty (ed.), *Handbook of Contemporary European Social Theory* (pp. 185–202). New York: Routledge.

362. Therborn, G. (2011). *The World. A Biginner's Guide*. Cambridge: Polity Press.

363. Thompson, E. (2000). *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*. Westport, CT: Greenwood Press.

364. Thompson, E. (2007). Sarmatyzm i postkolonializm: o naturze polskich resentymentów. *Dziennik.* Prieiga per internetą: https://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/193060,sarmatyzm-i-postkolonializm.html

365. Thompson, E. (2011). A jednak kolonializm: Uwagi epistemologiczne. *Teksty Drugie, 6*, 303–314.

366. Thornton, R. D., Nurse, N., Snavely, L., Hackett-Zahler, S., Frank, K., DiTomas R. A. (2017). Influences on Patient Satisfaction in Healthcare Centers: a Semi-Quantitative Study over 5 Years. *BMC Health Service Research, 17*(361), 1–9.

367. Thurston, W., MacKean, G., Vollman, A., Casebeer, A., Weber, M., Maloff, B., Bader, J. (2005). Public Participation in Regional Health Policy: a Theoretical Framework. *Health Policy, 73*(3), 237–252.

368. Titmuss, R. M. (1974). *Social Policy: An Introduction* (edited by Brian Abel-Smith and Kay Titmuss). London: Routledge.

369. Tomlinson, J. (2002). *Globalizacija ir kultūra*. Vilnius: Mintis.

370. Tosics, I. (2003). Comparative Perspectives on Urban Housing Condintions. In S. Lowe, S. Tsenkova (eds.), *Housing Change in East and Central Europe: Integration or Fragmentation?* (pp. 73–81). Aldershot, The Netherlands: Ashgate.

371. Tosics, I. (2005). City Development in Central and Eastern Europe since 1990: The Impacts of Internal Forces. In F. E. I. Hamilton, K. Dimitrovska Andrews, & N. Pichler-Milanovic (eds.), *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe* (pp. 44–79). Tokyo, Paris & New York: United Nations university Press.

372. *Treinys Mečislovas. Bibliografija*. (2001). Sud. V. Vitunskienė, D. Skarbalius, E. Serva, R. Aleškevičienė, L. Butkuvienė, R. Rimkienė. Lietuvos žemės ūkio universitetas: Lututė.

373. Treinys, M. (2000). *Žemės ūkio sistema ir jos transformavimas*. Paskaita Ekonomikos fakulteto studentams. Akademija.

374. Treinys, M. (2008). Lietuvos žemdirbių sąjūdis: ištakos ir sūkuriai. In M. Treinys (red.), *Kaimas lūžio metais: Lietuvos žemdirbių sąjūdžio idėjų ir veiksmų dvidešimtmeti*s (p. 7–210). Kaunas: Lietuvos žemės ūkio universitetas.

375. Tritter, J. Q. (2009). Revolution or Evolution: the Challenges of Conceptualising Patient and Public Involvement in a Consumerist World. *Health Expectations, 12*(3), 275–87.

376. Truska, L. Paskutinioji (1985–1990 m.) Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba: evoliucija iš valdžios fikcijos į parlamentą. *Istorija. Mokslo darbai, 75*. Prieiga per internetą: http://archyvas.istorijos-zurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=208&Itemid=62

377. Tsenkova, S. (2003). Housing Policy Matters: The Reform Path in Central and Eastern Europe. In S. Lowe, S. Tsenkova (eds.), *Housing Change in East and Central Europe: Integration or Fragmentation?* (pp. 193–204). Aldershot, The Netherlands: Ashgate.

378. Tsenkova, S. (2009). *Housing Policy Reforms in Post-Socialist Europe: Lost in Transition*. Heidelberg: Physica-Verlag.

379. Turnock, D. (1996). Agriculture in Eastern Europe: Communism, the Transition and the Future. *GeoJournal, 38*(2), 137–149.

380. Turovskaya, M. (2002). The Soviet Middle Class. *Neprikosnovennij Zapas.* Prieiga per internetą: http://www.eurozine.com/the-soviet-middle-class/.

381. *U.S. Congress, Office of Technology Assessment.* (1993). Energy Efficiency Technologies for Central and Eastern Europe, OTA-E-562 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, May 1993). Prieiga per internetą: https://www.princeton.edu/~ota/disk1/1993/9322/9322.PDF

382. Vahdat, S., Hamzehgardeshi, L., Hessam, S., Hamzehgardeshi, Z. (2014). Patient Involvement in Health Care Decision Making: a Review. *Iranian Red Crescent Medical Journal, 16*(1), 1–7.

383. Vajda, M. (1995). Reviews: Johann P. Arnason, The Future that Failed: Origins and Destinies of the Soviet Model (Routledge, 1993). *Thesis Eleven.* November 1, Prieiga per internetą: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/072551369504300109.

384. Vaiseta, T. (2012). Sovietinio veltėdžiavimo fenomenas kasdienybės praktikų ir jų trajektorijų požiūriu. *Lietuvos istorijos studijos, 29,* 111–126.

385. Vaiseta, T. (2014a). Apie sovietinės Lietuvos kūrėjus ir griovėjus Londone knygą išleidusi Violeta Davoliūtė: „Atplėšti nuo kaimo lietuviai patyrė traumą“. *15 min.* Prieiga per internetą: https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/interviu/apie-sovietines-lietuvos-kurejus-ir-griovejus-londone-knyga-isleidusi-violeta-davoliute-atplesti-nuo-kaimo-lietuviai-patyre-trauma-599-400924.

386. Vaiseta, T. (2014b). *Nuobodulio visuomenė. Kasdienybė ir ideologija vėlyvuoju sovietmečiu (1964–1984)*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai.

387. Valatka, V., Burneika, D., Ubarevičienė, R. (2014). Large social inequalities and low levels of socio-economic segregation in Vilnius. In T. Tammaru, M. van Ham, S. Marcinczak, S. Musterd (eds.), *Socio-Economic Segregation in European Capital Cities: East Meets West* (pp. 313–333). London & New York: Routledge.

388. Van de Kaa, D. J. (1999). Europe and Its Population: the Long View. In D. J. van de Kaa, H. Leridon, G. Gesano, M. Okolski (eds.), *European Population: Unity in Diversity* (pp. 1–49). Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers.

389. van den Berg, L., Drewett, R., Klaasen, L. H., Rossi, A., Vijverberg, C. H. T. (1982). *Urban Europe: a study of growth and decline, Vol. 1.* Elmsford & Oxford: Pergamon Press.

390. van Kempen, R., Dekker, K., Hall, S., and Tosics, I. (eds.). (2005). *Restructuring Large Housing Estates in Europe: Restructuring and Resistance inside the Welfare Industry*. Bristol: The Policy Press.

391. Vanagas, J. (2012). *Nuo urvinio būsto iki šiuolaikinio megalopolio*. Vilnius: Technika.

392. Vardys, V. St. (1964a). Sovietų kolonializmas Baltijos valstybėse: pastabos apie moderniojo kolonializmo prigimtį. *LITUANUS. Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences* 10 (2). Prieiga per internetą: http://www.technologijos.lt/n/zmoniu_pasaulis/kaip_mes_gyvename/S-35238/straipsnis/Sovietu-kolonializmas-Baltijos-valstybese-pastabos-apie-moderniojo-kolonializmo-prigimti.

393. Vardys, V. St. (1964b). Soviet Colonialism in in the Baltic State: a Not on the Nature of Modern Colonialism. *LITUANUS. Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences* 10 (2). Prieiga per internetą: http://www.lituanus.org/1964/64_2_01_Vardys.html.

394. Vinagrodnaitė, I. (2018). Time and History in the Memories of Soviet Generations. *Baltic Journal of Political sciences, 7–8*, 45–55.

395. Vitunskienė, V. (2001). Lietuvos žemės ūkio restruktūrizacijos politikos įtaka žemės ūkio subjektų konkurencingumui. *LŽŪU mokslo darbai. Socialiniai mokslai, 50*(3), 75–84.

396. Voveriūnaitė, S. (2019). Sovietmečio prisiminimai vis dar kelia dilemas – „svetimas nuo savo" plėšiasi su krauju. *Lietuvos rytas*. Prieiga per internetą: https://www.lrytas.lt/lietuvosdiena/aktualijos/2019/01/24/news/sovietmecio-prisiminimai-vis-dar-kelia-dilemas-svetimas-nuo-savo-plesiasi-su-krauju-8983584/

397. Wagner, P. (1994). *A Sociology of Modernity. Liberty and discipline.* London: Routledge.

398. Wagner, P. (2008). *Modernity as Expierence and Interpretation: A new Sociology of Modernity*. Cambridge: Polity Press.

399. Wagner, P. (2010). Multiple Trajectories of Modernity : Why Social Theory needs Historical Sociology. *Thesis Eleven, 100*(1), 53–60.

400. Wallerstein, I. (January–March, 2000). From Sociology to Historical Social Science: prospects and obstacles. *The British Journal of Sociology, 51*(1), 25–35.

401. Weber, M. (1940). *On The Methodology of the Social Sciences*. Translated and Edited by E. Shils and H. A. Finch with a Foreword by E. A. Shils. Illinois: The Free Press of Glencoe.

402. Weber, M. (1990). Mokslas kaip profesinis pašaukimas. *Problemos, 42*, 69–82.

403. Weber, S. (2009). Entangled Modernity. In *Multiple Modernities in Muslim Societies*. Geneva: I. B. Tauris & Co Ltd., for the Aga Khan Award for Architecture. Prieiga per internetą: https://archnet.org/system/publications/contents/5487/original/DPC2232.pdf?1384793230

404. Wheeler, A. (2016). *Socialist in Form National in Content: Preserving late Soviet culture at Tbilisi Palace of Rituals*. New York: Columbia University.

405. Williamson, L. (2014). Patient and Citizen Participation in Health: The Need for Improved Ethical Support". *American Journal of Bioethics, 14*(6), 4–16.

406. Wimmer, J., Quandt, T. (2006). Living in Risk Society. An interview with Ulrich Beck. *Journalism Studies, 7*(2), 336–347.

407. Winkel, H. (2017). Multiple religiosities, entangled modernities and gender: what is different about gender across religious cultures? *Zeitschrift für Religion, Gesellschaft und Politik, 1*(1), 89–109.

408. Wojnowski, Z. (2015). The Soviet people: national and supranational identities in the USSR after 1945. *Nationalities Papers*. *The Journal of Nationalism and Ethnicity, 43*(1), 1–7.

409. Wolfe, A. (1989). *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation.* Berkeley: University of California Press.

410. Wolz, A., Kopsidis, M., Reinsberg, K. (2010). The Transformation of Agricultural Production Cooperatives in East Germany and Their Future. *Journal of Rural Cooperation, 37*(1), 5–19.

411. Wright, J. R. (1971). Industrialized Building in the Soviet Union: A Report of the U.S. Delegation to the U.S.S.R. *National Bureau of Standard Special Publication, 334*, Washington D.C.: U.S. Government Printing Office.

412. *Young Cathly 1992*. Notes from the Underclass: "Bomzh" Away. *Seeing Ourselves*. Ed. J. Macionis and N. V. Benokraitis. New Jersey: Prentice Hall, 184–187.

413. Yoveva, A., Dimitrov, D., Dimitrova, R. (2003). Housing Policy: The Stepchild of the Transition. In M. Lux (ed.), *Housing Policy: An End or a New Beginning?* (pp. 353–398). Budapest: LGI, Open Society Institute.

414. Zelinsky, W. (1971). The Hypothesis of the Mobility Transition. *Geographical Review, 61*(2), 219–249.

415. Ziemkiewicz, R. (2011). W Polsce, jak w krajach postkolonialnych, funkcjonuje podział na 'kreoli' i 'tubylców'. *Polska Times, 10*. Prieiga per internetą: https://polskatimes.pl/ziemkiewicz-w-polsce-jak-w-krajach-postkolonialnych-funkcjonuje-podzial-na-kreoli-i-tubylcow/ar/459043.

416. Ziker, J. P. (2006). Book review: Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation. Alexei Yurchak. Princeton: Princeton University Press. *American Anthropologist, 108*(4), 927–928.

417. Žilinskas, R. (2008). Book Review: Baltic Postcolonialism: On the Boundary of Two Worlds: Identity, Freedom and Moral Imagination in the Baltics. Edited by Violeta Kelertas. *LITUANUS. Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences, 54*(2). Prieiga per internetą: http://www.lituanus.org/2008/08_2_05%20Kelertas.html.

418. Žilys, A. (2015). *Moderniosios visuomenės miesto plėtra: Rezidencinė diferenciacija Lietuvos didmiesčiuose*. Daktaro disertacija. VDU: Kaunas.

419. Žirlienė, I. (2017). Greitkelis Vilnius–Kaunas: buvo pasididžiavimas, tapo negyjančia žaizda. *Delfi*. *Savaitraštis Kaunui.* Prieiga per internetą: https://www.delfi.lt/verslas/transportas/greitkelis-vilniuskaunas-buvo-pasididziavimas-tapo-negyjancia-zaizda.d?id=74882246.

420. Круглова Т. А. (2017). Постимперская ситуация в советской России в культурных стратегиях художников: эстетическое и политическое, националистическое и имперское (1914–1945). Вестник пермского университета. *История, 4*(39).

421. Рогов, К. (1998). О проекте Россия –1970-е годы. *Россия, 1*(9), 7–11.

422. Blokker, P. (15 June 2010). *Сталкиваясь с модернизацией. Открытость и закрытость другой Европы.* Prieiga per internetą: https://www.eurozine.com/сталкиваясь-с-модернизацией/.

POLITINIŲ IR TEISINIŲ DOKUMENTŲ SĄRAŠAS

1. Declaration of Ama-Ata. (1978). International Conference on Primary Health Care. Alma-Ata, USSR. World Health Organisation.

2. Global Strategy for Health for All by the Year 2000. (1981). Geneva: World Health Organization.

3. Lietuvos KP CK ir Lietuvos Ministrų Tarybos 1987 m. gruodžio 14 d. nutarimas Nr. 337 „Dėl butų problemos Lietuvos Respublikoje sprendimo iki 2000 metų“. Žin., 1987, Nr. 12-96.

4. Lietuvos KP CK ir Lietuvos Ministrų Tarybos 1988 m. birželio 17 d. nutarimas Nr. 161 „Dėl priemonių gyvenamųjų namų kooperacijai sparčiau plėtoti“. Žin., 1988, Nr. 19-202.

5. Lietuvos medicinos norma MN 14:1999 „Bendrosios praktikos gydytojas. Teisės, pareigos, kompetencija ir atsakomybė“. Valstybės žinios, 1999, Nr. 109-3196.

6. Lietuvos Ministrų Tarybos 1985 m. kovo 14 d. nutarimas Nr. 86 „Dėl valstybinės butų fondo apskaitos“. Žin., 1985, Nr. 9-126.

7. Lietuvos Ministrų Tarybos ir Lietuvos Respublikinės profesinių sąjungų tarybos 1989 m. sausio 25 d. nutarimas Nr. 16 „Dėl Gyvenamųjų patalpų suteikimo Lietuvos TSR nuostatų patvirtinimo“. Žin., 1989, Nr. 5-42.

8. Lietuvos nacionalinė sveikatos koncepcija. Valstybės žinios, 1991, Nr. 33-893.

9. Lietuvos sveikatos 2014–2023 metų programa. TAR, 2014, Nr. 9403.

10. Lietuvos sveikatos programa. Valstybės žinios, 1998, Nr. 64-1842.

11. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dvyliktoji sesija. Stenograma. Vilnius: „Mintis“, 1985–1990.

12. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos 1988 m. gruodžio 14 d. nutarimas Nr. 364 „Dėl individualinės statybos“. Žin., 1989, Nr. 2-8.

13. Lietuvos TSR Sveikatos apsaugos įstatymas. Vyriausybės žinios, 1971, Nr. 35-286.

14. LKP CK ir Lietuvos TSR Ministrų Tarybos 1987 m. rugsėjo 28 d. nutarimas Nr. 264 „Dėl individualinės gyvenamųjų namų statybos tolesnio plėtojimo respublikoje“. Žin., 1987, Nr. 29-343.

15. LKP CK ir Lietuvos TSR Ministrų Tarybos 1988 m. kovo 28 d. nutarimas Nr. 85 „Dėl priemonių individualinei gyvenamųjų namų statybai sparčiau plėtoti“. Žin., 1988, Nr. 12-96.

16. LR Alkoholio kontrolės įstatymas. Valstybės žinios, 1995, Nr. 44-1073.

17. LR Butų privatizavimo įstatymas. Valstybės žinios, 1991, Nr. 17-449.

18. LR Gydytojo medicinos praktikos įstatymas. Valstybės žinios, 1996, Nr. 102-2313.

19. LR įstatymas dėl piliečių nuosavybės teisių į išlikusį nekilnojamąjį turtą atstatymo tvarkos ir sąlygų. Valstybės žinios, 1991, Nr. 21-545.

20. LR įstatymo „Dėl piliečių nuosavybės teisių į išlikusį nekilnojamąjį turtą atstatymo tvarkos ir sąlygų“ galiojimo sustabdymo laikinasis įstatymas, 1997, Nr. 6-89.

21. LR Konstitucinis teismas, Vilnius, 1996 m. lapkričio 12 d., Nutarimas dėl Lietuvos Respublikos įstatymo „Dėl piliečių nuosavybės teisių į išlikusį nekilnojamąjį turtą atstatymo tvarkos ir sąlygų“ 8 straipsnio penktosios dalies ir 19 straipsnio pirmosios dalies normų atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai (byla Nr. 8/96).

22. LR Kraujo donorystės įstatymas. Valstybės žinios, 1996, Nr. 115-2666.

23. LR Maisto įstatymas. Valstybės žinios, 2000, Nr. 32-893.

24. LR Narkologinės priežiūros įstatymas. Valstybės žinios, 1997, Nr. 30-711.

25. LR Pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymas. Valstybės žinios, 1996, Nr. 102-2317.

26. LR piliečių nuosavybės teisių į išlikusį nekilnojamąjį turtą atkūrimo įstatymas. Valstybės žinios, 1997, Nr. 65-1558.

27. LR Psichikos sveikatos priežiūros įstatymas. Valstybės žinios, 1995, Nr. 53-1290.

28. LR Stomatologinės priežiūros įstatymas. Valstybės žinios, 1996, Nr. 35-855.

29. LR Sveikatos draudimo įstatymas. Valstybės žinios, 1996, Nr. 55-1287.

30. LR Sveikatos priežiūros įstaigų įstatymas. Valstybės žinios, 1996, Nr. 66-1572

31. LR Sveikatos sistemos įstatymas. Valstybės žinios, 1994, Nr. 63-1231.

32. LR Tabako kontrolės įstatymas. Valstybės žinios, 1996, Nr. 11-281.

33. LR Visuomenės sveikatos priežiūros įstatymas. Valstybės žinios, 2002, Nr. 56-2225.

34. LR Vyriausybės nutarimas 1991 m. gegužės 13 d. Nr. 189 „Dėl lengvatų statant individualinius ir kooperatinius gyvenamuosius namus“. Žin., 1991, Nr. 16-438.

35. LR Vyriausybės nutarimas 1991 m. liepos 12 d. Nr. 278 „Dėl individualios statybos“. Žin., 1991, Nr. 23-621.

36. LR Vyriausybės nutarimas 1992 m. lapkričio 19 d. Nr. 866 „Dėl kai kurių Lietuvos Respublikos Vyriausybės sprendimų butų klausimais pripažinimo netekusiais galios“. Žin., 1991, Nr. 16-438.

37. LR Vyriausybės nutarimas 1995 m. kovo 8 d. Nr. 336 „Dėl piniginės kompensacijos už valstybės išperkamus gyvenamuosius namus (jų dalis, butus) mokėjimo tvarkos patvirtinimo“. Žin., 1995, Nr. 23-535.

38. LR Vyriausybės nutarimas 1996 m. vasario 14 d. Nr. 244 „Dėl turto vertinimo metodikos“. Žin., 1996, Nr. 16-426.

39. LR Žmonių užkrečiamųjų ligų profilaktikos ir kontrolės įstatymas. Valstybės žinios, 1996, Nr. 104-2363.

40. Ottawa Charter for Health Promotion. 1986. World Health Organization.

Vylius Leonavičius, Apolonijus Žilys, Giedrė Baltrušaitytė

HIBRIDINĖ SOVIETINIO LAIKOTARPIO
LIETUVOS VISUOMENĖS MODERNIZACIJA
Monografija

Redaktorė Auksė Gasperavičienė
Maketuotoja Aurelija Labašauskienė

2021 03 31. Tiražas 100 egz. Užsakymo Nr. K21-015

Išleido
Vytauto Didžiojo universitetas
K. Donelaičio g. 58, LT-44248 Kaunas
www.vdu.lt | leidyba@vdu.lt

Spausdino
„Vitae Litera“ leidykla
Savanorių pr. 137, LT-44146 Kaunas
www.tuka.lt | info@tuka.lt